

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİLECİK

**DOKTORA TEZİ
Halim DEMİRYÜREK**

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Arif BİLGİN

HAZİRAN-2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİLECİK

DOKTORA TEZİ

Halim DEMİRYÜREK

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Tarih

Bu tez 16/06/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Jüri Başkanı

Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Avif BİLGİN
Jüri Üyesi

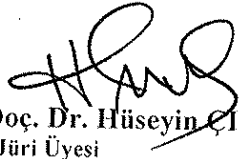
Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Bayram Ali KAYA
Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Kemalettin KUZUCU
Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Hüseyin ÇINAR
Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Halim DEMİRYÜREK
16.06.2011

ÖNSÖZ

Bilecik'in, Türk ve Dünya tarihi açısından çok önemli bir yeri vardır. Cihanşümul bir imparatorluk olan ve 600 sene hüküm süren Osmanlı Devleti'nin temelleri burada atılmıştır. Bilecikle ilgili birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmaların önemli bir kısmında Bilecik, Osmanlı Devletinin kuruluş dönemi olarak nitelendirilen oldukça dar bir zaman dilimi kapsamında değerlendirilmiştir. Bu dönemle ilgili çalışmalarda dahi Bilecik, Osmanlı Devleti'nin kuruluş hikâyesinin bir parçası olarak ele alınmış ve tek başına bir değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır. Daha sonraki dönemlerde de bu eksiklik devam etmiş, Osmanlı Devletinin kuruluşunda oynadığı önemli role rağmen Bilecik, akademik çalışmalarda kendisine oldukça az bir yer bulmuştur. Bu eksiklikten yola çıkarak II. Meşrutiyet olarak adlandırılan dönemde Bilecik (Ertuğrul) Sancağı'nın sosyal, ekonomik, idari ve kültürel yapısı çalışmamızın konusunu teşkil etmiştir.

"II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik" adlı doktora tez çalışmamda yardımları, yönlendirmeleri ve anlayışı için Hocam Doç. Dr. Arif Bilgin'e teşekkürlerimi sunarım. Öğrencileri olduğum Prof. Dr. Azmi Özcan, Prof. Dr. Mehmet Alpargu ve Prof. Dr. Haluk Selvi'ye, ayrıca tez savunmamda bulunan hocalarım Doç. Dr. Bayram Ali Kaya, Doç. Dr. Kemalettin Kuzucu, Doç. Dr. Hüseyin Çınar, Yrd. Doç. Dr. İlhami Yurdakul ve Yrd. Doç. Dr. Ümit Ekin'e teşekkür ederim.

Ayrıca Doç. Dr. Abdülkadir İlgen, arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Refik Arıkan, Yrd. Doç. Dr. Ömer'ül Faruk Bölükbaşı, Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Altay, Dr. Serkan Yazıcı, Okt. İsmail Ediz, Okt. Taner Bilgin, Okt. Fatih Ciğerci, Öğr. Gör. Serhan Yücel, Öğr. Gör. Emre Oruç ve Arş. Gör. Ahmet Vurgun'a değerli katkılarından dolayı şükranlarımı sunarken, haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme de hassaten teşekkür ediyorum.

Halim DEMİRYÜREK

16.06.2011

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
TABLolar LİSTESİ	vii
GRAFİK LİSTESİ	ix
ÖZET	x
SUMMARY	xi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İDARİ YAPI	9
1.1. Osmanlı Hâkimiyetinden Önce Bilecik	9
1.2. Osmanlı Döneminde Bilecik	10
1.3. Ertuğrul Sancağı'nın Tesisi	13
1.3.1. Sancak Merkezindeki Devlet Kurumları ve Personel	16
1.3.1.1. İdari Kurumlar ve Yöneticiler	16
1.3.1.2. Adli Kurumlar	22
1.3.1.3. Dini Kurumlar	23
1.3.1.4. İktisadi Kurumlar.....	23
1.3.1.5. Askeri Kurumlar	27
1.3.1.6. Sosyal ve Kültürel Kurumlar	30
1.4. Kaza İdaresi.....	31
1.4.1. Kaymakam	31
1.4.2. Kaza İdare Meclisi	31
1.5. Nahiye İdaresi	32
1.6. Köy İdaresi	33
1.7. İdari Taksimat	33
1.7.1. Bilecik Kazası	34
1.7.1.1. Küplü Nahiyesi	34
1.7.1.2. Lefke (Osmaneli) Nahiyesi.....	35
1.7.1.3. Gölpazarı Nahiyesi	35
1.7.1.4. Pazarcık Nahiyesi	37
1.7.1.5. Yarhisar Nahiyesi	37

1.7.2. Söğüt Kazası	37
1.7.2.1. Bozüyük Nahiyesi	38
1.7.2.2. İnönü Nahiyesi	38
1.7.2.3. Mihalgazi Nahiyesi.....	39
1.7.3. İnegöl Kazası	39
1.7.3.1. Domaniç Nahiyesi	40
1.7.3.2. Yenice Nahiyesi.....	40
1.7.4. Yenişehir Kazası	41
1.7.4.1. İznik Nahiyesi.....	41
BÖLÜM 2: II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE YANSIMALARI.....	42
2.1. II. Meşrutiyete Giden Yol	42
2.2. İkinci Meşrutiyetin Yansımaları	47
2.2.1. Hüdavendigâr Vilayeti ve Ertuğrul Sancağı'ndaki Yansımalar.....	49
2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Seçimleri ve Ertuğrul Sancağı.....	57
2.4. Ertuğrul Sancağı Mebusları ve Faaliyetleri.....	62
2.4.1. Mehmed Sadık Bey	62
2.4.2. Mehmed Sıtkı Bey	69
2.4.3. Hakkı Baha (Pars) Bey.....	70
2.4.4. Enver Bey.....	71
2.4.5. Şemseddin (Günaltay) Bey	73
BÖLÜM 3: ASAYİŞ, SUÇ VE CEZA	75
3.1. Asayiş.....	75
3.1.1. Suçlar ve Cezalara Genel Bakış	75
3.1.1.1. Tütün Kaçakçılığı	84
3.1.1.2. Ermeni Meselesi Bağlamında Meydana Gelen Olaylar	87
3.2. Ertuğrul Sancağı Hapishaneleri.....	89
3.2.1. Kazalarda Bulunan Hapishaneler.....	90
3.2.1.1. 20.Yüzyıl Başlarında Ertuğrul Sancağı Hapishanelerindeki Mahkûmlar ve Cezalar	91

3.2.1.2. Bilecik Hapishanesi Yoklama Cetvelleri.....	91
3.2.1.3. Söğüt Hapishanesi Yoklama Cetvelleri.....	93
3.2.1.4. İnegöl Hapishanesi Yoklama Cetvelleri.....	94
3.2.1.5. Yenişehir Hapishanesi.....	95
3.2.1.6. Hapishane Görevlileri.....	97
3.2.1.7. Tahsisat Sıkıntısı.....	99
3.2.1.8. Nakiller.....	101
3.2.1.9. 1918 Yılında Bilecik Hapishanesi'nin Durumu.....	101
3.3. Bilecik'te Sürgün ve Sürgün Hayatı.....	102
3.3.1. Ferdi Sürgünler.....	103
3.3.2. Bölgesel Sürgünler.....	109
BÖLÜM 4: SOSYAL HAYAT.....	113
4.1. Nüfus.....	113
4.2. Muhacir İskânı.....	130
4.3. Eğitim.....	140
4.3.1. Medreseler.....	140
4.3.2. İlk Mektepler: Sıbyan'dan İbtidaiye.....	142
4.3.3. Rüştüye Mektepleri.....	148
4.3.4. İdadiler.....	151
4.3.5. Gayrimüslim Okulları.....	156
4.4. Sağlık.....	159
4.4.1. Salgın Hastalıklar.....	162
4.5. Gayrimüslimlerde Dini Hayat.....	165
4.5.1. Sancakta Kilise Açma ve Onarım Faaliyetleri.....	167
4.6. Tarihi Yapılar.....	170
4.6.1. Mescit ve Camiler.....	170
4.6.2. Türbeler.....	178
4.6.3. İmaret.....	180
4.6.4. Özel Mülk ve Kamu Binaları.....	181
4.7. Vakıflar.....	184

4.7.1. Cami Vakıfları	187
4.7.2. Dergâh Vakfı.....	191
4.7.3. Medrese Vakıfları	191
BÖLÜM 5: EKONOMİK HAYAT, ULAŞIM VE HABERLEŞME.....	193
5.1. Tarım ve Üretim.....	193
5.2. Hayvancılık	201
5.3. İthalat-İhracat	203
5.4. Fiyatlar	207
5.5. Sanayi.....	209
5.5.1. İpek	209
5.5.2. Kadife.....	214
5.6. Madenler	217
5.7. Ulaşım	220
5.7.1. Demiryolu	220
5.7.2. Karayolu.....	222
5.8. Haberleşme.....	225
5.8.1. Posta.....	225
5.8.2. Telgraf.....	226
SONUÇ.....	229
KAYNAKLAR	234
EKLER.....	262
ÖZGEÇMİŞ.....	328

KISALTMALAR

BİY	: Bilecik İl Yıllığı
Bkz	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOAR.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
A MKT. MHM.	: Mühime Kalemi Evrakı
DH. DUİT.	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH. EUM. EMN.	: Emniyet Kalemi
DH. EUM. KLU.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî
DH. EUM. MH.	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı
DH. EUM.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. İD.	: Dahiliye Nezareti İdare
DH. MB. HPS.	: Dahiliye Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH. MB. HPS.M.	: Dahiliye Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Mütferrik
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. MUİ.	: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evr.
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH. TMIK.S	: Dahiliye Islahat
DH. UMVM.	: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdüriyeti
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DUİT.	: Dosya Usulü iradeler Tasnifi
Ed.	: Editör
HVS.	: Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi
HVMUMM.	:Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumisi Müzakerat ve Mukarreratı
İ. AZN.	: İradeler Adliye ve Mezahib
İ. DH.	: İrade Dâhiliye
İ. DUİT.	: Dosya Usulü İrade Tasnifi

İ. EV.	: İradeler Evkaf
İ. HB.	: İradeler Harbiye
İ. HUS.	: İrade Hususi
İ. MF.	: İradeler Maarif
İ. İMT.	: İradeler İmtiyazat ve Mukavelat
İ. PT.	: İradeler Telgraf ve Posta
İ. ŞD.	: İrade Şura-yı Devlet
İUN.	: İdare-i Umumiye Nizamnamesi
İA.	: İslam Ansiklopedisi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.	: Maarif Mektubi Kalemî
MMZC.	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
TZNM.	: Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası
VD.	: Vakfiye Defteri
VGM.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
VGM.Y.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları
YA.	: Yurt Ansiklopedisi
Y. A. HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y. PRK. EV.	: Yıldız Evkaf Nezareti Maruzatı
Y. PRK. SGE.	: Yıldız Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Grevlileri Maruzatı
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Umumi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
ZB.	: Zaptiye Nezareti

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Bilecik Hapishanesi Yoklama Cetvelleri	92
Tablo 2. Söğüt Hapishanesi Yoklama Cetvelleri	93
Tablo 3. İnegöl Hapishanesi Yoklama Cetvelleri.....	95
Tablo 4. Yenişehir Hapishanesi Yoklama Cetvelleri	96
Tablo 5. Bilecik Hapishanesinin 1912 Yılı Personel Listesi.....	98
Tablo 6. 1907 Yılı Ertuğrul Sancağı Nüfusu.....	121
Tablo 7. 1915 Yılı Ertuğrul Sancağı Nüfusu.....	125
Tablo 8. Ertuğrul Sancağı Yıllara Göre Nüfus.....	129
Tablo 9. 1886 Yılına Kadar Bilecik Kazası'nda Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu	132
Tablo 10. 1886 Yılına Kadar Pazarcık Nahiyesinde Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu	132
Tablo 11. 1886 Yılına Kadar İnegöl Kazasında Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu.....	133
Tablo 12. 1886 Yılına Kadar Yenişehir Kazasında Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu.....	135
Tablo 13. 1886 Yılına Kadar İznik Nahiyesinde Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu	135
Tablo 14. Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Kütüphaneler	142
Tablo 15. 1896 (H.1313) - 1898 (H.1315) Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Yeni Ve Eski Usulle Eğitim Öğretim Faaliyetinde Bulunan İptidai Mektepler	145
Tablo 16. 1886 Yılında Ertuğrul Sancağı Kazalarında Bulunan Rüştîyelerdeki Öğrenci Sayıları.....	150
Tablo 17. 1906'da Kazalar ve Nahiyelerde Bulunan Rüştîyelerdeki Öğrenci Sayılar	150
Tablo 18. Bilecik İdadisi'nin 1907 Yılında Muallimleri ve Okutulan Dersler	153
Tablo 19. Söğüt İdadisi 1907 Yılı Muallimleri ve Okutulan Dersler.....	155
Tablo 20. Sultan Orhan Gazi Camisine Tefriş Olunacak Halının Miktarını Gösteren Cetvel	172
Tablo 21. Osman Gazi Cami Personeli ve Maaşları	174

Tablo 22. Ekili Arazi ve Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı (Ertuğrul Sancağı/Ülke Ortalaması)	196
Tablo 23. Tahıl Üretim Miktarı (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)	196
Tablo 24. Baklagil ve Köklü Bitki Üretim Miktarı (Ton, Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)	198
Tablo 25. Sınai Bitki Üretim Miktarı (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)	199
Tablo 26. Meyve Üretim Miktarı (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)	200
Tablo 27. Yaş Koza, Bal ve Gül Üretimi (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)	201
Tablo 28. Hayvancılık (1000 adet, Ertuğrul Sancağı/Ülke Ortalaması)	202
Tablo 29. Hayvansal Ürünler Üretim Miktarı (Ton, Ertuğrul Sancağı/Ülke Ortalaması)	202
Tablo 30. Bilecik ve Söğüt'ün 1912–13 yıllarında Gerçekleşen İhracatı	204
Tablo 31. Bilecik ve Söğüt'ün 1912–13 yıllarında Gerçekleşen İthalatı	205
Tablo 32. 1916–1917 Yıllarında Ertuğrul Sancağı Emtia Fiyatları	207
Tablo 33. 1906'da Ertuğrul Sancağı'nda bulunan İpek Fabrikaları	210
Tablo 34. Bilecik'te 1917'de Çalışan İpek Fabrikaları	214
Tablo 35. 1900, 1906, 1908 dönemlerinde Ertuğrul Sancağı'nda Yol Çalışmaları	223

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1. 1831 Nüfus sayımına göre Bilecik Nüfusunun Dini Dağılımı	115
Grafik 2. 1885 Yılında Ertuğrul Sancağı Kazalarının Nüfus Dağılımı	118
Grafik 3. 1893 yılında Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Sancakların Nüfus Oranları....	119
Grafik 4. 1900 yıllarında Sancak Nüfusunun Dini Dağılımı	120
Grafik 5. 1914 Yılında Ertuğrul sancağı Kazalarının Nüfus dağılımı	124

Tezin Başlığı: II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik	
Tezin Yazarı: Halim DEMİRYÜREK	Danışman: Doç. Dr. Arif BİLGİN
Kabul Tarihi: 16.06.2011	Sayfa Sayısı: xi(ön kısım) + 262 (tez) + 66 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Tarih
<p>Tarihte Bebrıkya, Belekome ve Justiniano Polis Mela gibi değişik isimlerle anılan Bilecik; Mısır, Hitit, Frig, Pers, İskender ve Bizans egemenliğine, ardından da Türklerin Anadolu'ya gelişiyle Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetine girdi. Devletin temellerinin atıldığı yer olan Bilecik, sonraki süreçte, bu önemini kaybetti. Fakat II. Abdülhamit döneminde kuruluş toprakları padişahın hususi ilgisine mazhar oldu ve Bilecik'e özel bir önem verildi. Bunun ilk yansıması olarak da 1885'te Ertuğrul Sancağı tesis edildi. II. Abdülhamit, Söğüt'te medfun bulunan Osmanoğulları'nın atasının ismine izafeten sancağa "Ertuğrul" ismini verdi. II. Abdülhamit'in Osmanlı Devleti'nin kurulduğu Bilecik ve Söğüt'e yüklediği bu özel anlam ve ilgi sayesinde tesis edilen Ertuğrul Sancağı'nın, merkez kazası Bilecik'ti. Söğüt, İnegöl ve Yenişehir de sancağın diğer kazalarıydı. II. Meşrutiyetin ilanı sancakta olumlu karşılandı. Bu dönemde yapılan seçimlerde (1908–1912–1914) Ertuğrul Sancağı, iki mebus çıkardı. Bilecik II. Meşrutiyetin ilan edilmesini temin eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhaliflerini gönderdiği sürgün yerlerinden biriydi. Sancak, demiryolu ve karayolu ulaşımı açısından oldukça iyi bir konumdaydı. Ertuğrul Sancağı ulaşım ve haberleşme avantajlarının yanı sıra güvenlik ve eğitim hizmeti veren kurumlarıyla da diğer pek çok şehre nispetle daha iyi bir durumdaydı. Ertuğrul Sancağı'nda geleneksel ve çağdaş eğitim kurumlarından medrese, iptidai, rüştiye ve idadi gibi birçok okul vardı. Sancaktaki iptidai ve Rüştiye mektep sayısı ülke ortalamasının oldukça üzerindeydi. Bilecik ve Söğüt'te idadi mekteplerde bulunuyordu. Bununla birlikte sancakta yaşayan gayrimüslimlerin de kendilerine ait birçok mektebi vardı. Ancak halkın sağlık problemlerini çözebilmek için sınırlı sayıda doktor ve yardımcı personel hizmet vermekteydi. Ağır hastalıkların tedavisi burada mümkün olmadığı için hastalar başka merkezlere sevk ediliyordu. Ertuğrul Sancağı zirai ve sınai üretim ve ipek fabrikaları bakımından da önemli bir merkezdi. Nitekim Bilecik, Osmanlı'da önemli bir ipek üretim merkeziydi. Ertuğrul Sancağı'nda iktisadi faaliyet bakımından tahıl üretimi de önemli bir paya sahiptir. Özellikle buğday, arpa ve mısırdaki ülke ortalamasına göre daha yüksek verim ve üretim hacmi yakalanmıştır. Hayvancılık ve hayvansal üretim itibarıyla Bilecik genel olarak ülke verimliliği ve üretim hacminin gerisindeydi.</p>	
Anahtar Kelimeler: Bilecik, Ertuğrul, II. Meşrutiyet, Söğüt, İnegöl, Yenişehir	

Title of the Thesis: Bilecik during the Constitution II Period	
Author: Halim DEMİRYÜREK Supervisor: Assoc. Prof. Arif BİLGİN	
Date: 16.06.2011	Number of pages : xi (pre text) + 262 (main body) + 66(app.)
Department: History	Subfield: History
<p>Bilecik, which was called Bebrıkya, Belekome and Justiniano Polis Mela in the past, was ruled by Egypt, Hittite, Phrygia, Persia, Alexander and Byzantium and after the settlement of Turks into, it fell into the Seljuk and Ottoman's power. However, the city, where the Ottoman Empire was founded, lost its significance in the later periods. But, it attracted the interest of Abdulamid II,himself, and during this period it gained importance. As a reflection of such an interest, Bilecik became Ertugrul Sanjak in 1885. The name "Ertugrul" was given to the city by Abdulhamid II as a memory of the founder and ancestor of the Ottomans. The central county of the Sanjak was Bilecik. Sogut, Inegol and Yenisehir were the other counties of the Sanjak. The declaration of the Constitution II was welcomed warmly by the Sanjak. Two parliamentarians from the Ertugrul Sanjak were elected at the elections held in 1908, 1912, 1914. Bilecik was one of the places where the opponents of Ittihat and Terakki expelled. The Sanjak was in a good position in terms of road haulage and railway access. When compared to many other cities, Bilecik was in a better position with its institutions supplying security and education services as well as its advantages in transportation and communication. There were lots of traditional and modern schools among which were the madrasahs, primary, secondary and high schools. The number of the primary and secondary schools were highly above the average level in he country. There were high schools in Bilecik and Sogut. Besides these schools, non-Muslims had also their schools in large numbers. However, the number the of the doctors and other stuff was unfortunately not in a desired position. As the treatment of serious illnesses were not possible in the city, the patients were dispatched to other hospitals in other cities. The Ertugrul Sanjak was an important center of agriculture, industry and silk factories. The city was an important center in silk production. Besides, the Sanjak had a big share in grain production. Especially, a high level of production and quality were gained in wheat, barley, and corn. In terms of breeding and animal products, however, Bilecik was behind the average level of the country.</p>	
Keywords: Ertugrul, Bilecik, Constitution II, Sogut, Inegol, Yenisehir	

GİRİŞ

Bilecik Bölgesi'nin bilinen ilk halkı Bebrükler'dir. Bu nedenle yöre bir dönem "Bebrükya" olarak isimlendirilmiştir (YA, 1982:1294). M.Ö. 2000'li yıllarda Anadolu'da hüküm süren Hititler, Bilecik'e Şirinköy anlamına gelen "Belekome" adını verdi. Hamsu ve Debbağhane deresi arasındaki kalenin adı da "Belekome" idi. Bu tarihten sonra şehir uzun süre bu isimle anılmaya devam etti. Yaygın olmamakla beraber bazı kaynaklarda şehrin adı "Melançiya" ve "Agrilion" olarak da geçmektedir (Umar, 1999: 27; Güney,1935:6; Emecen, 1992:154). Bilecik daha sonraki dönemlerde "Justiniano Polis Mela" ya da Gordon'un şehri anlamına gelen "Justiniano Polis Gordi" olarak da adlandırıldı. Nitekim 553 yılında yapılan Konsülde bölge bu şekilde isimlendirildi. Daha çok "Justiniano Polis Mela" olarak adlandırılan Bilecik'e daha sonraki dönemlerde "Malagina" da denildi (Ramsay, 1887:501).

Araştırmanın Konusu

"II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik" adlı çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bilecik isminin menşeyinden başlanarak, Türk idaresine girene kadar şehre egemen olan siyasi güçlere değinildi. Ardından Bilecik'in Türk egemenliğine geçmesi ve Osmanlı dönemindeki durumu ele alındı. Akabinde klasik dönemden başlanarak Osmanlı idari yapısı içerisinde Bilecik'in (Ertuğrul Sancağı) yeri incelendi. Bu bölümde sancağa bağlı olan kaza, nahiye ve köylerin isimleri verildi. Diğer taraftan yerleşim birimlerindeki devlet kurumları ve buralarda görev yapan idarecilere ve diğer memurlara yer verildi.

İkinci bölümde; Meşrutiyetin ikinci defa ilanı ve yansımaları, 1908, 1912 ve 1914 seçimleri üzerinde durularak Ertuğrul Sancağı mebuslarının meclisteki faaliyetleri ortaya konmaya çalışıldı. Üçüncü bölümde, Ertuğrul Sancağı'ndaki emniyet ve asayiş problemleri, hapisaneler ve yoklama cetvelleri ele alındı. Aynı zamanda Bilecik Bölgesi'ne yapılan sürgünler üzerinde duruldu. Dördüncü bölümde, "Sosyal Hayat" başlığı altında 1831 sayımı, salnamelerdeki nüfus verileri, arşiv kayıtları ve basılı kaynaklar kullanılarak demografik yapı incelendi ve muhacir iskânına değinildi. Ayrıca Ertuğrul Sancağı'nda eğitim konusu ele alındı. Burada önce medreseler üzerinde duruldu. Ardından iptidailer, rüştiyeler ve idadiler incelendi. Devamında sancaktaki sağlık kurumları ve personelleri,

haberleşme, ulaşım, gayrimüslimlerin dini hayatı ile sancaktaki tarihi yapılar ve vakıflar izah edildi.

Beşinci bölümde ekonomik gelişmelere bakıldı. Sancaktaki tarımsal faaliyetler, üretim miktarları ülke ortalamasıyla mukayese edilerek anlatıldı. Bununla birlikte sancaktaki ithalat-ihracat dengesi, emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, küçük ve büyükbaş hayvancılık ve ülke ortalamasındaki yeri irdelendi. Aynı bölümde sancaktaki sanayi kolları ve madenler de değerlendirildi.

Araştırmanın Önemi

Bilecik, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde önemli bir paya sahip olmasına rağmen akademik çalışmalarda hak ettiği yeri bulamamıştır. Osmanlı Devleti gibi yaklaşık altı yüzyıl dünya üzerinde hüküm süren bir devletin temellerinin atıldığı yer olan Bilecik, tarihsel gelişim sürecinde Bursa ve İstanbul gibi önemli merkezlerin fethedilmesiyle birlikte devlet nezdindeki önemini yitirmiş ve ihmal edilmiştir. II. Abdülhamid dönemine kadar uzun süre devam eden bu ihmal, bu dönemde nispeten telafi yoluna gidilse de, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve Bilecik layık olduğu ilgiyi görmemiştir. Bu durum akademik çalışmalara da yansımış, Bilecik'in Osmanlı tarihinde ön planda olduğu kuruluş dönemiyle ilgili dahi, bu coğrafyayı ele alan monografik bir çalışma yapılmamıştır.

Bilecik'i monografik olarak geniş bir perspektiften ele alan çalışmamız, şehrin tarihinin bir dönemine ışık tutması açısından oldukça faydalı olacaktır. Çalışmada ele alınan II. Meşrutiyet dönemini, bütün Osmanlı tarihi ve coğrafyası açısından kayda değer gelişmelerin yaşandığı, değişimin gözle görülür bir şekilde izlendiği kendine has bir dönem olarak düşünürsek, bu dönemde Bilecik'in sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapısını irdelemek ve değerlendirmek yeni rejimin şehirler üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymak adına bir örnek teşkil edecektir.

Şehir tarihçiliği açısından düşünüldüğünde, Bilecik ile ilgili olan bu çalışma, o dönemdeki bir Osmanlı şehrine yansıyan projeksiyon görevi görecek, böylece hem dönemin Bilecik'inin hem de Osmanlı kentlerinin genel yapısının anlaşılabilmesine ciddi katkılar sağlayacaktır. Ayrıca Osmanlı toplumunun genel yapısı göz önünde bulundurulduğunda

tipik bir Anadolu kenti olan Bilecik'in ekonomik, kültürel ve sosyal durumunun bir dönem dahilinde ele alınması, Osmanlı toplumunun o dönemdeki durumuyla ilgili bir fikir sahibi olunmasına da yardımcı olacaktır.

Kullanılan Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Yıldız Tasnifi

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan bu fonda, II. Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadaret'ten Saray'a sunulmuş, ancak irâdeleri sâdır olmamış tezkireler, şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arıza, rapor ve ihbarlar, önemli kişilerin metrukâtı, dış basında Devlet-i Aliyye ile ilgili çıkan yazılar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, II. Abdülhamid'e ait özel el defterleri, cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid tahta çıkışından bir müddet sonra Yıldız Sarayı'nda ikamet etmeye başlamış ve devleti buradan idare etmiştir. 33 yıllık saltanatı sırasında hükümdarın bütün meseleler hakkında bilgi edinmek ve karar verme isteği neticesinde, Yıldız Sarayı'nda her sene artan belge sayısı, bir arşivin oluşmasını sağlamıştır (BOAR. 2010:336). Bu çalışmada Yıldız arşivinden istifade edilen fonlar şöyledir:

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.): 1 Mart 1879 tarihli "Meclis-i Vükelâ Dahilî Nizamnâmesi" hükümetin bütün icraatını, hükümdarın izni şartına bağladığından, hükümetçe herhangi bir işe tevessül edilmeden önce, Sadaret makamının danışma maksadıyla Saray'a sunduğu resmî tezkireler bu bölümde toplanmıştır (BOAR. 2010:340).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.): Sadaret makamının, yapılan işlerin neticelerini, padişaha bilgi vermek amacı ile Saray'a takdim ettiği hususî maruzatı içerir. "Yıldız Sadaret Hususî Maruzatı büyük bir ekseriyetle dış meseleler, özellikle Şarkî Rumeli, Ermeni meseleleri, Girit hadisatı, Mısır meselesi, İtalya'nın Afrika'ya dahli ve benzeri olaylar, devletlerarası münasebetler ve Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyaset

bakımından ve ayrıca, dış basında Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren yazılar ve bunlarla ilgili yazışmalar cihetiyle ehemmiyet arz eder." (BOAR. 2010:340).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.): Bu kısım, Yıldız Tasnifi bölümlerinin içerdiği vesikaların dışında kalan Seraskerlik, Bahriye, Tophâne-i Âmire, Adliye ve Mezâhib Nezareti, Evkaf, Maarif, Ticaret-Nafia ve Zaptiye Nezaretleri ile diğer nezaretler ve Meşihat Dairesi'nce Mâbeyn'e doğrudan sunulan tezkire, arıza, ve benzeri vesikaları içermektedir. Ayrıca halkın Mâbeyn'e bizzat kendisinin göndermiş olduğu arzuhâl, şikâyet ve teşekkürname gibi vesikalar da bu bölüm evrakı içerisinde. Mütenevvi Maruzat Evrakı'nda bulunan evrakların büyük bir kısmı askerî konularla ilgilidir. Bunlar genellikle içte ve dışta meydana gelen olaylar, asayiş konuları, Ermeni meselesi, sınır vakaları, ataşemiliterlerin buldukları ülkelerin askeri durumuna dair verdiği bilgilerden oluşmaktadır (BOAR. 2010:341).

Yıldız Perâkende Evrakı (Y.PRK.): Perakende evrak bölümü, Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına ait "maruzat" adıyla Saray'a sunulan yazıları ve Mâbeyn-i Hümayûn'da günlük muamelât neticesinde biriken belgeleri içerir (BOAR. 2010:342). Bu çalışmada Yıldız Perakende evrakı içinde kullanılan belgeler şöyledir: Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.), Evkaf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.EV.), Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Arizaları (Y.PRK.SGE.) ve Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.) (BOAR. 2010:342).

Dahiliye Tasnifi (DH.)

Dahiliye Nezareti'nin Sadaret'e bağlı olduğu ve müstakil olduğu dönemde, görev alanı işlerini ilgilendiren konulardır. *Emniyet-i Umumiye*, *Muhaberât-ı Umumiye*, *Matbuât*, *Heyet-i Teftisiye* gibi kalemlerce işlerini yürüten Dahiliye Nezareti'nin bu birimlere ait evrak grupları, memur tayinleri, asker ve jandarma tensiki, çekirge istilasası, sansür, çete faaliyetleri, mezhep çatışmaları, asayiş vukuatı, doğal afetler ve zarar gören halka yapılan yardımlar, surre alaylarının hazırlıkları, arkeolojik kazı izinleri vb. konulardır (BOAR. 2010:359). Çalışmada bu tasnife dair kullanılan belgeler şöyledir:

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM.): Zaptiye Nezareti'nin 1910 tarihinde kaldırılmasından sonra Osmanlı Devleti'nde asayiş ve güvenlikle ilgili işlerin yürütülmesi için Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak H. 1327 senesinde “*Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti*” kuruldu. Asayiş ve güvenlik gibi çeşitli konuların yanı sıra polislerle ilgili işlemlerin (özlük hakları, emeklilik, tayin, terfi, ceza vs.) yürütülmesi de görev alanına girdiğinden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde muhtelif şubeler oluşturulmuştur (BOAR. 2010:365).

Dahiliye Emniyet Kalemi Belgeleri (DH. EUM. EMN.): 1913 tarihinde kurulan Emniyet Kalemi; Osmanlı Devleti sınırlarında emniyet ve asayişin sağlanmasıyla ilgili şubedir. Emniyet Kalemi evrakı, vilayetlerce her ay tanzim edilen ve merkeze gönderilen cinayet istatistik cetvelleri, meydana gelen siyasî olaylara ait raporlar, katl, yaralama ve gasp vakaları ile bunların failleri hakkında yapılan muameleler, jandarma muamelâtı, eşkıya ile jandarma arasındaki çatışmalar, kır bekçileri ve reji kolcuları, Osmanlı tebaasından olup yurtdışında bulunan şahısların durumları hakkında yapılan muhaberat vb. gibi konuları içermektedir (BOAR. 2010:365).

Dahiliye Muhaberât ve Tensikât Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM. MTK.): Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti 1912-1913'te (H. 1331) Tahrirat Kalemi'nin kaldırılması ile birlikte bu kalemin yerine kuruldu ve 1914-1915 (H. 1333) yılına kadar devam etti. Bu fonda bulunan belgeler genel olarak cinayet hariç diğer adlî suçlarla ilgili olarak vilayetler tarafından merkeze gönderilen yaralama, hırsızlık, kız kaçırma, yangın, deniz kazaları, intihar, vilayet polis kadrolarının azaltılması veya arttırılması, polis karakollarının durumları gibi konuları kapsamaktadır (BOAR. 2010:366-367).

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH. EUM. VRK.): Evrak Müdüriyeti, Emniyet-i Umumiye'ye gelen veya gönderilen evrakların tasnif edildiği şubedir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odasında bulunan belgeler genel olarak; polislerin tayin, nakil, maaş zammı ile ilgili talepleri, adaba uygun olmayan davranışlar, Ramazan'da alenen oruç yiyenler, içkili eğlenceler tertipleyerek halkı rahatsız edenler, çocuklarına geleneklere uygun olmayan kıyafetler giydirenler ve diğer şubelerin görev alanına girmeyen muhtelif konuları içerir (BOAR. 2010:367).

Bunların yanı sıra bu kalemde; Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî (DH. EUM. KLU.), Dahiliye Emniyet-i Umumiye Levazım (DH. EUM. LVZ.) ve Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH. EUM. MH.) gibi belgeler de kullanılmıştır.

Dahiliye Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri (DH. MB. HPS.): Mecliste, 1911-1912 senesi bütçe görüşmeleri sırasında Dâhiliye Nazırı Halil Bey'in teklifi üzerine Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere "Hapishaneler İdaresi" adıyla bir idare kuruldu. Bir müddet sonra da taşradaki hükümet konaklarının inşaat ve tamiratına dair muhaberat bu idareye devredilerek Hapishaneler İdaresi'ne "Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler İdaresi" unvanı verilmiştir. Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler İdâre-i Umumiyesi, bir şube müdürünün idaresinde bir muavinliği içeren iki kalemden müteşekkildir (BOAR. 2010:364).

Dahiliye Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.): Dâhiliye Nezareti'ne bağlı kalemlerden birisidir. Şifre Kaleminin müstakil bir kalem olarak teşkilat içerisinde yer alması 1914 yılında gerçekleşmiştir. Şifre Odası, devlet teşkilatı içinde, Dahiliye Nezareti'nin alt birimleri arasında, değişik büro ve müdürlükler içinde bulunmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti yönetiminin taşra birimleri ile acil yaptığı haberleşmede bu usulün devlet muhaberatına girmesiyle "Şifre Kalemi"nin önemi de artmıştır. Şifre Kalemi'nin, 1914-1915 (H. 1332-1334) tarihleri arasında, Kalem-i Mahsus ve Evrak Odası aracılığı ile Dâhiliye Nazım'na bağlı olarak çalışan müstakil bir büro şeklinde hizmet verdiği görülmektedir. Şifre Kalemi'nin, umumiyetle Dahiliye Nezareti'nin vilayetler ve mutasarrıflıklar ile yaptığı muhaberatı aracılığıyla anlaşılmaktadır (BOAR. 2010:375).

Dahiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH. UMUM.): 1912-1913 (H. 1331) tarihinde devletin idari yapılanmasında meydana gelen değişiklikler neticesinde Dahiliye Nezareti bünyesine alınan "*Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti*"nin görevleri 21 Aralık 1913'te yürürlüğe giren *Dahiliye Nezareti Nizamnamesi*'nde şöyle belirtilmiştir: "Vilayet bütçesinin tetkik ve tasdiki, tamiri, vilayet dahilindeki yolların yapılması; vilayet dahilindeki göl ve bataklıkların ıslahı, arazinin sulanması, şehir ve kasabalarda geliri belediyeye ait olmak üzere ışıklandırma, içme suyu, tramvay, otobüs, otomobil işletmek ve muhtelif sanayi kollarına ait fabrikalar tesisi için ruhsat vermek, vilayet dahilinde ziraatın

gelişmesi ve ıslahı için gerekli çalışmaların yapılması, sanayi mektepleri, sanayi odalarının açılması, mahallî ihtiyaçlara muvafık sanayinin talimi, gerek olan yerlere ticaret odaları ve ticaret borsaları tesisi, pazar ve panayırlar ihdası ve ticaretin gelişmesi için gerekli sair işlemlerin yapılması, fukaraya mahsus gece mektepleri ve liva idadileri tesisi ve bunların idaresi vilayet dahilinde hastane, darülaceze gibi hayır müesseselerinin tesisi, vilâyete ait emlak, akar ve emvalin idaresi velhasıl bilcümle umûr-ı belediye ve hıdmat-ı mahalliyeye müteallik işlerin takibi ile bu babda nezaretin hakk-ı murakebesini istimal ve icra ve diğer nezaretler ve vilayetlerle muhaberatını idare ve ifa etmek” (BOAR. 2010:363).

Dahiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH. MUI.): Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi, nezaretin kendi teşkilatı içindeki yazışmalarıyla diğer daireler, vilayetler ile ilgili yazışmalarını yapardı. Mektubî Kalemi, 1909 tarihinde yapılan değişiklik sonunda yerini Muhaberât-ı Umumiye Dairesi'ne bırakmış ve bu tarihten sonra Mektubî Kalemi'nin görevini bu daire yürütmüştür (BOAR. 2010:360).

Dahiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. iD.): Dahiliye Nezareti İdare Evrakı belgeleri, mülki taksimattaki düzenlemeler, belediye meclisleri ile idare meclisleri azalarının seçimi, gayrimüslim ve ecnebilere ait mektepler ile kilise inşalarına ruhsat verilmesi, Osmanlı topraklarında çeşitli arkeolojik kazılara müsaade edilmesi ve eski eser kaçakçılığının önlenmesi gibi değişik konuları içermektedir (BOAR. 2010:361).

Bunlarla birlikte bu tasnif içinde; Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) ve Dahiliye Islahat (DH.TIMIK.S.) belgeleri de kullanılmıştır.

İradeler (İ.) : İrade, Padişahın emri, fermanı, arzusu anlamına gelir. 1832 yılından önce, herhangi bir mesele hakkında padişahın mütâlaasına lüzûm görüldüğünde, meselenin özü padişaha sunulurdu. Buna "*arz tezkiresi*" veya "*telhis*" denirdi. Padişah, telhisi okuyarak mesele hakkındaki fikrini üzerine kısaca yazardı. Bu tarihten sonra arz tezkirelerinin Serkâtib-i Şehriyarî denilen, padişahın özel başkâtibine hitaben yazılması usulü kabul edildi. Başkâtib, bunu padişaha okur, o da şifahen görüşünü bildirir ve bu mütâlaa, arz tezkiresinin altına ve eğik olarak başkâtib tarafından sadrazama hitâben yazılırdı. Bu şekle irâde denmiştir. Meşrutiyet'ten sonra bu usûl terk edilmiş ve padişahlar, vekiller heyeti

kararlarını tasdik etmekle iktifa etmişlerdir. Buna da irâde denmiştir (BOAR. 2010:299-300). Çalışmamızda Adliye ve Mezahib (İ. AZN.), Dâhiliye (İ. DH.), Evkaf (İ. EV.), Harbiye (İ. HB.), Maarif (İ. MF.), İmtiyazat ve Mukavelat (İ. İMT.), Telgraf ve Posta (İ. PT.), Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), Hususi (İ. HUS.) ve Dosya Usulü Tasnif (İ. DUİT.) iradeleri kullanılmıştır.

Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB.): Zaptiye Nezareti'ne ait mevcut arşiv belgelerinin çoğunluğunu, nezarete diğer vilayetlerden gelip gerekli muameleleri yapılan yazışmalar ile esas itibariyle bu yazılara verilen cevapları havi Mektubî ve Muhasebe kalemleri müsveddeleri ve Muhasebe Kalemi'nin muamelâtına ait makbuz, teslim ve tesellüm senetleri gibi evraklar oluşturmaktadır (BOAR. 2010:397-398).

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT. MHM.): Mektubî Kaleminin bir şubesi durumunda bulunan kalemdir. Mektubî Kaleminin Önemli ve acil olan hususları ayırt edebilmek için gerek evrakta, gerekse defterlerde mühim ve adi ayırımı yapıldığı görülmüştür. Bu evrak öncelikle; isyan, deprem, sınır meselesi, savaş, kıtlık ve iskân gibi önemli meseleleri içermektedir (BOAR. 2010:314).

Salnameler: Salname, yıllık anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli olarak vilayet, devlet, ilmiye, maarif, gibi alanlarda salnameler yayınladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk salname 1847 yılında yayınlandı (Pakalın, 1983:105). Vilayet salnamelerinin ise 1866'dan itibaren yayınlanmaya başlanmıştır (Duman, 2000:5). Ertuğrul Sancağı'na ait bilgiler, Hüdavendigâr Vilayet salnamelerinde geçmektedir. Yıllık istatistiki bilgileri içermesi ve dönem ile alakalı olaylar hakkında istatistiki bilgiler vermesi açısından son derece önemli bir kaynak olan salnameler, aynı zamanda birinci el kaynak grubuna da girmektedir.

Diğer Kaynaklar: Bu çalışmada müracaat edilen diğer kaynaklar ise şunlardır: Hüdavendigâr, İkdâm, Tanin, Le Figarao gibi gazeteler, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Vilayet Genel Meclisi'nin müzakere ve karar tutanakları, Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuları, Seyahatnameler ve ikinci el kaynaklar.

BÖLÜM 1: İDARİ YAPI

1.1. Osmanlı Hâkimiyetinden Önce Bilecik

Bilecik'te yapılan arkeolojik çalışmalar bölgenin yazılı tarih öncesi dönemini aydınlatacak düzeyde değildir. Antik dönemin ilk Tunç Çağında Bilecik'le ilgili bazı bilgiler vardır. Bu dönemde tunç üretmek için gerekli olan kalay Sakarya nehri kıyısından temin edilmekteydi. Bilecik kalay temin edilen önemli bir merkez konumundaydı (YA, 1982:1252).

İstanbul'un Anadolu yakası, Kocaeli, Adapazarı, Bolu, Bursa ve Bilecik illerinin kuzey kesimlerini içine alan ve "Bithynia" olarak adlandırılan bölge, ismini bir Thrak boyu olan Thyner'den aldı (Sevin, 2001: 29). Bilecik'in bir bölümünü de içine alan Bithynia bölgesi, Mısır firavunlarından II. Amozis döneminde bir süre Mısır'ın egemenliğinde kaldı. Hititlerin ihtişamlı dönemlerinde ise Bithynia, Hitit hâkimiyetine girdi (BİY, 1973:1). Uzun yıllar Hitit hâkimiyetinde kalan Bithynia'da, M.Ö. 1190 yıllarında Hititlerin tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte büyük bir kargaşa ve kaos ortaya çıktı (Sevin, 1997: 123). M.Ö. 1190 yıllarında Trakya ve Balkanlardan göç eden Frigler ön Asya'ya gelerek Bithynia bölgesine hâkim oldular (YA, 1982:1252).

Friglerin toplu olarak oturdukları yerler Bilecik-Belekoma, İzmit ve Bolu civarlarıydı (Güney, 1935:20). M.Ö. 676'da Kimmerler, Frig egemenliğine son vererek Anadolu'nun birçok şehirleriyle birlikte Bithynia bölgesinde bulunan Bilecik şehrini de yağmaladılar. M.Ö. 553'de Bithynia bölgesi Lidyalıların egemenliğine geçti (BİY, 1973:1). M.Ö. 546 yılında ise bu kez Persler bölgeye hâkim oldular (Tuğlacı, 1985: 54). Persler Anadolu'da Yuana, Çaparda, Helespont ve Kilikya adlarıyla dört büyük satraplık (yönetim bölgesi) kurdu. Helespont satraplığı, Bitinya, Paflagonya, Frigya gibi bölgeleri ihtiva ediyordu. Bithynia bölgesindeki Bilecik'te yerel kral ya da hanedan bulunmuyordu (YA, 1982: 1253).

M.Ö. 344'te şehir İskender İmparatorluğu'nun bir parçası hâline geldi. İskender'in ölümüyle birlikte komutanlarından Antigone'nin eline geçti. Sonrasında İskender'in komutanlarından Lizimahos ve Nikomed 32 yıl boyunca Bithynia hükümdarlığı yaptılar (BİY, 1973:1). Bithynia M.Ö. 74 yılında Romalıların hâkimiyetine girdi. Uzun yıllar

Romalılar tarafından yönetilen bu topraklar M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Bizans yönetimine girdi.

Bizans hâkimiyetindeki Bithynia bölgesi Muaviye döneminde (673–678) Müslümanlar tarafından fethedildi. Bundan sonra başta Bilecik olmak üzere Söğüt ve Bozüyük, Müslümanların İstanbul önlerinde Bizanslılara yenilmelerine kadar Emevilerin elinde kaldı. Halife Harun Reşit döneminde Bithynia'nın diğer şehirleri gibi Bilecik de Abbasi yönetimine geçti. Bizans yönetimi ile Harun Reşit'in anlaşmasıyla Bilecik bir kez daha Bizans himayesine verildi. Bilecik'in İstanbul-Bağdat kervan yolu üzerinde bulunması küçük bir yer olmasına rağmen adının çok eskiden beri bilinmesini sağladı (Tuğlacı, 1985:54–55).

Bizans İmparatoru Romen Diojen, ülkesinin doğu sınırlarını tehdit eden Selçuklu Devleti'ni Anadolu'dan çıkarmak amacıyla doğuya giderken Bilecik'e geldi ve buradan Eskişehir'e geçti (BİY, 1973:2). 26 Ağustos 1071 yılında Bizans'ın Selçuklular tarafından mağlup edilmesiyle birlikte Anadolu'da fetih hareketleri hızlandı. Anadolu'nun diğer şehirleri gibi Bilecik de Selçuklu egemenliğine girdi (Tuğlacı, 1985:54). Selçuklu Türkleri mahalli kuvvetlerle savaşarak Batı Anadolu'ya kadar ilerlediler. Nihayet merkezi İznik olmak üzere 1078'de Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdular. Bu devletin sınırları içinde Bilecik de bulunuyordu (Güney, 1935:45).

1097'de Haçlı orduları İznik önlerine kadar geldiler, İznik hükümdarı Kılıçarslan Eskişehir'e doğru çekilmek zorunda kaldı. 19 Haziran 1097 tarihinde Haçlılar İznik'i aldılar. 28 Haziran 1097'de Bilecik'ten geçip Eskişehir'e ulaştılar. Böylelikle İznik, Bilecik ve Yenişehir tekrar Bizanslıların eline geçti. Bilecik bu tarihten itibaren Osman Bey'in Bilecik'i fethine kadar Bizans egemenliğinde kaldı (BİY, 1973:2).

1.2. Osmanlı Döneminde Bilecik

Osmanlı Devleti'nin kurucuları Oğuzların Kayı boyundandır. Ertuğrul Gazi'nin babası, Caber Kalesi yakınında Fırat Nehri'nden geçerken boğularak vefat etti. Bunun üzerine oğullarından ikisi maiyetindekilerle birlikte geri döndüler. Ertuğrul Bey ve kardeşi Dündar Bey yaklaşık 400–500 kadar aileyle beraber Anadolu Selçuklularına katılmak üzere Sivas

taraflarına geldiler. Burada Selçuklu güçleriyle Moğol güçleri arasında bir muharebede Ertuğrul Bey, Selçuklulara yardım etti. Bunun üzerine Sultan Alâeddin, Ertuğrul Bey'e hil'at (kaftan) gönderdi ve Ertuğrul Gazi, maiyetindekilerle Ankara yakınındaki Karadağlar arasına yerleşti. Bir müddet sonra Ertuğrul Bey kendisi ve halkına uygun bir yer tahsis edilmesi isteğiyle oğlu Savcı Bey'i bazı hediyelerle birlikte Konya'ya gönderdi. Bunun üzerine Ertuğrul Bey'e, Domaniç yaylak, Söğüt ile Karacaşehir de kışlak olarak verildi (BOA. Y.PRK. SGE. 9/110).

Ertuğrul Gazi ve Osman Bey, bir yandan Selçuklulara bağlılıklarını sürdürürken diğer yandan da gaza faaliyetlerine devam ettiler. Ertuğrul Gazi'nin vefatından sonra Osman Bey birinci aşamada harekât üssü olan Söğüt'ten çıkmak suretiyle Karacahisar'ı fethetti. Bu fetih devletin doğusunda ikinci aşamayı oluşturdu (İnalçık, 2009:11). Bunun üzerine Selçuklu Sultanı II. Alaeddin, Osman Gazi'ye beylik alameti olarak kabul edilen davul ve bayrak yolladı. Osman Bey de 1299 yılında bir hutbe okutarak bölgesinde bağımsızlığını ilan etti (Mustafa Nuri Paşa, 1987:4-5).

Osmanlıların Söğüt ve çevresine yerleştikleri 13. yüzyılda bu bölge Selçuklular ve Bizanslılar arasında bir uç bölgesi durumundaydı. Osmanlıların bu bölgede akınlara başladığı sırada Bilecik, Bizans'ın merkezi idaresinden kopmuştu. Osman Gazi başlangıçta Bilecik tekfuruyla iyi ilişkiler içindeydi. Ama Osman Gazi'nin gaza faaliyetleri tekfurular için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Bunun üzerine Bilecik tekfuru ve diğerleri Osman Gazi'ye bir suikast hazırladılar¹. Ama plan Köse Mihal tarafından Osman Gazi'ye haber verildi². Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri ani bir baskın yaparak 1299'da Yarhisar ve Bilecik'i fethettiler³ (Emecen, 1992:154-155).

¹“Bilecik tekfuru dahi düğün yapmaya niyet etti. O dahi Yarhisar tekfurunun kızını alacaktı. O da Mihal'ı çağırıldı. Konuştular. Düğünün bütünü hazırlıklarını tamam ettiler. O da bu etrafın tekfurularına davetçiler gönderdi. Osman Gazi'ye davetçi gitmeden Bilecik tekfuruna sürü ile koyun gönderdi ve: “Kardeşim bunu düğüne hizmet edenlere yedirsün. İnşallah ben de geldiğim vakit hediyemi getiririm. Eğer kardeşime lâyük hediyem yoksa da bize lâyük olanım hazırladım” dedi. Elhâsıl bunlar davet olunmadan gönderdikleridir. Tekfur, Mihal'ı Osman Gazi'ye davetçi yolladı. Bir hayli altın ve gümüş eşyaları da beraber gönderdi.” (Aşıkpaşaoğlu, 1970:11-12).

² “Mihal, Osman Gazi'ye geldi. Tekfuruların maksatları nedir, bildirdi. Gafil davranma dedi ve Gazi'yi düğüne çağırıldı. Osman Gazi de Mihal'a davetçiliğinden dolayı bir hayli hediye verdi. Dedi ki: “Mihal Beğ! Git, kardeşime benden çok selâm et. İşte şimdi biz de yaylaya göçüyoruz. Kayınanam ve hatunum dahi kardeşimin anası ile tanışmak isterler. Kardeşim de bilir ki Germiyanoglu bizimle ne haldedir. Yine

Bilecik'in fethi Karacahisar'dan sonra Osman Bey'in faaliyet döneminin ikinci aşamasını teşkil etti. Bilecik ve çevresinin alınması Osman Bey'in siyasi kariyerinde kesin bir gelişme aşaması oluşturdu (İnalcık, 2009:11). Bilecik'in alınmasından sonra Osman Bey faaliyetlerine devam etmek üzere uç beyliği merkezini Bilecik'e taşıdı (Uzunçarşılı, tarihsiz:108). Bursa'nın fethi ve başkent buraya taşınmasından sonra da kuruluşun merkezi olma vasfı onu hep önemli kıldı.

Bilecik, 1402'de Timur'un Yıldırım Bayezid'i mağlup etmesiyle iki ay Timur'un egemenliğine geçti. Fetret Devri'nde Çelebi Mehmed tarafından tekrar Osmanlı topraklarına katıldı. II. Bayezid ile Cem Sultan arasında vuku bulan saltanat mücadelesi Bilecik'in çok yakınında cereyan etti (Pars, 1985:55). Bu tarihten sonra çok önemli tarihi olaylara sahne olmayarak gelişimini devam ettirdi (BİY, 1973:6).

Görüldüğü gibi Bilecik zengin tarihi arka planına rağmen yeryüzü şekillerinin engebeli olması nedeniyle kentleşme açısından bir gelişme gösteremedi. 16. Yüzyıl başlarında Kadı, Emir, Pazar, Hisar, Börkçüler olarak altı Müslüman mahalle ile bir Gayrimüslim cemaatten oluşan küçük bir kasabaydı. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Hacı Şüca ile Orhan Camii mahallelerinin eklenmesi ile mahalle sayısı sekiz oldu. Bilecik, 1649'da Orhan Gazi, Cami-i kebir, Debbaglar, Pazar, Osmangazi, Nalbandilyas, Hisar, Ak Mescit, Emirler olmak üzere dokuzu Müslüman biri Hıristiyan 10 mahalleden oluşuyordu (Emecen, 1992:154–155).

kerem etsin. Daima zahmetimizi çeke gelmişlerdir. Bu yıl dahi çeksinler. Anamın ve benim eşyalarımızı hisara gönderelim". Osman Gazi'nin bu haberini gelip tekfura bildirdi. Tekfur çok sevindi. Sözüünü candan kabul etti. Mihal'ı yine gönderdi. Osman Gazi'nin gelmesi için bir gün kararlaştırıldı ve Osman Gazi: "Bilecik dar yerdir. Düğünü orada yapmasın. Çakır Pınarı'nda yapsın" diye de haber gönderdi. Bu sözü de kabul edip düğünü Çakır Pınarı'nda yaptı." (Aşıkpaşaoğlu, 1970:11–12).

³*"Kararlaştırıldığı gün Osman Gazi öküzlerini yükledi. Her zaman öküz ileten kadınlara verdi. Keçelerin arasına bir hayli adamlar sardılar. Sürdüler. Akşam karanlığında hisara girdiler. Bir iki katar öküz girince keçe yüklerinden adamlarla yalın kılıçlar döküldü. Kapıcıları paraladılar. Hisarda da az adam kalmıştı. Çoğu gitmişlerdir. Hisar fetholundu. Osman Gazi bir nice gazileri baş bezleriyle kadın kılığına koydu. Tekfura haber gönderdi: "Bunları ayrıca bir yerde oturtsunlar ki kadınlarımız oradaki tekfurları görüp utanmasınlar" dedi. Tekfur bu söze gayet sevindi: "Türk'ün erkeği, kadını elime girdi" dedi. Yer hazırladılar. Osman Gazi, öküzleri getirenlerle söz etmişti: Onlar hisara girdiği saat Osman Gazi de tekfura gelecekti. Akşamlayın geldi. Yani kadınlarını aşikâre getirmediler. Tekfur dahi karşıladı. Büyük saygı ile oturttu. Tekfur odasına varmadan Osman Gazi atına bindi. Mihal dahi bindi. "Hay! Türk kaçtı" dediler. Tekfur sarhoşça idi. Ata binip o dahi Türk'ün ardına düştü. Osman Gazi geldi. Kaldırık derler bir dere vardır. Bilecik'e yakın yerdedir, arda durdu. Tekfur dahi oraya erince boğazı ele verdi. Osman Gazi, tekfurun başını kestirdi." (Aşıkpaşaoğlu, 1970:11–12).*

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Anadolu Eyaleti'nin Sultanönü Sancağı'na bağlı bir kaza durumunda olan Bilecik, Tanzimat'tan sonra Muhassıllıkların kurulması üzerine Hüdavendigâr Vilayeti'nin Eskişehir Muhassıllığı'na bağlı bir kaza oldu (Öztürk, 1996:31). Eskişehir'de bulunan Muhassıllık makamı bir dönem Bilecik'te yer aldı. 1840 yılında ise Bilecik Muhassıllığı lağvedilerek Eskişehir'e ilhak edildi. Muhassıllık makamı kazalara olan uzaklığından ötürü 1841 tarihinde Söğüt Kazası'na nakledilirken Liva Meclisi de Söğüt'e taşındı (Arıkan, 2010:39).

Bilecik, Tanzimat'ın ilk yıllarında Eskişehir'e bağlı bir kaza durumundaydı. Kaymakamlıkların teşkiliyle birlikte 1842'de Eskişehir merkez kazası Bilecik Kaymakamlığına dahil oldu. Kaymakamlığın lağvına kadar bu statü devam etti (Öztürk, 1996:32). 1847 tarihinde, sancak merkezi olan Eskişehir'in bağlı kazaların ortasında olmaması ve bu durumun zorluklara sebebiyet vermesi nedeniyle kısa bir süre sancak merkezi Bilecik'e taşındı (Arıkan, 2010:39).

1.3. Ertuğrul Sancağı'nın Tesisi

25 Ağustos 1885'te (H.14 Zilkade 1302) Bilecik, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazalarının Bursa Sancağı'ndan ayrılması ve Bilecik merkez olmak üzere "Ertuğrul" adıyla üçüncü sınıf bir mutasarrıflık teşkil edilmesi padişaha arz edildi. 30 Ağustos 1885 (H.19 Zilkade 1302) tarihli iradeyle Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yer olması ve Ertuğrul Gazi'nin burada medfun bulunması nedeniyle Bilecik'in mutasarrıflığa dönüştürülmesi ve Ertuğrul Gazi'nin adının verilmesi uygun görüldü. Ertuğrul Sancağı'nın teşkili bizzat II. Abdülhamid'in emriyle gerçekleşti. Bu durum II. Abdülhamid'in kuruluş topraklarına göstermiş olduğu yakın ilginin bir neticesiydi. Aynı zamanda Bilecik'e bir cami inşası, hayır binalarının tesis edilmesi istendi ve eski eserlerin resimlerini çekmek üzere bir fotoğrafçı gönderildi (BOA. İ.ŞD, 76/4504). Böylelikle 1885 yılında Bilecik merkez liva olmak üzere, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazalarından oluşan "Ertuğrul Sancağı" teşkil edildi.

Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve kurucularına karşı göstermiş olduğu yoğun ilgi dikkat çekmektedir. Bu dönemde Osmanlı hanedanının mirası

çerçevesinde bir Osmanlı kültü oluşturuldu. Bu durumun genel sebebi, hanedanın meşrulaştırılması ya da meşruiyetin güçlendirilmesi isteğiydi. Sultan II. Abdülhamid döneminde, devletin ilk günlerine dönük bu büyük ilgi, 1402 Timur felaketinden sonra olduğu gibi büyük bunalım zamanlarında ortaya çıkan bir durumu işaret etmekteydi. Fetret Devri'nin en güçlü kişisi olan I. Mehmed, değerli kaynaklarının bir bölümünü Söğüt'te bir cami inşa ettirmek için kullanmıştı. I. Mehmed gibi II. Abdülhamid de "temellere" yönelmeye ihtiyaç duydu (Deringil, 2007:50-51).

Sancağın teşkiliyle birlikte, imparatorluğun kökenlerinin ön plana çıkarılması isteğinin bir yansıması olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde Bilecik ve Söğüt çevresinde birçok tarihi yapı onarıldı ve birçok yeni müessese oluşturuldu. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid Karakeçili aşireti tarafından düzenlenen Ertuğrul Gazi'yi anma merasimlerine resmi bir hüviyet kazandırdı. Buna göre bölgedeki en büyük mülkî ve askerî yetkililer ve diğer görevliler, pek çoğunu Karakeçililerin oluşturduğu grubun başında yürüyerek türbeyi ziyaret edecekler, ziyaretten sonra günün önemini anlatan konuşmalar yapacaklar, ardından askerî bando Osmanlı marşları çalacaktı. Bu program imparatorluk sona erinceye kadar düzenli bir şekilde uygulandı (Sümer, 1988:428).

Sultan II. Abdülhamid'in sarayının en civanmert teşkilatı olan Söğüt süvari bölüğünü, Bilecik ve Söğüt çevresine yerleşmiş olan Karakeçili aşireti oluşturdu. Sultan'ın iki yüz kişilik bu mızraklı maiyet bölüğüne büyük itimadı vardı. Bunların subayı olan Mehmed Efendi bu bölüğe mensup bir kişiyle II. Abdülhamid'in yatak odasının yanında yatardı. Sultan, canını bu kişilere emanet etmişti. II. Abdülhamid, Söğütlü Bölüğünden daima memnuniyet ve övgüyle bahsederdi. Onlarla görüştüğü zaman "öz hemşerilerim" diye hitap ederdi (Tahsin Paşa, 1931:104-105). Alman İmparatoru Wilhelm'in ziyareti esnasında Söğütlü Maiyet Bölüğünü "akrabalarım" diye tanıtmıştı (Sümer, 1999:241).

Ertuğrul Sancağı'nın oluşturulmasından sonraki süreçte (5 Temmuz 1904) Hüdavendigâr Vilâyeti Meclis İdaresi; Eskişehir Kazası'nın livaya dönüştürülmesi, İnegöl ve Yenişehir kazalarının Bursa'ya bağlanması ve Söğüt ile Bilecik kazalarının ilhakıyla Ertuğrul Sancağı merkezinin Eskişehir'e naklinin faydalı olacağına yönelik bir karar aldı (BOA. DH. TIMK. S. 54/22). Fakat 8 Mayıs 1905'te Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen

yazıda, Söğüt ve çevresinin Osmanlı'nın kuruluşuna ev sahipliği yapmış olması ve Ertuğrul Gazi ile birçok mücahidin kabirlerini ihtiva etmesi, mevki ve tarih itibarıyla çok büyük önem arz etmesi hasebiyle Ertuğrul Gazi'ye izafeten bir liva teşkilinin bizzat padişah emri olduğu ve Bilecik'in de aynı tarihi öneme sahip olması nedeni ve münasip mevki ile liva merkezi olarak kabul edilmiş olduğu ifade edilerek, merkez livanın Eskişehir'e naklinin uygun olmayacağı bildirildi (BOA. DH. TIMK. S. 56/62).

Görüldüğü gibi sancak merkezinin başka yerlere nakil talepleri asla kabul edilmedi. II. Abdülhamid döneminde Ertuğrul Sancağı, adeta padişahın korumasında olan bir sancaktı. II. Abdülhamid için "Ertuğrul" ismi kutsal bir anlam taşımaktaydı. Bu nedendir ki idari taksimat yönünden Bilecik'in aleyhindeki her tevessül akim kalmıştı.

Bilecik, Sultan II. Abdülhamid'ten sonra padişah olan Sultan Mehmed Reşat döneminde de sancak merkezi olma özelliğini korudu. II. Abdülhamid dönemindeki ilgiyi göremese de tamamen kayıtsız da kalınmadı. Sultan Reşat ilk seyahatini eski başkent Bursa'ya yaptı. Bu seyahat esnasında Bilecik ve Söğüt'ün ileri gelenleri padişahı şehirlerine davet ettiler. Bileciklier "*Osmanlı'nın beşiği olan Bilecik'i yad etmeleri*", Söğütlüler de "*büyük atası olan Ertuğrul Gazi'yi ziyaret etmeleri ve buraları şereflendirmelerini*" istediler. Bunun üzerine 12 Mayıs 1909'da Padişahın Bursa'dan sonra Söğüt'ü de ziyaret edeceği bildirilerek gerekli hazırlıkların yapılmasını istendi. Mülki ve askeri yöneticiler ile din adamları, bu seyahatin gerçekleşecek olmasına çok sevindiler. Ancak 24 Mayıs 1909'da Bilecik ve Söğüt'ten gelen davetlerin padişah nezdinde büyük sevinç uyandırdığı halde seyahati uzatmanın mümkün olmadığı gerekçesiyle bu ziyaretler gerçekleşmedi (BOA. DH. MKT. 2828/60; BOA. DH. MKT. 2822/3; BOA. İ.HUS. 175/1327/R/51; BOA. İ.HUS. 175/1327/R/54; BOA. DH. MKT. 2815/27; BOA. DH. MKT. 2821/72; BOA. DH. MKT. 2826/76; BOA. İ.HUS. 176/1327.Ca.10). Görüldüğü gibi Bilecik ve havalisinde Sultan'ın bölgeye yapacağı ziyaret memnuniyet ve heyecanla beklenirken son anda iptal edilmiş ve buluşma gerçekleşmemiştir. Ancak Sultan'ın Ertuğrul Sancağı'nın heyetlerini kabulü ve davete icabet edeceğini belirtmesi, devletin doğduğu topraklara verilen öneme işaret etmektedir. Yine de Ertuğrul Sancağı, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki "ayrıcalıklı" konumunu bir daha yakalayamamıştır.

1.3.1. Sancak Merkezindeki Devlet Kurumları ve Personel

Tanzimat ve Islahat hareketleriyle başlayan ve batıyı örnek alan yenilik faaliyetleri taşra idaresine de yansımıştı. Bu dönemde taşra yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenlemeler 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle gerçekleşti. Bu nizamname Fransız yönetim örgütlenmesini (département) model aldı. Nizamname ile en büyük yönetim birimi olan eyalet vilayete çevrildi. Bunun yanında vilayetler livalara (sancak), livalar kazalara, kazalar köylere ayrıldı. Vilayette vali, sancakta mutasarrıf, kazada kaymakam en üst düzey yöneticiler olarak belirlendi (Sencer, 1986:79). 1864 Nizamnamesi sonrası, 1871 yılında yeni bir İdare-i Umumiye Nizamnamesi yayınlandı. Bu düzenleme, geçerliliğini 1913'teki İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar devam ettirdi. 1913 düzenlemesine göre, liva yönetimi mutasarrıfa verilip, vilayetteki müdürlükler "memurluk" olarak burada da teşkil edildi. Defterdarın yerini muhasebeci, nafia müdürünün yerini nafia mühendisi aldı. Mutasarrıfın başkanlığında "Liva İdare Meclisi" kuruldu. Kaymakamla birlikte "Kaza İdare Meclisi" kaza yönetiminden mesul tutuldu. Livadaki memuriyetler kazalarda da oluşturuldu. Nahiye ve köyler mevcut idari durumlarını aynen korudu. İfade edilen bu düzenlemelere rağmen 1913 kanunu idari taksimatta herhangi bir yenilik getirmedi. Yani 1864'te kurulan sistem çok küçük değişikliklerle devam etti (Çadırcı, 2007:222).

1.3.1.1. İdari Kurumlar ve Yöneticiler

Mutasarrıflık ve Mutasarrıflar

Sancağın en üst düzey yöneticisi olan mutasarrıf; mülkiye, maliye ve zaptiye idaresinden sorumluydu. Vilayetle sürekli iletişim halinde olur ve aldığı emir ve talimatları yerine getirirdi (Karal, tarihsiz:310). Bununla birlikte bütün liva memurlarının hareketlerine dikkat etmek, nizama aykırı hareket edenler olduğunda durumu valiye bildirmek, nafia işleri hakkında vilayete bilgi vermek, nahiye meclislerinin aldıkları kararları kaymakamlar vasıtasıyla öğrenmek ve mühim olanlarını vilayetten alınacak onayla uygulamak mutasarrıfın görevlerindendi (Düstur, I.Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md.35–36, s.634).

1885 öncesinde kaza statüsünde olan ve kaymakamlar tarafında yönetilen Bilecik, Eylül 1885'te liva merkezi Bilecik olmak üzere, Ertuğrul Sancağı'nın teşkil edilmesiyle birlikte mutasarrıflar tarafından idare edilmeye başlandı. Ertuğrul Sancağı'nda görev yapan ilk mutasarrıf, Mudanya kaymakamı olan Ahmet Fuat Bey'dir. 1885'ten 10 Eylül 1893'e (29 Ağustos 1309) kadar Ertuğrul Mutasarrıflığı görevinde bulunan Ahmet Fuat Bey, sekiz yıllık görevin ardından yerini Hasan Efendi'ye bıraktı.

İlk mutasarrıf Ahmet Fuat Bey'den sonra bu görevi ifa edenler ve görev süreleri şöyledir:

Hasan Efendi: Fuat Bey'den sonra 11 Eylül 1893'te Sancak Mutasarrıflığına getirildi. Bu görevini yaklaşık bir sene yürüttü ve 24 Eylül 1894'te ayrıldı (HVS, 1324:243).

Ferid Paşa: 30 Kasım 1894'te Ertuğrul mutasarrıflığına atandı ve 5 Nisan 1896'ya kadar bu görevde kaldı (HVS, 1324:243).

Mustafa Paşa: 7 Mayıs 1896'da bu göreve tayin edildi. 17 Aralık 1902'de ayrıldı (HVS, 1324:243).

Nuri Paşa: 1 Ocak 1903'te Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığına getirildi. 13 Kasım 1903'e kadar bu görevini yürüttü (HVS, 1324:243).

Mehmed Fevzi Bey: Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmından mezun olarak devlet hizmetine girdi. Farklı yerlerde kaymakamlık yaptı (Çankaya, 1968:496-497). 13 Şubat 1904'te Ertuğrul Mutasarrıfı oldu ve 9 Aralık 1906'da ayrıldı (HVS, 1324:243).

Mehmed Ziyaeddin: 1906'da Ertuğrul Mutasarrıflığı'na tayin edildi. Ekim 1907'ye kadar bu görevini yürüttü (Çankaya, 1968:57).

Musa Kazım Bey: Mehmed Ziyaeddinden Efendi'den sonra, 1907'de sancak mutasarrıflığına Musa Bey getirildi (HVS, 1324:336).

Osman Paşa: Dersim Mutasarrıflığı görevini yürütürken 1907'de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı. Eylül 1908'de de Kütahya Mutasarrıfı oldu (Çankaya, 1968:77-78).

Hikmet Bey: 1908'in sonu ve 1909 yılının başlarında Ertuğrul Mutasarrıflığı görevinde bulundu (BOA. DH. MKT. 2711/95).

Ahmet Hilmi (Kurtbay) Bey (Vekil): Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olarak muallimlik vazifelerinde bulundu. 14 Şubat 1908'de Bursa Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne atandı. 1909 Mayıs'ndan 1909'un Eylül ayına kadar Ertuğrul Sancağı mutasarrıf vekilliği görevinde bulundu (Çankaya, 1968:326).

İsmail Hakkı (Vekil): 1910'da Sicil-i ahval sicil şubesi müdürlüğü görevindeyken, 10 Ocak 1912'de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıf vekilliği vazifesini yürüttü (Çankaya, 1968:506).

Ahmed Galip: Merzifon Kaymakamlığı'nda iken 1912 yılının Aralık ayında Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı. Haziran 1913'te bu görevden ayrıldı (Çankaya, 1968:306).

Hatipzade Ahmet Cemal Efendi: Bazı kazalarda kaymakamlık yaptıktan sonra 19 Ağustos 1914'te Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edildi. 19 Nisan 1916'da Isparta Mutasarrıfı oldu (Çankaya, 1968:723).

İsmail Hakkı (Behiç) Bey: Bürokrasinin değişik kademelerinde görev aldı. 19 Kasım 1914'te Isparta, 13 Nisan 1916'da Ertuğrul Mutasarrıfı oldu. 31 Temmuz 1917 yılında Nablus Mutasarrıflığı'na atandı (Çankaya, 1968:1058).

Mehmed Rauf (Demirtaş) Bey: 11 Kasım 1915'te Çanakkale Mutasarrıfı oldu. 7 Eylül 1917'de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edildi. 18 Ağustos 1918'de açığa alındı (Çankaya, 1968:1032).

Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflarıyla ilgili dikkat çeken noktalardan biri, görev sürelerinin kısa olmasıdır. İlk mutasarrıftan sonrakilerin ortalama görev süreleri iki yıldan azdır. Bu durum, mutasarrıfların sancağı tanıyamadan ayrılmalarına neden olmuştur. Diğer taraftan 1908–1912 arası sancağa mutasarrıf atanmaması ve vekâlet yoluyla bu makamın doldurulması da dikkat çeken bir husustur.

Liva İdare Meclisi

Bu meclis, liva merkezinde mutasarrıfın başkanlığı altında çalışır, livanın gelir ve giderlerinin tetkiki, hükümetin taşınır ve taşınamaz mallarının muhafazası, menafi sandıklarının teftişi, livada ziraat, ticaret, maarif ve bayındırlık işlerini yürütürdü (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md.90 s.644). Mutasarrıf, bu meclisin tabii üyesi ve başkanıydı. Mutasarrıftan başka, naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürü de meclisin doğal üyeleri idi. Halk tarafından belirlenen ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim dört kişi ise meclisin seçilmiş üyeleri idi.

1908'de, Ertuğrul Sancağı'nın Liva İdare Meclisi reisi, Mutasarrıf Osman Paşa'ydı. Meclisin doğal üyeleri ise Naib Osman Sabit Efendi, Müftü Mehmed Nuri Efendi, Muhasebeci Ali Naci Efendi, Tahrirat Müdürü Asaf Bey ve Ermeni Piskopos Vekili Başrahip Tatol Efendi'ydi. Bu dönemde Müslümanlardan Mustafa Efendi adlı bir seçilmiş üye vardı. Müslümanlara verilen diğer üye kadrosu boştu. Gayrimüslimlerin seçilmiş üyeleri ise Anistas Kasandapoli Efendi ve Acemyan Hamparsum Ağa'ydı (HVS, 1325:434).

Meclis İdare Kalemı

Liva İdare Meclisi'nin aldığı kararlar İdare Kalemı tarafından kaydedilirdi. 1908'de Ertuğrul Sancağı'nda görevli olan kişiler Başkâtip İsmail Hakkı Efendi ve Mehmed Adnan Efendi'ydi (HVS, 1325:434).

Liva Tahrirat İdaresi

Livanın yazı işleri "Tahrirat Müdürü" marifetiyle yürütölmekteydi. Livanın kayıtlarının toplanması ve muhafazası, müdürün vazifeleri arasındaydı. Yazışmalar ve kayıt işleri de maiyetinde bulunan Tahrirat Kalemı vasıtasıyla gerçekleştirilirdi (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md.38 s.635). Bu kalemde; müdür, müdür yardımcısı ve kâtipler görev yapmaktaydı. 1908 yılında Ertuğrul Sancağı'nda, bu kalemin müdürlüğünü Asaf Bey, yardımcılığını Kadri Bey yürötmekteydi. Kalemın kâtipleri ise, İsmail Naci Efendi ile Mehmed Emin Efendi'ydi (HVS, 1325:434).

Belediye Dairesi

Tanzimat'a kadar Osmanlı şehirlerinde belediye hizmetlerini yürüten ayrı bir kuruluş yoktu. Belediyelerin yapması gereken hizmetler hükümet temsilcisi olan yöneticiler, esnaf temsilcileri, kadılar ve şehrin ileri gelenleri tarafından gerçekleştirilirdi. Tanzimat'la birlikte ülke yönetiminde yapılan düzenlemeler beklenen neticeyi vermedi. Kentlerde değişen sosyo-ekonomik yapılar ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar farklı bir teşkilatlanmayı mecburi hale getirmekteydi. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen Avrupalıların da Osmanlı'da belediye teşkilatının kurulması tavsiyesinde bulunmalarıyla birlikte, 16 Ağustos 1854 tarihinde yayımlanan tebliğle, İstanbul'da beledi işler, yeni kurulan şehremaneti kurumuna devredilerek ilk belediye teşkilatı kurulmuş oldu (Çadırcı, 1997: 273–274; Kazıcı, 2006: 39).

Osmanlı taşra şehirlerindeki modern belediye teşkilatlanmasına, 1864 Vilayet Nizamnamesiyle başlandı. Bu nizamname; liva ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden oluşan belediye meclislerinin bulunmasını öngörmekteydi (Ortaylı, 2008-a:506). 1864 tarihli nizamnameyle kurulmaya başlanan belediyelerde; belediye reisi memurlar arasından belirlenecekti. Vali veya mutasarrıf tarafından görevlendirilen belediye reisinin vazifesi, belediye meclisinin kararlarını uygulamak, meclise başkanlık etmek ve vilayet makamı ile meclisin ilişkisini yürütmektir. Meclis üyesi olabilmek için 30 yaşını doldurmak, Osmanlı uyruklu ve Türkçe okuryazar olmak ve senelik 500 kuruş vergi veriyor olmak gerekmektedir (Ortaylı, 2000: 174). İnşaatların denetlenmesi ve eksiklerinin ikmali, suların temizliği, şehrin temizliğinin temini, taşıma ücretlerinin belirlenmesi, pazar fiyatlarının tespiti, yolların yapım ve onarımı, sokak ve kaldırımların tanzimi, belediyeye ait gelir ve harcamaların kontrolü gibi işler, belediye meclisinin görevleri arasındaydı (Ergin, 1995: 1521).

Belediye teşkilatının taşrada yaygınlaşması, 5 Ekim 1877'de yürürlüğe giren "Vilayetler Belediye Kanunu" ile gerçekleşti. Kanun-ı Esasi'nin 112. maddesi; İstanbul ve taşra belediyelerinin, seçimle işbaşına gelen meclislerce idare olunacağı, belediyelerin teşkili ile görev ve üyelerinin belirlenmesinin bir yasayla düzenleneceğini öngörmüştü. Sultan II.

Abdülhamid'in isteği doğrultusunda, meclisin ilk işi, belediye kanun tasarısını görüştüp kabul etmek oldu (Eryılmaz, 1992: 213–214).

Buna göre bütün kasaba ve şehirlerde belediye kurulması öngörülmekteydi. Nüfusu 40 bini aşan yerlerde birden fazla belediye dairesi kurulabilecekti. Belediye meclis üyeliğine aday olmak için olağan şartların yanında belli bir emlak vergisi ödeme koşulu da vardı. Belediye reisi, seçilmiş meclisin içinden atanacaktı (Oktay, 2008:397). Düzenlemede yer alan bu hükme göre, belediye reislerinin memurluk durumları devam edecekti (Ortaylı, 2000:188).

Bilecik'teki belediye teşkilatı ile ilgili ilk bilgi, 1870 (H.1287) tarihli salnamede yer almaktadır. Bu tarihte Bilecik Belediyesi, Sürmelizade Mustafa Efendi'nin reisliğinde 6 üyeli bir belediye meclisi tarafından idare olunmaktaydı (HVS, 1287: 60).

Belediyenin gelir kaynakları arasında inşaatlardan alınan vergiler önemli bir yer tutmaktaydı. Belediyenin bu vergiyi köylerde yapılan inşaatlardan da alması birtakım şikâyetlere konu oldu. Nitekim 1901 yılında Selöz köyü ahalisi bu konuyu gündeme getirerek köylerde de belediyelerin teşkilini istediler. Bu isteğe 4 Eylül 1901'de Dahiliye Nezareti'nin verdiği cevapta; şikayet sebebi olan, Bilecik Belediye Dairesi'nce köylerde yapılan inşaatın vergi alınması hususunun mevzuat gereği olduğu, ayrıca köylerde belediye teşkili masraflı olduğundan dolayı padişah emriyle buna müsaade edilmediği bildirildi (BOA. DH. MKT, 2533/128).

Belediye, inşaat yapımı için payına düşen vergileri almaya devam etti ama gerekli hizmetleri sunabilmesi için bu gelir yeterli değildi. Belediye, daha iyi hizmet verebilmek için gelirlerini artırmak istedi. Bu bağlamda 25 Ağustos 1903'te, şehre getirilecek odun, kömür ve zaruri ihtiyaçların dışında kalan kahve, sabun ve un çuvallarıyla manifaturadan alınacak 40 pare ve manifatura aksamından araba ve deve ile gelenlerden bir kuruştan iki kuruşa kadar vergi alınmasını teklif etti. Fakat vergi ile ilgili teklifler uygun görülmeyerek belediyenin cari harcamalarını kısması, yürürlükteki vergi kalemleriyle gelirlerini arttırması ve rutin işleri yerine getirmesine karar verildi (BOA. DH. MKT, 791/32).

Görüldüğu gibi belediye, gelirlerini artırmak için vergilerin artırılması gibi bazı isteklerde bulunuyordu. Ama belediye teşkilatının en üst makamında bulunan kişiler de kimi zaman

işlerini aksatabilmekteydi. 1914 yılında vilayet mülkiye müfettişlerinin Bilecik Belediyesi'nde yaptığı teftişler neticesinde belediye heyetinin, özellikle de Reis Kirkor ve kâtibinin belediye işlerinde ihmal ve hatalarının olduğu, belediye gelirlerinin kullanılmasında yolsuzluklar görüldüğü, meclis toplantılarında gayr-ı ciddi hareketlerde bulunduğu ve bir önceki reis Acemyan İstefanos'un yaptığı yolsuzluk ve hırsızlığın ispatlı olduğu halde kendisinin kanunen üyelikten el çektirilmesi gerekirken, bu kişinin hala bu görevi yürütmekte olduğu tespit edildi. Bunun üzerine 13 Haziran 1914'te belediye reisi Kirkor Efendi'nin memuriyetine son verildi ve Belediye Kâtibi Mehmed Efendi de azledildi (BOA. DH. İD, 161-2/18).

1.3.1.2. Adli Kurumlar

Naiblik: Son dönemde kadıların yerine görev yapan naibler, görev yaptıkları yerin özelliğine göre sınıflandırıldı. Vilayet merkezlerinde görev yapanlar birinci sınıf, mutasarrıflıklarda görev yapanlar ikinci sınıf ve kazalarda görev yapanlar da üçüncü sınıf naib olarak nitelendirildi. Naibler gelirlerini mahkeme harçlarından temin ederlerdi. Baktıkları davalardan sicil, hüccet, nikâh adı altında ücret alırlardı. Naiblerin bu harçları toplamada aşırılığa kaçmaları ve bu konuda şikâyetlerin artması üzerine Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemeyle, naiblere maaş bağlandı (İpşirli, 2006: 313). Naibler, sancak yönetim kademesinde hemen mutasarrıftan sonra gelirdi. 1908'de Ertuğrul Sancağı'ndaki naiblik görevini Osman Sabit Efendi yürütmekteydi (HVS, 1325:434).

Liva Bidayet Mahkemesi Hukuk ve Ceza Dairesi

Adli konuların görüşülmesi için Bilecik'te Bidayet Mahkemesi bulunmaktaydı. Bu mahkeme ceza ve hukuk dairelerine ayrılmıştı. 1908'de Bilecik Bidayet Mahkemesi hukuk dairesi Naib Efendi'nin başkanlığında iki zabıt kâtibi, bir başkâtip ve 3 üyeden müteşekkildi. Mahkemenin reisi Naib Osman Efendi, Başkâtibi Ömer Hüsnü Efendi, Zabıt Katibi Nuri Bey, Zabıt Katibi İbrahim Efendi; azaları ise Hacı Nazım Efendi, Nikolaki Efendi ve Mustafa Efendi'ydi (HVS, 1325:435).

Bilecik Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi ise, bir reis ve on personelden oluşuyordu. 1908'de ceza dairesindeki personel şöyleydi; Reis Necip Bey, üyeler Ahmet Nazif Efendi,

Artin Efendi ve Agob Efendi; Zabıt Katibleri Abdullah Kani Efendi ve Mustafa Efendi, Müstantık Mehmed Efendi, Mukavelat Muharriri Hasan Hüsni Efendi, İcra Memuru Cevat Efendi, İcra Bakaya Tahsil Memuru da Ömer Efendi. Bu dönemde Ceza Dairesi'nin Müdde-i Umumi Muavinliği kadrosu ise boş durumdaydı (HVS, 1325:435).

1.3.1.3. Dini Kurumlar

Müftülük: Müftü, fetva veren ya da fetva ile hükmü açıklayan kişidir. Fetva, sözlükte bir olayın hükmünü izah eden veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap manasına gelir. Fıkıh terimi olarak ise fakih bir kimsenin kendisine sorulan bir mesele hakkında verdiği cevap ve ortaya koyduğu hükümdür. Bir meselede müftünün fetvası meselenin dini yönünü, hâkimin hükmü ise kazâî yönünü ortaya koyar (Mardin, 1964:582–583; Atar, 1995:488). 1908'de Ertuğrul Sancağı'nın müftüsü Mehmed Nuri Efendi'ydi. Müftü aynı zamanda, liva idare meclisinin doğal üyesiydi (HVS, 1325:434).

1.3.1.4. İktisadi Kurumlar

Liva Muhasebe Kalemi

Sancağın hesap işlerinin başında muhasebeci bulunurdu (Düstur, I.Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md.37 s.634). Muhasebe heyeti, liva merkezinin hesap işlerini yürütür ve bağlı kazalardan gelen hesapları toplayarak bütün liva adına merkez vilayete hesap verirdi (Öztel, 2009:25). Ertuğrul Sancağı'nın 1908'de muhasebecisi Ali Naci Efendi'ydi. Bunun dışında bu kalemde 8 görevli bulunuyordu. Bunlar; Başkâtip Salih Efendi, Varidat Kâtibi Mehmed Efendi, Masraf Kâtibi Serkiz Efendi, Merkez Kâtibi Kosta Efendi, Mukayyit Mehmed Hilmi Efendi, Bedros Efendi, İbrahim Efendi ve Sandık Emmini Hacı Zihni Efendi'ydi (HVS, 1325:435).

Tahrir Vergi İdaresi

Bu idare, merkez liva kazasının gelirlerini tahakkuk ettirmekle birlikte liva çevresindeki gelirlerin tahakkuk ve tahsil işlemleri için gerekli muhaberat ve takibatı yapardı (Öztel, 2009:25). Birim, 1908'de, Ertuğrul Sancağı'nda 3 personelle çalışmalarını yürütmekteydi.

Bunlar Memur Basri Bey, Başkâtip Mehmed Efendi ve Katib-i Sani Ali Efendi'ydi (HVS, 1325: 436).

Tahsilât Komisyonu

Bu komisyonun başkanlığını muhasebeci yapmaktaydı. Tahsil heyeti, bağlı kazalarda olduğu gibi, merkez kazanın tahsil-i emval nizamnamesi dâhilindeki vergilerini tahsil etmek ve liva gelirlerinin kaydını tutmakla mükellefi. Bu heyet, aynı zamanda merkez tahsilâtını gerçekleştirirken senede en az bir defa bağlı kazalar muameleatını teftiş etme sorumluluğunu da üstlenmişti (Öznel, 2009:25). Tahsilât Komisyonu'nun başkanı muhasebeci ve üyeleri meclis idare azasından Mehmed Efendi, belediye meclisi azasından Agob Ağa ve muhasebe masraf katibi Serkiz Efendi'ydi (HVS, 1325: 436).

Defter-i Hakani İdaresi

Sancaklarda mülk ve arazi işleri, Defter-i Hakani İdaresi'nce yürütülürdü. Bu idare, günümüzdeki tapu ve kadastro dairelerine benzer şekilde faaliyet gösterirdi. 1908'de Ertuğrul Sancağı'ndaki Defter-i Hakani İdaresi'nin kadrosu; Memur Şerif Efendi, Baş Katib Nuri Efendi, Katib-i Sani Ali Vasfi Efendi, Tapu Katibi İhsan Efendi ve Yoklama Katibi Mehmed Kadri Efendi'den oluşmaktaydı (HVS, 1325: 436).

Ziraat Bankası Şubesi

Ziraat Bankası'nın ilk çekirdeği Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında oluşmuştu. Mithat Paşa 1863'te, tarımsal kredileri teşkilatlandırma girişimlerinde bulunmuş ve bunun bir neticesi olarak, 1867'de memleket sandıkları oluşturulmuştu. Bu sandıklar sonraki yıllarda yaygınlaştı ve 1883'te menafi sandıklarına dönüştürüldü. Bu yeni düzenleme de köylülerin problemlerini çözemeyip, tarım kesiminde canlılık oluşturamayınca, yapılan yeni bir düzenlemeyle 15 Ağustos 1888'de Ziraat Bankası teşkil edildi (Yüzgün, 1985:771).

Ziraat Bankası'nın kurulmasıyla birlikte sancak merkezi olan Bilecik'te de bir şubesi açıldı (HVS, 1310:205). 1908 yılında sancakta faaliyet gösteren bankanın Reisi Mustafa Paşa, Muavini Hüseyin Hüsnî Efendi, Başkatibi Kamil Efendi ve İkinci Kâtibi Halim Efendi'ydi.

Ayrıca bankanın üç üyesi bulunmaktaydı. Bunlar; Hacı Ömer Ağa, Tomacan Ağa ve Agob Ağa'ydı (HVS, 1325:438).

Osmanlı Bankası Şubesi

Kırım Savaşı'nda yaşanan ağır mağlubiyetin doğurduğu yeni parasal gereksinimler, Osmanlı yetkililerini, yeni bir bankanın kurulması için harekete sevk etti. Bu banka hazinenin ihtiyaçlarını anında karşılayacak, parasal istikrarı temin edecek, borçlanmaların neticelendirilmesinde yabancı sermaye ile İstanbul arasındaki iletişimi sağlayacaktı. Osmanlı Bankası bu amaçlar doğrultusunda 1863 yılında, 1856'dan beri faaliyet gösteren Ottoman Bank'ın İngiliz grubuyla bir Fransız grubunun birleşmesiyle ortaya çıktı (Thobie, 1985:775). Bankanın kurulmasıyla birlikte devlet, kâğıt para basma yetkisini bu bankaya veriyordu. Böylece para basımındaki bağımsızlığı ortadan kalkmış oluyordu. Bununla birlikte kurulan banka, devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faizlerinin ödenmesi ve eskimiş paraların piyasadan kaldırılması (Pamuk, 2007:235), kendi hesabına veya başkaları adına borç ihaleleri açmak, bunların ödenmesini üstlenmek, nakit ve kıymetli madenlerin ticareti ile kambiyo işlemleri yapmak gibi haklara sahipti (Bayraktar, 2002: 99). Bu banka, verilen imtiyazlarla, Osmanlı hükümeti karşısında sağlam bir özerk yapıya sahipti. Osmanlı hükümetinin banka işlemleri üzerinde göstermelik bir nazır tayin etmesinin dışında hiçbir denetimi bulunmamaktaydı (Eldem, 1999:84).

27 Ağustos 1905 yılında, Maliye Nezareti'nin onayıyla Bank-ı Osmanî tarafından Eskişehir'deki acenteliğe tabi olmak üzere, Bilecik'te ikinci derecede bir acentelik açılması kararlaştırıldı. Bilecik'teki acentelik daimi olmayıp, sadece ihracat mevsiminde açık olacaktı. Bir kalem odasından ibaret olacak olan acenteliğe bankaca tahsisat istenmeyecekti. Bu acenteliğin tesisiyle devlet gelirleri masrafsız bir şekilde merkeze ulaştırılabilecekti. Şubenin güvenliği jandarma güçleri tarafından sağlanacaktı (BOA. Y.A.RES:132/46). Bu acentelik Müdür Köçekyan Efendi ile Muhasebeci ve Sandık Emni Mişel Asimakopo Efendi olmak üzere iki personelle faaliyete başladı (HVS, 1324:341). 1908 yılında Muhasib Palyıcı Efendi ve Anbar Emni Saryan Efendiler de banka personeline dahil oldular (HVS, 1325:439). 1917 yılında bankanın veznedarı Nişan Efendi

(BOA. DH. EUM. 2.Şube, 41/60), muhasebecisi ise Ermenak Maryan'dı (BOA. DH. EUM. 2.Şb. 40/40).

Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası

Bilecik'te Ticaret Odası 1904 yılında kuruldu. Ticaret, ziraat ve sanayinin gelişmesi işlevini üstlenen bu odanın 1916 yılında kayıtlı 35 tüccarı bulunuyordu. Bunların 22'si Müslüman'dı (TZNM, 1333:304). Odaya mutasarrıf başkanlık etmekte yardımcılığını ise Mustafa Bey yürütmekteydi. Müşaviri Morcikyan Agob Ağa, Katibi İsmail Naci Efendi ve Sandık Emini İsmail Efendi'ydi. Bunların yanında odanın 6 üyesi bulunuyordu. Bunlar Karabet Efendi, Dikran Efendi, Kirgor Efendi, Attar İsmail Efendi, Tilkiyan Rupin Efendi ve Migirdicyan Agob Ağa'ydı (HVS, 1325:438)

Düyun-ı Umumiye İdaresi

Osmanlı Devleti, Kırım mağlubiyetinin ardından savaş masraflarını karşılamak üzere ilk kez Avrupalı devletlerden dış borç aldı. Devlet, ekonomisini düzeltmeyince sonraki yıllarda da dış borç alımını sürdürdü. 1877–1878 Rus harbinde mağlup olan Osmanlı, alacaklı devletleri de büyük endişeye düşürdü. Berlin Kongresi'nde bu durum dile getirildi. Bu anlaşmadan sonra Osmanlı yöneticileri, yabancı devletlerin mali baskılarından kurtulmak için mahalli alacaklıların temsilcileriyle görüşerek 1879 yılında bir anlaşma yaptı. 1881 yılında da dış borç alacaklıları İstanbul'a çağrıldı ve 20 Kasım 1881'de Muharrem Kararnamesi yayınlandı. Buna göre, Maliye Nezareti dışında bağımsız bir Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu. Bu idare 7 kişilik bir konsey tarafından idare edilecekti (Karal, tarihsiz:428; Blaisdell, 2008:14). Kararnameyle borçların anapara ve faizlerinin ödenmesine ayrılan gelirler, Rüsüm-ı Sitte gelirleri ile bu adı taşıyan anlaşma çerçevesinde Avrupalı tahvilat hamillerine tahsis edilen gelirlerden oluşuyordu. Bu vergiler; tuz, tütün, pul ve damga, alkol, balık, ipek, gümrük geliri fazlası, temettü vergisi fazlası, Bulgaristan Eمارeti vergisi, Kıbrıs vergisinin artanı, Doğu Rumeli vergisi, tömbeki vergisi idi. Bu vergiler vasıtasıyla dış borçlar ödenecekti (Kazgan, 1985:707).

Düyun-ı Umumiye'nin taşra teşkilatlanması çerçevesinde Ertuğrul Sancağı dâhilinde de şubeleri açıldı. 1908'de Sancak merkezi olan Bilecik'te, bu idarenin 7 personeli vardı.

Müdürü Mustafa Efendi'ydi. Başkatib Corci Efendi, Katib-i Sani Safiyüddin Efendi, Tahrirat Kâtibi Mustafa Efendi, A'şar-ı İcmal Kâtibi Adil Efendi, Aşar Mukayyidi Ali Efendi, Harir Ambar Kâtibi Hafız Hamza Efendi ve Sandık Emni Ahmed Muhtar Efendi'ydi (HVS, 1325:439).

Reji İdaresi

1875 yılında Osmanlı ekonomisinin iflası üzerine tütün satışından vergi alınması Rüsüm-ı Sitte idaresinin sorumluluğuna verildi. Muharrem Kararnamesi'yle tütün tekeli ve tütün öşrü Düyun-ı Umumiye idaresine bırakıldı. Bu arada, Fransız tahvil sahipleri, Duyun-ı Umumiye idaresini, tütün ekiminden doğrudan doğruya pay almaktan vazgeçerek, tütün tarımını düzenlemek ve vergilendirmek için kendilerinin ayrı bir teşkilat kurmalarına müsaade etmesi için ikna ettiler. Muharrem Kararnamesi böyle bir şirketin kurulmasını öngörmüş ve onayını almak için hükümete de kar payı vermeyi önermişti. Duyun-ı Umumiye İdaresi, hükümet ve üç banka grubu 1883 yılının Ocak- Mayıs aylarına görüşmeleri tamamladılar ve Reji İdaresi 1884'te otuz yıllık imtiyazını işletmeye başladı (Quataert, 1984:70).

Ertuğrul Sancağı'ndaki reji idaresi 8 personelden oluşmaktaydı. İdarenin müdürü Asım Bey'di. Muhasebecisi Agob Efendi, Ambar Memuru Sofyanidis Efendi, Muhakemat Memuru Mehmed Efendi, Ziraat Kontrol Memuru Mazhar Bey, Muhafaza Katibi Ahmed Hulusi Efendi, Mihman Simyonidis Efendi, Ziraat Memurları ise Nuri, Süleyman, Hasan ve Bekir Efendi'lerdi (HVS, 1325:439).

1.3.1.5. Askeri Kurumlar

Bilecik Redif Taburu

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması yeni askeri düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Ordunun asker ihtiyacını karşılamak üzere Ağustos 1834'ten başlayarak redif birlikleri kurulmaya başlandı. Redif Teşkilatı; büyük bir kitleyi uzun süre silah altında tutmadan, askerlik çağına gelmiş olanları kendi bölgelerinde, az masrafla ve kısa aralıklarla eğiterek savaş döneminde faydalı olacak yeterli sayıda askeri bulma amacıyla kuruldu. İç güvenliğin sağlanması ve

merkezi hükümet emirlerinin uygulanmasında da bu birliklerden faydalanma yoluna gidildi. Redif taburları, imparatorluğun bütün sancaklarında subayları ile birlikte 1.400 kişiden oluşacaktı. Küçük yerlerde asker çıkma imkânı az olursa civar yerlerle birlikte hareket etmek suretiyle tabur tertip edilecekti (Çadircı, 1997: 61). Orduda yapılan değişikliklere 1869'da çıkarılan kanunla devam edildi. Bu kanuna göre ordu kuvvetleri, nizamiye, redif ve müstahfiz olmak üzere üç bölüme ayrıldı. Nizamiye Kuvvetleri ordunun çekirdeğini oluşturmaktaydı. Faal güçler ve yedek kuvvetler olmak üzere iki bölümdü. Redif kuvvetleri birinci sınıf redif kuvvetler ve ikinci sınıf kuvvetler olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Redif sınıfında hizmet, üçer yıllık iki bölüm şeklinde düzenlenmişti ve toplam altı yıldır. Nizamiye ve İhtiyat sınıflarında hizmetlerini tamamlayanlarla kura isabet etmeyenler, redifte her yıl bir ay boyunca çağrılacakları yerde askerlik yapacaklardı. Bu hizmeti bitirenler 8 yıl boyunca müstahfiz sınıfında kalırlardı (Karal, tarihsiz:187–188; Çadircı, 2008:53).

Yeni düzenlemeler çerçevesinde Bilecik'te de bir Redif Taburu teşkil edildi. Dört bölükten oluşan taburda bir binbaşı, bir kolağası, dört yüzbaşı, dört mülazım-ı evvel, beş mülazım-ı sani ve bir tabur kâtibi görev yapmaktaydı. 1907 yılında Bilecik Taburu'nda görevli olan personel şu şekildeydi: Binbaşı Hüseyin Hüsnü, Kolağası Ahmed, Tabur Katibi Nuri Bey. 1. Bölük: Yüzbaşı Osman Nuri, Mülazım-ı Sani Ahmed Nadir. 2.Bölük: Yüzbaşı Sabri, Mülazım-ı Evvel İzzet, Mülazım-ı Sani Mustafa. 3.Bölük: Yüzbaşı Ömer Lütfi, Mülazım-ı Evvel Mustafa, Mülazım-ı Sani Ali Galib. 4.Bölük: Yüzbaşı Mustafa, Mülazım-ı Evvel Mehmed, Mülazım-ı Sani Cemal, Debboy Memuru Mülazım-ı Evvel Nuri Bey, Süvari Takım Zabiti Mülazım-ı Sani Ahmed Kemal (HVS,1324:342).

Jandarma ve Polis Daireleri

Osmanlı Yönetimi sınırları dâhilindeki iç güvenlik meselesini çözebilmek için Tımarlı Sipahi örgütünü kaldırarak 1844'te Zaptiye Teşkilatını kurdu. Bu örgüt hem jandarma hem de polisin görevlerini üstelendi (Çadircı, 1997:318–319). 14 Haziran 1869 tarihli Asakir-i Zaptiye Teşkilat Nizamnamesi çerçevesinde her vilayette bir zaptiye alay dairesi kuruldu. Mürettebatının süvari ve piyade zaptiye askerlerinden oluşması kararlaştırıldı. Her alay taburlara, taburlar bölüklere ve bölükler de takımlara bölündü (Alyot, 1947:96–97).

1879'da Osmanlı'nın güvenlik teşkilatında yapılan köklü reformlar esnasında zaptiye birlikleri gündeme geldi. Bu tarihe kadar otuz senedir Zaptiye müşiriyetine bağlı olarak görev yapan zaptiye birlikleri Seraskerliğe bağlandı. Böylelikle bu birlikler jandarmaya çevrildi. 1879 düzenlemesi Jandarma ve Polis teşkilatının da başlangıcını oluşturdu (Sönmez, 2005:165-166).

Ertuğrul Sancağı'nda da emniyet ve asayişin sağlanması hususunda bazı güçlükler ortaya çıktı. 1890 yılında sancağa bağlı Yarhisar Nahiyesi'nin Hezargrad kökenli muhacir köyüne eşkıyanın baskın yapması ve birçok mal ve eşyanın gasp edilmesi üzerine, sancak yetkilileri bu tür olayların önlenmesi için mutlaka zaptiye taburu teşkil edilmesi gerektiğini gerekli makamlara bildirdiler. Seraskerlikten Babıali'ye gönderilen Şubat 1890 tarihli yazıdan sonuç alınamaması üzerine Nisan ayında bir kere daha yazıldı. Nihayet 12 Nisan 1890'da gönderilen cevaba istinaden Ertuğrul Sancağı'nda zaptiye taburu kuruldu (BOA. İ.DH, 1179/92174). Sancak merkezinde bulunan jandarma dairesinin, Tabur Kumandanı Binbaşı Abdullah Efendi, Piyade Bölük Kumandanı Emin Bey, Süvari Bölük Kumandanı Mustafa Bey, Misafir Yüzbaşısı Hacı Ahmed Ağa, Misafir Mülazım-ı Sanisi Mustafa Efendi ve Hesab Emni Hüseyin Şevki Efendi'ydı. Polis dairesinde ise 2 Komiser ve 2 polis memuru görev yapmaktaydı. Komiserler Mahmut Hayri Efendi ve Ali Seydi Efendi'ydı. Ayrıca Hamdi ve Mehmed Sabri adlı iki polis memuru bulunmaktaydı (HVS, 1325:439).

Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu

Askeri ihtiyaçların tedariki için çalışan bu komisyonun başkanı Belediye Reisi Mehmed Efendi, Katibi Belediye Katibi Ali Hilmi Efendi'ydı. Üyeleri ise Kolağası Hacı Ahmed Efendi, Belediye Azasından Agobcan Efendi, Mustafa Efendi ve Mehmed Efendi'ydı (HVS, 1325:438).

1.3.1.6. Sosyal ve Kültürel Kurumlar

Nafia Komisyonu ve Dairesi

Bayındırlık işleri için sancakta bir komisyon ve bir daire vardı. Bayındırlık işleri bunlar tarafından yürütülmekteydi. Nafia Komisyonu'nun başkanı mutasarrıftı. Bilecik Nafia Komisyonu 1908'de reis ile birlikte 7 kişiden oluşuyordu. Bunlar, Reis Mutasarrıf Osman Paşa, Üye Mustafa Paşa, Nüfus Memuru Mustafa Efendi, Mühendis Sami Bey, Tahrirat Müdürü Asaf Bey, Ziraat Bankası memuru Ali Rıza Bey, Belediye azasından Hacı Ömer Efendi ve Katib Nasip Efendi'ydi (HVS, 1325: 435). Nafia dairesinde ise Liva mühendisi Sami Bey, Katib Nasip Efendi ve Katib-i Sani Hamdi Efendi görev yapmaktaydı (HVS, 1325:436).

Evkaf İdaresi

Dini ve sosyal ihtiyaçları karşılamak için tesis edilen vakıf teşkilatı özerk bir yapıya sahipti. Bu nedenle Osmanlı'da kadılar, vakıfları ancak mali yönden denetleyebilmekteydi. Bu kurumların gelirleri bağışlara ve vakfedilen akarlardan elde edilen gelirlere dayanırdı (Yılmaz, 2010:678). Vakıflarla ilgili işler Evkaf İdaresi tarafından yürütülürdü. Bilecik'te bu komisyonun başkanlığını Müftü Mehmed Nuri Efendi yapmaktaydı. Üyeleri ise Ahmet Nazif Efendi, Hacı Mehmed Efendi ve Nazif Efendi'ydi (HVS, 1325:437).

Orman İdaresi

Sancağın orman işleri bu birim tarafından yürütülürdü. Bu idarede 4 personel vardı. İdarenin Müfettişi Agob Efendi, Katibi Şevki Efendi, Süvari Memuru Maksud Efendi ve Ondalık Memuru Süreyya Efendi'ydi (HVS, 1325: 437).

Maarif Komisyonu

Sancağın eğitim-öğretim işlerinin düzenlendiği bu komisyonun başkanlığını mutasarrıf, ikinci başkanlığını ise müftü yürütmekteydi. Komisyonun üyeleri arasında Mekteb-i İdadi Müdürü Mehmed Rıfat Efendi, Reji Müdürü Asım Bey ve Meclis İdare azasından Mustafa Bey bulunmaktaydı (HVS, 1325:437).

Telgraf ve Posta İdaresi

Haberleşme işlerinin tanzim edildiği birim de 8 personel çalışmaktaydı. İdarenin müdürü Ali Rıza Efendi, müfettişi Şazi Efendi, ser muhabere memuru Fehmi Efendi, muhabere memuru Tahsin Efendi ve Fuad Efendi, muhabere-i ecnebiyye Memuru Hacı Mehmed Arif Efendi, katib Kigork Efendi ve nakliye Memuru Ahmed Efendi'ydi (HVS, 1325:438).

Nüfus İdaresi

Sancağın nüfus işlerini yürüten bu birimde 5 personel çalışmaktaydı. Bunlar; Memur Mustafa Faik Efendi, Başkâtip Hüseyin Remzi Efendi, Katib-i Sani Hayri Efendi, Katib-i Salis Fahri Efendi, Mürur Şube Kâtibi Akif Hakkı Efendi'ydi (HVS, 1325: 436).

1.4. Kaza İdaresi

1.4.1. Kaymakam

Sancak içinde livadan sonra gelen idari birim kazaydı. Kazanın en üst yöneticisi kaymakamdı. Kaymakam kazada mülkiye, maliye ve zaptiyenin idaresinden mesuldü. Nahiye meclislerinin aldıkları kararlar, memurlar ve nafia işlerinin takibi, nahiye müdürlerinin seçiminin usule uygun olması, mutasarrıfla koordineli çalışarak meclislerin uygun zamanda toplanmasını sağlamak, nahiyeden kaymakama bildirilen konuların kaza idare meclisinde görüşülmesi ve gerekli olduğu durumlarda liva idarelerinin görüşünü almak ve nahiye dairelerini kontrol etmek de kaymakamın görevleri arasındaydı (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md 44, s. 635).

1.4.2. Kaza İdare Meclisi

Bu meclis kaymakamın başkanlığında toplanırdı. Meclisin tabii üyeleri mal müdürü, tahrirat kâtibi, naib, müftü, gayrimüslimlerin dini temsilcileri ile ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olmak üzere dört tane seçilmiş üyesi olurdu. Kazanın gelir giderlerinin tetkiki, devlete ait malların korunması, sağlık tedbirlerinin alınması, davalara bakmak, yolların yapımı gibi hususlar meclisin görevleri arasındaydı. Meclis yetkisi dışındaki

konuları liva idare meclisine danışarak çözerdi (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md 92, s 635).

Ertuğrul Sancağı'nın kazaları olan Söğüt, İnegöl ve Yenişehir'de bulunan kurumlar yaklaşık olarak sancak merkezi olan Bilecik'teki ile aynıydı. Kazalardaki başlıca kurum ve kuruluşları şu şekildedir: Mahkeme-i Bidayet, Nafia Komisyonu, Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu, Tedkik-i Bakaya Komisyonu, Tahsilat Komisyonu, Muhacirin Komisyonu, Maarif Komisyonu, Mal Kalemi, Nüfus Kalemi, Belediye Dairesi, Ziraat Bank Şubesi, Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Odası, Zabıta ve Polis İdareleri, Reji İdaresi, Duyun-ı Umumiye İdaresi ve Redif Taburu (Kazalardaki kurumlar ve personel için Bkz ek 1).

1.5. Nahiye İdaresi

Nahiye, 1871 Nizamnamesiyle idari taksimat içerisinde alındı. Buna göre her kazanın idaresi içinde bulunan köy ve çiftlikler yakınlık ve ilişkilerine göre bir veya birkaç daireye ayrılacak ve bu dairelere nahiye denilecekti (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md 50, s.636). Her nahiyenin bir idare merkezi olacaktı. Nahiye bu merkezden yönetilecekti. İdare merkezi köylere en uygun nokta bulunacaktı (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md 51, s 636). Bir bölgenin nahiye kabul edilebilmesi için, idaresi altında olan köy ve çiftliklerde en az beş yüz erkek nüfus bulunması gerekiyordu (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md 52, s 636). Her nahiyede bir müdür ve nahiye meclisi vardı. Nahiye müdürlüğüne tayin olunacak kişilerin cinayetten mahkûm olmaması, okur yazar olması ve en az 25 yaşında olması gerekirdi (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md.54-55, s.637). Nahiye müdürlerinin kanun ve tüzüklerin yayınlanması, doğum-ölüm olaylarının tahkikatını yapmak, ihtiyar meclisi seçimlerini kazaya bildirmek, nahiye meclisine başkanlık etmek gibi vazifeleri vardı (Düstur, I. Tertip, C.1, 1871 İ.U.N, md 56, s 637). Nahiye yönetiminde müdürün yanında, naib, mal ve tahrirat katibi gibi üyeler bulunurdu. Nahiye heyetinde de 4 üye vardı. Nahiyelerdeki kurumlar farklılık göstermekle birlikte şu şekilde sayılabilir: Maarif Komisyonu, Belediye Dairesi, Telgraf ve Posta İdaresi, Duyun-ı Umumiye İdaresi ve Evkaf Komisyonu (Kazalara bağlı nahiyelerdeki kurum ve personel için Bkz ek 2).

1.6. Köy İdaresi

Köy, Osmanlı idari sisteminde en alt birimdir. Bu idarenin başında muhtarlar bulunurdu. Nahiye müdürleri tarafından kendilerine tebliğ olunan kanun ve emirleri ilan etmek, vergileri toplamak, doğum, ölüm ve emniyet olaylarını nahiye müdürüne bildirmek, inşa işleri hakkında nahiyeye bilgi vermek, ihtiyar heyeti tarafından görevlendirilen kişileri kontrol etmek gibi görevleri vardı (Düstur, I. Tertip, C 1, 1871 İ.U.N, md.60, s.638–639). Köy ihtiyar meclislerinin iki çeşit vazifesi vardı. Birincisi köylüler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek, ikincisi ise köyün ihtiyaçlarını belirlemektir (Düstur, I. Tertip, C 1, 1871 İ.U.N, md 107, s. 647).

1871’de yapılan bu düzenleme Osmanlı Devleti’nin dağılışına kadar yürürlükte kaldı. Uygulamada karşılaşılan problemler çerçevesinde kimi zaman çok küçük değişiklikler yapılırsa da muhtarlık kurumu, Tanzimat dönemindeki yapısını günümüze kadar devam ettirdi. Cumhuriyet döneminde vergilendirme, askere alma ve diğer kamu hizmetlerinin yürütülmesinde önemli değişiklikler yapıldı ve bu doğrultuda muhtarların görevlerinde bazı farklılıklar ortaya çıktı ama kuruluş ve işleyiş neredeyse aynı kaldı (Çadırcı, 1993:11).

1.7. İdari Taksimat

Ertuğrul Gazi’nin adına nispetle isimlendirilen bu sancağın kuzeyinde İzmit Sancağı, doğusunda Ankara, kuzeydoğusunda Kastamonu, güneyinde Kütahya, batısında Bursa bulunmaktaydı (HVS, 1316:300–301; Cevad, 1311:71). Sancağın yüzölçümü 8.300 kilometrekareydi (Cuinet, 1894:160). Üçüncü sınıf bir sancak olan Ertuğrul Sancağı’nın Bilecik, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir olmak üzere dört kazası bulunmaktaydı. Merkez kaza olan Bilecik’in Küplü, Pazarcık, Lefke, Yarhisar ve Gölpazarı olmak üzere altı nahiyesi vardı. Birinci dereceden bir kaza olan Söğüt’ün, İnönü, Bozüyük ve Mihalgazi olmak üzere üç nahiyesi, üçüncü dereceden bir kaza olan İnegöl’ün Yenice ve Domaniç olmak üzere iki nahiyesi bulunuyordu. Üçüncü dereceden bir kaza statüsünde olan Yenişehir’e sadece İznik Nahiyesi bağlıydı (HVS, 1324:198; Nasrullah vd, 2003:52).

1.7.1. Bilecik Kazası

Liva merkezi olan Bilecik Kazası sancağın ortasında bulunmaktaydı. Kuzeyde Yenişehir, doğuda Söğüt, batıda İnegöl, güneyde Söğüt'ün Bozüyük ve İnegöl'ün Domanıç nahiyeleriyle çevriliydi. 1893 yılında Bilecik Kazası'nın Küplü, Lefke, Gölpazarı, Pazarcık ve Yarhisar olmak üzere 5 nahiyesi vardı (HVS, 1310:372–373).

Tanzimat döneminde Bilecik'in, Nalband İlyas, Akmescit, Debbağhane, Emirler, Pazar, Osman Gazi, Cami-i Kebir, Hisar, Kadayıfçıoğlu, Katolik, Ermıyeoğlu, Kirekoçioğlu, Hataboğlu, Hekimoğlu ve Zaharoğul olmak üzere 15 mahallesi vardı. (Öztürk, 1996:67). Bilecik, 20. yüzyıl başlarında da aynı mahalle sayısına sahipti.

1893'te Bilecik'in 26 köyü bulunuyordu (HVS, 1310:372–373). 1899'da kazanın köy sayısı 24'e indi (HVS, 1316:300–301). 1915 yılında ise 26'ya yükseldi⁴. Bu dönemde idari taksimat yönünden nahiye sayısında herhangi bir değişiklik olmadı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.1.1. Küplü Nahiyesi

Bilecik'in doğusunda bulunan Küplü, 1886 yılına kadar Bilecik'e bağlı bir köy statüsündeydi. Küplü, 1886'da 600'den fazla hane, 8–10 ipek fabrikası, 180 dükkân, birden fazla han, hamam, cami, kilise, mektep bulunması; mevkiinin uygunluğu, büyüklüğü ve inşa edilecek şose üzerinde bulunması gibi avantajlarından ötürü 6 Ekim 1886'da yapılan idari düzenlemeyle nahiyeye dönüştürüldü (BOA. İ.ŞD. 83/4903).

20. yüzyıl başlarında Küplü Nahiyesi'nin 10 köyü vardı (HVS, 1316:303). 24 Haziran 1914'te idari taksimatta yapılan değişiklikle Küplü'ye bağlı Alibeydüzü, Günyarık, Yayla, Akçapınar ve Kızıltepe köyleri Söğüt'e bağlandı (BOA. DH. EUM. LVZ. 22/12; BOA. İ.DH. 1508/1332.B.42). 19 Mayıs 1914'te Küplü'nün mahalle adlarında da bazı

⁴ 1915 yılına ait nüfus cetveline göre Bilecik'in köyleri şöyleydi; Aşağı Köyü, Abbaslık, Kapaklı, Ulupınar, Çakırpınar, Selöz, Dereşemseddin, Pazılık, Kepirler, Gölpınar, Hırtılar, Beyce, İlyasca, Cumalı, Pelidözü, Vezirhani, Çukurviran, Gölce, Bayır, Güneyviran, Osmaniye, Kuyubaşı, Viran, Selbükü, Deresakarı ve Cedit (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

değişiklikler yapıldı. Buna göre Cocura'nın Şevketiye, Kanakari'nin Fethiye ve Dimidcik'in İhsaniye olarak anılmasına karar verildi (BOA. DH. İD. 97-2/ 43).

1915 yılına ait nüfus cetvelinden anlaşıldığına göre, Küplü bu dönemde de nahiye olma özeliğini korudu ve köy sayısı 11'e yükseldi⁵. Yukarıda da ifade edildiği gibi 1914'te yapılan idari düzenlemede Küplü'nün bazı köylerinin Söğüt'e bağlı görünmesine rağmen 1915 yılına ait belgede bu köyler Küplü'ye bağlı olarak gösterilmiştir (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.1.2. Lefke (Osmaneli) Nahiyesi

Bilecik Kazası'nın kuzey tarafındadır. Tren güzergâhında bulunan Lefke'nin 1893'te 25 köyü vardı. 1899'da köy sayısı 27'ye yükseldi. 1907 yılında bu sayıyı korudu (HVS, 1310:376; HVS, 1316:308; HVS, 1324:349).

Lefke Nahiyesi'nin ismine benzer Rumeli'de de 2–3 kasaba olmasından ötürü haberleşme ve yazışmalarda bazı problemler yaşanmaktaydı. Mutasarrıflık, bu problemin çözülmesi için kasabanın fatihi olan Sultan Osman Gazi'ye atfen, nahiyenin isminin Osmaneli olarak değiştirilmesi hususunda izin istedi. Gerekli yazışmalar yapıldıktan sonra 8 Nisan 1914'te Padişah iradesiyle Lefke Nahiyesi'nin adı "Osmaneli" olarak değiştirildi (BOA. DH. İD. 97-2/35; BOA. DH. EUM. 19/105/A).

Osmaneli 1915 yılında da nahiye statüsünü korudu. Bu dönemde Osmaneli'nin köy sayısı 29'a yükseltildi⁶ (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.1.3. Gölpazarı Nahiyesi

Gölpazarı Nahiyesi, Bilecik Kazası'nın kuzeydoğu kısmındadır. Ertuğrul Sancağı'nın teşkiliyle birlikte, Bilecik'e bağlı bir nahiye statüsü kazandı. Öte yandan Gölpazarı, 1888

⁵ Bu köyler şunlardı; Alibey Düzü, Akçapınar, Kızıltepe, Yayla, Günyarık, Baş, Bektemur, Kızıl, Kızıltamlar, Akçaşehir ve Süleymaniye (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

⁶ Bu köyler şu şekildeydi: Selimiye, Karaağaç, Yenice-i Sağır, Akçapınar, Kazancı, Borçak, Soğucakpınar, Kaşıkçı, Selçuk, Yenice-i Kebir, Ericek, Ciciler, Kızılöz, Dereyörük, Orhaniye, İncirli, Nemciye, Beylikbelen, Çiftlik, Balçıkhisar, Düzmeşe, Egerce, Avdan, Paşalar, Muradlı, Üyük, Şerefiye, Kaynarca, Bereket (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

yılında Söğüt Kazası'na bağlanmak istendi ama yapılmak istenen bu idari düzenleme gerçekleşmedi. Zira Gölpazarı Nahiyesi'nin aralardaki büyük dağlardan ötürü Söğüt Kazası ile herhangi bir münasebeti bulunmamaktaydı. Söğüt'ün bu dönemde 3 nahiyesi vardı. Bunlara ilave olarak idaresinde herhangi bir problem yokken 71 köyüyle adeta bir kaza büyüklüğünde olan Gölpazarı Nahiyesi'nin Söğüt'e bağlanması uygun olmadığından idari yönden Bilecik'e bağlı kalması uygun görüldü (BOA. DH. MKT. 1508/121).

Gölpazarı Nahiyesi köylerinin çokluğu ve merkez kazaya uzaklığı kimi zaman bazı şikâyetlere neden olmaktaydı. Mesela Gölpazarı Nahiyesine bağlı bazı köylerin muhtarları, 1891'de kaza merkezinin köylerine uzaklığından dolayı nüfus vukuatını zamanında veremediklerinden bahisle Gölpazarı Nahiyesi'nde bir nüfus şubesi açılmasını talep ettiler. Dahiliye Nezareti, vilayete gönderdiği yazıyla gerekenin yapılmasını bildirdi (BOA. DH. MKT. 1825/3).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Gölpazarı Nahiyesi'nin merkez kazaya uzaklığı ve köy sayısının çok fazla olması ve büyüklüğü gibi nedenlere bağlı olarak bu nahiyenin üçüncü sınıf bir kazaya dönüştürülmesi hususu, 1908 yılının Aralık ayında Şura-yı Devletçe karara bağlanmasına rağmen idari taksimatındaki bu değişiklik 1909 yılına ertelendi (BOA. DH. MKT. 2800/89). Bu duruma, memur maaşlarının ve masraflarının 1908 senesi bütçesinden karşılanmasının mümkün olamayacağına muhasebe tarafından bildirmesi neden oldu (BOA. DH. MKT. 2873/94; BOA. DH. MKT. 2902/54). Bu girişimlere rağmen, Gölpazarı Nahiyesi ileriki yıllarda da mevcut statüsünü korudu. Belgelerde Gölpazarı'nın kaza olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim 1915 yılı nüfus istatistiklerinde yer alan idari taksimatta Gölpazarı Bilecik'e bağlı bir nahiye konumundadır (BOA DH. EUM. KLU. 15/73). Gölpazarı'nın idari durumuyla ilgili olarak yapılan değişiklik hayata geçerse de, buraya bağlı Türkmen Köyü, 467 hane ve 2.450 nüfusu ile bir muhtarla idaresi birçok soruna neden olduğu için Yukarı Türkmen ve Aşağı Türkmen adlarıyla iki mahalleye taksim edildi (BOA. DH. MKT. 2868/85). 1915'de nahiyenin 71 köyü vardı⁷ (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

⁷ Bunlar; Yenice, Şahinler, Kasımlar, Karacalar, Bayat, Çengeller, Gökçeler, Bostancılar, İncirli, Küçüksusuz, Büyüksusuz, Balatlı, Hamidiye, Aktaş, Keskin, Söğüdcük, Çukurviran, Kuşçaviran, Hacıdurmuşlar, Kurucak,

1.7.1.4. Pazarcık Nahiyesi

Pazarcık Nahiyesi Bilecik'in güney bölümündedir. 1893'de 22 (HVS, 1310:379), 1899'da 23 köyü vardı (HVS, 1316:306). 1915 yılında da idari olarak Bilecik'e bağlı bir nahiye statüsünde olan Pazarcık'ın bu dönemde köy sayısı 24'e ulaşmıştır⁸ (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.1.5. Yarhisar Nahiyesi

Bilecik'in batısında bulunan Yarhisar Nahiyesi'nin merkezi Akbıyık köyüydü (HVS, 1310:379). 1907 yılında da bu köy nahiyenin merkezi olma özelliğini korudu. Nahiyenin 1899'da 31, 1907'de 32 köyü bulunuyordu (HVS, 1324:350). 1915 nüfus istatistiklerini gösteren belgede nahiye merkezinin değişerek İlyas Bey köyü olduğu görülmektedir. Bu dönemde köy sayısı 33'e çıkmıştır⁹ (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.2. Söğüt Kazası

Söğüt Kazası, kuzeyden Bilecik Kazası, batısında Domaniç Nahiyesi, güney ve doğusunda Kütahya Sancağı ve kuzeydoğusunda Kastamonu Vilayeti ile çevriliydi (HVS, 1316:311). Söğüt Kasabası, kazanın merkeziydi. Burası güneyden kuzeye doğru bir sırt üzerindedir (HVS, 1316:312–13). Bu Kaza, Bozüyük, İnönü ve Mihalgazi nahiyeleriyle 88 köyden müteşekkildi. Anadolu demiryolu hattının Bilecik, Bozüyük ve İnönü istasyon merkezleri Söğüt'e dörder saat yürüme mesafesindeydi (HVS, 1324:360).

Seyfiler, El mümin, Akçaöz, Taşçeminler, Akçakavak, Musiler, Tonkurlar, Ilıca, Büyüksürmeli, Küçüksürmeli, Çiftlik, Derecikviran, Doğançılar, Softalar, Nesimhocalar, Hacı, Gözaçanlar, Sarıhacılar, Karaahmedler, Dereli, Nalıncılar, Arıkçılar, Kuzular, Kümbet, Dumanlar, Caferler, Tekkeçiler, Tiran, Emirler, Kavacık, Karahasanlar, Yumaklı, Belkise, Tahimler, Sorguncuk Ahiler, Armudcuk, Baltalı, Bağcı, Tokuz, Gökçekaya, Cemişki, Türkmen, Tuzaklı, İkrat, Akçasu, Bedel, Melik, Kavanozlı, Göldağı, Temurhanlar ve Yeniköy'dü (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

⁸ Bu köyler şöyleydi: Porçalık, Kara, Hamidiye, Servetler, Fıranlar, Karadere, Sarnıç, Dülgeroğlu, Bakraz, Elmalı Yörük, Nazıfpaşa, Bahçesultan, Bozcaarmud, Arabdede, Sarıdâi, Alınca, Dere, Buldak, Ahmedler, Konuk, Şükraniye, Güde, Elmalı kebir, Gümüştüde (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

⁹ Bunlar; İlyasbey, Oklıca, Konuk, Karaağaç, Çavuş, Gökçesu, Künçe, Toprakdere, Yarhisar, Karaamuca, Abadiye, Sekri, Uludere, Dömez, Mahmudiye, Kendirli, Ayvacık, Göynücek, Elmabahçe, Hasandere, Koyun, Bahçecik, Hezargrad, Akbıyık, Karahasanlar, Sultaniye, Arpadere, Südlük, Alpagut, Erkoca, Bayramşah, Tekke, İskâniye'ydi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1899'da Söğüt merkezine bağlı 33 köy vardı (HVS, 1316:311). İlaveten 24 Haziran 1914'te Alibeydüzü, Günyarık, Yayla, Akçapınar, Kızıltepe, Sürürâbad ve Hamidiye köyleri de Söğüt Kazasına bağlandı (BOA. İ.DH. 1508/1332.B.42; BOA. DH. EUM. LVZ. 22/12). 1915 yılında Söğüt merkezine bağlı köy sayısı 34'e çıktı¹⁰ (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.2.1. Bozüyük Nahiyesi

Bozüyük Nahiyesi Söğüt'ün güneybatı kısmındadır. Haydarpaşa-Eskişehir Demiryolu güzergâhı üzerindedir. Bursa'dan Konya'ya giden büyük şose de Bozüyük'ten geçmekteydi (HVS, 1324:361).

Nahiyenin 1893'te 30 köyü (HVS, 1310:399), 1899'da 27 köyü vardı (HVS, 1316:314). Söğüt'ün kaza yapılması esnasında bazı köyler İnönü Nahiyesi ile Bozüyük Nahiyesi arasında taksim edildi. Bozüyük'e bağlanan bazı köyler İnönü'ye mesafe olarak daha yakın oldukları için buraya bağlanmak istediler. Bu doğrultuda bazı çalışmalar yapıldı (BOA. DH. MKT. 2443/64). 1915 yılında da nahije statüsünü muhafaza eden Bozüyük'ün 23 köyü bulunuyordu¹¹ (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.2.2. İnönü Nahiyesi

İnönü Nahiyesi Söğüt'ün güneyinde, Haydarpaşa-Ankara hattı ve Bursa-Konya şosesi üzerinde bir dağ eteğinde bulunmaktadır (HVS, 1324:362). 1893'te 15 (HVS, 1310:400), 1899'da 13 köyü vardı (HVS, 1316:315).

İnönü ve Bozüyük nahiyeleri arasında kimi zaman idari taksimat ve kurumlar gibi konularda bazı sorunlar yaşanabilmekteydi. 1900'de İnönü Nahiyesi vergi ve tapu kâtipleri Bozüyük Nahiyesine nakledilmiş ve iki nahiyenin işlerini de yürütmekle memur edilmişlerdi. İnönü'nün büyüklüğü nedeniyle işlerin fazla olması ve halkın işlerini

¹⁰ Bu köyler şöyleydi; Borıcak, Hamidabad, Küre, Katlıç, Savcıbey, Hayriye, Kamuran Tekke, Gündüzbey, Zeyve, Kepen, Dömez, Düzdağ, Rızapaşa, Oluklu, Ahur, Zemzemiye, Evsat, Kuz, Dudaş, Sırhoca, İnhisar, Esri, Alpagut, Tekkeçiler, Tarpak, Balçite, Ulaşmış, Samrı, Atalan, Atalan Tekke, Hisarcık, Hisarcık Sagir, Ortaca ve Çalkara (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

¹¹ Bu köyler şu şekildeydi; Durak, Yeni Durak, Viran, Darıdere, Bozalan, Revnak, Boyar, Çerkes Çetmi, Çaydere, Kapanalanı, Kızılcapınar, Aşağıarmudlu, Yukarıarmudlu, Armudlının Muhaciri, Delielmacık, Ormangözele, Erikli, Cihangazi, Karaçayır, Yörükçepni, Akpınar, Saraycık, Çokçapınar (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

halledebilmek için Bozüyük'e gidip gelmek durumunda kalmalarından dolayı İnönü Nahiyesi'ne de ayrıca vergi ve tapu kâtipleri tayini hususunda gerekli işlemler yapılacaktı (BOA. DH. TMIK. S. 33/1). 1915 yılında da Söğüt'e bağlı bir nahiye olan İnönü'nün bu dönemde 20 köyü bulunuyordu¹² (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.2.3. Mihalgazi Nahiyesi

Mihalgazi Nahiyesi Söğüt'ün doğusundadır. Bu nahiyenin merkezi Ertuğrul Sancağı'nın teşkili sırasında Ak köyünden Kırka köyüne nakledildi. Kırka köyünün kenarda olması nahiyede işleri sekteye uğrattığı gerekçesiyle 8 Mayıs 1888'de nahiye merkezi eskiden olduğu gibi Ak Köyü'ne alındı (BOA. DH. MKT. 1508/121).

Nahiyenin 1893'te 16 (HVS, 1310:301), 1899'da 12 köyü vardı (HVS, 1316:316). 1915'e gelindiğinde idari olarak nahiye olma pozisyonunu devam ettiren Mihalgazi'nin; Bunaklı Cami-i Kebir, Bunaklı Sarıkaya, Harman Cami-i Kebir, Harman Orta ve Kırka Ermeni Mahallesi adlı 5 mahallesi ve 12 köyü bulunuyordu¹³ (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.3. İnegöl Kazası

İnegöl Kazası Ertuğrul Sancağı'nın güneybatı kısmındadır. Kuzeyinde Yenişehir, doğusunda Bilecik ve Söğüt kazaları, güneyinde Kütahya, batısında Bursa merkez sancağı ile çevrilidir. Merkez kaza İnegöl kasabasıdır. Keşiş Dağı önündedir. 25 km uzunluğunda, 75 kilometre genişliğinde bir ovanın ortasında bulunup Yenice ve Domaniç adlı iki nahiyesi ve 134 köyü vardı (HVS, 1324:380–81).

İnegöl, merkez vilayetine bağlıyken 1885 yılında Ertuğrul Sancağı'nın teşkil edilmesiyle birlikte buraya bağlı bir kaza oldu. Ama ileriki yıllarda İnegöl halkı bu durumdan rahatsız olduklarını dile getirdiler. Nitekim İnegöllüler, Bursa-İnegöl arasında her gün ulaşım aracı olmasına rağmen İnegöl-Bilecik arasında vasitanın çok az olması, Bilecik'e giden ulaşım araçlarının ücretlerinin çok yüksek olmasından ötürü İnegöl'ün eskiden olduğu gibi merkez

¹² Bunlar; Yukarı Oklubalı, Aşağı Oklubalı, Çukurhisar, Dutluca, Nemli, Esnemez, Dereyalak, Yörük yayla, Kümbet, Kümbet Akpınarı, Yeni, Eyice, Kandilli, Hoca Yadigar, Aşağıkuzfındık, Yukarıkuzfındık, Osmaniye, Karaağaç, Kovalıca, Seyyidali'ydi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

¹³ Bu köyler şunlardı; Koyunlu, Çay, Karaoğlan, Gömele, İğdir, Tozman, Kuşça Dere, Kırka Müslim, Çöne, Nardin, Muradca, Hisarlık (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

vilayete bağlanmasını istediler. İnegöl'ün, Ertuğrul Sancağı'ndan ayrılarak merkez vilayete bağlanması vilayet meclisince kabul edilmiş olsa da, İnegöl'ün Bursa'ya bağlanmasının livanın lağvına sebebiyet vereceği gerekçesiyle bu kabul edilmedi (BOA. DH. İD. 183-1/14). İnegöl merkezine 1899'da 80 köy bağlıydı (HVS, 1316:322). 1915 yılında ise 84 köyü vardı¹⁴ (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.3.1. Domaniç Nahiyesi

İnegöl Kazası'na bağlı olan Domaniç, kazanın güneyinde bulunuyordu. Nahiyenin arazisi Keşiş ve Domaniç dağları eteklerinden oluşmaktaydı. Güney bölümü taşlıktı (HVS, 1324:381). Nahiyenin merkezi Hisar köyüydü (HVS, 1316:327). 1899'da Domaniç nahiyesine bağlı 39 köy vardı (HVS, 1316:327). Domaniç, 1915 yılında da Hisar köyü merkez olmak üzere nahiyeye özelliğini korudu. Bu dönemde 42 köyü bulunuyordu¹⁵ (BOA DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.3.2. Yenice Nahiyesi

Yenice Nahiyesi İnegöl Kazasına bağlıydı. İnegöl'ün batısındaydı. Nahiyeye, zabıta-i mülkiye memurluğu ile idare olunmaktaydı (HVS, 1324:382). Nahiyenin 1899'da 3 olan köy sayısı (HVS, 1316:328), 1915'te 5'e yükseldi. Bunlar; Cerrah, Kadimi, Edebey, Mesar ve Ruşen'di (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

¹⁴ Bunlar; Adanebi, Hamzabey, Akhisar, Karalar, Çavuş, Halıca Mecidiye, Homa, Merzukiye, Kıran, Gelene, Gence, Feyziye, Süle, Girles, Mürüvvet, İneyet, Gülbağçe, Lütfiye, Boşnak Mecidiye, Bendire, İclaliye, Kestane Alanı, Eskiköy, Kadı, Dipsizgöl, Ma'den, Hayriye, Hamidiye, Muradbey, Konurlu, Bahariye, Hilmiye, Saadet, Mesruriye, Mizal, Hacıkara, Tahtaköprü, Reşadiye, Karacakaya İskan, Tüfenkçikonak, Osmaniye, Güneykeşane, Karacakaya, Mezid, Çeşmehisar, Aksutekke, Gölpınar, Kocakonak, Sultaniye, İhsaniye, Tekkedere, Hamidabad, Kınık, Kızılca Özlice, Tokuş, Yeniyörük, Fındıcak, Akbaşlar, Yiğit, Olukman, Sülüklüdere, Babaoğlu Çeşmesi, Ma'mure, Çitli, Aşağıballık, Yukarıballık, Hamamlı, Kurşunlu, İcer, Yenice Müslim, Süpürdi, Hasan Paşa, Bilal, Kulaca, Şibali, Mes'udiye, Alibey, Orta, İsavıranı, Deydinler, Alaniye, Çeltikçi, Sulhiye'ydi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

¹⁵ Bu köyler şöyleydi: Hisar, Perçin, Tarane, Göçebe, Göcek, Kozluca, Abkara, Kıranlar, Ortaca, Bozbelen, Sarios, Zarifler, Yörükçe, Karamanlar, Bocan, Burhan, Soğucak, Karakaya, Ömerler, Bike (Beyke), Güney, Safa, Cihârşenbe, Kara, Karık, Koskar, Çuha, Peşti, Çiftlik, Fındıcak, Bunarlar, Bulamur, Müzeyyen, Donbayçayırı, Ruşen, Çukurca, Seydituzı, İlicaksu, Erikli, Domur, Derebey, Çakıl (BOA. DH. EUM. KLU.15/73).

1.7.4. Yenişehir Kazası

Yenişehir Kazası Ertuğrul Sancağı'nın kuzey batısındadır. Doğusunda Bilecik, güneyinde İnegöl, batısında Bursa ve kuzeyinde İzmid Sancağı'yla çevriliydi (HVS, 1324:369). Yenişehir kasabası kaza merkeziydi. 1899'da kazanın bir nahiyesi ve 57 köyü bulunuyordu (HVS, 1316:317). 1915 yılında da Ertuğrul Sancağı'na bağlı bir kaza statüsündeydi. Bu dönemde köy sayısı 61'e ulaşmıştı¹⁶ (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1.7.4.1. İznik Nahiyesi

İznik Nahiyesi Yenişehir Kazası'nın kuzeybatı kısmındadır. Nahiyeye merkezi İznik kasabasıydı. Dört tarafında bulunan surun dört kapısı vardır. Kuzey kısmında bulunan İstanbul, doğudakine Lefke, batıdakine Göl ve güneyindekine Yenişehir kapısı denirdi. Bu kapılar Roma ve Bizans devirlerinde inşa edilmiştir (HVS, 1324: 370–71). 1899'da İznik'in 53 köyü vardı¹⁷.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ertuğrul Sancağı'nın 1885 yılında tesis edilmesinden sonra idari taksimatta değişiklik yönünde bazı talepler olsa da bu istekler geri çevrilmiştir. Sancak 1885'teki statüsünü (köy sayılarında değişiklikler olmakla birlikte) Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilene kadar muhafaza etmiştir.

¹⁶ Bu köyler; Ulu, Akdere, Mahmuriye, Babadiye, Aya, Rüstem, Köprihisar, Hayriye, Terziler, Kızıl, Hisariye, Mecidiye, Aydoğdı, Cebel, Karabahadır, Alaylı, Afşar, Söylemiş, Subaşı, Orhaniye, Osmaniye, Akçınar, Karacaahmed, Ayas, Okuf, Boğaz, Koçu, Karagölet, Marki, Karasil, Çeltikçi, Çardak, Hamidiye, Seymen, Fethiye, Burçak, Paşayaylası, Bayır, Kiblepınar, Cedid, Selimiye, Toprakocak, Menteşe, Kavaklı, Süleymaniye, Yıldırım, Kirazlıyayla, Ada, Beypınar, Kozdere, Barçın, Temurboğa, Dere, Karacaali, Kara, Pelingölet, Kuyularboğazi, Marmaracık, Derbend, Karakilise, Karapabuncu'ydu (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

¹⁷ Bunlar; Kumabaşı, Cedid, Mer'a, Çakırca, Orhaniye, Boyalıca, Yörükler, Mecidiye, Sultaniye, İskaniye, Kırıntı, Sarısu, Eskiören, Hacı Osman, Çandarlı, Tacir, Görmezli, Ömerli, İnikli, İlikli, Hisardere, Çansırak, Oğuşar, Elmalı, Yıldız, Hisarcık, Beğli, Ağlan, İsre, Çerkeşli, Karadin, Alakaya, Dere, Köristan, Hoca, Hotaz, Yıldırım, Mustafalı, Müşkire, Lütfiye, Tarağlı, Karpuzpınarı, Adliye, Sarıağıl Hamidiye, Çanak Süleymaniye, Soğucak, Şarkıye, Yörük İhsaniye, Mahmudiye, Nüzhetiye, Ma'muriye, Mesudiye, Osmaniye (HVS, 1316:320–21).

BÖLÜM 2: II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE YANSIMALARI

2.1. II. Meşrutiyete Giden Yol

Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devlet mekanizmasındaki bozulmalar, Avrupa karşısındaki gerileme, toprak kayıpları ve dönemin büyük devletlerinin Osmanlı'nın içişlerine karışması, halktan ve entelektüellerden devletin bürokrat sınıfına ve yönetim biçimine dair tepkileri beraberinde getirdi. Reform taraftarları, Yeni Osmanlılar, İttifak-ı Hamiyet gibi yapılar altında örgütlenerek bu olumsuzlukların giderilmesi için mutlakıyet yerine meşrutiyet idaresini önerdiler ve devletin kalıcı yasalara bağlı olarak yönetilmesi için Kanun-ı Esasi tartışmalarını başlattılar. Yeni Osmanlıların yaklaşık 15 yıllık siyasal mücadelesinin ardından, Mithat Paşa gibi reform taraftarları ordunun da desteğiyle Sultan Abdülaziz'i tahttan inmeye mecbur ettiler. Kısa süren V. Murad döneminin ardından Sultan II. Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta çıktı ve reform taraftarlarına anayasal bir hükümdarlık sözü verdi (Ahmad, 2007-a:50). Osmanlı Devleti'nin mali bunalım içinde olduğu bu dönemde başa geçen yeni padişah 23 Aralık 1876'da Meşrutiyeti ilan ederek verdiği sözü tuttu. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde ilk kez parlamenter sisteme geçildi (İnuğur, 1982:255; Karaca, 2004:1-3) ve ilk Osmanlı Anayasası olan Kanun-ı Esasi, büyük ölçüde 1831 tarihli Belçika Anayasasından etkilenecek şekilde hazırlandı (Davison, 2005: 404; Lewis, 1998:163; Tanör, 1999:133).

Seçimlerin bir an önce yapılmasını ve meclisin göreve başlamasını isteyen II. Abdülhamid, başa geçtikten kısa bir süre sonra Midhat Paşa'yı Sadrazamlığa getirerek, Mebus seçimleri için görevlendirdi. Kanun-ı Esasi'de öngörülen seçim kanununun seçimlerden önce yapılması zordu. Bu nedenle Mithat Paşa daha Anayasa kesin şeklini almadan seçim ve toplantı şekillerini düzenleyen "Meclis-i Mebusan Azasının Sureti İntihab ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate" isimli yedi maddeden oluşan bir yönetmelik hazırlatarak 28 Ekim 1876'da yayınlattı (Tanör, 1999:152-153; Soysal, 1968:44). Bu düzenleme çerçevesinde seçimler 1877 yılının Mart ayında yapıldı. Ülkesi sancak esasına göre 29 büyük bölgeye ayrıldı. İstanbul hariç seçilecek 120 milletvekili bu bölgelere dağıtıldı. İstanbul dışındaki diğer kaza, liva ve vilayet merkezlerinde, daha önceden şehir ve kasaba halkınca seçilen

idare meclisleri üyeleri ikinci seçmen sayıldı ve mebuslar gizli oyla bu üyelere seçtirildi. Sonuçta en çok oyu alanlar veya eşitlik halinde kurayı kazananlar o vilayetin mebusu olarak ilan edildi (Başgil, 1960:98). Türkiye tarihindeki ilk mebus seçimleri bu kriterlerle tamamlandığında toplam milletvekili sayısı 130 olması gerekirken, 68'i Müslüman, 48'i Gayrimüslim 116 olarak gerçekleşti (Demir, 2007:32). Bunun sebebi bazı bölgelerde seçim yapılamaması, bazı bölgelerde ise eksik milletvekili seçilmesiydi. Seçimlerin tamamlanmasıyla ilk parlamento, 19 Mart 1877'de II. Abdülhamid'in katıldığı bir törenle Dolmabahçe Sarayı'nda açıldı. Bu meclise, Hüdavendigâr Vilayeti'nden 2'si Müslüman, 2'si Gayrimüslim olmak üzere toplam dört mebus seçildi. Bunlar, Şeyh Bahaeddin Efendi, Rıza Efendi, Pavlidi Efendi ve Sahak Yavrumyam Efendi'ydi (Kızıltan, 2006:263-265).

Meclis-i Mebusan'ın ilk toplantısı 20 Mart 1877 günü Sultanahmet'teki Darülfünun binasında yapıldıktan kısa bir süre sonra 24 Nisan 1877 de Çarlık Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Bu durum karşısında II. Abdülhamid, Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa aracılığıyla mebuslardan memleketlerine dönmelerini istedi. Böylece Meclis-i Mebusanın ilk dönemi 28 Haziran 1877'de son buldu (Berkes, 2008:336; Kızıltan, 2006:269). Meclis, faaliyette bulunduğu üç aylık dönemde toplam 50 toplantı yaptı. Bu toplantıların çoğunda ülke sorunları dile getirildi, hükümet uygulamaları eleştirildi (Demir, 2007:32).

Kanun-ı Esasi'nin 73. maddesi Meclis-i Mebusanın fesihle dağılması halinde, en geç 6 ay içinde yeniden seçimlerin yapılmasını öngörmekteydi. Bu nedenle 1877 yılının Kasım ayında -ilk seçimlerde uygulanan geçici yönetmelik doğrultusunda- ikinci seçimler yapıldı. Seçimler sonunda İstanbul mebusları aynen kalırken, bazı bölgelerden değişik kişilerin mebus olarak geldiği görüldü. 13 Aralık 1877'de açılan ikinci meclis, tatil edildiği 14 Şubat 1878'e kadar otuz kadar toplantı yaptı (Sezen, 1994:222). Parlamento, görevde kaldığı süre içinde bir seçim kanunu¹⁸ yapmayı da başardı. Ancak bu kanunun uygulanması mümkün

¹⁸ Tarihimizin ilk seçim kanunu olma özelliği taşıyan ve bir takım değişikliklere uğramakla birlikte 1942 yılına kadar yürürlükte kalan İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun önemli maddeleri şunlardı: Seçimler, "her sancak bir seçim bölgesi, her kaza da bir seçim şubesi" temel alınarak yapılacaktır. (Md.1) Sancak nüfusu 75 bine kadar 1 milletvekili, 125 bine kadar 2, 175 bine kadar 3, 320 bine kadar 4 milletvekili seçilecek, bu miktardan fazlası için bu oranlar esas alınarak artırılacaktır. (Md.2) Her kazada Osmanlı seçmen nüfusunu gösteren bir defter düzenlenecektir. Bundan belediye başkanları, idare meclisi üyeleri ve muhtarlar sorumlu

olmadı (Alkan, 1999:49). 93 Harbi olarak ifade edilen 1877–78 Osmanlı-Rus savaşındaki yenilginin ardından, 13 Şubat'ta mecliste heyecanlı ve şiddetli tartışmaların yapılması, Gayrimüslim temsilcilerin giderek muhtariyet ve bunun gibi isteklerde bulunmaya başlaması üzerine padişah, 14 Şubat 1878 tarihinde halkın parlamenter sisteme henüz hazır olmadığını gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı kapattı (Lewis, 1998:168). Böylelikle ilk meşrutiyet denemesi kısa süren demokrasi tecrübesi olarak kaldı. Padişah, Meclisi dağıtırken Anayasaya dokunmadı. Anayasa şeklen de olsa II. Meşrutiyetin ilanına kadar yürürlükte kaldı¹⁹ (Özden, 2000:16).

II. Abdülhamid'in anayasayı yürürlükten kaldırarak bazılarında göre “istibdatçı” bir yönetim sergilemesi Osmanlı coğrafyasında yaygın muhalefet hareketlerinin oluşmasına neden oldu. Bu muhalif oluşumlar içinde en organize ve II. Meşrutiyetin ilanında en etkin olan kuruluş İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. İttihatçıların II. Abdülhamid'e karşı anayasa, meşrutiyet ve özgürlük üzerinden geliştirdikleri söylem kısa sürede geniş muhalif kitlelerin cemiyet etrafında toplanmasını sağladı (Tanör, 1999:166-180; Kansu, 2001:101-142). İdareye karşı düzenli bir muhalefeti temsil eden bu kitleler asker, sivil, müslim, gayrimüslim gibi çok çeşitli kaynaklardan oluşmaktaydı (Alkan, 2009:285). Bu muhalefet temelde II. Abdülhamid'in uygulamış olduğu “baskıcı” ya da ileri seviyede merkezi kontrole dayanan yönetim anlayışına karşı gelişmişti. Padişah, kendisine karşı oluşacak muhalefeti engellemek ve otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla, hafiyelik teşkilatına ağırlık vererek tüm basın ve matbuat üzerinde sansüre başvurdu. Journalcılık, fikir ve toplantı hürriyeti konusundaki kısıtlamalar toplum psikolojisinde derin yaralar açarken, Ahmet Rıza, Mizancı Murat, Prens Sabahattin gibi birçok entelektüel, İttihat ve Terakki gibi örgütler çatısı altında siyasi muhalefete hız verdiler. Halkın altında ezildiği vergiler ve ekonomik güçlükler ise siyasi tepkinin daha geniş kitlelere yayılmasına neden oldu (Kansu, 2001:39).

olacaktır. (Md. 3,4,5) İki dereceli seçim yöntemi uygulanacaktır. Hem birinci, hem de ikinci seçmenlerin 25 yaşını doldurmuş olmaları gerekmektedir. (Md.8) Seçmen olabilmek için; 25 yaşını bitirmiş olmak, medeni haklardan mahrum olmamak, yabancı devlet vatandaşı olmamak ve böyle bir iddiada bulunmamak, geçici olarak yabancı bir kimsenin hizmetinde olmamak, iflas etmişse itibarını yeniden kazanmış olmak, kısıtlanmasına karar verilmişse, bu karar kaldırılmış olmak, devlete az çok vergi vermek. İkinci seçmen olabilme şartları ise; Osmanlı vatandaşı olmak, yabancı bir devletin hizmetinde bulunmamaktır (Sezen, 1994:224-225).

¹⁹ Anayasa, devlet mevzuatında duruyor ve devlet yıllıklarında buna değiniliyordu (Finkel, 2007:447; Davison, 2004:117).

1904–1907 arasında hükümet tarafından uygulamaya konulan “şahsi vergi” ve hayvanat-ı ehliye rüsumu” adındaki iki yeni vergi, halkın tepkisinin gözle görülür hale gelmesini sağladı. II. Abdülhamid’e karşı başlatılan bu muhalefetin sebeplerini artırmak mümkündür. Ülke iç ve dış meselelerde Avrupa devletlerinin tazyiki altındaydı. İttihat ve Terakki subayları Düvel-i Muazzama olarak kabul edilen devletler karşısında hükümetin sağlam bir duruş sergileyebilmesi için Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini istiyordu (Alkan, 2009:285). İttihatçılar ayrıca parlamentonun yeniden açılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu kötü durumdan hemen kurtulabileceğine, siyasi ıslahatların, sosyal ıslahatların gerçekleşmesine önayak olacağına inanıyorlardı (Tunaya, 2004-a:41).

İttihat ve Terakki etrafında oluşan bu muhalefetin iki önemli merkezi vardı. Bunlardan birisi Paris diğeri ise Selanik’ti. 1906’dan itibaren Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin kurulması ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmesiyle Selanik merkezi gerek kadro gerekse eylemler bakımından daha aktif hale geldi. Ülke içerisinde rejime yönelik memnuniyetsizlik genişledikçe cemiyete bağlı isimler ve hücreler Osmanlı coğrafyasının hemen her yerine yayıldı. İttihatçılar biraz da Sultan II. Abdülhamid’in sürgün politikasının tesiriyle artık ülkenin her yerindeydi (Pears, 1917:284).

Bu örgütlerin gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında yaptıkları açık ve gizli propaganda faaliyetleri II. Abdülhamid karşıtlığının yanı sıra 1907’nin ikinci yarısından itibaren özellikle Makedonya meselesi üzerinden yürütülüyordu. Anayasa’nın ilanının Makedonya’nın kaybını önleyeceği düşüncesi oldukça yaygındı. 10 Haziran 1908’de gerçekleşen Rus Çarı ve İngiliz Kralının Reval buluşması Makedonya meselesi ile ilgili kaygıları üst seviyeye çıkarmasıyla birlikte, Kolağası Niyazi ve Enver Bey bazı düşük rütbeli subaylar ve askerlerle Temmuz ayında ayaklanarak dağa çıktı. Kısa süre içerisinde 3. Ordu’ya bağlı tüm birliklerde isyan yayıldı. 20 Temmuz tarihinde Müslüman ahali de Manastır, Üsküp gibi şehirlerde mitingler düzenleyerek sarayı protesto eden telgraflar çektiler (Tunaya, 2004-b:3). 23 Temmuz’da ise meşrutiyet İttihatçılar tarafından Manastır’da ilan edildi. Bir gün sonra Serez şehri farklı dini ve etnik toplulukların bir araya gelmesi ile Meşrutiyeti ilan etti (Yazıcı, 2011:178). Bunun üzerine isyancıları durduramayacağını anlayan II. Abdülhamid 24 Temmuz 1908’de eski anayasayı tekrar

yürürlüğe koydu (Dündar, 2008-a:55). II. Abdülhamid'e Rumeli'den çekilen blöf işe yararmış ve meşrutiyet kansız bir şekilde ilan edilmişti. II. Meşrutiyetin ilanı olarak kabul edilen hadise bir halk hareketi olmaktan ziyade askeri bir ihtilal karakteri taşıyordu. Gerçekte Osmanlı ordusunun hepsi bu ihtilale katılmadı. Ancak devletin en kritik hudutlarını bekleyen 3. Ordudaki orta derece ve daha alt sınıf subayların, hareketi desteklemesi ihtilale askeri bir nitelik kazandırmakta şüphe bırakmıyordu (Alkan, 1992:67).

Osmanlı Mebusan Meclisi, Meşrutiyetin ikinci kez ilanından yaklaşık atı ay sonra II. Abdülhamid'in Hatt-ı Hümayunu ile açıldı. Dönemin basını ve yazarları bu olaya "Hürriyetin İlanı" adını verdiler (Tunaya, 2004-b:1-6). Kanun-ı Esasinin yeniden ilanı sonrası Sadrazam Said Paşa imzalı bir telgraf bütün vilayetlere çekilerek haber verildi. Telgraf metninde: "11-23 Aralık 1876'da ilan edilen ve bilinen nedenlerden dolayı ertelenen Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe girmiştir. Sizlerden bu telgrafi halka ilan etmenizi rica ediyorum" (Alkan, 2009:272) denilmekteydi. Böylelikle 30 yıl kapalı kalan Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908'de açıldı (Le Figaro, 11 Aralık 1908:2) ve Osmanlı Devleti, İttihat ve Terakkinin çabalarıyla yeniden Meşrutiyet idaresiyle yönetilmeye başlandı (Ülken, 1999:97; Ahmad-Rustow, 1976:245; Birinci, 1990:15).

Demokratikleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olan İkinci Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı toplumunda anayasal düzen, parlamento, hak ve özgürlükler, siyasal partiler, kamuoyu, basın yeniden şekillenmeye başladı (Ortaylı, 2010:18). Fakat ülke içerisinde özgürlükler ve anayasanın ilanı üzerine sağlanan konsensüs kısa bir süre sonra bozuldu. Amaçları altı yüz yıllık ömrünün en sancılı dönemlerini yaşayan devletin yıkılmasını önlemek olan İttihatçılar, Meşrutiyetin ilanı sürecinde kullandıkları bütün Osmanlı milletlerinin bir arada yaşaması düşüncesine dayalı söylemlerini birkaç yıl içinde tedricen terk ettiler. Meşrutiyetin ilanında Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerle ciddi bir ittifak yapmış olan İttihatçılar artık Osmanlı sınırları içinde neredeyse ezilmiş bir hayat süren Türklerin bir millet haline gelmelerini savunuyorlardı. İttihatçılara göre "bu devlet nasıl kurtulur" sorusunun yeni cevabı Türkleşmekti. Bunu gerçekleştirmek için "Türkler, milliyetlerini idrak edecek ve milli varlıklarına, şahsiyetlerine şuur kesbedecekler" di

(Tunaya, 2004-a:75). Bu düşünce diğer bir deyişle “ulus devlet” modelinin kısmen de olsa hayata geçirilme projesinin temel noktasını teşkil etmektedir.

İttihat ve Terakki liderleri İkinci Meşrutiyetin ilanıyla birlikte geniş kesimlerin desteğini almayı başardılar. Dini dergilerde dahi İttihat ve Terakki’yi savunan yayınlar yapıldı, İkinci Meşrutiyet camilerde övüldü (Tunaya, 1962:107). Düşünce itibarıyla taban tabana zıt olan bu kesimlerin İttihatçılara verdiği desteğin sırrı geliştirdikleri söylemin geniş kitlelerde karşılık bulmasından kaynaklanıyordu. Bu olumlu tepki Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte bütün Osmanlı coğrafyasında gözle görülür bir şekilde hissedilmiş ve bütün yurttaki olumlu bir şekilde karşılanmıştı.

2.2. İkinci Meşrutiyetin Yansımaları

Meşrutiyetin ilanı halk tarafından temkinli bir şekilde karşılandı. Birçokları ise olup bitenin farkında bile değildi. 1908 Temmuzunun on birinci (25 Temmuz) gününde gazetelerin resmi tebliğ kısmında anayasa gereği seçimlerin yapılacağı ilan edildiğinde İstanbul halkı, bir süredir Rumeli’de devam eden olaylardan habersiz olduğu için bu olayın mahiyetini kavrayamıyordu. Halk jurnal endişesi içinde sevincini belli etmemeye çalışıyordu, öte yandan bu tebliğin asi ruhlu kimseleri tuzağa düşürmek için çıkarıldığını bile düşünenler vardı (Yalman, 1970:61; Yazıcı, 2011:178). İlk gelen haberler Kanun-ı Esasi’nin Padişahın iradesiyle ilan edildiği gibi imaları da doğurdu. Ancak çok geçmeden Meşrutiyetin ilanının Manastır’da doğan ayaklanma neticesinde gerçekleştiği herkes tarafından idrak edildi (Le Figaro, 27 Temmuz 1908:1). Meşrutiyetin ilanı basın üzerinde ise hemen etkisini gösterdi. 24 Temmuz gecesi Bab-ı Ali’de bir toplantı gerçekleştiren gazeteciler aldıkları karar gereğince matbaalarında nöbet tutarak sansür memurlarının gazetelere girmelerine müsaade etmediler. O gün gazeteler sansürsüz çıktı (Yalman, 1970:62). Hürriyetin ilanı bütün gazete sayfalarında coşku ile karşılandı. İkdam, gazetesi bu haberi büyük puntolarla “*Padişahım Çok Yaşa*” başlığı altında verdi. Bu olay iç basında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslim nüfus ile ilgili bütün olayları yakından takip eden Avrupa kamuoyunda ve basınında da geniş yankı uyandırdı (Özçelik, 2001:17). Meşrutiyetin ilk günlerinde Avrupa’dan birçok gazeteci İstanbul’a akın etti (İkdam, 4 Ağustos 1908). Fransızların ünlü gazetesi Le Figaro’da yayınlanan “*Sultan Anayasayı ilan etti*” başlıklı bir

yazıda mealen Türkiye'nin yakın bir tarihte basın özgürlüğünü tadacağı, işlerini genelde haftalar aylar yıllar içinde yapan II. Abdülhamid'in bir gün içinde adeta bir mucize yaratarak Bakanları, büyükelçilerini ve imparatorluğun tüm rejimini değiştirdiği” (Le Figaro, 25 Temmuz 1908:1) ifadeleri yer almaktaydı. Bir başka haberde ise ülkenin tüm meydanlarında askerler ve memurların meşrutiyet yemini ettiği ifade ediliyordu (Le Figaro, 3 Ağustos 1908:2). La Presse gazetesi ise Meşrutiyeti, büyük değişimlerin habercisi olarak niteledi (Yazıcı, 2011:178). Genelde Avrupa'nın Meşrutiyetin ilanına bakışı olumluuydu.

Yurt içinde olumlu tepkinin en fazla hissedildiği yerler başta Selanik²⁰ ve İstanbul olmak üzere genelde liman kentleriydi. Halk da basında yer alan haberlerle birlikte olup bitenlerin önemini fark etmeye başladı (İkdam, 25 Temmuz 1908). İstanbul ve Selanik'teki kutlamalar son derece görkemli oldu ve her iki şehirde de caddeler bayraklarla donatıldı (Kansu, 2001:136–137; Özden, 2000:63). Sokaklarda Meşrutiyet lehine gösteriler yapılıyor, Namık Kemal'in Vatan şiiri dillerde dolaşüyor ve “Yaşasın Enverler Niyaziler” şarkıları söyleniyordu (Yalman, 1970:62). 30 Temmuz 1908'de İstanbul'da Yıldız Sarayı önünde büyük bir gösteri düzenlendi. Padişah Yıldız Cami önünde Cuma Selamlığına çıktı. Halk, marşlar söyleyerek, lehine tezahüratlar yaparak büyük bir coşku içinde Padişahı karşıladı. Katılanların büyük bir kısmı orta ve dar gelirli insanlar olmakla beraber, öğrenciler, din adamları ve gayrimüslim cemaatler²¹ de bu gösteride yer aldı. Gösteri sırasında pankartlar açıldı ve “*Padişahım çok yaşa, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Anayasa*” gibi sloganlar atıldı. Yıldız Sarayı önündeki bu gösteriler sırasında II. Abdülhamid ile halk arasında ilginç bir konuşma yaşandı. Padişahın “nedir benden isteğiniz” sorusunu halk “*sizin sağlığımızdan başka bir şey istemiyoruz efendimiz. Padişahım çok yaşa!*” diye cevaplamıştı. Bunun üzerine II. Abdülhamid “*Evlatlarım tahta çıktığımdan beri vatanımın*

²⁰ II. Meşrutiyetin ilanından sonra Selanik'te de İçlerinde serbest kalan mahkûmlarında olduğu 40 bin kişilik bir grup meşrutiyeti sevinçle kutladı (Le Figaro, 1 Ağustos 1908:1). Selanik şehrinde halk sokakları bayrak ve pankartlarla donatmıştı. Tüm caddelerde konuşmalar mitingler yapılıyor ve alkış sesleri kesilmiyordu. 24–25 ve 26 Temmuz günleri dağlardan Selanik'e inen “Bulgar, Rum ve Ulah çeteleri ile Arnavut haydut ve eşkıyalar” daha birkaç zaman öncesine kadar birbirlerinin mallarını yağmalayıp, birbirlerinin canlarına kıyarken bugün akıl almaz bir şekilde birbirleri ile kucaklaşıp İttihat ve Terakki yönetimi altında birleşiyorlardı (Kansu, 2001:136).

²¹ Osmanlı coğrafyasında yaşayan birçok gayrimüslim özellikle Ermeni ve Rumlar meşrutiyetin getirdiği özgürlük havasından memnundu. Bu gruba az da olsa Siyonistlerde katıldı. Meşrutiyet, Siyonistler tarafından yeni bir dönem olarak yorumlanmıştı (Benbassa, 1989:69-80).

kalkınması ve selameti için gayret ettim. Benim en büyük arzum kendi çocuklarım kadar bana yakın olan tebaamın iyiliğidir. Allah şahidimdir ki şu andan itibaren istikbalimiz garanti altındadır. Sizlerle birlikte çalışacağım. Evet, kardeşlerim hürriyetinizle birlikte yaşayın. Sizlerin bana gösterdiği teşekkür ve güvenden memnunum” demişti (Alkan, 270–271; Kansu, 2001:137–138). İstanbul’daki gösteri merkezlerinden birisi de Babıâli’ydi. Anayasanın ilanından sonra büyük bir kalabalık Babıâli’nin avlusunu doldurdu. Serbest bırakılan bazı mahkûmlar da Sadrazamı ziyaret ederek kendisine teşekkür ettiler (Kansu, 2001:138–139).

İstanbul’da olduğu gibi İzmir’de de bayram havası vardı. Şehirde bulunan binlerce Türk ve Rum sokaklara çıkarak sevinç gösterilerinde bulundu. Kanun-ı Esasinin Makedonya’daki yansıması da benzerdi. Burada yaşayan ulemanın büyük bir kısmı Jön Türk hareketine taraftardı. Bundan dolayı Makedonya’daki camiler ve minareler aydınlatıldı. Üsküp’teki şenlikler sırasında ise farklı dinlerdeki insanlar arasında kardeş olma merasimi yapıldı, şehirde sokaklar ve tren istasyonları süslendi. Her yerde “yaşasın eşitlik”, “kardeşlik”, “hürriyet” sloganları atıldı (Alkan, 2009:276). Kutlamaların en ilginç merkezlerinden biri de Marsilya’ydı. Burada yaşayan Osmanlı vatandaşları haberi büyük bir sevinç ile karşıladı ve sevinç gösterilerinde bulundu (Yazıcı, 2011:179).

2.2.1. Hüdavendigâr Vilayeti ve Ertuğrul Sancağı’ndaki Yansımalar

Hüdavendigâr Vilayeti’nde İkinci Meşrutiyetin ilan edildiği haberi Vali Mehmed Tevfik Bey’in ihtiyatlı yaklaşımı sonucu halka gecikmeli olarak duyuruldu (Kansu, 2001:143). Mehmed Tevfik Bey, Meşrutiyetin ilan edildiği gün Sadrazam Sait Paşa’dan Meclis-i Mebusanın toplanmasına dair davet telgrafını aldı. Valinin bu haberi hem Bursa’ya, hem de Bursa’ya bağlı olan diğer sancaklara (Bilecik, Afyon, Balıkesir, Kütahya) iletmesi gerekiyordu. Fakat bu konuda bazı çekinceleri vardı. Öncelikle telgrafın Meşrutiyetin ilga olunmayıp askıya alınmış olduğunu hatırlatmak amacıyla gönderildiğini düşündü. Ayrıca II. Abdülhamid’in bu kararı kendisinin mi, yoksa iç veya dış baskılarla mı verdiğini anlayamamıştı. Diğer bir sebep ise Mehmed Tevfik Bey’in II. Abdülhamid’in bu kararını verirken, mutlakiyete dönmek için oyalama siyasetine başvurduğunu düşünmesiydi. Telgrafın İstanbul’dan resmi tatil olan Cuma günü gönderilmiş olması da Tevfik Bey için

bir fırsat oldu. Bu sebeplerle Mehmed Tevfik Bey, gelen telgraftan kimseyi haberdar etmeyerek Mudanya'ya gitmeye karar verdi (Emiroğlu, 1999: 140). Mudanya'da birkaç saat denize girip dönmeyi düşünen Mehmed Tevfik Bey, bu süre içinde yeni bir tebligatın gelme ihtimalini düşünerek zaman kazanmaya çalıştı (Biren, 2006:484-485). Ancak herhangi bir tebligat gelmeyince aynı gün Bursa'ya geri döndü ve haberi Bursa merkezde ilan etmek durumunda kaldı. Böylece Hüdavendigâr'da ve ona bağlı olan diğer sancaklarda Meşrutiyetin ilan edildiği halka duyurulmuş oldu. O gün Hüdavendigâr genelinde Meşrutiyetin ilanına karşı herhangi bir tepki olmadı. İnsanlar sanki hiçbir şey olmamış gibi işleriyle meşgul olmaya devam etti (Emiroğlu, 1999: 140).

Ertesi gün İttihat ve Terakki Merkez-i Umumiyesi'nden "Meşrutiyetin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fedakârlığı sayesinde ilan olunduğunu" ifade eden bir telgraf, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa şubesine gönderildi. O güne kadar, Bursa'da böyle bir teşkilatın varlığından hiç kimse haberdar değildi. Buradan da anlaşılmaktadır ki, İttihat ve Terakki şubeleri, faaliyetlerini II. Abdülhamid'in jurnalcilerine yakalanmamak için büyük bir gizlilik içinde yapmışlar, bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardı (Biren, 2006:485, Emiroğlu, 1999:140). 25 Temmuz günü İttihat ve Terakki Cemiyetinin Bursa'daki önde gelen liderleri Vali Mehmed Tevfik Beyi ziyaret ederek Meşrutiyetin ilanından duydukları memnuniyetlerini iletiler (Kansu, 2001:143). Meşrutiyetin İttihat ve Terakki marifeti olduğu anlaşıldıktan sonra Bursa sokakları adeta bayram yerine döndü. İnsanlar birbirleriyle kucaklaşıp sevinç gösterilerinde bulundular. Ayrıca birçok memur vilâyet makamına gelerek millete ve padişaha dualar etti (Biren, 2006:486). O gece cemiyet üyeleri tarafından Bursa'nın en büyük otelinde anayasanın ve Meşrutiyetin yeniden ilanı onuruna büyük bir ziyafet düzenlendi. Bursa'nın Müslüman ve Gayrimüslim bütün ileri gelenlerinin katıldığı bu ziyafet esnasında cemiyet ve Meşrutiyet taraftarı konuşmalar yapıldı (Kansu, 2001:143). Burada Vali Mehmed Tevfik Bey de Meşrutiyetin ilanından duyduğu sevinci yemekte bulunan gruba heyecanlı bir konuşmayla ifade etti (Emiroğlu, 1999: 141). İnsanlar arasında din farkı olmasına rağmen bütün halk sarmaş dolaştı (Kansu, 2001:143).

Sait Paşa'nın çekmiş olduğu telgrafın üzerinden iki gün geçtikten sonra Bursa dışında Ertuğrul, Karesi, Kütahya, Karahisar Sancaklarında da gösteriler düzenlenmeye başlandı.

Halk kutlamalara büyük ilgi gösterdi. Hüdavendigâr ve çevresinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlenen gösteriler gece yarısına kadar devam etti (Emiroğlu, 1999:141). İnsanlar “Yaşasın Hürriyet”, “Kahrolsun İstibdat” sloganları atmaktaydı (Kansu, 2001:143). Kutlamaları evindeki pencereden izleyen Mehmed Tevfik Bey, Meşrutiyetin Bursa’daki ikinci günüyle ilgili vaziyeti şu şekilde anlatır:

“Büyük bir kalabalık sokağın ortasından geçmekteydi. Bu kalabalığın içinde mutlakiyet devrinin en azılı ve ahlâksızlarından bazılarının ön safları işgal ettiklerini ve ‘yaşasın hürriyet! Kahrolsun istibdat!’ diye bağırانların içinde en yüksek sesle haykıranların bu adamlar olduğunu ve seslerinin de diğerlerinininkini bile bastırıldığını müşahede ettim. Bunların ekserisi herkesçe bilinen malûm kimselerdi. İşte gırtlığını parçalarcasına haykıran bu herif, hırsızlığı ve dolandırıcılığı ile tanınmış filan kişi; şu, irtikap ve ihtilastan dolayı muhakeme alınan falan memur; öteki de saray ve Bâbiâlî’nin müteneffizlerinden mürtekip birine dayanarak entrikalar çevirmekle iştihar etmiş filan herif diyerek kendi kendime bir sürü isim saymışım. O vakit bu hal beni epeyce düşündürmüştü” (Biren, 2006:488).

II. Meşrutiyetin ilan edilmesi sevinç gösterilerini beraberinde getirdiği gibi anarşik bir ortamın oluşmasına da neden oldu (Margulies, 1997:10–13). Meşrutiyetin ilanından birkaç gün sonra ortaya çıkan kargaşayla birlikte İstanbul’daki hapishanelerin halk tarafından boşaltıldığı haberi duyuldu. Bunun üzerine İzmir, Samsun, Erzurum gibi Anadolu’daki birçok şehirde hapishanelerdeki siyasi tutukluların serbest bırakılması istendi (Kansu, 2001:146–150). Diğer taraftan Hüdavendigâr Vilayeti ve Ertuğrul Sancağı’nda da halk kötü olduklarına inandıkları büyük küçük memurları işten el çektirdiği gibi, umumi hapishaneleri de boşalttı. Mehmed Tevfik Bey memurlara yapılan saldırıları durdurmak istediye de başarılı olamamış ve birçok memur görevinden azledilmişti (Emiroğlu, 1999: 142).

II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Ertuğrul Sancağı’na bağlı Yenişehir kazasında bir başka önemli hadise vuku buldu (Kansu, 2001:144; Biren, 2006:492–493). Bu Fehim

Paşa'nın linç edilmesi olayıydı. Fehim Paşa²², II. Abdülhamid'in çocukluk arkadaşı ve başyaveriydi (Şarman, 1996:100-101). Aynı zamanda hafiye teşkilatının²³ kurucusuydu (Kiremitçi, 2006:166). Fehim Paşa Padişaha olan yakınlığını sürekli olarak kullanan (Kansu, 2001:144; Biren, 2006:492–493) ve rüşvet alıp yolsuzluklar yapan biri olarak biliniyordu. Aynı zamanda insanların peşine hafiyeler takarak uydurma jurnallerle herkesi padişaha karşı düşman etmesi ve sürgüne göndermesi büyük tepki çekmişti. Paşanın bu davranışlarından en fazla zarar gören de II. Abdülhamid olmuştu (Kiremitçi, 2006:166). Fehim Paşa'nın ahlaksız davranışları Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Avrupalıları da rahatsız edecek derecedeydi. 24 Ocak' ta İngiltere ve Almanya büyükelçileri, Osmanlı Sadrazamına Fehim Paşa'nın davranışlarını protesto eden bir muhtıra iletiler. Muhtırada Fehim Paşanın Hamburg'a gitmesi gereken mallara keyfi olarak el koyduğu belirtiliyor ve cezalandırılması isteniyordu (Kansu, 2001:101; Kiremitçi, 2006:166; Biren, 2006:492–493). Alman basını da Fehim Paşa'nın dillere destan ahlaksızlıklarını ve hafiye olarak devrimcilere yaptıklarını sürekli olarak gazetelerinin sayfalarında gündeme getiriyordu. Padişah, Alman ve İngiliz büyükelçilerinin muhtirasını önce kabul etmek istemedi ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı, Almanya Büyükelçisi Baron Marschall Von Bieberstein'e göndererek olayı yumuşatmasını istedi. Ancak Alman büyükelçisi Fehim Paşa'nın görevden alınması hususunda diretti. Bunun üzerine Fehim Paşa hakkında soruşturma açıldı ve 8 Şubat'ta suçlu bulunarak görevinden azledildi. 16 Şubat tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Bursa merkezine sürgün edilmesi kararlaştırılan Fehim Paşa, 28 Şubat'ta Bursa'ya geldi (Kansu, 2001:101). Burada da halka huzur vermeyen Fehim Paşa ahlaksızlıklarına ve

²² 1894 yılında Harbiye'yi bitiren Fehim Paşa yüzbaşı oldu ve 2 yıl sonrada binbaşı rütbesi alarak Padişahın yaverlerinden biri oldu. Kısa zaman sonrada Padişahın başyaveri ve aynı zamanda baş hafiyesi oldu. Hiçbir savaşa katılmamasına rağmen 25 yaşında Paşa, Otuz yaşından öncede General (Firik) olan Fehim Paşa padişaha olan bu yakınlığını sürekli olarak suistimal etmiştir (Şarman, 1996:100-101).

²³ Bu haber alma ağı bir bakıma istihbarat kabul ediliyordu. Ancak bu ağ içerisinde yalnızca devlet memurları bulunmamaktaydı. Okuma yazmasını bilen ve her türlü ahlaksızlığı yapmaya meyilli olan onbinlerce insan bu hafiyelik teşkilatının içerisinde bulunmaktaydı. Örneğin hiçbir görevi olmayan bir kişi, ünlü birinin evinin önünden geçerken o eve tanıdığı birinin girmesi durumunda bunu hemen jurnallege biliyordu. Jurnale sebep olan birçok olay vardı, Meyhanede içki içenler, şapka giyenler, sandalla dolaşanlar, yabancı kitap ve gazete okuyanlar, kumar oynayanlar ve ünlü kişilerin her gün hangi yollardan gittikleri, kimlerle selamlaştıkları gibi. Bütün yüksek rütbedeki kişilerde padişaha jurnalde bulunuyordu. Bütün paşalar, nazırlar, valiler, sefirler padişaha jurnaller gönderiyordu. Bunları Fehim paşa inceliyor ve önemli gördüğü jurnalleri padişaha iletliyordu (Kiremitçi, 2006:166).

haksızlıklarına devam ederek halkı yıldırıldı. Halka karşı yapmış olduğu bu zulümler onun sonunu hazırladı (Kiremitçi, 2006:166).

Meşrutiyetin ilk günlerinde Bursa'da bulunan Fehim Paşa, haberi duyar duymaz Hüdavendigâr Valisi Mehmed Tevfik Bey'e giderek padişahın meşrutiyeti ilan etmekle büyük bir yanlış yaptığını, bu kararından vazgeçmesi gerektiğini ifade etti ve validen bu konuyu padişaha iletmesini istedi. Bu talebi reddedilince ümitsiz ve şaşkın bir halde makamı terk etti (Biren, 2006:485). Sonraki günlerde II. Abdülhamid döneminin zulüm ve edepsizlikleriyle ünlü simalarından birçoğu tutuklandı, bir kısmı ise akıllı davranıp Avrupa'ya kaçtı. Ancak Paşa kaçmakta geç kaldı. Önce Mudanya'ya oradan da Tirilye'ye geçti ancak kendisini gören halktan korkarak Mudanya'ya geri döndü. Mudanya Kaymakamı, Fehim Paşa'nın bu durumunu Vali Mehmed Tevfik Bey'e bir telgrafla bildirdi. Bunun üzerine Fehim Paşa ile Mehmed Tevfik Bey arasında geçen telgraflaşmada Vali, Mudanya'da bulunan Fehim Paşa'dan bir an önce Bursa'ya dönmesini istedi (Biren, 2006:492). Ancak, Fehim Paşa, bu emre uymadı. Bursa'ya gelmek üzere hareket ettiği halde halkın kendisinden öç alacağından korkarak (Şarman, 1996:101) Bilecik'e doğru kaçmaya başladı. Sancağın kazası olan Yenişehir'e geldiğinde (Biren, 2006:492; Emiroğlu, 1999:143; Özden, 2000:73) saat kulesinin bulunduğu alanda, Ziraat Bankasının önünde (Şarman, 1996:101) öfkeli bakışlarla Paşayı çember içine alarak arabasını durduran Yenişehir halkı, orada bulunan zaptiyeleri dinlemeyerek Paşa'nın üstünü başını parçalayıp yumruklar, tekmeler ve taşlarla linç ederek öldürdü (Kiremitçi, 2006:167; Biren, 2006:492; Emiroğlu, 1999:143).

Fehim Paşa'nın linç edilmesi, hapishanelerin boşaltılması, memurların görevden alınması gibi olaylardan da görüldüğü gibi II. Meşrutiyetin ilanı ile doğan hürriyet havası içinde Hüdavendigâr Vilayeti ve Ertuğrul Sancağı'nda halk galeyana gelerek ve hukuku yok sayarak, kendi kurallarını koymaya ve uygulamaya başladı. Bu durum vilayet idaresini altüst etti. Bunun üzerine Hüdavendigâr Valisi Mehmed Tevfik Bey bir beyanname yayınlamak zorunda kaldı. Beyanname:

“Bundan evvelki idare zamanında fertlerin çok kere gadre uğramaları ve mağduriyetlerini merciine anlatmaya imkân bulamamaları gibi hallerin ve hususi ile

daireler ve mahkemelerce yapılan iltizam ve iltimas neticesinde vuku bulmuş olan yolsuz muamelelerin devamını yeni idare terviç etmeyecektir. Bununla beraber merciinden de şikayet vuku bulacak olursa bu şikayeti dinleyecek daha büyük makamlar ve bu makamların da fevkinde Mebusan Meclisi vardır. Bu suretle en yüksek makamları işgal etmekte olan memurların bile mesuliyeti mucip hareketlerinden dolayı cezalandırılmaları kabildir. Binaenaleyh, herkesin ne yolda şikâyeti varsa hiç kimseden çekinmeden merciine usulen bildirmesi kâfidir. 'Filan memuru istemeyiz!' diye kalabalıklar teşkil ederek müracaat etmeye mahal yoktur. Bu gibi hareketler kanuna aykırı olduktan maada, memleket için türlü zararlara da mucip olur. Şimdi halk tarafından en evvel yapılacak şey intihabların başlayacağı şu zaman zarfında milletin hak ve menfaatlerini ihtiyaçlarını anlayıp gözetebilecek iktidara haiz ve her halde afif ve lekesiz insanların kimler olduğunu öğrenerek, bu kimselerin mebus seçilmeleri için elden geldiği kadar çalışmaktır" (Biren, 2006:489).

Beyannamenin yayınlanış gerekçesinde de görüldüğü gibi Meşrutiyetin ilanından sonra vilayet ve sancak genelindeki hava, Meşrutiyetin sınırsız bir hürriyet olarak algılandığını göstermekteydi. Bu çerçevede Ertuğrul Sancağı'nda meşrutiyet geniş bir taban buldu lakin Meşrutiyetin ortaya çıkardığı olumlu hava içerisinde İttihat Terakki ve Meşrutiyet karşıtı kimseler ve gruplar bölgede ve Bilecik'te anti propaganda yapmak suretiyle halkı Meşrutiyetten soğutma faaliyetleri de yürütmekteydiler. Aslında bölgede Meşrutiyet aleyhtarlığı gibi görünen bu muhalif hareketlerin önemli bir kısmı İttihatçı karşıtlığından kaynaklanıyordu. Fedakaran-ı Millet ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti gibi Bilecik'te faaliyet gösteren muhalif örgütlenmeler vardı. Sivas'ta görev yaparken Ertuğrul mutasarrıflığına atana Hikmet Bey'in dahi Fedakaran-ı Millet cemiyetine üye olduğu (BOA. DH. MKT. 2711/95) iddialarının ortaya atılması, Söğüt Naibi Osman Efendi'nin İttihad-ı Muhammedi cemiyetine mensup olduğuna (BOA. DH. MKT. 2810/37) dair iddialar İttihat Terakki'ye muhalif cemiyetlerin Ertuğrul civarında etkin olduğunun bir göstergesidir. Yerel yöneticiler tarafından da desteklendiği iddia edilen bu tür faaliyetler merkezden devamlı surette kontrol edilmeye çalışılsa da alınan tedbirler yetersizdi. 16 Ocak 1909'da Bilecik'ten Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin idare merkezlerine baskınlar düzenlendiği ve İttihat Terakki aleyhtarlığı yapıldığına dair ciddi deliller bulunduğu bildiriliyordu. Aynı telgrafta Bilecik'te Meşrutiyet aleyhtarlığının ve anarşinin yaygın olmasının nedeni ise Mutasarrıf Hikmet Bey olarak gösteriliyordu. Telgrafta Hikmet Bey'in daha önce mülki bir görev almadığı ve idareyi de bilmediği belirtilerek, memleketin idaresi ve asayişin temini noktasında büyük zafiyet gösterdiği vurgulanıyordu. Bu asayişsizlik içinde faaliyet gösteren bazı şahıslar

Hıristiyanları dahi muhalif cemiyetlere üye yapıyor ve bunlara silah dağıtıyordu. Bu şekilde birçok Ermeni muhalif cemiyetlere üye yapılmış ve silah talimine tabi tutulmuştu. Bölge halkı vergi vermemeye davet ediliyor ve hükümete karşı isyana sevk ediliyordu. Buna karşılık Hikmet Bey'in duruma müdahale etmediği ve bunun sebebi olarak kendisinin de aynı cemiyete üye olması gösteriliyordu (BOA. DH. MKT. 2711/95). Bilecik'te görev yapan yerel yöneticiler tarafından dahi desteklenen bu muhalif örgütlenme İstanbul'daki muhalif hareketlere paralel olarak ve onlarla işbirliği içerisinde faaliyetlerine devam ediyordu. İttihat Terakki ve Meşrutiyet karşıtlığının zirveye çıktığı 31 Mart Vakası'nın gerçekleşmesinde rol oynayan en önemli cemiyet olan İstanbul merkezli İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti de Bilecik ve çevresinde faaliyet gösteriyor ve halkı gerçekleştirilecek ihtilâle ortak olmaya davet ediyordu. Bu dönemde Ertuğrul Sancağı'nın Yenişehir Kazası'nda bulunan Çermikli Hoca lakaplı İttihad-ı Muhammed-i Cemiyeti mensubu kişi, Yenişehir halkını meşrutiyetten soğutmak için görevlendirilmişti. Yenişehir'de bu cemiyetin bir şubesini açan Çermikli Hoca özellikle camilerde halkla buluşup onları meşrutiyet aleyhine kışkırtıyordu. Ayrıca şeriat ve padişah taraftarlarını öven sözler söylüyordu. Hoca bir gün camide yine meşrutiyet aleyhinde propaganda yapan bir vaaz verdiği sırada cemaat içerisinde bulunan Topçu Teğmen İsmail Efendi, hocanın konuşmasını keserek; *"Hoca Efendi, vaaz edeceksen adamakıllı konuş, böyle herkesin zihnini bulandırıp aklını karıştıracak manasız sözler söyleme Kanuni Esas-i şeriatı uygun değil midir? Senin kitabında böyle mi yazıyor? Yazıyorsa, şunun yerini göster"* diyerek hocaya tepki göstermiştir (Şarman, 1996:101–102). 31 Mart olayı öncesinde sancakta bu tür faaliyetlerle meşrutiyet ve ittihatçı muhalifliği yapıldığı gibi 31 Mart sonrasında da muhalif unsurların var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunun en açık kanıtı 16 Nisan 1909'da Bilecik'ten Meclise ve Harbiye Nezaretine gönderilen telgraftır. Telgrafta şöyle deniliyordu:

"Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine

"Şu aralık ümerâ, ulemâ, hükemâ tarafından vaki olan nasihatler başımız üzerindedir. Zaten mesleğimiz iktizasınca hilm-ü sükûna rücuumuz tabiidir. Maksadı mukaddesimiz daire-i meşrutiyette Meclis-i Mebusanımızın ilâ yevmilkıyâme ve ila yevmîl'âhire bu yolda davamı müzakeratına zahir olmaktadır. Dünyada bu emel-i mukaddesimizden kat'iyyen rücûa meydan verilmemesine yemin ettik. Meclis-i Milimizin bu cihetten

emin olmalarım halisane rica ederiz. Şu kadar var ki, bilcümle mevakı-i askeriyye yeni baştan tohm-u fesat ekilmekte olduğunu hissediyoruz. Bunun her ne kadar men'ine tarafımızdan son derece çalışılıyor ise de asâ'kirin safiyeti ahlakiyesi münasebetiyle birtakım erbab-ı mefsedet tarafından telkin edilegelen ürcûfeye inandıkları görülüyor. Bunun Meclisi Milli mukaddesimiz tarafından mevkii müzakereye vaz'ıyla bir kararı acil ve adile raptını selamet-i kalp ve vatan namına rica eder ve asayiş-i umumiyenin tamamii icrasını hükümeti adilemizden istirham ederiz. Ol babda emir ve irade muhterem vekillerimizindir”.

3 Nisan 1325, Alay 2. Tabur 3, Bölük 2. İhtiyat Efradından Bilecikli Ömer Bin Mehmed ve Nefer Halil Bin Selim” (MMZC. C.3, D.1, İç.1, 4 Nisan 1325:53–54).

Bilecik Redif Dairesi'nden Meclisi Mebusana çekilen bu telgraf muhalif unsurların Bilecik'teki etkinliğini ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Telgrafta; Meşrutiyetin ilanından sonra halkın sükûnet içerisinde günlük yaşantısına devam etmekte olduğu, ancak halk ve asker arasına bazı kimseler tarafından “nifak tohumları” ekilmek istendiği ifade edilerek, bu durumun Meşrutiyeti tehlikeye soktuğunu ve bu kişiler hakkında Meclisin gerekli cezai uygulamaları yapması isteniyordu. Telgrafın devamında; Meşrutiyet idaresinde, Meclisi Mebusanın çalışmalarına devam etmesi ve kendilerinin de Meşrutiyeti koruyacaklarına yemin ettikleri belirtilmektedir (MMZC. C.3, D.1, İç.1, 4 Nisan 1325:53–54). Gönderilen bu telgraf Mebusan Meclisinde de yankı bulmuştu. Mecliste konuyla ilgili söz alan Hüdavendigâr Vilayeti Karesi Sancağı Mebusu Galip Efendi Bilecik'te meydana gelen hadisenin bir kişinin işi olmadığını, askerlere Meşrutiyet aleyhinde bazı kötü niyetli kişilerin telkinlerde bulunduğunu söyledi. Galip Efendi ayrıca askerlerin belki bu tür telkinlere aldırış etmeyeceğini ancak Meşrutiyet aleyhinde propaganda yapan bu kişilerin biran önce cezalandırılması gerektiğini ve bu duruma meclis tarafından önlem alınmasını teklif etti. Galip Efendinin konuşmasından sonra mecliste idam olunsun sesleri duyuldu. Bunun üzerine Bilecik'ten çekilen telgraf dikkate alınarak Zaptiye ve Harbiye nezaretine gönderildi (MMZC. C.3, D.1, İç.1, 4 Nisan 1325:54).

Bu muhalif eylemlere ve faaliyetlere rağmen 31 Mart Vakası Bilecik'te önemli bir karşılık bulmamış ve Ertuğrul Sancağı'ndaki meşrutiyet aleyhtarı propagandalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nitekim 31 Mart Vakası'ndan sonra Bilecik istasyonuna uğrayan İttihat Terakki'nin önde gelen isimlerinden Resneli Niyazi'ye istasyonda halk tarafından

gösterilen büyük teveccüh (BOA. DH. İD. 81-2/33) Bilecik halkının meşrutiyet rejimine duyduğu bağlılığın ve saygının bir yansıması olarak algılanabilir

2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Seçimleri ve Ertuğrul Sancağı

İkinci Meşrutiyet olarak adlandırılan 1908–1918 yılları arasında Osmanlı sınırları içerisinde 1908, 1912 ve 1914 yıllarında üç genel ve 1911’de bir ara seçim olmak üzere toplam dört seçim yapıldı (Tunaya, 2007:38; Lewis, 1998:376). Yapılan bütün seçimlerde iki dereceli seçim sistemi kullanıldı (Tuncer, 2003:114). Seçimler İntihab-ı Mebusan kanununa göre yapıldı ve bu seçim kanunu üzerinde bazı değişiklikler yapılarak 1942 yılına kadar yapılan seçimlerde uygulandı (Karamustafaoğlu, 1970:106).

1908 Seçimleri

II. Meşrutiyetin ilanından sonra sıra seçimlere gelmişti. Meclisin tekrardan oluşumu için bir an önce seçimlerin yapılacağı hükümet tarafından duyuruldu ve 2 Ağustos 1908 tarihli "İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatı" ve "İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi"ne göre seçimlerin nasıl yapılacağı açıklandı (Özçelik, 2001:12; Tuncer, 2003:1–10; Karamustafaoğlu, 1970:106). 1908 yılının Kasım ayı sonunda yapılacak olan II. Meşrutiyetin ilk genel seçiminde (Eraslan-Olgun, 2006:70) sadece erkekler oy kullanabilecek ve basit çoğunluk esası uygulanacaktı (Tuncer, 2003:27). Anayasanın 1908 seçimlerinin nasıl yapılacağı ile ilgili hükümleri de ayrıca 65, 66, 67, 68. ve 72. maddelerinde belirtilmekteydi. Buna göre; 65. madde ile her 50.000 erkek nüfus bir milletvekili seçecekti. Sancak nüfusu 50.000 den az ve sancak nüfusu 75.000’e kadar ise yine bir milletvekili seçecekti. 125.000’e kadar iki, 175.000’ kadar üç, 320.000’e kadar ise dört milletvekili seçilecek, nüfusun daha fazla olduğu yerlerde ise bu oranlar esas alınarak milletvekili sayısı artırılacaktı. 66. madde ise seçimlerin gizli yapılacağını bildirmekteydi. 67. madde de devlet memurlarının mebusluğunun kabulü halinde memurluktan istifa etmesi gerektiği hükme bağlanmıştır. Anayasanın 68. maddesinde kimlerin mebus seçilemeyecekleri detaylı bir şekilde ifade edilerek, mebus adayı olabilmek için 30 yaşını doldurmuş olmak ve Türkçe bilmek şartları konulmuştu. Kanunun ikinci bölümünde ise seçmen defterlerinin nasıl düzenleneceği ve seçim bölgelerinde nasıl uygulanacağı hükme

bağlandı. Buna göre 3 Ekim 1908'den itibaren seçmen defterleri tutulmaya başlandı. Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan erkek nüfusa göre her kazada bir “defter-i esasi” hazırlanacaktı. Defterlerin hazırlanmasında köy ve mahalle imamları, papazları ve hahamları gibi dini görevliler bulunacaktı. Bunlara ilaveten muhtar ve meclis üyelerinden iki ya da üçer kişi seçilerek, bölgelerine göre erkek nüfusunun sayımına başlayacaklardı. Sayımın yapılması ve deftere işlenmesi işlemi sekiz gün içerisinde bitirilecekti. Seçimler iki dereceli olacak, 25 yaşını doldurmuş ve vergi veren erkek vatandaşlar oy kullanabilecekti. Oy verme işleminde öncelik en uzak köylere verilmişti. Seçmenler mahalle veya köy esasına göre, başlarında imam, papaz, haham veya muhtarlar eşliğinde seçim bölgesine gelecek her gün birinci seçmenler içinden 300 kişi oy kullanacaktı. Bu işlemler bittikten sonra seçmen sandıkları açılarak oy pusulaları tek tek sayılacaktı. Bu sayım işlemi, Müntehib-i Sanileri belirleyecekti. Müntehib-i Saniler kararlaştırılan tarihte kazalarda hazır bulunacak ve onlarda mebusları seçeceklerdi ve böylece seçim işlemi tamamlanmış olacaktı (Olgun, 2008:56–59; Eraslan-Olgun, 2006:70-73)

1908 seçimlerinden bahsederken demokrasi ilkelerine göre işler halde bulunan bir partiden söz etmek mümkün değildi. Toplumları içerisinde seçim faaliyetleri geleneği olan Rum ve Ermeni azınlık grupları hariç, Müslüman nüfusu içerisinde (Ahmad-Rustow, 1976:255) parti denilebilecek tek kurum İttihat ve Terakki Cemiyeti gözüküyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti seçimleri kazanmak adına halka başvurmak zorundaydı. Halkı seçim konusunda bilgilendirmek ve kendi propagandasını yapmak için 2 Eylül 1908 tarihinde bir bildiri yayınlayarak halka çağrıda bulundu. Bu bildirin yayınlamasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti seçim hazırlıklarına hız verdi. Ancak Kasım-Aralık ayları içerisinde yapılan seçimler sırasında İttihat ve Terakki kendi düşüncelerine uygun adaylar bulmakta zorlanıyordu. Bu sebeple İttihatçılar eşraftan önemli kişilerle, şeyhlerle, aşiret ağalarıyla ilişki kurmaya çalışarak adaylarını belirlemeye çalıştı. Bu sayede Meclis-i Mebusan kontrol altına alınacaktı (Olgun, 2008:63-64; Kansu, 2001:293). Bunda da başarılı oldu. Diğer taraftan İttihat ve Terakki'ye muhalif olarak 14 Eylül 1908'de (Tunaya, 2007:175; Ahmad, 2007:47) Osmanlı Ahrar Fırkası adında yeni bir parti kuruldu. Kurucusu Prens Sabahattin'di. Bu Fırka, Türklerin dışında kalan Müslüman halkı kendi yanına çekmeyi

hedefleyen bir politika takip etti (Özçelik 2001:15; Çavdar, 2004:121). Ancak İttihat ve Terakki Fırkası ile mücadele edebilecek güçte değildi. Zaten bu durum ilerleyen süreçte seçimlere de yansıtacaktı (Savaşkan, 1993:32). Ahrar Fırkası, Osmanlıda yapılan bu ilk çok partili seçime iyi hazırlanamadı. Buna rağmen onlar da seçim propagandası yapmayı ihmal etmedi ve 1 Eylül 1908 tarihinde bir program yayınladı. Ahrar Fırkası'nın programı ile İttihat ve Terakki'nin programı arasında seçmene verilmeyi taahhüt ettiği haklar bakımından büyük benzerlikler görülmektedir: Seçmen yaşının 21 olması, seçmen olmak için vergi verme kuralının kaldırılması, Mebus adaylarının yurdun bütün bölgelerinden aday olabilme hakkının olması gibi (Olgun, 2008:63). Aslında 1908 seçimleri öncesi her iki cemiyetin de, parti nitelikli siyasal örgütlenmesi alt seviyelerde kaldı. Cemiyetlerin durumları bu şekilde olmasına rağmen seçimler başladı ve Ekim ayı içerisinde son hızına ulaştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, bütün vilayetlere kendi temsilcilerini gönderiyor ve seçim bölgelerinde propagandalarını yaptırıyordu (Kansu, 2001:291). Sonuçta 121 Osmanlı sancağında seçimler yapıldı. Ayrıcalıklı konumlarından dolayı Sisam ve Cebel-i Lübnan gibi sancaklarda ise seçim yapılmadı (Olgun, 2008:61). Seçimleri İttihat ve Terakki kazanırken Osmanlı Ahrar Fırkası pek bir varlık gösteremedi (Kansu, 2001:298). Seçimler neticesinde Parlamente'ye girmeye hak kazanan 288 mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü ise Musevi'ydiler (Ahmad-Rustow 1976:247).

Hüdavendigâr vilayetinin bu seçimlerde 1908 yılındaki erkek nüfus oranına göre, merkez ve sancaklarıyla toplam 18 mebus kontenjanı vardı. Buna göre Karesi (5), Bursa (4), Kütahya (4), Karahisar-ı Sahip (3) mebus seçecekti (Olgun, 2008:439). Ertuğrul (Bilecik) Sancağı'nın nüfusu 122.263 olduğu için 2 mebus çıkaracaktı (İkdam, 26 Eylül 1908. s.2). Nitekim Ertuğrul Sancağı'nda yapılan seçimler sonucunda Mehmed Sadık Bey ve Mehmed Sıtkı Bey mebus seçildi (MMZC, C.1, D.1, İç.4, 1 Teşrinievvel 1327:3).

1912 Seçimleri

İttihat ve Terakki idaresinde üç yıl geçiren Osmanlı halkı, ülkenin gidişatından ve İttihat ve Terakki siyasetinden memnun kalmamıştı. Seçilemeyen ve liberal düşüncedeki İttihatçılar da sonradan Ahrar Fırkası tarafına geçmişti. Ahrarcılar cemiyetin istibdadının II.

Abdülhamid'inkinden daha kötü olduğunu söyleyerek içerde ve dışarıda ilgi uyandırmayı başarmıştı (McCullagh, 2005:56). Gerçi İttihat ve Terakki'nin gizli merkez komitesi Osmanlı'nın bütün siyasi faaliyetlerini kontrol edecek kadar güçlüydü. Ayrıca yayın organı olan Tanin Gazetesi de İttihat ve Terakkiye karşı muhalefeti engellemeye çalışarak karşı propaganda yapmaktaydı. Nitekim İttihat ve Terakki, kendisine muhalif olan siyasi kurumları 31 Mart hadisesinden sonra kapatmıştı (Tunaya, 2007:295). İttihat ve Terakki bu uygulamaları yaparak kendisine karşı muhalefeti engelledi, ancak Osmanlı'da toprak kayıpları durdurulamadı, ayrıca özgürlüklerin sınırları artırılmadığı gibi meşrutiyete karşı da birçok ayaklanma yaşandı. Buna mukabil İttihatçılar, arkasına orduyu da alarak ülkeyi sıkıyönetim ile idare etmeye devam etti. Bu durum İttihat ve Terakki'ye karşı büyüyen bir muhalefeti de beraberinde getirdi (Güneş, C.1, 1996:258) ve geniş sayılabilecek muhalefet partisi olan ve kimi dönemlerde Türk Siyasal hayatına yön veren Hürriyet ve İtilâf Fırkası doğdu²⁴. 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan bu fırkanın en belirgin özelliği İttihat ve Terakki'ye muhalif olan partili partisiz tüm unsurları barındırıyor olmasıydı (Tunaya, 2007:295; Demir, 2007:168). Partinin ana hedefi İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmaktı, öyle ki fırkanın kendisi iktidar olursa ne yapacağı tam olarak belli değildi (Yücel, 2001:19). Başta Şehzade Vahdettin olmak üzere saraya bağlı bazı kişiler tarafından da desteklenen partinin başkanlığına Damat Ferit, yardımcılığına da Miralay Sadık seçildi. Parti uygulamış olduğu saldırgan muhalefet neticesinde çok geniş bir toplumsal tabanı kendi yanına çekmeyi başardı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1912 seçimleri ile birlikte muhalefet ve iktidar ayrışması belirginleşti (McCullagh, 2005:56).

İlk genel seçimlerden üç yıl sonra 11 Aralık 1911'de İstanbul Mebusluğunun boşalması üzerine ilk ara seçimler yapıldı. Seçimde İttihat ve Terakki, Dahiliye Nazırı Memduh Bey'i aday gösterirken, Hürriyet ve İtilâf'ın adayı Tahir Hayrettin Bey'di. Seçimlerde oy kullanan 391 ikinci seçmenden 195'i Memduh Bey'e, 196 seçmen de Tahir Hayreddin Bey'e oy

²⁴ Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucuları: Miralay mütekaiddi Sadık, Sinop Mebusu Rıza Nur, Dersim Mebusu Lütfi Fikri, Gümülcine Mebusu İsmail, Şam Mebusu Şükrü el-Aseli, Debre Mebusu Basri, Ankara Mebusu Mahir Sait, Edirne Mebusu Rıza Tefvik, Aydın Mebusu İsmail Sıdkı, Arnavut yazarlarından Midhat Fraşeri, Kemal Midhat, Hüseyin Siret, Hama Mebusu Abdülhamid Zehravi, Priştine Mebusu Volçetrinli Hasan, Gazeteci Tahir Hayreddin, Meclis-i Ayan üyelerinden Damad Ferit ve Müşir Fuad Paşa ve Ferik mütekaiddi Süleyman Paşa'ydı (Demir, 2007:168).

verdi. İttihat ve Terakki adayı seçimi bir oy farkla kaybetti. (Demir, 2007:171–172). Hürriyet ve İtilâf'ın İstanbul'da erken seçimde gösterdiği bu başarı, kontrolü elinden kaçırırsa iktidarını kaybedebileceği konusunda İttihat ve Terakki'ye bir uyarı niteliğindedir (Kayalı, 1998:129-130). Kanun-i Esasiye göre Meclis-i Mebusan'ın çalışma süresi 4 yıldır. Buna göre Meclis her yılın Kasım ayında açılır ve Mayıs başlarına kadar çalışır. Ekim 1912'ye kadar görev yapması gerekiyordu (Demir, 2007:164). Ancak yaşanan bu gelişmeler neticesinde İttihat ve Terakki Padişahı etkileyerek meclisi kapattı ve seçimlere gidilmesini sağladı. 1912 Baharındaki siyasi ortam 1908 seçimleri sırasındaki siyasi ortamdaki oldukça farklı bir özellik taşımaktaydı (Kayalı, 1998:129–130). 1912 seçimlerinde muhalefet genel olarak her ne pahasına olursa olsun İttihat ve Terakki iktidarından kurtulmak gerekir gibi bir demokrasi anlayışı benimseyince, İttihatçılar siyasi iktidarın kendilerine verdiği bütün avantajları kullanarak seçimi despotlukla kazanma yollarını kullandılar. Bu sebeple Türk tarihinde 1912 seçimleri “Sopalı Seçim” olarak anıldı (Güneş, C.1, 1996:258). Osmanlı siyasi tarihindeki ilk erken seçim olma özelliğini gösteren 1912 seçimleri Mart-Nisan aylarında gerçekleşti (Tuncer, 2003:84; Demir, 2007:164).

Sonuçta İttihatçılar diğer partilere göre ezici bir çoğunlukla seçimi kazandı. Buna göre yeni kurulacak mecliste 284 mebus görev alacaktı. Bunların 157'si Türk, 68'i Arap, 18'si Arnavut, 15'i Rum, 13'ü Ermeni, 4'ü Yahudi, 9'u ise İslav'dı (Ahmad- Rustow, 1976:247). Hüdavendigâr Vilayetine bağlı olan Ertuğrul Sancağına verilen mebus sayısı ise 2 idi. Yapılan seçimler sonucunda İttihat ve Terakki üyesi olan Hakkı Baha (Pars) ve Mehmed Sadık Beyler Ertuğrul Mebusluğuna seçildiler (MMZC, C.1, D.2, İç.1, 21 Nisan 1328:6-7). Ancak meclisin ömrü kısa oldu ve 3 ay 17 gün süre ile işbaşında kaldıktan sonra feshedildi (Tunaya, 2007:59). Bu süre ile meclis, Türk parlamento tarihindeki en kısa süreli meclislerden biri oldu (Tuncer, 2003:85).

1914 Seçimleri

1912 seçimleri sonrası kısa bir süre görev yapan meclis, Sultan Mehmed Reşad'ın 4 Ağustos 1912 tarihli iradesiyle feshedilince seçimlerin yeniden yapılmasına karar verildi (Ahmad-Rustow, 1976:255). Ancak bu sırada Balkan Savaşlarının patlak vermesi üzerine

hükümet seçimlerin ertelenmesi için padişaha başvurdu. Bunun üzerine Sultan Reşad, 25 Ekim 1912 de seçimlerin ertelenmesi kararını verdi. Balkan Savaşlarının yenilgiyle sonuçlanması üzerine İttihat ve Terakki hükümetinin çekilmesinin ardından Hürriyet ve İtilâf Fırkası yeni hükümeti kurdu. Bu hükümet işbaşındayken Edirne'nin düşmesi, Hürriyet ve İtilâf aleyhine bir kamuoyu oluşmasına neden oldu. 1913 Tarihinde İttihatçıların Babıali Baskını (Çavdar, 2004:143–147) Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın uzun bir müddet için siyasal hayatına son vermesine neden oldu. Bu tarihten sonra da İttihatçıların egemenliği devam etti. Balkan Savaşları bittikten sonra hükümet 14 Ekim 1913'te seçimlerin ertelenmesini gerektiren sebeplerin ortadan kalktığını, bu nedenle seçimlerin yeniden yapılması gerektiğini belirterek, İçişleri Bakanlığı'na yetki verilmek suretiyle seçimlerin yapılmasını istedi (Tuncer, 2003:85). Nisan 1914'te yapılan seçimlere İttihat ve Terakki, rakipsiz olarak girdi. Seçim sonucunda tüm Meclis-i Mebusan üyeleri bu partiden seçilmiş olarak 14 Mayıs 1914'te Beşinci Osmanlı Meclisi toplantılarına başladı (Sezen, 1994:228). 1914 seçimlerinden sonra toplam 259 mebus görev yaptı. Bunların 144'ü Türk, 84'ü Arap, 13'ü Rum, 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi'ydi (Ahmad- Rustow, 1976:247).

1914 seçimlerinde de Ertuğrul Sancağı'nın mebus kontenjanı ikiydi. Sancakta yapılan seçimler sonucunda İttihat ve Terakki üyesi olan Enver Bey ve Mehmed Sadık Bey mebus seçildi. Meclis, 14 Aralık 1914 Pazartesi günü saat 13:30 da meclis Başkanvekili Hüseyin Cahit Beyin başkanlığında açıldı. Akabinde yoklamaya geçildi. Yoklamada hazır bulunan Ertuğrul Sancağı mebusları Mehmed Sadık ve Enver Beyler mazbatalarını alarak görevlerine başladılar (MMZC. C.1, D.3, İç.1, 1 Kanunuevvel 1330:2). Ancak Enver Bey 1915 tarihinde vefat edince yerine Şemseddin Bey seçildi (Demir, 2007:361; Ahmad-Rustow, 1976:269; MMZC. C.1, D.3, İç.1, 29 Teşrinievvel 1331:2).

2.4. Ertuğrul Sancağı Mebusları ve Faaliyetleri

2.4.1. Mehmed Sadık Bey

Mehmed Sadık Bey, 1863 yılında Sofya'da doğdu, Rüştüye ve Hususiye'de eğitimini tamamladı (Güneş, C.2, 1996:391). Ertuğrul Sancağı'nın eşrafındandı (Demir, 2007:361; Güneş, C.2, 1996:391). II. Meşruiyet meclislerinde Ertuğrul Sancağı mebusu olarak görev

yaptı. İlk defa 24 Ocak 1909 tarihinde Muntahib-i Sanilerden 41 oy alarak Ertuğrul Sancağı'ndan mebus seçildi (Güneş, C.2, 1996:391). Mehmed Sadık Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden mi yoksa bağımsız olarak mı parlamento üyesi olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fevzi Demir, Mehmed Sadık Bey'i İttihat ve Terakki mensubu (Demir, 2007:361), Aykut Kansu ise bağımsız aday olarak ifade etmektedir (Kansu, 2001:397). Diğer taraftan Mehmed Sadık Bey'in 1908²⁵, 1912²⁶ ve 1914²⁷ seçimlerinde Ertuğrul Sancağı'ndan Mebus seçilmesi, Meclis görüşmeleri sırasında İttihat ve Terakki politikalarına paralel hareket etmesi İttihat ve Terakki üyesi olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Demir, 2007:361).

II. Meşrutiyet süresince (1908–1918) Osmanlı Mebusan Meclisinde 3 dönem görev yapan Mehmed Sadık Bey, bu özelliği ile Ertuğrul sancağı mebusları arasında mecliste en uzun süre görev yapan mebus oldu. Meclis'te bulunduğu süre içerisinde Orman ve Maadin Ziraat Encümeni üyeliği ile birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü şube üyelikleri gibi birçok görevlerde bulundu (MMZC. C.1 D.I, İç.2, 7 Teşrinisani 1325:33; MMZC. C.1, D.1, İç.3, 2 Teşrinisani 1326:11; MMZC. C.1, D.3, İç.2, 1 Teşrinisani 1331:2; MMZC. C.1, D.3, İç. 5, 17 Teşrinievvel 1334:2–3).

Bu görevleri sırasında etkili bir politika takip etti. Halkın ve ülkenin problemlerinin hızlı bir şekilde çözülmesi için çaba gösterdi. Bu sebeple mebusların görevlerini layıkıyla yapmalarını ve halka karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini istiyordu. Bu doğrultuda 14 Mayıs 1910 tarihinde Mehmed Sadık Beyin de aralarında bulunduğu 200 mebus, meclisin kapanmasına az bir süre kaldığını ve mecliste çözülmesi gereken birçok ülke meselesi olduğunu ifade ederek meclise mazeretsiz olarak gelmeyen mebuslar hakkında

²⁵1908 tarihinde Ertuğrul Sancağı'nda yapılan seçimlerde Mehmet Sadık Bey ve Mehmet Sıtkı Bey mebus seçildi (Demir, 2007:361; MMZC. C.1, D.1, İç.4, 1 Teşrinievvel 1327:3).

²⁶ 4 Mayıs 1912 tarihinde Meclisin resmi açılışında bulunamayan Ertuğrul Sancağı mebusu Mehmet Sadık Bey 1. celsede saat 13.20 de meclisin açılışıyla birlikte yemin ederek mazbatasını aldı (MMZC. C.1, D.2, İç.1, 21 Nisan 1328:6–7).

²⁷ Meclis 14 Aralık 1914 Pazartesi günü saat 13.30 da meclis Başkanvekili Hüseyin Cahit Bey Başkanlığında açıldı. Akabinde yoklamaya geçildi. Ertuğrul Sancağı'ndan mebus olarak seçilen Mehmet Sadık ve Enver Bey yoklamada hazır bulunanlar arasındaydı (MMZC. C.1 D.3, İç.1, 1 Kânunuevvel 1330:2).

Kıst'el Yevm²⁸ uygulanmasını istedi ve yapılan oylama ile bu teklif kabul edildi (MMZC. C.1, D.1, İç.2, 1 Mayıs 1326:165-166).

Meclisin çalışması ve mebusların mesuliyet duygusuyla hareket etmeleri hususunda çok mütehassis olan Mehmed Sadık Bey, mebusluk görevinde bulunduğu dönemde kendi menfaatini ilgilendiren gelişmeler karşısında ise kayıtsız kaldı. Örneğin; 14 Mart 1909'da Mecliste Mebus maaşlarının görüşüldüğü esnada birçok mebus maaşlarının düşmesine itiraz edip kararı eleştirirken, Mehmed Sadık'ın milletvekili maaşlarının düşürülmesine muhalefet etmemesi (MMZC. C.3 D.1, İç.1, 28 Mart 1325:55), onun önceliği milletten yana kullanan bir mebus olduğunu ortaya koymaktaydı.

Mehmed Sadık Bey, seçim bölgesi olan Ertuğrul Sancağı'ndaki aksaklıkları ve halkın problemlerini birçok kez Meclis gündemine taşıdı. 18 Temmuz 1914'te mecliste, Posta, Telefon, Telgraf Nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında söz alan Mehmed Sadık Bey; Bursa-Konya posta yolunun değiştirilmesinden kaynaklanan meseleyi aktardığı konuşmasında; İnegöl civarında postanın soyulması ve görevlilerin öldürülmesi üzerine, posta güzergâhının Bursa-Yenişehir tarafına alındığına değinerek, bu durumun sancak halkının ticarini sekteye uğrattığını dile getirdi ve posta yolunun tekrar İnegöl üzerinden geçirilmesini istedi (MMZC. C.2, D.3, İç.1, 5 Temmuz 1330:374).

Sancağın sağlık problemleriyle de yakından ilgilendi. 19 Temmuz 1914'te Mecliste Sıhhiye Nezareti Bütçesi görüşmelerinde *“İnegöl Kazasında halkın yardımları ile bir hastane yapıldığını ve bu hastanenin bir kısmının gureba, diğer bölümünün ise frengi hastanesi olmasının planlandığını ancak bütçe yetersizliği sebebiyle hastanenin açılmadığını”* belirtti. Bölgede frengi hastalığının bulunması ve halkın hastane kurulurken yaptığı yardımların karşılığını görmesi bakımından pürüzün giderilmesi ve hastanenin açılmasını talep etti. Bilecik ile ilgili bir başka hususa da dikkat çeken Sadık Bey, 5 Mart 1917'de *“Sıhhiye memurlarından biri bizim Bilecik kazasına geldi ve belediye buna 300 kuruş maaş vermekte. Vilayet kanunu gereğince de köylerde yapılacak tedavi bu memur tarafından yapılmakta. Ancak Bilecik kazasına bağlı köyler nahiyeler var, oraya bu*

²⁸ Çalışılmayan günler için kesilen para cezası.

memurun gitmesi için 150 kuruş daha para lazım, çünkü buradaki bulaşıcı hastalık olup olmadığını bu memurlar belirleyecek. Bu sebeple bu masrafın karşılanması gereklidir” (MMZC. C.3, D.3, İç.3, 5 Mart 1333:52) sözleriyle bölgeye sağlık hizmetlerinin götürülmesi ve hastalıkların önlenmesi için gerekli olan ödenek ve personelin teminin istedi.

Mehmed Sadık Bey 16 Şubat 1915’de Ertuğrul Sancağı’nın da içinde olduğu taşradaki esnafın haklarını savunarak, Belediyelerin esnaftan alacağı vergiler (Rüsum-ı Belediye) ile ilgili kanun tasarısının 3. maddesinin görüşüldüğü sırada “Belediyeler taşralarda 10 kuruş vergi alırken, İstanbul’da da 10 kuruş vergi almaktadır. Bu uygulama haksızlıktır, çünkü taşra ile İstanbul’daki bir esnafın gelir ve giderleri farklılık arz etmektedir. Bu sebeple taşrada kahvehanelerden alınan verginin düşürülmesi gerekir.” diyerek meclise bir takrir sunmuş ancak kabul edilmemiştir (MMZC. C.1, D.3, İç. 1, 3 Şubat 1330:383).

Ertuğrul Sancağı ile ilgili bir başka husus ise 21 Aralık 1916 tarihinde harbin devamı müddetince memur ve vakıf çalışanlarının maaşlarına zam verilmesine dair tasarının görüşüldüğü sırada meclis gündemine geldi. Mehmed Sadık Bey söz aldı ve “İnegöl’de İshakpaşa Cami-i Şerifi çalışanlarının 1915 ve 1916 senesi maaşları hala verilmedi. Bu adamlara 2 senelik maaşlarını lütfen veriniz de o adamlar da biraz nafakalarını alsınlar” şeklindeki konuşmasıyla İnegöl’deki vakıf çalışanlarının hakkını aradı (MMZC. C.1, D.3, İç.3, 8 Kânunuevvel 1332:191–192). Sorun çözülmeyince, konuyu iki kere daha meclis gündemine taşıyan Mehmed Sadık Bey’in girişimleri sonunda görevlilerin alacakları ve caminin tadili için gerekli tahsisat kısmen sağlandı (MMZC. C.2, D.3, İç.3, 28 Kânunusani 1332:153; MMZC. C.2 D.3, İç. 2, 6 Şubat 1331:90–91).

Mehmed Sadık Bey yeri geldiğinde Ertuğrul Sancağı’nın idari sınırlarının korunması hususunda da hassasiyeti elden bırakmadı. 5 Şubat 1918 tarihinde bazı nahiyelerin kaza olması ve köylerin bu kazalara bağlanması şeklinde bir teklifin Mebuslar Meclisinde görüşüldüğü sırada Mehmed Sadık Bey, teklife dair şu soruyu sordu: “Tavşanlı ve Emet Kaza oluyorlar, bunlar Ertuğrul Sancağı’nın İnegöl Kazasına komşudurlar, Binaenaleyh, Ertuğrul Sancağı’ndan onlara köy veriliyor mu, verilmiyor mu?”. Mehmed Sadık bu

değişiklikten Ertuğrul Sancağı'nın etkilenmediğini öğrendi ve teklife kabul oyu verdi (MMZC. C.2, D.3, İç. 4, 5 Şubat 1334:200–203).

Ertuğrul Sancağı ve ahalisinin sorunlarıyla yakından ilgilendiği gibi ülke ve Osmanlı halkının meselelerine de çok duyarlı davrandı. Halkın problemlerinin çözümünde şikâyet mekanizmasının devreye girmesinin önemine vurgu yapan Mehmed Sadık Bey, 12 Temmuz 1914'te Adliye Nezareti bütçe görüşmeleri sırasında müfettişlik teşkilatının son derece önemli olduğunu, özellikle taşımayı teftişe gelen bu müfettişlerin ahalinin şikâyetlerini dikkate alması gerektiğini belirtti. Müfettişlerin kaza merkezine veya livalara geldiğinden halkın habersiz olduğunu ifade etti ve meclise bir öneri vererek kazaların belediye dairelerine birer şikâyet kutusu konulmasını ve ahalinin genel şikâyetlerini bu kutuya atmalarını ve bu kutuların anahtarlarının da müfettişlerde bulunmasını teklif etti. Böylelikle müfettişler ahalinin sorunlarından haberdar olacak ve halk da problemlerini rahatlıkla dile getirebilecekti. Bu teklifi çok faydalı bulan Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi de Mehmed Sadık Bey'i destekleyen bir konuşma yapmıştı (MMZC. C.2, D.3, İç. 29 Haziran 1330:163).

Mehmed Sadık Bey'in mebusluk yıllarına denk gelen Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı problemleri daha kronikleştirmişti. Osmanlı halkı bu harpten doğrudan etkilendi ve ziraat, eğitim, ticaret vb. konular gerektiği ilgiyi göremedi. Halkın büyük sıkıntılar yaşadığı bu süreçte 45 yaş üstü olanların askerliğe kabiliyetli olanların askere alınmasının mecliste görüşüldüğü (MMZC. C.1, D.3, İç.2, 7 Kanunuevvel 1331:207) esnada söz alan Mehmed Sadık : *“Şimdi umumiyetle 45 yaşından yukarı eli silah tutanları sevk edecek olursak, gerek nakliyat ve gerek ziraat işini görenler bunlar olduğu için bu işler de bozulacaktır. Onun için, bu meselesi tahfif edilmelidir. Çünkü bir zürra, iki, üç çift koşan bir adamın evladı, damadı askere gitmiş, kendisi o çiftlerin başında çoluk çocuğuyla, kadınlarıyla yalnız kalmış, o da askere alındığı zaman bütüin bu işler muattal kalacak ve bu suretle heyet-i umumiyemiz bundan zarar görecektir”* (MMZC. C.1, D.3, İç. 2, 3 Kânunuevvel 1331:188), demek suretiyle bir bedel karşılığında bu kişilerin muaf tutulmalarını teklif etmiş fakat kabul edilmemişti. Mehmed Sadık Bey savaş yıllarında doğal olarak tüm dikkatlerin bu olaya çevrildiği dönemde meselelere tek yönlü değil

etraflica bakabilmişti. Olağanüstü dönem bile olsa ziraat ve eğitim işlerinin ihmal edilmemesi düşüncesindeydi. Bu bağlamda 21 Şubat 1916 Tarihinde 17 yaşında olan erkek çocuklarının ihtiyaç duyulduğu takdirde Haziran ayından itibaren askerliğe alınması ile ilgili kanun tasarısı meclis gündemine geldiğinde Mehmed Sadık Bey; Askere alınacak bu gençlerin Haziran yerine Ağustos ayı sonunda silah altına alınmasını teklif etti. Böylece okulu olanlar bitirecek ve mahsulün de kalkması mümkün olabilecekti (MMZC. C.2, D.3, İç 2, 8 Şubat 1331:103). Mehmed Sadık Bey'in bu teklifi kabul olunarak encümene havale olunmuştur (MMZC. C.2, D.3, İç 2, 8 Şubat 1331:105).

Mehmed Sadık Bey savaş döneminde halkın mağdur edilmemesi için imkânların zorlanması düşüncesindeydi. 21 Aralık 1916 tarihinde mecliste memur maaşlarına zam yapılması ile ilgili kanun tasarısı görüşmeleri sırasında Mehmed Sadık Bey; *“Yardıma muhtaç asker ailelerine de zam veriliyor mu?”* şeklinde bir soru yöneltti. *“Yardıma muhtaç asker ve şehit ailelerine 30 kuruş verilmekte”*, cevabı karşısında *“Rica ederim efendim yevmiye 40 para alan bir asker veya şehit ailesine, memlekette herkese % 15 zam verirken nasıl olurda % 15 bile verilmez, bunu hangi vicdan hangi millet kabul eder?”* diyerek itirazını belirtti. Mecliste bulunan mebuslar da bu durumu tasdik etti. Bunun üzerine Maliye Nazır Vekili Talat Bey söz alarak; *“Yardıma muhtaç asker ailelerine verilen maaşlar kesin değildir. 30 kuruştan aşağı değildir. Lakin 30–60 kuruş arasındaki miktarı Meclis-i İdare belirliyor. Biz bu maaşı aileler sıkıntı çekmesin diye veriyoruz. Hatta bazı yerlerde seyahatim esnasında memur maaşlarını ertelettirerek onların maaşlarını verdim. Fakat o kadar çok birikmiş maaş var ki ve miktarı da çoktur. Temenni edelim insanların bu maaşlarını vermeye devam ederiz”* diyerek duruma dair bir açıklama yaptı (MMZC. C.1, D.3, İç.3, 8 Kânunuevvel 1331:185).

Ertuğrul Mebusu Mehmed Sadık Bey, 30 Ocak 1915 tarihinde ise mecliste yeni doğan çocuklarını nüfusa kaydettirmeyenlerden alınacak cezanın affedilmesi gerektiğini ifade ederek, Osmanlı Devleti'nin savaşta olduğunu bu sebeple askerde bulunan aile babası ve velilerden bu cezanın alınmamasını veya cezanın harp dolayısıyla ertelenmesi gerektiğini savundu. Bunun üzerine Mehmed Sadık Bey'in de içerisinde bulunduğu Encümen Kurulu uygulanacak cezanın bir sene süre ile ertelenmesine ve bu süre içerisinde vatandaşların çocuklarını nüfusa kayıt

ettirmelerini aksi takdirde cezanın uygulanacağı yönünde ki kararını meclise sundu (MMZC. C.1, D.3, İç.1, 17 Kanunusani 1330:258). 9 Şubat 1915 tarihinde Mehmed Sadık Bey'in yeni doğan çocuklarını nüfusa kaydetmeyenler ilgili teklifi meclis gündemine geldi. Yapılan tartışmalar sonunda askerde bulunan aile babası ve velilerden askerlik süresi bitene kadar bir ceza alınmayacağı ancak askerden terhis olduktan sonra bir sene zarfında çocuklarını nüfusa kaydettirmeleri gerektiği kararı alındı (MMZC. C.1, D.3, İç.1, 27 Kanunusani 1330:310–312).

Görüldüğü gibi meclis faaliyetleri esnasında hep halkın haklarını savunan Mehmed Sadık Bey halk iradesinin tezahür etmesi noktasında Meşrutiyet yanlısı bir politika takip ederek demokratik bir sistemin oluşmasını istedi. Meclisteki kanun görüşmelerinde de bu yönde bir politika izledi. Örneğin; 7 Haziran 1909 tarihinde mecliste Padişaha bakanlardan herhangi birini görevden alabilme yetkisinin verilmesine dair teklife, Mehmed Sadık Bey “red” oyu verdi. Ancak 163 mebusun katıldığı oylamada 111 mebus kabul, 52 Mebus ise “red” oyu kullandığı için teklif yine de kabul edildi (MMZC. C.1,D.1, İç.1, 25 Mayıs 1325:181).

Halkın seçtiği mebusların halk tarafından görevden alınmasını bunun da seçim yoluyla olmasını isteyen Mehmed Sadık Bey, mebusların aday olurken bütün vilayetlerden aday olabilmesini istiyordu. Mecliste 1916 Şubat'ında seçim yasası ile ilgili kanun maddesinde bu yönde değişiklikler yapıldı. Önceki yasaya göre mebus olacak olan adaylar seçilecekleri vilayet dâhilinden olmak zorundaydı. Yapılan değişiklik ile kendisini yeterli gören ve seçilebilme şartlarını taşıyan her Osmanlı vatandaşı Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerinden mebus seçilebilme hakkına sahip oldu. Bu kanuna, bir kimsenin, aynı zamanda üçten fazla seçim bölgesinde aday olamayacağı fıkrası eklendi. Bu düzenlemeyi Mehmed Sadık Bey de kabul etti (MMZC. C.1, D.3, İç.2, 1 Şubat 1331:16–18).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Mehmed Sadık Bey, Osmanlı'da parlamenter deneyim düzeyinin çok düşük olduğu bir dönemde, siyaset kurumunu sorun çıkartan değil problem çözen bir müessese olduğu bilinciyle hareket etmiş ve halkın problemlerini çözmek ve mağduriyetini gidermek için elinden geldiği ölçüde faydalı olmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte hür bir sistemin teşekkülü ve millet iradesi eksenli bir yönetim anlayışının tesisi için çaba sarf etmiştir.

2.4.2. Mehmed Sıtkı Bey

1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Fırkası kontenjanından mebus seçilen Mehmed Sıtkı Bey, Ertuğrul Sancağı'nın iki mebusundan biriydi. Hukukçu olan ve bir dönem Adliye Encümeni zabıt kâtipliği de yapan Mehmed Sıtkı Bey (Güneş, C.2, 1996:392; Demir, 2007:361; Olgun, 2008:439) mecliste Adliye Encümeni üyeliği, birinci, ikinci ve üçüncü şube üyelikleri gibi birçok önemli görevde bulundu (MMZC. C.I, D.I, İç.2, Teşrinisani 1325: 32–33; MMZC. C.I, D.I, İç.I, 22 Kânunusani 1324:487; MMZC, C.1, D.1, İç.3, 2 Teşrinisani 1326:10; MMZC. C.1, D.1, İç.4, 1 Teşrinievvel 1327:6–7). Mecliste yürüttüğü vazifeler hukukçu kimliği ile paralellik gösterdi. Örneğin; 26 Aralık 1910 tarihinde Ertuğrul mebusu Mehmed Sıtkı Bey'in de aralarında bulunduğu seçim encümeni, Siroz Mebusluğuna seçilen Hüseyin Ragıp Bey hakkında yaptığı tetkikler neticesinde, seçimin usule ve nizama uygun olduğunu belirterek raporunu meclise sundu ve bunun sonucunda Ragıp Bey mazbatasını alarak görevine başladı (MMZC. C.1, D.1, İç.3, 13 Kânunuevvel 1326:626).

Sıtkı Bey, 4 Şubat 1909 tarihinde Sadaret'ten gelen talep üzerine Büyük Ada'da ikamet ettirilen, “Ada Misafirleri”²⁹ için, yapılan muameleyi incelemek için 15 kişiden oluşan heyet içerisinde yer aldı (MMZC. C.I, D.I, İç. I, 22 Kânunusani 1324:487; Gazel, 2007:338–339). 25 Nisan 1910 tarihinde ise Mehmed Sıtkı Bey'in de aralarında bulunduğu Adliye Encümenleri, Adana vilayetine özel olan Ticaret Kanun Tasarısını inceleyerek kabul etti (MMZC, C.1, D.1, İç.2, 12 Nisan 1326:347-348).

Meclise İttihat ve Terakki adayı olarak giren Mehmed Sıtkı Bey, Kamil Paşa Kabinesi'nin görevden düşürüldüğü güven oylamasında parti kararına uydu ve red oyu vermek suretiyle bu karara katkı sağladı. Ardından kurulan İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'ne ise kabul oyu veren çoğunluk içerisinde yer aldı (MMZC. C.I, D.I, İç.I, 31 Kânunusani 1324:613-641).

²⁹ “Meşrutiyet öncesinde görevde bulunmuş nazırlar ve paşalar Meşrutiyetin ilanından sonra Büyükkada'da ikamet etmeye zorlandıkları için o dönemde onlar için bu tabir kullanılmaktadır.” (Gazel, 2007:338).

Ertuğrul Sancağı kontenjanından bir dönem Hüdavendigâr Vilayeti mebusu olarak görev yapan Mehmed Sıtkı Bey yeri geldiğinde seçim bölgesinin sorunlarının çözülmesi için mesai sarf etti. 27 Ocak 1909 tarihinde, Mehmed Sıtkı Bey'in de aralarında bulunduğu Hüdavendigâr mebusları, koza mahsulünden % 12 aşar vergisinin alındığını, bunun yanında suyolları masrafları içinde üreticiden % 1,5 vergi tahsil edildiğini bunun kaldırılması gerektiğini ifade ederek bir gensoru verdiler (MMZC. C.I, D.I, İç.I, 14 Kânunusani 1324:343). Bunun üzerine Maliye Nezareti'nce açıklama yapılarak problem çözüldü³⁰.

Mehmed Sıtkı Bey'in eğitim faaliyetleriyle de yakından ilgilendiği görülür. Nitekim 22 Mayıs 1911 tarihinde Maarif Nezareti'nin bütçe görüşmeleri yapılırken bir grup mebusla birlikte, Arabistan, Arnavutluk ve Anadolu'nun doğusunda açılması düşünülen dokuz adet gece mektebinin yeterli olmayacağından hareketle mektep sayısı ve bunlara ayrılan bütçenin iki misline çıkartılmasını teklif etti (MMZC. C.2, D.1, İç.3, 9 Mayıs 1327:68–69).

Ertuğrul Sancağı mebusları Mehmed Sıtkı ve Mehmed Sadık Beyler 7 Haziran 1909 tarihinde, Padişah'a bakanlardan herhangi birini görevden alabilme yetkisi verilmesine dair kanun teklifine red oyu verdiler (MMZC. C.2,D.1, İç.1, 25 Mayıs 1325:181). Her ne kadar kanun teklifi kabul edilmiş olsa da Mehmed Sıtkı ve Mehmed Sadık Beylerin verdikleri hayır oyları onların daha özgürlükçü ve Padişah iradesinin hükümete ve meclise müdahale etmesine karşı olduklarının bir göstergesiydi.

2.4.3. Hakkı Baha (Pars) Bey

1879'da Bursa'da doğdu. İlk tahsilini mahalle mektebinde tamamladı. Ardından Bursa Askeri Lisesini bitirerek Harbiye'ye girdi. Burada, sınıf arkadaşı olan Mustafa Kemal ile iyi bir dostluk kurdu. 12 Mart 1902 tarihinde Harbiye'den mezun oldu ve Selanik'te bulunan 3. Orduya teğmen olarak atandı. 1906 yılında ise Selanik Mektebi Rüştîye-i

³⁰ Maliye Nazırı Rifat Bey konuyla ilgili olarak 30 Ocak Cumartesi günü mecliste şu konuşmayı yaptı; *“Kozadan her tarafta olduğu gibi Bursa'da da % 11,5 vergi alınmaktadır ancak 1906 yılında ahali ve koza tüccarlarının isteği ile Bursa suyollarını ıslah etmek için demir borularla suyollarının ıslahı istenmiştir. 20 bin liraya mal olacak olan bu suyolları için de koza fiyatlarına % 1 zam yapılarak 5 yıl içerisinde bu paranın alınması düşünülmüştür. Yurdun genelinde 13.10 kuruş koza vergisi alınmaktadır. Hüdavendigâr genelindeki %1'lik fark bundan kaynaklanmaktadır. Alınan parada suiüstimal varsa bunu bilemem fakat hakikat budur”*. Bunun üzerine Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi, Maliye nazırının konuşmalarından tatmin olduklarını dile getirerek, itiraza gerek kalmadığını ifade etmiştir (MMZC. C.I D.I, İç.I, 14 Kânunusani 1324 s.726).

Askeriye’de Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet Muallimi olarak üsteğmen rütbesiyle görev yaptı. 8 Temmuz 1912 tarihinde Ertuğrul Sancağı’ndan mebus seçildi (Pars, 1943:1–29). Meclisin resmi açılışında bulunamayan Hakkı Baha Bey, 4 Mayıs 1912 günü gerçekleşen 1. celsede yemin ederek mazbatasını aldı (MMZC. C.1, D.2, İç.1, 21 Nisan 1328: 6–7). Mecliste şubeler için kura ile gerçekleştirilen seçimlerin neticesinde beşinci şube üyeliğine seçildi (MMZC. C.1, D.2, İç.1, 21 Nisan 1328:9–11). 30 Temmuz 1912’de yeni teşkil olunan hükümet için mecliste yapılan güven oylamasında red oyu kullandı. Bu oturuma 165 mebus katıldı. Bunlardan 112’si kabul, 44’ü red oyu kullanırken 9 mebus ise çekimser kaldı. Bu oylamada, Ertuğrul Sancağı’nın diğer mebusu Mehmed Sadık Bey kabul yönünde oy kullandı (MMZC. C.2, D.2, İç.1, 17 Temmuz 1328:557–558).

Birçok askeri görevde bulunan Hakkı Baha Bey, 10 Temmuz 1912’de Harp Vergisi Kanunu için verilen tasarı sırasında söz alarak; halkın harpten dolayı çok kötü bir durumda olduğunu bu sebeple kıymeti 20.000 kuruştan az olan meskenlerden alınacak olan vergilerin azaltılmasını istedi. Ancak Hakkı Baha Bey’in teklifi dikkate alınmayarak tahrir eski hali ile kabul olundu (MMZC. C.2, D.2, İç.1, 30, 27 Haziran 1328:212).

3 ay gibi çok kısa bir süre mebusluk yapan Hakkı Baha Beyin, Mebusan meclisinin feshi üzerine görevi sona erdi. Balkan Savaşlarının çıkmasıyla birlikte vatanın kendisine ihtiyacı olduğunu düşünen Hakkı Baha Bey, Terkos müfrezesinde yedek üsteğmen olarak yeniden askerlik görevine döndü. Yunan işgali sırasında Bursa’da Kuva-yı Milliye reisliği yaptı. Sonraki dönemde Bursa’dan ayrılarak Bilecik-Eskişehir ve Afyon’da kaldı. Ardından yeniden Bursa’ya döndü. 1942’de İstanbul’da vefat etti (Pars, 1943:1–29).

2.4.4. Enver Bey

1858 yılında Kadıköy’de doğan Enver Bey ilk, orta ve lise eğitimini Bursa’da tamamladı. Bursa İdadisini bitirdikten sonra Harbiye Mektebine girdi ve buradan mezun olarak 1882 tarihinde yüzbaşı rütbesiyle göreve başladı. 1912 yılında emekli olana kadar ordudaki görevine devam etti (Tanin, 11 Mart 1330). Emekli yüzbaşı olan Enver Bey, 1914 seçimlerinde Ertuğrul Sancağı’ndan İttihat ve Terakki adayı olarak mebus seçildi (Ahmad-

Rustow, 1976:269; Demir, 2007:361). 14 Aralık 1914 tarihinde mazbatasını alarak göreve başladı (MMZC. C.1, D.3, İç.1, 1 Kanunuevvel 1330:2).

Meclis 1. Şube üyeliğine seçilen Enver Bey bir yıl kadar mebusluk yaptı (MMZC. C.1, D.3, İç.1, 1 Kânunuevvel 1330:7). Enver Bey mebus seçildikten sonra kendisiyle yapılan bir röportajda ahalinin sorunlarını ve mebuslardan beklentilerini ifade ederken günümüz talepleri ile örtüşen tespitler yapmıştır. Mülakatında, halkın hükümetten icraat beklediğini, tüm ümitlerinin mecliste olduğunu ve ahalinin, toplum aleyhindeki kanunların kaldırılmasını beklediğini ifade etti. Devamında halkın, kaymakamların daha faal olmalarını beklediklerini söyleyerek bu duruma dair Ertuğrul Sancağı'ndan şu örneği verdi: *“Bir taraftan aktif, işini layıkıyla yapan, ahalinin rahatını teminle meşgul olan, bulunduğu bölgeye birçok ziraat aleti getirtmiş, taşan derelerin neden olduğu zararı engellemek için kanallar açtırmış ve bunun içinde ahaliyi teşvik ederek çalıştırmış ve hali hazırda küçük bir koru yapmaya çalışan, devamlı suretle köyleri gezen, köylülerle temasta bulunarak fikirlerine nüfuz eden kaymakamlar varken diğer taraftan değil ahali ile temasta bulunmak yerinden bile kalkmak istemeyen kaymakamlar vardır”* (Tanin, 11 Mart 1330).

Enver Bey açıklamalarının sonunda ise ahalinin ziraat ve ticarete ilişkin ihtiyaçları karşılanırsa memlekete büyük faydalar sağlayacağını, eğitim noktasında zaten bir sıkıntı olmadığını, becerikli ve yetenekli öğretmenler sayesinde milli duygular ile yetişmiş öğrencilerin sayısının arttığını belirtti. Son olarak da Hüdavendigâr Vilayeti genelindeki sağlık hizmetleri ile ilgili bir tespit yapıp bazı bölgelerde görülen frengi vakalarının da kısa zamanda çözüleceğine inandığını ifade etti (Tanin, 11 Mart 1330).

Enver Bey, Ertuğrul Sancağı'yla ilgili sorunları da meclis gündemine getirmeye çalıştı. Nitekim 18 Temmuz 1914'te, bu yılın Posta, Telefon, Telgraf nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında meclise bir takrir vererek; Ertuğrul Sancağı'na bağlı Gölpazarı Nahiyesi'ne bir adet posta memuru verilmesini ve memurun maaşı için gerekli olan masraflarının 1914 posta telefon telgraf bütçesine ilavesini istedi. Ancak takrir meclis tarafından kabul edilmedi (MMZC. C.2, D.3, İç.1, 5 Temmuz 1330:388). Bu teklifin reddolunmasında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte askeri konulara ağırlık verilmesi etkili oldu. Ertuğrul Sancağı'nı temsilen Hüdavendigâr Vilayeti mebusu olarak görev yapan Enver

Bey'in bu görevi kısa sürdü. 1915 yılında vefat etti (Ahmad- Rustow, 1976:269; Demir, 2007:361).

2.4.5. Şemseddin (Günaltay) Bey

1883'de Erzincan'ın Eğin (Kemaliye) kazasında doğdu. Ertuğrul Sancağı Mebusu Enver Bey'in vefatı³¹ üzerine 11 Kasım 1915'te İttihat ve Terakki adayı olarak Ertuğrul Sancağı'ndan mebus seçildi (Ahmad- Rustow, 1976:269; Demir, 2007:361; Ayrancı, 2007: 31–35; MMZC. C.2, D.3, İç.1, 29 Teşrinievvel 1331:715). Şemseddin Bey mebusluğu sırasında parlamentoda ikinci, dördüncü ve beşinci şube üyelikleri ile Meclis İdare Memurluğu görevlerinde bulundu (MMZC. C.1, D.3, İç.4, 1 Teşrinisani 1333:2; MMZC. C.1, D.3, İç.3, 1 Teşrinisani 1332; 3–4; MMZC. C.1, D.3, İç.5, 17 Teşrinievvel 1334:2–3; MMZC. C.2, D.3, İç.5, 17 Teşrinievvel 1334:19).

Tarihçi ve aynı zamanda eğitimci olan Şemseddin Bey, mecliste birçok konuda söz alarak görüşlerini dile getirdi, eğitimle ilgili görüşmelerde çok defa konuşmalar yaptı. 26 Mart 1917 tarihinde mecliste görüşülen medreseler ile ilgili kanun teklifi sırasında, Süleymaniye Medresesi'nde bulunan müderrislere derecelerine göre maaş verildiği halde taşra medreselerinde durumun iyi olmadığını, bazı müderrislerin maaşlarının Evkaf Nezareti tarafından kesildiğini ve bu aksaklığın en kısa zamanda giderilmesi teklifinde bulundu (MMZC. C.3, D.3, İç.3, 26 Mart 1333: 360). Bir başka konuşmasında ise tüm kazalarda medrese açılması ile ilgili teklifin problemler doğuracağını, her kazada medreseye ihtiyaç bulunmadığını, bazı yerlerde köy imamının ya da iptidai kısmın yeterli olacağını belirterek kanunun düzeltilmesi gerektiğini vurguladı (MMZC. C.3, D.3, İç.3, 26 Mart 1333:361).

Şemseddin Bey, benzer şekilde sağlık problemlerine de değinmiştir. 5 Mart 1917'de mecliste yaptığı konuşmada, İstanbul ve Anadolu'da sağlık hizmetlerinin iyi yürümediğini, bulaşıcı hastalıkların ülke geneline yayıldığını belirtti. Sıhhiye Müdürünün

³¹ İntihab-ı mebusan kanununun yetmiş sekizinci maddesi buna dair şu ahkâmı cami bulunuyor: “Mebuslardan istifa eden ve Kanun-ı Esasi hükmüncü mebusluktan infisali lazım gelen ve vefat eden ve Heyet-i Mebusan tarafından usulen intihab olundukları sancakta yeniden diğerleri intihab olunur” (Tanin, 8 Mart 1909).

açıklamalarından sonra alınan tedbirlerini yeterli buldu (MMZC. C.3, D.3, İç.3, 5 Mart 1333: 48–49).

Bu konuların dışında mecliste birçok hususta fikir beyan eden Şemseddin Bey Cumhuriyet döneminde de mebusluk görevinde bulunmuş, ayrıca 1949 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı olarak görev yapmıştır (Ayrancı, 2007:31–35).

BÖLÜM 3: ASAYİŞ, SUÇ VE CEZA

3.1. Asayiş

İnsanın yaşadığı her yerde sorunlar var olmuştur. İnsanlık tarihi kadar eski olan hukuk kavramı, meydana gelen bu problemleri çeşitli kurallar ve müeyyideler ile çözmeyi ve toplu hayatı bir düzen içerisinde devam ettirmeyi amaçlamıştır. Konulan bu kanun ve kuralların meşruiyeti de iki temele dayanmıştır. Bunlardan bir tanesi ilahi kaynaklı olup din kurallarının hayatı tanzim ettiği bir sistem öngörürken, insani kaynaklı kurallar da diğer bir meşruiyet kaynağı olmuştur.

İslam hukukunda suç, Allah'ın yasaklayıp ceza tayin ettiği fiillere denir. “Cerime” olarak adlandırılan suç kavramı için Osmanlı belgelerinde bu kelimenin yanında “Cinayat” kelimesi de kullanılmıştır (Köse, 2007:160). İncelediğimiz dönem belgelerinde yer alan vukuat cetvellerinde “nev-i cinayet” ve “nev-i cürm” ifadeleri kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen adli olaylar 1878 yılından itibaren düzenlenen cetvellerle takip edilmeye başlanmıştır. Her kazada ay sonu hazırlanan cetveller takip eden ayın ilk haftası liva merkezine gönderilirdi. Livalarda toplanan cetveller bir hafta zarfında vilayet merkezine iletilir ve oradan da bir hafta içerisinde Dahiliye Nezareti'ne ulaştırılırdı. Böylece hazırlanan vakıa cetvelleri bir ay sonunda merkeze ulaşırdı. İstanbul, bu cetvellerin hazırlanması ve gönderilmesi işine ehemmiyet vermiş ve bu konuda ihmali olanların görevden almaya kadar ağır cezalara maruz kalacaklarını ilgililere duyurmuştur (BOA. DH. EUM. EMN. 25/4; DH. EUM. EMN. 31/4).

3.1.1. Suçlar ve Cezalara Genel Bakış

Vukuat cetvellerinde, olayın oluş tarihi, meydana geldiği mahal, suçun çeşidi, suçu işleyen kimliği, suça maruz kalanın yaşadığı yer ve ismi ile failin yakalanıp yakalanmadığı gibi bilgiler verilmekteydi. Ertuğrul Sancağı'nda düzenlenen cinayet cetvellerine bakıldığında darp, cerh, katl, tecavüz, eşkıyalık, haydutluk, yol kesme, gasp, hırsızlık, jandarmaya mukavemet, gürültü ve şamata, ağaç kesme, kaçakçılık, sarkıntılık,

silah çekme, haneye tecavüz, silah atmak, hakaret, kadın kaçırmak, silah taşımak ve suçlulara yataklık etmek gibi suçlar görülmektedir.

Ertuğrul Sancağı'nın Ağustos 1902 tarihli vukuat cetvelinde toplam üç olay yer almaktadır. Bu olaylardan bir tanesi yangın, diğeri darp ve yaralama ve sonuncusu adam öldürmedir. Vukuatlardan ilki Bilecik merkezindeki Akmescid Mahallesiinde meydana gelen yangındır. Bir ahşap dükkânda başlayan yangını söndürmek için görevliler ve ahali seferber olmasına rağmen, ahşap yapılarda yangının hızla yayılmasından dolayı yedi ev ve üç dükkân kullanılamaz hale gelmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde olayda bir kasıt olmadığı ve kazaen meydana geldiği rapor edilmiştir. Diğeri olay, Yarhisar Nahiyesi'ne bağlı Konur köyünde meydana gelen darp ve yaralama olayıdır. Bahçe duvarı sebebiyle başlayan tartışmanın kavgaya dönüşmesi yaralanma ile sonuçlanmıştır. Olayın failleri adli makamlara teslim edilmişlerdir. Belgede bulunan son olayda ise ölüm meydana gelmiştir. Aile içi başlayan tartışmada Bayır Köy ahalisinden Mehmed Emin isimli vatandaş üvey damadı tarafından tüfekle vurulmuş ve vücudunda kalan saçmaların tesiriyle hayatını kaybetmiştir (BOA. DH. MKT. 2600/61).

Ertuğrul Sancağı'nın 1913 Temmuz ayı vukuat cetveline bakıldığında toplam sekiz olay meydana geldiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Olayların tamamında öldürme fiilinin işlendiği görülür. Bu cetveldeki suçların tamamı kırsalda gerçekleşmiştir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere ölümlerle sonuçlanan olayların genelde toprak ve benzeri anlaşmazlıklardan kaynaklandığı sonucuna ulaşılır. Diğeri taraftan problemlerin halledilmesinde insanların hukuki yollardan ziyade kendi çözümlerini dayattıkları ve bunun sonucunda karşılarındaki muhataplarını öldürmekten çekinmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 19 Temmuz 1913 tarihinde Yenişehir Kazası Ada karyesinde meydana gelen olay bir ağız dalaşısıyla başlamış ve kişilerden biri diğeri başına taşla vurmak suretiyle ölümüne sebep olmuştur (BOA. DH. EUM. EMN. 31/4).

Mevcut vukuat cetvelinde yer alan olaylardan biri niteliği bakımından diğeri ayrılmaktadır. İnegöl Kazası Akhisar Köyü yakınlarında Posta arabasına taarruz eden eşkıyalar posta sürücüsü Ali'yi öldürerek postayı soymuşlardır. Olayın failleri olarak Yenice gayrimüslim nahiyesinden 13 kişi yakalanarak adli mercilere teslim edilmiştir

(BOA. DH. EUM. EMN. 31/4). Bu olay basit bir soygun olarak kalmamış ve sonucunda posta güzergâhının değiştirilmesine sebep olmuştur (MMZC, D.3, İç.1,C.2:1330:374).

Aylık düzenlenen vukuat cetvellerinde büyük cezalar gerektiren suçlara ağırlıklı olarak yer verildiğinden bazı dönemlerde bu tanıma dahil olan olaylar olmadığından rapor gönderilmemiş ya da cetvelde ceraim-i hayatiye olmadığından bahisle herhangi bir bildirim olmamıştır. Ekim 1912 tarihli cetvelde, Bilecik, Yenişehir ve Söğüt Kazası'na ait büyük suçlar bulunmazken sadece İnegöl Kazası dahilinde meydana gelen yol kesme ve gasp suçu rapora girmiştir (BOA. DH. EUM. EMN. 15/17).

Söğüt Kazası'na ait Ekim-Kasım 1912 tarihli suç cetvelinde beş vaka görülmektedir. Bunlardan bir tanesi kasden adam öldürme, bir diğeri yaralama ve geri kalan üçü ise tecavüz olaylarıdır. Zanlıların tamamı yakalanarak adli makamlara teslim edilmiştir. Olaylardan tecavüz suçlarının fazlalığı dikkat çekicidir. Özellikle tecavüze uğrayan kadınların evli olmaları ve aynı köyde yaşayanlar tarafından bu suçların işlenmiş olması ahlaki çöküntünün boyutlarını göstermesi bakımından kayda değerdir. Diğer taraftan suç cetvelinde bulunan bir tecavüz olayında ise Söğüt Kazası'na bağlı Dudaş köyünde ikamet eden Ali oğlu Abdullah ve Hasan Oğlu Hasan'ın kırda yakaladıkları Mustafa isimli erkek çocuğuna fi'l-i livata da buldukları anlaşılmaktadır (BOA. DH. EUM. EMN. 15/17). Kapalı kültüre sahip köylerde bu tür suçların görülmesi insani değerlerin de azaldığının bir göstergesidir.

Ağustos 1914 tarihli Ertuğrul Sancağı'nda meydana suçları gösterir tabloda toplam olay sayısı dokuz olarak görülmektedir. Bu olaylardan üçü İnegöl, üçü Söğüt ve son üçü de Yenişehir Kazası sınırları içerisinde meydana gelmiştir. Kayda alınan olaylardan yedi tanesi çeşitli şekilde adam öldürme, bir tanesi cebren kız kaçırma ve bir tanesi de tecavüz vakasıdır. Kişiler arasında tarla, ağaç kesme, fasulye toplama gibi sebeplerle başlayan tartışmalar ölümle sonuçlanan kavgalara dönüşmüştür. Ölümle sonuçlanan bu olayların ikisinde silah kullanılırken, diğerlerinde ölümlerin başa sopayla vurma, balta kullanma ve bıçaklama şeklinde olması, katliamları planlı olmadığını, başlayan tartışmaların alevlenmesi ile birlikte farklı boyuta taşındığını göstermektedir (BOA. DH. EUM. MKT. 50/9).

Ekim 1913'e ait olup bir ay zarfında meydana gelen olayları içeren ve 19 Ekim 1913'de vilayete gönderilen aylık cetvel diğer örneklerine göre farklı bilgiler içermektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, aylık cetvellerde büyük suçlar yer alırken bu cetvelde her olay kaydedilmiştir. Önceki cetvellerde ortalama 5-6 olan vaka sayısı burada 17'dir. Meydana gelen bu 17 olayın arasında katl, ahz-u gasp (gasp yoluyla alma), şekavet (eşkıyalık), ahz-u sirkat (hırsızlık yoluyla alma), yol bağlama, fi'l-i şeni ve izale-i bıkır gibi suçlar bulunmaktadır. Meydana gelen olayların 7'si Bilecik sınırlarında, 5'i İnegöl, 3'ü Söğüt ve 2'si de Yenişehir Kazasında meydana gelmiştir (BOA. DH. EUM. MH. 60/7).

Kazalarda aylık olarak kayıt altına alınan cinâyât cetvellerinden başka, mahkûm ya da şüpheli olarak yakalanmış veya firarda olanları gösteren cetvellerde hazırlanmıştır. Bu cetveller barındırdığı veri bakımından aylık suç cetvellerine nazaran daha zengin muhtevalıdır. Aylık suç cetvellerinde öldürme, tecavüz ve yaralama gibi az sayıda suç çeşidine dair bilgiler mevcutken, Ekim 1913'te hazırlanan ve mahkûmen ya da şüpheli olarak arandığı halde yakalanamayanları gösteren cetvelde onbeş farklı suça ait kayıt vardır. Diğer taraftan bu cetvellerin göz ardı edilerek sadece aylık cinâyât cetvellerine bakılması bir takım yanlış yorumların yapılmasına da sebebiyet verecektir. Şöyle ki, bu cetvellere bakanlar işlenen suçlarda ağırlıklı olarak öldürmeyi görecekler ve genel olarak öldürme, yaralama ya da tecavüz dışında başka suçlar işlenmediği yanılgısına düşebileceklerdir.

Mahkûmen ya da şüpheli olarak arandığı halde yakalanamayanları gösteren Ekim 1913 tarihli cetvelde toplam 57 suç kaydı görülmektedir. Bunların içinde en fazla olanı 12 vukuat ile "darp"tır. Silah çekme 7 vukuatla ikinci sırada yer alırken 6 eşkıyalık olayı ve 5 yaralama vakası bunları takip etmektedir. Diğer olaylar sayı bakımından az olmakla birlikte içlerinde dikkat çekici olanları vardır. Gürültü ve şamata vukuatı, bağ yakma, jandarmaya ve vergi memurlarına mukavemet bunlardan bazılarıdır. Meydana gelen olayları kaza bazında değerlendirdiğimizde ise olaylardan 10 tanesi Bilecik'te meydana gelmiş, kalan 47'si Söğüt sınırları içinde vuku bulmuştur. Diğer taraftan meydana gelen olaylardan 49'u Müslümanlar ve 8'i gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Suçluların yakalanamamalarıyla ilgili birtakım bilgiler mevcuttur. Buna göre askerlik vazifesini yerine getirenler görevleri bitene kadar tutuklanmamaktadır. Firarilerin bir kısmı için ticaret için taşrada bulunduğu notu düşülmüştür. Suçluların bir kısmı ise suç mahallinin sınırları dışına çıktıklarından kendilerine ulaşılammıştır. Darp suçundan aranan bir kişi de hasta olduğu için tutuklanmamıştır.

İşlenen suçların cezasının ne kadar olduğu ile ilgili olarak da cezası kesinleşen kişi kayıtlarından bilgi alabilmekteyiz. Buna göre cezalar arasında en ağır olanları öldürme vakalarına verilenlerdir. Nitekim incelenen cetvellerde bir tane idam cezası olup bu hüküm adam öldürme cürümüne verilmiştir. Yaralama ve bazı darp vakalarını işleyenler 3,5 aylık, diğer suçlar da bir haftalık kısa hapis cezaları verilmiştir. Hırsızlık suçuna da 6 ay hapis cezası verilmiştir. Listede kaydedilen bazı olaylarda ise, hüküm kesinleşmediğinden, aranan kişilerden maznun (şüpheli) olarak bahsedilmektedir.

1913 yılının Eylül-Kasım dönemine ait Ertuğrul Sancağı dahilinde birtakım suçlardan aranıp yakalanan ve yakalanamayan şahısları içeren cetveller, sancakta işlenen suçlar hakkında önemli veriler sunmaktadır. Meydana gelen olayları içerik bakımından incelemeden önce olayın gerçekleştiği yer bağlamında değerlendirdiğimizde toplam 324 vakadan 33'ünün Bilecik, 138'inin İnegöl, 111'inin Söğüt ve 42'sinin Yenişehir kazasında gerçekleştiği görülür. Buradan hareketle Ertuğrul Sancağı'nın en fazla suç işlenen kazasının, İnegöl olduğu ortaya çıkmaktadır. Sancak merkezi olan Bilecik ise, suç işleme oranının en düşük olduğu yerleşim birimidir. Bilecik'te suç oranının düşük kalmasında, zaptiye taburunun burada olması ve idari kadronun da bulunmasıyla birlikte, kurumların işleyişinin daha sağlıklı yürümesi, suç oranının az kalmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan, suç vakalarının çoğunluğunun kırsalda ve köylerde meydana gelmesi de dikkat çekici başka bir durumdur (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

Bu cetvelde, Ertuğrul Sancağı'nda meydana gelen vakalara bakıldığında ağaç kesme, ahz, bağ yakma, bahçe tahribi, cam kırmak, cerh (yaralamak), haneye tecavüz, darb, silah taşıma, fi'l-i şeni (tecavüz), fuhşiyat, gürültü ve şamata, hakaret, silah çekme, kazayla adam öldürme, izale-i biker (bekâretin bozulması), jandarmaya hakaret, kaçakçılık, karı kaçırmak, kat'i tarik (yol kesme), gasb, katl, postaya taarruz, kız kaçırmak, sarkıntılık etmek, silah

atmak, sirkat (hırsızlık), şekavet, tahsilata muhalefet, tütün cezası, yataklık ve zem (hakaret) gibi çok fazla suç çeşidinin olduğu görülmektedir (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz vakalara görülme sıklığı açısından baktığımızda; 103 kayıtla kat'i tarik (yol kesme) ve gasp ilk sırada yer almaktadır. Bu tür suçların tamamına yakınının İnegöl Kazasında meydana gelmiş olması da dikkat çekicidir. Özellikle Kafkasya'dan gelerek İnegöl'den Bozüyük istikametinde sağlı sollu alanlara yerleştirilen Müslümanların bu suçu işledikleri görülür. Küçük gruplar halinde gezen ve silahlı olan bu kişiler yolunu kestikleri kişilerin değerli eşyalarını alarak kayıplara karıştırdı. Haziran 1913 cetvelinde yer alan bir vakada; Karanlıkdere civarında iki kişinin yolunu kesen İnegöl'ün Mezit köyünden Murad ve Kanlıkonak köyünden İbrahim oğlu Murad ve Korucu Arif, durdurdukları kişilerin atlarını alarak kaçırmışlardır. Bu olay benzeri birçok yol kesme ve gasp olayının görülmesi iç güvenlik konusunda yaşanan sıkıntıların da göstergesidir. II. Meşrutiyet sonrası ardı ardına gelen Trablusgarp, Balkan ve Cihan Harbi nedeniyle güvenlik boşluğu daha da artmış bu tür olayların meydana gelmesi engellenemediği gibi failleri de birkaç istisna dışında yakalanamamıştır (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

Yol kesme ve gasp fiilini 42 vaka sayısıyla “darb“ takip etmektedir. Darb fiili, kişilerin birbirleriyle yaptıkları kavgalarda meydana gelirdi. Darb olaylarının sayıları kaza bazında incelendiğinde toplam vakanın yarısından fazlasına 22 olayla Söğüd Kazası sahipti. 17 vaka ile Yenişehir Söğüd'ü izlerken Bilecik'te ise sadece 3 darb olayı yaşanmıştı. Darp vakalarına genellikle arazi ve sınır anlaşmazlıklarının neden olduğu görülmektedir (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

Belgelerde “sirkat” olarak geçen hırsızlık vakaları da sık görülen suç çeşitlerindedir. İncelediğimiz cetvellerde toplam 32 hırsızlık olayı mevcuttur. Hırsızlık vakaları ağırlıklı olarak İnegöl'de meydana gelmiştir. İnegöl'deki toplam 18 olaya karşılık Söğüd Kazası'nda 9, Yenişehir'de 3 ve Bilecik'te 2 hırsızlık yaşandığı görülür. Yakalanan ya da gıyaben yargılanan suçluların işledikleri bu suçlardan dolayı en fazla 6 ay ceza almışlardır. En alt ceza ise 4 gün olup, olayın niteliğine göre 4 gün ile 6 ay arasında çeşitli cezalar verilmiştir. Meydana gelen hırsızlıkların birçoğu hayvan çalma şeklindedir. 20 Ekim 1913

tarihinde Gölpaazarı'nda meydana gelen olayda, Belen köyünden gelen hırsızlar hayvan yatağını basmak suretiyle burada bulunan hayvanların bir kısmını çalmışlar ve akabinde firar etmişlerdir (BOA. DH. EUM. MH. 60/7).

Hırsızlık olayı ile başlayan tartışmaların ölümlerle sonuçlandığı vakalar da vardır. Söğüd'ün Çaltı köyünde üzüm hırsızlığından başlayan tartışmada Ahmed oğlu Mustafa, aynı köyden Hasan isimli kişi tarafından tabancayla sırtından vurularak öldürülmüştür (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

21 Ekim 1909 tarihli Dahiliye Nezaretinden Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen yazıda Bozüyük ve sair yerlerde hayvan hırsızlıklarının arttığından bahisle bunların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Aynı yazıdan anlaşıldığı üzere Bozüyük ve bağlı köylerinden 2 beygir, 4 tosun, 3 kısarak ve 5 öküz olmak toplam 14 hayvan çalınmıştır. Bunlardan beş tanesi gece hanenin ahırından çalınırken diğerleri yaylada ve açık arazide otlatılırken götürülmüşlerdir. Bölgede bulunan Kıptilerin bu olaylara karıştıkları görülmektedir. Nitekim çalınan hayvanlardan 3'ü bunlar tarafından Eskişehir cihetine kaçırılmışlardır (BOA. DH.MUİ. 24-2/4).

İncelediğimiz cetvellerde cinsel nitelikli suçlar da sıklıkla görülmektedir. Özellikle fi'l-i şeni, fi'l-i livata, izale-i bıkır, kadın kaçırmak, kız kaçırmak bunlardan bazılarıdır. Cetvellerde bu suçların geçme sıklığına bakıldığında 6 fi'l-i şeni, 1 fuhşiyat, 1 izale-i bıkır, 4 karı kaçırmak, 2 kız kaçırmak ve 3 sarkıntılık fiili görülmektedir. Bu suçların işlendiği yerlere bakıldığında Yenişehir Kazası'nın öne çıktığı görülür. Çünkü tecavüz olaylarının dördü, fuhşiyat vakası, karı kaçırmalardan üçü bu kazada meydana gelmiştir. Suçlulara verilen cezalara baktığımızda ise karşımıza dikkat çekici sonuçlar çıkmaktadır. Tecavüz vakalarında sonuçlanan bir davada 4 ay ceza verilmiş olup diğer davalarda hüküm verilmemiştir. Fuhşiyat suçunun cezası 20 gün olarak görülmektedir. Cinsel suçlarda en ağır ceza izale-i bıkır'e verilen beş senelik hapidir. Karı kaçırmak olaylarında şüpheliler yakalanamadığı için suçlarının miktarı belli değildir. Kız kaçırmak da diğerlerine oranla cezası ağır olan suçlardandır ki bu fiile binaen 2 yıl hapis cezası verilmiştir. Sarkıntılık olaylarında ise 3,5 ay ile 2 ay arasında cezalar öngörülmüştür (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

Suç cetvellerine baktığımızda en çok görülen vakalardan bir tanesi de şekavettir (eşkıyalık). Devlet bu suçun önlenmesine önem vermiş ve bu suçu işleyenleri şiddetle cezalandırmıştır. Nitekim şekavet ve katl suçlarının birlikte yer aldığı bir olayda faillere idam cezası verilmiştir. Diğer vakalarda ise 12 yıl, 10 yıl gibi uzun hapis cezaları görülmektedir. Bu kapsamda elimizdeki cetvellerde toplam 11 suç görülmekte olup bunların 7'si Bilecik, 2'si İnegöl ve 2'si Yenişehir sınırlarında meydana gelmiştir (BOA. DH. EUM. EMN. 53/4).

Eşkıyalarla mücadele noktasında sancağın teşkiliyle beraber birtakım yazışmaların olduğu ve tedbirlerin alındığı görülmektedir. 28 Mayıs 1891 tarihinde Dahiliye Nezareti, Hüdavendigâr Vilayetine gönderdiği yazıda; Ertuğrul Sancağı'nda eşkıyalık faaliyetlerinin arttığından bahisle, güvenlik güçlerinin yetersiz kaldığı, mevcut kuvvetlerin takviyesi için tahsisat sağlandığı görülmektedir (BOA. DH. MKT. 1838/25).

13 Temmuz 1892'de Dahiliye Nezareti'nce Sadarete gönderilen yazıda Ertuğrul Sancağı'nda meydana gelen olaylara yer verilmiştir. Buradan elde edilen verilere göre, Mihalgazi pazarından gelen tüccarların yollarının kesildiği, yolu kesilen bir Gürcü fabrikatörün muhafazasından sorumlu zaptiyenin katledildiği, Yenişehir pazarından gelenlerin yollarının kesilerek soyuldukları anlaşılmaktadır. Bu olaylardan da görüleceği üzere sancak genelinde eşkıyalık olayları yaygındı. Bu vakaların önlenmesi için yerel zabtiyeler yetersiz kaldığından Ertuğrul Livası tarafından istenilen 20 neferin istihdamıyla ilgili talep olumlu karşılanmış hatta Vilayet merkezinde de 184 süvari ve 210 piyade neferin istihdamı kararlaştırılmıştır (BOA. DH. MKT. 1973/13).

Asker kaçakları da haklarında yakalanma emirleri olduğu ve hükümet tarafından takibata uğradıkları için normal hayata dahil olamıyorlar ve yaşadıkları ekonomik sıkıntıları aşmak için eşkıyalık yapıyorlardı. 4 Eylül 1906 tarihinde Dahiliye Nezareti Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği yazıda, asker firarisi olup üzerine gönderilen jandarmalara silahla karşılık veren Söğüd Kazası Hamitabad köyünden Mehmed Ali'nin yakalanması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir (BOA. DH. MKT. 115/60). Benzer bir vakada da Pazarcık Nahiyesi'nin Paşa Köyünden geçmekte olan silahlı altı asker firarisi karşılaştığı jandarma müfrezesi ile çatışmaya girmiş, bunlardan biri öldürülürken beşi derdest edilmiştir (BOA. DH. EUM. VRK. 17/96).

Ertuğrul Sancağı'nda meydana gelen birtakım eşkıyalık faaliyetlerine karşı tedbir alınmadığından bahisle, canları tehlikede olduğu için hakkını arayan vatandaşlara da rastlanmaktadır. 11 Ocak 1910'da Söğüd'ün Seyitali Köyü ahalisinden Ahmed, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, eşkıya tecavüzlerine karşı yeterli tedbirin alınmadığını, canları tehlikede olduğu gibi kadınların bile eşkıya elinde olduğunu belirtmiş ve bunun üzerine tahkikat başlatılmıştır (BOA. DH. EUM. VRK. 17/96).

EşkİYalarla mücadele çatışmaya dönüşürken bazen ölümler meydana gelmekteydi. Bununla birlikte nadir de olsa eşkıyaların teslim olduğu vakalar vardır. 25 Temmuz 1915'te Bilecik-Yenişehir yolunda yol keserek iki kişiyi öldüren ve eşyalarını gasp eden Sarnıç Köyünden Şaban ve Günceğiz Köyünden Veli Yusuf, bu olayın faillerinin olduğunun tespit edilmesi üzerine teslim olmuşlardır (BOA. DH. EUM.2.ŞB. 69/1).

Ertuğrul Sancağı'nda yukarıda belirtilen vakalar dışında Müslüman ve gayrimüslim çatışmalarına dair olaylar da meydana gelmiştir. 4 Mart 1902'de Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen yazıda Bilecik'e bağlı Aşağıköy'de, Hıristiyan ahali Müslümanların oturdukları kahveleri taşlamışlardır. Yapılan tahkikat sonucu olayın faileri yakalanarak adli makamlara teslim edilmiş ve inceleme derinleştirilerek devam ettirilmiştir (BOA. DH. MKT. 2596/83).

Müslüman ve gayrimüslim çatışmasına dair bir başka örnekte ise Müslümanlar saldırmakla itham edilmişlerdir. İznik Metropolitliği'nce şikayet ve iddia olduğuna göre, Küplü ve Başköy Müslüman ahalisinden bazıları Hıristiyan mahallerine taarruz edip kilise mütevellisini darp etmişler ve Kızıldamlar Papazını da tahkir etmişlerdir. 13 Ocak 1904 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen belgeden bu iddiaları araştırmak üzere tahkikat başlatılmıştır (BOA. DH. MKT. 811/17).

Ermenilerin, kendi milletlerinden olanların tutuklanması gibi durumlara şiddetle karşı çıktıklarına dair örneklerde vardır. 17 Mart 1909 tarihli Sadarete gönderilen belgede, 16 Mart günü Bilecik'te bulunan Hekimoğlu Hanında tiyatro oynatılmakta iken iki Ermeni'nin uygunsuz davranışları nedeniyle jandarmanın dairesine götürüldükleri esnada 70-80 kadar Ermeni delikanlısı jandarmanın etrafını sarak bu kişilerin firarına çalışmış, devriye

kuvvetlerinin gelmesiyle yaşanan arbedede sanıklardan biri firar ederken diğeri yakalanmıştır (BOA. DH. MKT. 2769/19).

3.1.1.1. Tütün Kaçakçılığı

Anavatanı Amerika olan tütün Avrupa'nın Coğrafi Keşiflerle tanıdığı bitkilerden biridir. Osmanlı Devleti'ne geliş tarihi net olmamakla birlikte İngiliz ve Venedik gemileriyle Doğu'ya ve İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. Osmanlı topraklarına girişinden sonra ticari bir meta olarak Avrupalı tüccarlar tarafından başta İstanbul olmak üzere diğer Osmanlı kentlerinde pazarlanmaya başlanması, tütün tüketiminin yaygınlaşmasını sağladı. Tütün, kısa sürede yaygınlaşmasıyla birlikte Avrupa devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de 1609 yılında üretimi, tüketimi ve ticareti yasaklandı. Zaman içerisinde birtakım yasaklamalara rağmen tütün tarımı karlılığından dolayı Osmanlı topraklarında arttı. 17. yüzyılda tütün tarımının en yoğun yapıldığı yerlerden biri de Bursa havalisiydi. 19. yüzyıla gelindiğinde, Bilecik'i de içine alan ve İzmit'ten Eskişehir'e doğru uzanan hat Anadolu'daki önemli tütün üretim sahalarındandı (Yılmaz, 2005: 15-36).

Tütünün Osmanlı topraklarında kullanımının artmasıyla birlikte, talebe bağlı olarak üretim arttı ve buna binaen tütün ticaretiyle meşgul olan bir ticari zümre ortaya çıktı. Zamanla tütün sadece iç piyasada tüketilen bir madde olmaktan çıkıp Akdeniz ve Avrupa coğrafyasına ihraç edilmeye başlandı. Tütün ticaretinin hızlı bir şekilde artışında, yasağın 1649 yılında kaldırılması etkili oldu (Yılmaz, 2005: 53-59).

Tütün kullanımının artışıyla birlikte, devletler bu maddenin üretim, ticaret ve kullanımını kontrol altında tutmak istemişler ve bu bağlamda yüksek vergiler ya da yasaklama yollarını kullanmışlardır. Ancak alınan bu tedbirler kullanımın yaygınlaşmasını engellemediği gibi, tütün kaçakçılığının da önemli bir sorun olarak ortaya çıkmasına neden oldu. Osmanlı Devleti'nde tütün kaçakçılığı, tütüne konulan yasakla başladı. Devletin aldığı tüm önlemlere rağmen özellikle taşrada kaçak üretim artarak devam etti. Üretimde olduğu gibi tütün ticaretinde de kaçakçılık yasaklarla başladı. Ancak yasakların kaldırılmasına rağmen kaçakçılık azalmışsa da 1688'den itibaren devletin tütün ticaretini vergilendirmesi ve 1691 yılında konulan yeni vergiler kaçakçılığın artmasında etkili oldu (Yılmaz, 2005: 127-131).

Tütün kaçakçılığında en çok kullanılan yöntem, çiftçiden tütünün satın alınarak gümrüklere götürülüyor gibi gösterilerek saklanması ve daha sonra gideceği yerlere nakledilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu işi yapan kişiler “dıravacı” olarak isimlendirilen silahlı kişilerdi. Tütün “tavukçu patikaları” denilen dağlık tepelik gizli arazilerden nakledilir ve bazen kolcularla sonu ölümle bitebilecek çatışmalara girilirdi. Bu kaçakçılıkta tütüncü esnafı ise bunları satın alarak vergi ödediği tütünlerle birlikte piyasaya süren son halkayı oluşturmaktaydı (Yılmaz, 2005: 134).

Bilecik, İstanbul’dan Anadolu içlerine uzanan güzergâhta yer aldığı için tütün kaçakçılığında ismi çok geçen bir bölge oldu. Bilecik ve havalisinde meydana gelen tütün kaçakçılığı olaylarına baktığımızda, bu işi yapanların genelde Başköy’de ikamet ettikleri görülmektedir. Diğer taraftan bu bölgeden alınan tütünün istikameti Konya ve civarıydı.

16 Ocak 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti Konya’ya gönderdiği yazıda; Bilecik’e bağlı Baş Köy’de ikamet eden tütün kaçakçılarından Emrullah, Arnavut Yunus ve Muhacir Bey ile birlikte 70 kişilik silahlı bir gurubun yüklü miktarda kaçak tütünü Kütahya ve Karahisar’dan geçirerek Akşehir üzerinden Konya’ya ulaştırmak üzere Baş Köyünden hareket ettiği ihbar edildiğinden gerekli tedbirlerin alınarak kaçakçıların yakalanması istemiştir (BOA. DH. MKT. 2709/18). Kaçakçıların henüz tütünü Konya’ya ulaştırmadan, hareket etmeleriyle birlikte devletin bunu haber alması ve Konya Vilayetini uyarması bu konudaki istihbarat ağının güçlülüğünü göstermektedir. Ancak aşağıdaki belgelerde de görüleceği gibi kaçakçılığın önlenememesi alınan tedbirlerin yetersizliğine işaret etmektedir. Diğer taraftan kaçakçıların silahlı ve kalabalık çeteler aracılığıyla bu işi yapıyor olmaları zaman zaman kolcularla bunlar arasında yaralanma hatta ölümle sonuçlanan çatışmalar yaşanmasına neden olmuştur.

Tütün kaçakçılarının geçeceği güzergâhta alınan tedbirler sonucu Bilecik’in Başköy kaçakçılarından Arnavud Yunus, Kürt Emrullah, Çerkeş Zekeriya vs. den mürekkebe çete ile Karahisar Sancağı Bolvadin kazası Pazarağaç Köyü civarında reji kolcuları karşılaşmış ve çatışmada kaçakçılardan birisi öldürülürken diğerleri Konya tarafına kaçmışlardır. Kaçanların yakalanması hususunda Dahiliye Nezareti Konya ve Hüdavendigâr Vilayetlerini uyarmıştır (BOA. DH. MKT. 2714/69).

Dahiliye Nezareti'nin kaçakçılarının yakalanması hususunda sürekli olarak vilayetleri uyardığı görülmektedir. Başka bir belgede Bilecik ve Düzce'den Konya istikametine doğru hareket eden ve Ankara hududu yakınlarında oldukları öğrenilen kaçakçılarının yakalanması için Hüdavendigâr ve Konya Vilayetlerinin koordineli çalışmaları gerektiği vurgulanmıştır (BOA. DH. MKT. 2731/11).

Kaçak olarak ticareti yapılan tütünün piyasaya sürülmesinde izlenen en kolay yol daha önce de belirtildiği gibi tütüncü esnafının kullanılması ve kaçak tütünün buralarda satılmasıydı. Ancak tütün kaçakçılığından yüksek kazanç sağlayan kaçakçılarının bu gelirlerini devam ettirmek için halka da baskı yaptıkları ve halkı kaçak tütün kullanılması için sıkıştırdıkları görülmektedir (BOA. DH. MKT. 2734/39).

28 Temmuz 1909'da Dahiliye Nezareti, Hüdavendigâr Vilayetine gönderdiği yazıda Konya istikametine giden kaçakçılarla ilgili tedbir alınmasını istemektedir. Buna göre bir çete 90 yük tütün ile Bilecik ve Bozüyük istikametinden Konya'ya hareket etmişken; martini tüfeklerle silahlanmış bir başka çete de 70 yük tütün ile İnegöl Kazasından Konya'ya doğru hareket etmiştir. Konya Reji İdaresi tarafından bildirilen bu kaçakçılık olayına karşı, kaçakçılarının yakalanması için hazırlanan yazılar gerekli yerlere gönderilmiştir (BOA. DH. MKT. 2861/11). Tütün kaçakçıları silahlı ve kalabalık gruplarla tütününü naklettiklerinden, bazen yerel güvenlik kuvvetleri yeterli gelmemekte ancak vilayet merkezinden gelen yardımlarla bunlar püskürtülebilmekteydi. Diğer taraftan kaçakçılarının bu kadar pervasızca bu işleri yapmalarının arkasında bir takım devlet görevlilerinin kendilerini desteklemeleri de etkili olmuştur. Nitekim 1 Temmuz 1902 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Baş Köylü kaçakçılar 70 kadar silahlı arkadaşlarıyla birlikte Bilecik'e bağlı İlyas Köyü yakınlarında kolcularla çatışmışlar ve burada kolculardan yaralanan ve ölenler olmuştur. Bu çetelerle yapılan mücadelede özellikle Bilecik'te bulunan Zaptiye Taburunun bunlarla olan ilişkileri mücadeleyi zayıflatmıştır. Kaçakçılarının önde gelenlerinden bir tanesinin Bilecik tabur ağasının kayınbiraderi olması, diğer yandan Çolak Osman ve Mehmed Çavuş isimli zaptiyelerin de kaçakçılara yardım ettikleri belgeden anlaşılmaktadır. Nitekim bu zafiyetten dolayı vilayetten alay beyi komutasında gelen zaptiyeler kaçakçılara müdahale etmişler ve kaçakçılar 138 yük tütünü bırakarak kaçmışlardır. Yapılan tahkikatta Ertuğrul tabur

ağasının kaçakçılarla ilgili araştırmalar yapmadığı, Gürcü ve Çerkes ailelerine mensup olduğu ve kaçakçıların da bu göçmen ailelerinden olduğu ve kayınbiraderi ile bazı akrabalarının da kaçakçılardan olduğundan bahisle görevden alınarak yeni bir tabur ağasının gönderilmesi gerektiği vurgulanmıştır (BOA. DH. MKT. 517/42).

27 Ekim 1902 tarihine gelindiğinde, yukarıdaki olayda adları geçen Başköylü kaçakçıların tekrar 100 kişilik bir çete oluşturmaya çalıştıkları ve bu çetenin önde gelen ismi Gümüş Ali'nin mutasarrıfın akrabası olduğu, kendisi ve arkadaşları arandığı halde bölgede rahatça dolaşabildikleri reji şirketince şikayet edilmiş ve gerekli tedbirin alınması istenmiştir. Aynı belgede bu kaçakçıların Hamidiye Köyünden aldıkları tütünü nakledecekleri bildirilerek gerekli önlemlerin alınması Dahiliye Nezareti tarafından söylenmiştir (BOA. DH. MKT. 596/11).

Bilecik, İstanbul'dan Anadolu içlerine geçiş güzergahında bulunduğundan Bilecikli kaçakçıların yanında başka bölgelerden gelen kaçakçılarla da çatışmalar yaşanmıştır. 17 Mart 1903 tarihli belgede İzmitli tütün kaçakçılarıyla reji kolcuları arasında Ertuğrul Sancağı'na bağlı Köprühisar Köyü yakınlarında yaşanan çatışmada birçok insan yaralanmış ve ölmüştür (BOA. Y.PRK. ASK. 191/64).

20 Nisan 1913 tarihine gelindiğinde tütün kaçakçılığında istikametini hala Konya tarafı olduğu ancak kaçakçıların isimlerinde değişiklikler olduğu görülmektedir. Konya Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda en meşhur kaçakçılardan bahsedilirken Söğüd'ün Düздаğ Köyünden Raif ve İnegöl Meziddere köyünden Kör Aziz'den de bahsedilmekte ve bunların yakalanmaları için gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir (BOA. DH. İD. 95-2/1).

3.1.1.2. Ermeni Meselesi Bağlamında Meydana Gelen Olaylar

1878 Berlin Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti Balkanlar'da önemli toprak kayıpları yaşadığı gibi, aynı anlaşmayla ülkede bulunan Ermeniler de uluslararası bir sorun haline geldi. Avrupa tarafından Vilayet-i Sitte'de reform yapmaya zorlanan İstanbul yönetimi, çeşitli oyalama taktikleriyle bu süreci geciktirmeye çalıştı (Selvi, 2004:31-32). Avrupa'nın desteğini alan Ermenilerse Osmanlı topraklarında çeşitli eylemlere başladılar. Sultan II.

Abdülhamid'in Meşrutiyeti tekrar ilan etmesi ve akabinde 31 Mart Vakası ile tahttan uzaklaştırılmasıyla birlikte, Ermenilerin, müstakil bir Ermenistan kurma faaliyetleri de hızlandı.

Ertuğrul Sancağı ihtiva ettiği Ermeni nüfustan dolayı, Ermeni cemiyetlerinin faaliyet alanlarından birisi oldu. Sancak dâhilinde bu ihtilal cemiyetlerine bağlı olan ve bu sebeple yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılan kişiler vardı. Ertuğrul Sancağı, Bilecik Kazası, Gölpazarı Nahiyesi'nin Yeni karyesinde ikamet eden Papaz Hamparsum'un oğlu Mesrub ile biraderi Atanaş, İhtilal Fırkası efradından oldukları iddiası ile Bandırma Divan-ı Harbi'nde yargılandılar. Yapılan tahkikat sonucu örgüte üyelikleri sabit olan bu iki kişiden Mesrub 10 yıl ve biraderi Atanaş 5 yıl kal'a-bend cezasına çarptırıldı (BOA. İ.HB. 176/5).

Ermeni İhtilal Fırkasına üye olmak suçlamasıyla yargılanan bir başka isim Bakırcıyan Karabet'tir. Söğüd Kazasının Çalkara Köyünden olan Karabet, gıyabında Bandırma Divan-ı Harbi'nde muhakeme edilmiş ve suçu sabit görülerek hakkında idam kararı verilmiştir. Alınan bu idam kararı 3 Ağustos 1915'te Sadaret tarafından da onaylanmıştır (BOA. İ.HB.172/1333).

Müstakil bir Ermenistan kurmak için faaliyet gösterdiği için idamla cezalandırılan başka isimler de oldu. Söğüd Kazası'na bağlı Mihalgazi Nahiyesi'nin Muradça Köyünde ikamet etmekte olan Papas Kasbar veled-i Avadis ve Muallim Oseb veled-i Toros hakkında İhtilal Fırkasına mensup oldukları gerekçesiyle dava açıldı. Bandırma Divan-ı Harbi'nde görülen bu davada, suçları sabit görülen her iki isim idam cezasına çarptırıldı. Haklarında gıyaben verilen bu karar Sadaret tarafından tasdik edildi (BOA. İ.HB.172/1333).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, Ertuğrul Sancağı'nda ikamet eden bazı kimseler, Ermeni İhtilal Fırkası ile beraber hareket etmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehdit eden faaliyetlerde bulundular. Ancak verilen hükümlerden anlaşıldığı kadar, bu kimseler firari olup verilen kararlar sözde kalmıştır. İdam cezası ile cezalandırılan bu isimlerin yakalandıklarına ya da hükümlerinin infaz edildiğine dair bilgi elde edilememiştir.

Ceza alan kişilerin kimlikleri oldukça düşündürücüdür. Zira mahkemede yargılananların papaz ya da öğretmen gibi Ermeni toplumunun önde gelen dini liderlerinin ve eğitimcilerin çocukları olması dikkat çekicidir.

3.2. Ertuğrul Sancağı Hapishaneleri

Hapis, örfi kullanımda "bir şahsı, bir canlıyı veya eşyayı bir yere kapatmak, bir süre alıkoymak", hukuk dilinde ise "sanık veya suçluyu belli bir mekânda zorla alıkoymak şahsi hürriyetini kısıtlamak" anlamını taşır ve hürriyeti bağlayıcı cezaların başında gelir. Bu cezanın infaz edildiği yere habs, mahbes, hapsedilen kişiye de mahbûs denilir (Bardakoğlu, 1997:54).

Osmanlı Devleti'nde hürriyeti kısıtlayıcı cezalar arasında yer alan hapis cezasının infaz edildiği yerler, kale ve hisarların içinde bulunan zindanlardı. Baba Cafer, Yedikule, Galata, Tersane İstanbul'da bulunan zindanların en meşhurlarıydı. Hırsızlık, zina ve borç suçundan hükümlü olanlar Baba Cafer zindanına, devlet adamları ve siyasi suçlular Yedikule'ye, suçlu olan tersane görevlileri ve bahriyeliler ise Tersane zindanına atılırlardı. Subaşının idaresinde bulunan zindanlara kendisine bağlı bir görevli olan asesbaşının yakaladığı zanlı ve suçlular getirilir ve cezalarını buralarda çekerlerdi (Daşcıoğlu, 2008:56). Başkentteki zindanların taşradaki muadilleri de pek farklılık göstermemekteydi. Şehirlerdeki kale, hisarlar ile bunların içinde bulunan zindanlar taşradaki cezai kapatmanın en önemli mekânlarıydı (Yıldız, 2002:19).

İlk zamanlarda mahbes olarak adlandırılan ve haklarında hüküm kesinleşmemiş olan suçluların alıkonulduğu bu mekânlar, dar, havasız, ışıksız ve insan sağlığına uygun olmayan ağır koşulların hüküm sürdüğü mekânlar olmaları nedeniyle özellikle Osmanlı Devleti'ndeki yabancı diplomatlar tarafından eleştirildi ve acil olarak ıslah edilmeleri istendi (Temel, 2009:111). 19. yüzyılda hemen her alanda başlayan modernleşme çabaları arasında hapishanelerde bulunmaktaydı. Tanzimat döneminde ceza hukuku alanında da yeni düzenlemelere gidildi. Hapishanelerin olumsuz koşullarının giderilmesi hakkında ilk ciddi hükümler Islahat Fermanı'nda yer almaktaydı. Bu dönemde hapishanelerin ıslahı ile ilgili yurt dışından uzmanlar getirildi ve Tanzimat ile başlayıp

Islahat Fermanı ile devam eden hapishane ıslah alışmaları Meşrutiyet döneminde de devam etti (Daşcıoğlu, 2008:56). 19. yüzyıl da istenilen düzeyde iyileştirilemeyen hapishanelerin olumsuz koşullarının ıslah edilmesi alışmaları XX. yüzyılın başlarında da sürdürüldü. 1912, 1914 ve 1917 yıllarında yapılan ıslah çalışmalarında tüm hapishane ve ıslah evlerinin tek tip bir mimari plan dâhilinde iyileştirilmesi ve yenilenmesi, bahçeli hapishaneler inşa edilmesi, sağlık koşullarının modern esaslara göre yeniden düzenlenmesi ele alındı ve bu bağlamda çalışmalar yapıldı (Temel, 2009:111).

3.2.1. Kazalarda Bulunan Hapishaneler

Osmanlı Devleti'nde hapishanelerle ilgili ilk resmi metinler, sadrzamlık emirnameleridir. Bu emirnameler, genel ve etraflı hükümlerden çok, mahkûmların çalıştırılması, ücretlerinin biriktirilmesi gibi özel konuları ihtiva etmekteydi. Hapishane ve tevkifhanelere ait ilk genel hükümlere, 1878 tarihli 'Usul-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu' ve "Memlik-i mahrsa-i mhnede bulunan tevkifhne ve hapishnelerin idre-i dhiliyelerine dir nizamname" de rastlanır. Başlangıçta Adliye Nezareti'ne daha sonra Dâhiliye Nezareti'ne bağlanan hapishaneler bu nizamnameyle; her kaza, liv ve vilâyet merkezinde bulunacak hapishaneler ile 5 yıldan fazla kürek cezasına mahkûm olanlar için memleketin uygun yerlerine açılacak hapishane-i umumiler şeklinde ikiye ayrılıyordu (Türk Ansiklopedisi X, 1960:309).

20. yüzyıl başlarında Ertuğrul Sancağı'nın kazaları olan Bilecik, Söğüt, İnegöl, Yenişehir'de bulunan hapishaneler her kaza, liva merkezinde bulunacak olan hapishaneler sınıfındandı. Bu dönemde Ertuğrul Sancağı'nın merkez kazası olan Bilecik'te bir hapishane ve bir tevkifhane bulunmaktaydı. Hapishane hükümet binasının karşındaydı. Söğüt kazasındaki hapishane hükümet dairesinin arkasında ve hıfzıssıhhaya zıt bir muhitteydi. Bir odadan oluşan hapishane 25-30 mahkmu barındırabilecek genişlikteydi. Tevkifhanesi de 5 ila 7 kişi kapasiteli bir odadan oluşmaktaydı. İnegöl Kazası hapishanesi hükümet meydanının i tarafındaydı. Buradaki bina bir hapishane ve bir tevkifhaneden oluşuyordu. Yenişehir kazasındaki hapishane binası da tevkifhaneyi içeriyordu (BOA. DH. MB. HPS. 28/6).

3.2.1.1. 20.Yüzyıl Başlarında Ertuğrul Sancağı Hapishanelerindeki Mahkûmlar ve Cezalar

Dâhiliye Nezaretine bağlı olan “Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi” 1911 yılında, ülkedeki tüm hapishanelerden yoklama cetvellerinin düzenli olarak tutulmasını ve merkeze göndermelerini istedi. Hapishaneler idaresi, bu yolla, yoklama cetvellerinden elde edilecek bilgiler doğrultusunda umumi istatistik cetvelleri oluşturmayı düşünmekteydi (Şen, 2007: 143; Schull, tarihsiz:212).

Bu doğrultuda Osmanlı Devleti’nde hapishane ve tevkifhanelere ait mahkûm ve tutukluların sayıları yoklama cetvellerine kaydedilmeye başlandı. Bu cetveller senenin her dört ayı sonunda hapishane yönetimi tarafından doldurularak hızlı bir şekilde Dâhiliye Nezareti’ne gönderilecekti. Yoklama tarihleri Mart, Temmuz ve Kasım aylarının birinci günü yapılacak yani üç kez tekrarlanacaktı. Suç cetvellerinde suçluların sayıları, mahkûm ve tutukluların cinsiyeti ve işledikleri suç türleri belirtilecekti.

Cetvellerde geçen suç türleri, 1858 tarihli Ceza Kanunu’nda, cinayet, cünha ve kabahat şeklinde üçe ayrılmaktaydı. Kanunun birinci babında geçen cinayet suçu; 1858 tarihli Ceza Kanununun 3. maddesine göre, idam, kalebentlik, sürgün, ömür boyu rütbe ve memuriyetten men ve medeni haklardan mahrumiyet cezalarını gerektirirdi. Cünha³² suçu ise; 1858 tarihli Ceza Kanunu’nun 4. maddesine göre, 1 haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezasını gerektiren suçlardandı, Kabahat suçu da Ceza hukukunda, hafif hapis, hafif para cezası ve muayyen bir meslek ve sanatın yapılmasının tatili cezalarını içermekteydi (Türk Hukuk Lûgatı, 1991: 54–56–181; Gökçen, 1989:28–29)

3.2.1.2. Bilecik Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Bilecik Hapishanesinin 1914–1917 yılları arasına ait 8 adet yoklama cetveli tespit edilebildi. Bu cetvellerin 3’ü 1914, 2’ser tanesi 1915–1916 ve 1’i 1917 yıllarına aittir. Bu

³² Suç, te’dir cezâsına müstahak olanın suçu.

cetvellerde belirtilen suç türleri ile mahkûm ve tutuklu sayılarının cinsiyete göre dağılımı şöyledir:

Tablo 1. Bilecik Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Suçun Türü	Cinayet				Cünha				Kabahat				Toplam			
	Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1914 1.Dört Aylık Yoklama	175	1	74	1	51								226	1	74	1
1914 2.Dört Aylık Yoklama	207	1			50	2							257	3	83	2
1914 3.Dört Aylık Yoklama	196	1			44	2							240	2	65	
1915 1.Dört Aylık Yoklama	208	1			48	1			7				263	2	13	
1915 2.Dört Aylık Yoklama	78	1			31	1			7				116	2		
1916 1.Dört Aylık Yoklama	145				27				5				177		18	
1916 2.Dört Aylık Yoklama	158				14	1			1				173	1	36	6
1917 3.Dört Aylık Yoklama	52	3			10				2				64	3	45	3
Toplam													1516	14	334	12

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. M. 12/64; BOA. DH. MB. HPS. M. 15/6; BOA. DH. MB. HPS. 151/65; BOA. DH. MB. HPS. M. 20/27; BOA. DH. MB. HPS. 155/31; BOA. DH. MB. HPS. M. 24/22; BOA. DH. MB. HPS. 25/43; BOA. DH. MB. HPS. M. 31/73

Tabloda görüldüğü gibi Bilecik Hapishanesinin 8 adet yoklama cetveline göre en çok işlenen suç türü cinayettir. Bunu cünha ve kabahat suçları izlemektedir. Kadınlarda olmakla beraber zikredilen suçlardan hüküm giyenler genelde erkeklerdi. Bu yıllarda kadınların en çok işlediği suç türü cinayetti. Onu cünha takip etmekteydi. Kabahat suçundan hükümlü hiçbir kadın bulunmamaktaydı. Genelde mahkûm sayısının arttığı dönemler kış ve yaz aylarını kapsayan 1. ve 2. dört aylık dönemlerdi. Bilecik tarım yoğun bir yer olduğu için yaz aylarında artan tarımsal faaliyetler insanlar arasında ihtilafların ortaya çıkmasına ve insanların bazı suçlardan mahkûm ya da mevkuf olmasına yol açmaktadır. Kış aylarında ise

yoğun geçen kış nedeniyle insanlar işsiz kalmakta bu da insanları suça meylettirebilmektedir. Diğer yandan 1914 öncesine ait veriler olmamakla birlikte I. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz şartların özelde Bilecik genelde İmparatorlukta diğer kazalarda suç oranlarını artırdığını varsayabiliriz. Ama aynı zamanda suç işlemeye meyilli kişilerin askere alınmasının suç oranlarında arızı bir düşüşe neden olduğu da açıktır.

3.2.1.3. Söğüt Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Söğüt Hapishanesinin 1914–1917 yıllarına ait tespit edilebilen 9 adet yoklama cetvelinin 2'si 1914, 2'si 1915, 2'si 1916 ve 3'ü 1917 yıllarını kapsamaktadır. Bunlar şu şekildedir:

Tablo 2. Söğüt Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Suçun Türü	Cinayet				Cünha				Kabihat				Toplam				
	Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
1914 2.Dört aylık Yoklama	1		2		21									22		2	
1914 3.Dört aylık Yoklama			1		22	3								22	3	1	
1915 1.Dört aylık Yoklama			3	1	7	2			7	1				14	3	3	1
1915 2.Dört aylık Yoklama																	
1915 2.Dört aylık Yoklama			25	65	6									65	6	25	
1916 1.Dört aylık Yoklama			6	12	1									12	1	6	
1916 2.Dört aylık Yoklama			3	3	8									8		3	3
1917 1.Dört aylık Yoklama			14		13	6	3							13	6	14	3
1917 2.Dört aylık Yoklama			13		4	2	7							4	2	20	
1917 3.Dört aylık Yoklama			7													7	
Toplam														116	18	78	7

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. M. 17/5; BOA. DH. MB. HPS. 151/65; BOA. DH. MB. HPS. 153/22; BOA. DH. MB. HPS. 155/31; BOA. DH. MB. HPS. M. 20/34; BOA. DH. MB. HPS. 25/43; BOA. DH. MB. HPS. M. 28/12; BOA. DH. MB. HPS. 159/19; BOA. DH. MB. HPS. M. 31/73

Söğüt Hapishanesinin 9 adet yoklama cetveli verilerlerden edindiğimiz bilgilere göre hapishanede en çok mahkûm ve tutuklunun bulunduğu dönem 1915 yılının 2. dört aylık dönemidir. En az mahkûmun olduğu dönem ise 1917 yılının 3. dört aylık dönemidir. Zira bu dönemde hapishanede hiçbir mahkûm bulunmamaktadır. Genelde mahkûm sayısının yüksek olduğu dönem ise kış ve yaz aylarına tekabül eden 1. ve 2. dört aylık dönemlerdir. Mahkûmların ekseriyeti erkeklerden oluşmaktadır. En çok işlenen suç türleri sırasıyla cünha, cinayet ve kabahattir. Cinayet suçundan hükümlü mahkûm yok denecek kadar azdır. Ama bu suçtan zanlı olan tutuklu sayısı oldukça fazladır. Kadın mahkûmlar en çok cünha ve kabahat suçlarını işlemişlerdir. Cinayet suçundan hükümlü hiçbir kadın mahkûm bulunmamaktadır. Ama aynı suçtan kadın tutuklular vardır. Netice itibarıyla Söğüt'ü incelenen dönemde ağır suçların nispeten az işlendiği, sükûnetin hâkim olduğu bir yerleşim birimi olarak tanımlayabiliriz.

3.2.1.4. İnegöl Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

İnegöl hapishanesinin 1914–1917 yıllarına ait ulaşılabilen 6 adet yoklama cetvelinin 1'i 1914, 1'i 1915, 2'si 1916 ve 2'si 1917 yıllarını ihtiva etmektedir. Bu cetvellerde yer alan suç türleri ile mahkûm ve tutuklu sayıları şöyledir:

Tablo 3. İnegöl Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Suçun Türü	Cinayet				Cünha				Kabahat				Toplam			
	Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1914 3.Dört Aylık Yoklama			16		10		4						10		20	
1915 2.Dört Aylık Yoklama			24	2	21	1							21	1	24	2
1916 1.Dört Aylık Yoklama					43		29	2	122	15			165	15	29	2
1916 2.Dört Aylık Yoklama			20		16								16		20	
1917 1.Dört Aylık Yoklama			1	1	19	2							19	2	1	1
1916 3.Dört Aylık Yoklama			2	7					2	1			9	1	2	
Toplam													240	19	96	5

Kaynak: DH. MB. HPS. 151/65; BOA. DH. MB. HPS. 155/31; BOA. DH. MB. HPS. M. 20/34; BOA. DH. MB. HPS. 25/43; BOA. DH. MB. HPS. M. 28/12; BOA. DH. MB.HPS.M. 31/73

İnegöl hapishanesinin 6 adet yoklama cetveli incelendiğinde en çok mahkûm ve tutuklunun olduğu dönemin, 1916 yılının 1. dört aylık dönemi olduğu görülür. Mahkûm sayısının yüksek olduğu dönemler kış ve yaz aylarını içeren 1.ve 2. dört aylık dönemlerdir. Mahkûmlar en çok sırasıyla kabahat ve cünha suçunu işlemişlerdir. Cinayet suçundan hükümlü hiçbir mahkûm yoktu. Fakat aynı suçtan zanlı birçok tutuklu bulunmaktaydı. Genelde suçlar erkekler tarafından işlenmiştir ama kadın mahkûmlar da vardı. Kadın mahkûmların işlediği suç türleri sırasıyla kabahat ve cünha'ydı.

3.2.1.5. Yenişehir Hapishanesi

Yenişehir hapishanesinin 1914–1917 yıllarını içeren 7 adet yoklama cetveli tespit edilebildi. Bu cetvellerin 2'si 1914, 1'i 1915, 2'si 1916 ve 2 tanesi 1917 yıllarına aittir. Bunlar şu şekilde görülebilir:

Tablo 4. Yenişehir Hapishanesi Yoklama Cetvelleri

Suçun Türü	Cinayet				Cünha				Kabahat				Toplam			
	Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı		Mahkum Sayısı		Tutuklu Sayısı	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1914 2.Dört aylık Yoklama			9	3	8		3						8	3	9	3
1914 3.Dört aylık Yoklama			4		9				1				10		4	
1915 2.Dört aylık Yoklama			1		33	1	11		2				35	1	12	
1916 1.Dört aylık Yoklama			6		13	2							14	2	6	
1916 2.Dört aylık Yoklama			19	2	19	2							19	2	19	2
1917 1.Dört aylık Yoklama					6	1							6	1	4	
1917 3.Dört aylık Yoklama			4		3		4						3		8	
Toplam													95	9	62	5

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. M. 15/6; DH. MB. HPS. 151/65; BOA. DH. MB. HPS. 155/31; BOA. DH. MB. HPS. M. 20/34; BOA. DH. MB. HPS. 25/43; BOA. DH. MB. HPS. M. 28/17; BOA. DH. MB. HPS. M. 31/73

Yenişehir hapishanesinin 7 adet yoklama cetveli incelendiğinde, bu yıllar içinde hapishanede en az mahkûmun olduğu dönem 1917 yılının 3. dört aylık dönemi, en çok mahkûmun olduğu dönem ise 1915 yılının 2. dört aylık dönemi olduğu görülür. Zaten en çok suçta 2.dört aylık dönemlerde işlenmiştir. Cetvellere göre Yenişehir hapishanesinde cinayet suçundan hükümlü mahkûm yoktu. Ama aynı suçtan ötürü zanlı olarak gözaltında bulunan tutuklular bulunmaktaydı. Mahkûmların en çok işledikleri suçlar sırasıyla cünha, kabahat ve deyndir³³. Kadın mahkûmların en çok işlediği suç türü ise cünhadır. Diğer suç türlerinden mahkûm olan kadın bulunmamaktadır.

³³ Borç, verilmesi lâzım gelen şey.

3.2.1.6. Hapishane Görevlileri

20. yüzyıl başında hapishaneler, vilayet merkezlerinde valilere, livalarda mutasarrıflara, kazalarda da kaymakamlara bağlıydı. Hapishanelerin harcama, ihtiyaç ve teşkilat konularının idaresi ise Dâhiliye Nezareti bünyesindeki Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresince yürütülmekteydi. Vilayet sancak ve kazalarda bulunan hapishane müdürleri Adliye Nezareti tarafından atanırdı (Çelik, 2008:605).

Bütün kurumlarda olduğu gibi hapishanelerde de düzen, asayiş ve işleyiş tanzim edecek personele ihtiyaç vardı. 1880 tarihli Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Layihası'na göre hapishanelerde görevlendirilecek kişiler; müdür, başkâtip, gerektiği kadar kâtip, başgardıyan, yeteri kadar gardıyan, kadınlar koğuşu için kadın gardıyan ya da gardıyanlar, doktor, çamaşırcı, gereği kadar hastane hademesi, işçi, imam, diğer din mensubu mahkûmlar için din adamlarından oluşmaktaydı (Yıldız, 2002:195).

Hüdavendigâr Vilayeti salnamelerinde, Bilecik Hapishanesi ile ilgili ilk bilgiler 1889 (H.1306) tarihli salnamede verilmektedir. Burada hapishanenin olduğu caddede yapılan düzenlemeler anlatılmakta ancak hapishane yöneticileri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (HVS, 1306:114). Hapishane personeline dair ilk bilgiler 1897 (H.1314) tarihli salnamede kayıtlıdır. Bu tarihte Bilecik Hapishanesi'nin müdürü Hüseyin Efendi, Kâtipi Salih Efendi'dir. Hapishanede 5 gardıyan bulunmaktadır (HVS, 1314:193). 1897 yılından 1900 senesine kadar hapishane görevlilerinde değişiklik olmamıştır. 1900 yılında hapishane müdürlüğüne Kadri Bey atanmıştır. Kâtiplik görevini yürüten Salih Efendi ise 1902 senesine kadar bu görevinde kalmıştır. Aynı tarihte Gardıyan sayısı yine 5'dir (HVS, 1315:259). 1906 yılına gelindiğinde, müdür vekili Mehmed Efendi ve Kâtipi Kadri Efendi'dir (HVS, 1323:150) 1908 yılında hapishane idaresinde tekrar değişiklik olduğu görülür. Bu yılda Mustafa Rüstem Efendi Müdürlüğe atanmış, kâtipliği ise Yunus Efendi üstlenmiştir (HVS, 1325:439).

20 Nisan 1912 tarihinde önceki yıllara göre hapishanenin personel sayısının arttığı görülür. Bilecik Hapishanesi çalışanlarının/görevlilerinin isimleri, tayin tarihleri ve maaş

miktarlarını gösteren cetveldeki bilgilere göre bir müdür, bir kâtip, beş erkek gardiyan, bir vekil ve bir kadın gardiyan olmak üzere 10 personel bulunmaktadır.

Tablo. 5 Bilecik Hapishanesinin 1912 Yılı Personel Listesi

Tayın Yeri	Memuriyet Türü	Tayın Tarihi	Memurun İsmi
Hüdavendigar Vilayeti Ertuğrul Sancağı Bilecik Kazası	Müdür	22 Mart 326	Bilecik kasabasından Mehmed Efendi bin Nuri Bey
	Katib	12 T.Sani 326	Bilecik kasabasından Rifat Efendi bin Halil
	Gardiyan	1 K.Sani 324	“ “ Osman bin Ali Osman
	“	5 Haziran 326	“ “ Ali bin Mehmed
	“	16 Haziran 327	“ “ Mustafa bin Nuri
	“	13 K.Sani 327	“ “ Mustafa bin Murad
	“	17 Haziran 326	“ “ Rıza bin İbrahim
	Vekil	17 Eylül 327	“ “ Halil bin Mehmed
	Hademe	12 Mart 326	“ “ Rasim bin Abdullah
	Gardiyan Nisa	18 Nisan 315	“ “ Afet Hanım

Kaynak: BOA. DH. MB. HPS. 86/25

1917'ye gelindiğinde ise hapishane personelinin azaldığı görülür. Bu tarihte Bilecik hapishane idaresi, Müdür Mehmed Neşet Bey ve 5 gardiyandan oluşmaktadır. Hapishanede memur, kâtip ve sergardiyan bulunmamaktadır. Aynı zamanda müdür, kâtiplik vazifesine de vekâlet etmektedir (BOA. DH. MB. HPS. 28/6).

1918'de Hapishanenin idari kadrosunda artış olmuş ve personel sayısı 8'e çıkmıştır. Hapishaneler ve Tevkifhaneler Müfettiş-i Umumiliği'nin hazırladığı rapora göre, Bilecik Hapishanesi'nin müdürü Hacı İsmail Zeki Efendi, katibi Ali Efendi mahdumu Neşet Efendi, sergardiyanı Mustafa Efendi, gardiyanları Mehmed Çavuş, Mehmed Emin Ağa, Şemseddin Efendi ve Mustafa Efendi'dir, Kadınlar gardiyanı ise Halime Hanım'dır (BOA. DH. MB. HPS. 163/86).

Ertuğrul Sancağı'nın merkezi konumundaki Bilecik'teki Hapishanede idari kadrolar bu şekildeyken bağlı kazalardaki hapishanelerde kadro sıkıntısı had safhadaydı. Nitekim Söğüt Hapishanesi'nde gardiyan dışında memur kadrosunda hiç kimse yoktu. 1914'te Mustafa Efendi isimli gardiyanın istifa etmesiyle 14 Nisan 1914'te yerine daha önce Söğüt Bidayet Mahkemesi mübaşirliği görevinde bulunan Rifat Efendi tayin edildi. Hapishanenin memur kadrosunda hiç kimsenin olmadığına 2 Nisan 1914'te vilâyete bildirilmesinin akabinde, hapishaneye memur olarak Rifat Efendi tayin edildi. Fakat Rifat Efendi'nin 4 Mayıs 1914 tarihinde istifa etmesiyle bu göreve 5 Mayıs 1914 tarihi itibarıyla Mihalgazi Nahiyesi eski tahrirat kâtipi Mustafa Hulusi Efendi atandı (BOA. DH. MB. HPS. 150/5). 1916'ya gelindiğinde müdür, memur, kâtip ve sergardiyan bulunmadığı için Söğüt Hapishanesi'nin idareciliğini ve diğer görevleri Mustafa Efendi isimli bir gardiyan yürütmekteydi (BOA. DH. MB. HPS. 28/6).

İnegöl ve Yenişehir Hapishanelerinde de durum çok farklı değildi. Müdür, memur, kâtip ve sergardiyan kadroları boş olduğundan hapishane idaresi gardiyanlar tarafından yürütülmekteydi. İnegöl'de İbrahim Efendi ve Yenişehir'de Hulusi Efendi isimli gardiyanlar görevli olarak bulunmaktaydı (BOA. DH. MB. HPS. 28/6).

3.2.1.7. Tahsisat Sıkıntısı

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesiyle siyasi, sosyal ve mali sıkıntıları artmıştı. Devlet bir taraftan savaş ile uğraşırken diğer yandan da kurumlarının işleyişini temin etmekle meşguldü. Bu süreçteki en önemli problemlerden birini de ekonomik sıkıntılar oluşturmaktaydı. Bu sorun devlet mekanizmasının işleyişini zorlaştırmaktaydı. Merkezde olduğu gibi taşradaki kurumlarda da mali sıkıntılar had safhadaydı. Bu yıllarda Ertuğrul Sancağı hapishanesi de tahsisat sıkıntısı yaşayan kurumlardan biriydi. Ertuğrul Mutasarrıflığının 4 Ekim 1918 de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta bu durum açıkça görülmekteydi. Nitekim Bilecik Hapishanesi'nin tahakkuk eden 3.500 kuruşunun olduğu, ancak bu paranın havalesi daha önce iki defa istendiği halde gönderilmediği ifade edilmekteydi. Tahsisat gelmeyince eczacıya olan borçlar ödenemedi. Bunun üzerine eczacı parasını almadan ilaç veremeyeceğini söylediğinden tedavileri yapılamayan mahkûmların

hastalıkları ilerlemiştir. Çekilen telgrafta durumun vahametinden dolayı tahsisatın biran evvel gönderilmesi istenmiştir.

Ödeneğin gelmemesi üzerine Ertuğrul Hükümet tabibi, 2 Aralık 1918 tarihli telgrafında, para sıkıntısına dikkat çekerek, önceki senenin Aralık ayından bu yana hapisanedeki hastalar için eczaneden yapılan harcamaların 4 bin kuruşa ulaştığını bildirmişti. Bu borcun ödenmemesi üzerine eczacı Abdullah Efendi'nin biriken alacaklarını tahsil etmeden hapisane reçetelerine işlem yapamayacağını ifade ettiğini ve bundan dolayı da 3 ağır hastanın ilaçsız kaldığı belirtilmiştir. Tutuklu ve hükümlülerin doğrudan hayatlarını ilgilendiren bu durumun devamının caiz olmayacağını, bunun için de bir an önce maliye tahsisatının gönderilmesini istemekteydi.

Bilecik'te yaşanan bu durumun bir benzeri Bursa Vilayet Hapishanesinde de yaşanmaktaydı. 20 Ekim 1918'de Hüdavendigâr Vali Vekili tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; merkez vilayet hapishane ve tevkifhanesinde hastaların muayene ve tedavileri için tabip tarafından tanzim edilen reçetelerin borç nedeniyle eczane tarafından işleme alınmadığı bildirilmekteydi. Mahkûmların tedavisiz bırakılmasının uygun olmayacağı ve bu nedenle eczanenin talep etmekte olduğu meblağın süratle gönderilmesi talep edilmekteydi.

Bilecik ve Bursa merkez hapishanelerinin talep ettiği paralar gönderilmeyince 12 Kasım 1918 de Hüdavendigâr Vali vekili Zekai Bey tarafından konu ile ilgili Dahiliye Nezareti'ne yeni bir telgraf gönderildi. Telgrafta, merkez ve mülhakat için hapishaneler tahsisatından sene sonuna kadar 916 bin 800 kuruş havaleye ihtiyaç olduğu belirtilerek bu paranın gönderilmesi talep edilmekteydi. Konun ehemmiyetine binaen 18 Aralık 1918 tarihinde Hüdavendigâr Vali Vekili tarafından Dahiliye Nezareti'ne tekrar telgraf gönderilmiştir. Buna göre Bilecik'e maliyece tahsisat yapılmadığı için hasta olan mahkûm ve mevkûfların tedavisinin yapılamadığı ifade edilerek, merkez ve mülhakatın ihtiyaçları had safhada olduğundan bahisle gerekli tahsisatın ivedilikle gönderilmesi istenmekteydi.

Vilayet ve bağlı kazalardaki hapishanelerin ödenek sıkıntısının ve bunun ortaya çıkardığı sonuçların Vilayet tarafından merkeze defaten bildirilmesi üzerine 21 Aralık 1918 de

hapishaneler tahsisatından 4 bin kuruş Bilecik'e gönderilmiştir (BOA. DH. MB. HPS. 36/21).

3.2.1.8. Nakiller

Hapishanelerde yaşanan aşırı yoğunluk ve ortaya çıkan olağanüstü durumlar nedeniyle zaman zaman mahkûmların yerleri değiştirilmiştir. 15 Aralık 1914'de Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyetince, İstanbul hapishanesindeki mahkûmlardan 25'inin Edirne'ye, 25'inin de Bilecik'e gönderileceği Edirne Vilâyetine ve Ertuğrul Mutasarrıflığına bildirilmiştir. Savaşın ortaya çıkardığı olağanüstü durumdan dolayı mahkûmların sevklerinin hemen yapılması ve tahliye edilenlerin yerine yerleştirilmesi istenmiştir.

28 Aralık 1914'te Ertuğrul Mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıyla İstanbul'dan gönderilen 25 mahkûmun Bilecik Hapishanesine teslim edildikleri bildirildi. Bu mahkûmların muamele kayıtlarının yapılabilmesi için müzekkere hükümlerinin gönderilmesi gerekmekteydi. 6 Ocak 1915'de Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyetinin İstanbul Vilayetine gönderdiği yazıda Bilecik hapishanesine gönderilmiş olan 25 mahkûma ait hüküm evraklarının Ertuğrul Sancağı'nın talebi ile 2 Ocak 1915'de Bilecik hapishanesi müdüriyetine gönderildiğini bildirmiştir. Böylelikle İstanbul hapishanesinden Bilecik'e gönderilen mahkûmların hapishane kayıtları yapılmıştır (BOA. DH. MB. HPS. 105/34).

3.2.1.9. 1918 Yılında Bilecik Hapishanesi'nin Durumu

1918 yılında Dâhiliye Nezareti Hapishane ve Tevkifhane Müfettişlerinin hazırlamış olduğu raporda Bilecik Hapishanesi ile ilgili şu bilgiler verilmekteydi; Bilecik Hapishanesi görülen hapishaneler içinde en mükemmeli ve en temiziydi. Müdür dikkat ve itinası ile hapishanenin tüm aksamını temiz tutmuş ve koşulların hiç birinde diğer hapishanelerde tesadüf edilen gayrisihhî hal görülmemiştir.

Mevkuf ve mahkûmlar tamamen tefrik edilmiş ve çocuklarda ayrı bir odaya konulmuştu. Hapishane defteri de gayet muntazam tutulmuştu. Mahkûm ve Mevkufların tuvalet

ihtiyaçlarını gidermeleri için her koşulda kapıların yanına gayet sıhhi ve muntazam bir şekilde abdesthane yapılmış ve bunlar özel kanallar vasıtasıyla ana lağıma bağlanmıştı. Mahkûmların, çamaşırlarını temiz kullanmaları için özel alanları mevcuttu. Koğuşların hepsinde, temiz hava girmesi için özel havalandırma pencereleri bulunmaktaydı.

Bilecik Hapishanesi'nin gayet temiz bir hastanesi vardı. Hastanenin her cephesi gayet temizdi, tenkit edilecek hiçbir şey görülmemişti. Kadınlar hapishanesi her ne kadar erkek hapishanesi kadar muntazam değilse de yapılacak bir tamirat ile eksikleri giderilebilirdi. Bilecik erkek hapishanesinde altı oda kadın hapishanesinde ise üç oda bulunuyordu (BOA. DH. MB. HPS. 163/86).

3.3. Bilecik'te Sürgün ve Sürgün Hayatı

Geleneksel bir cezalandırma yöntemi olan sürgün, iktidardaki muktedirler tarafından özellikle 19. yüzyılda muhalefeti veya muhalif olanı sindirme siyaseti olarak kullanıldı. Üç kıtada çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nde iktidar siyasi sürgünleri Anadolu'nun içleri, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika gibi uzak bölgelere gönderiyordu (Acehan, 2008:25–27). Kuzey Afrika'nın kaybedilmesi ve uzak coğrafyalarda devletin egemenliği zayıflayınca, sürgünler Anadolu'nun küçük, güvenli ve kontrol mekanizmasının güçlü olduğu yerlere yapılmaya başlandı. Bu dönemde yapılan sürgünlerde gönderilecek bölgenin yalnızca mahrumiyet bölgesi olması bir ölçü değildi. Bunun yanında kontrol edilebilirlik ve devletin hakimiyeti açısından emin olunan yerler de sürgün mahalli olarak kullanıldı. Yeni konjonktür ve sınırlar çerçevesinde Anadolu'da Hüdavendigâr, Ankara, Sivas, Kastamonu, Konya gibi vilayetlerle bunlara bağlı olan ve olmayan bazı sancaklar sürgün yeri haline geldi (Özkan, 2006:193).

Osmanlı'da sürgün, zorunlu bir ikamet cezasıydı. Bu nedenle suçun nevine ve suçlunun konumuna bağlı olarak sürgün, gönderildiği yerde belli bir oranda serbestçe hareket edebilir, bulunduğu yerin sakini gibi yaşayabilirdi. Sürgün yeri de suçun durumuna, kişinin işgal ettiği makama, statüye ve suça göre değişiklik gösterirdi (Köksal, 2006:288).

Sürgün olan kişinin ne kadar süre zorunlu ikamete tabi tutulacağı belli değildir. Bu cezaya çarptırılan kişiye sürgün yerine vardıktan sonra oranın yöneticileri tarafından kalacak bir

yer tahsis edilirdi. Kendi başına veya ailesiyle birlikte sürgün hayatı yaşayanlar da olurdu. Sürgüne uğrayan kişinin, affına veya başka bir yere nakline dair yeni bir hüküm gelmedikçe asla serbest bırakılmazdı. Ancak siyasi konjonktür, sürgünün sağlık ve yaş durumları ile ailesinin ve nüfuz sahibi bazı kişilerin ricaları neticesinde sürgün hayatı son bulabilirdi (Daşcıoğlu, 2007:183–194).

1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esasi'ye göre Padişah, gerektiğinde sıkıyönetim ilan edebilecek ve idari ve siyasi gerekçelerle gerekli gördüğü kişileri sürgüne gönderebilecekti. Nitekim II. Abdülhamid 20 Eylül 1877 tarihinde bir kararnameyle ülkede sıkıyönetim ilan etmiş ve başta Mithat Paşa olmak üzere birçok mebusu sürgün etmiştir (İnuğur, 1982:258–259).

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki Fırkası da muhaliflerini farklı bölgelere sürgün etmek suretiyle iktidarını sağlamlaştırmaya çalıştı (Acehan, 2008:25). Bu kapsamda İttihatçılar tehlikeli kabul ettikleri şahısları ve özellikle Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na yakın olarak gördükleri kişileri farklı yerlere sürgün ettiler. Bu yerlerden biri olan Bilecik'e de siyasetçi, asker ve edebiyatçı gibi farklı meslek guruplarına mensup birçok kişi sürgün edildi.

3.3.1. Ferdi Sürgünler

Refik Halit Karay

II. Meşrutiyetin ilan edilmesi, Osmanlı halkında büyük ümitler yeşertmişti. Fakat kısa süre sonra bu iyimser hava kayboldu ve İttihatçılar aleyhinde güçlü bir muhalefet oluştu. Öyle ki İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecilerinin devlet yönetimindeki tecrübesizlikleri Türk edebiyatının önemli simlerinden Refik Halit gibi mizah yönü çok güçlü olan bir yazara malzeme oldu (Aktaş, 1986:23). Bu yazılar da onun sürgün edilmesine neden oldu. Yazar, dergilerde “Kirpi” takma adıyla birçok siyasi hiciv yazısı kaleme aldı. İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarını eleştiren yazılarından dolayı Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin akabinde Sinop'a sürüldü. Buradan da Çorum, Ankara ve Bilecik'e yollandı (Enginün, 2007:109).

Sinop'tayken Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sahil şeridinde bulunması mahzurlu görülen yazar Çorum'a gönderildi. Burada kendisini ziyarete gelen annesini ani bir şekilde kaybetti ve kendisinin Ankara'ya naklini istedi. Ankara Valisi Reşat Bey de buna izin verdi. Burada üç ay kalan Refik Halit Ankara'da çıkan yangın ve kışın yaklaşmasını gerekçe göstererek Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Bilecik'e nakledilmesi talebinde bulundu ve Talat Bey de bu isteği kabul etti (Aktaş, 1986:27).

Bilecik'e giderken bir mahkûm gibi muhafaza altında değil serbestçe seyahat edeceği Vali tarafından kendisine bildirilmesine rağmen bineceği trene inzibat çavuşu ve polis yerleştirdi. Trenle seyahat eden yazar, lokomotifler odunla işlediğinden, Ankara'dan Bilecik'e bir buçuk günde ulaşabildi. Sonbaharda Bilecik'e gelen yazarın ilk işi nakil tezkeresini mutasarrıfa götürmek oldu. Refik Halit'in ifadesiyle:

“ O gün cumaya denk geldiği için resmi daireler tatildi. Yolda yürüdüm. Temiz, ferah bir sokakta, kapısı açık duran ve eşliğinde jandarma bekleyen evi kolayca buldum. Kılık kıyafetim düzgündü. Belki de düzgünden de üstün. Zayıf olmakla birlikte halim biraz çalımlı da! Jandarma hemen koştu. Selam verdim. Girdiğim antrenin sol tarafına rastlayan odanın da kapısı açıktı; içeride iki kişi oturuyordu; epeyce genç iki zat. Ben girince ayağa kalktılar. Mutasarrıf olduğunu tahmin ettiğim yakışıklısı –buyurunuz, safa getirdiniz Refik Halit Bey! Dedi. Cebimden tezkereyi çıkarmakla meşgulüm, oturamıyorum. Mutasarrıf: Bırakalım şimdi onu! Şöyle teşrif ediniz. Buraya gelişinize çok memnun oldum. Otelde kalamazsınız, rahat edemezsiniz, hemen bir pansiyona taşınmanız lazım. Karşısındakine döndü emir veriyor: -Muhasebeci Bey! Beyefendiye hemen bir yer bulmalısınız. Hani ya şu Protestan kadının pansiyonu yok mu? En muvafığı orası olacak. Acaba boş mu? Jandarma bakıversin...” (Karay, 1990:23–25).

Bilecik'teki sürgün hayatı böylelikle başlayan Refik Halit'in yanına eşi de gelmişti (BOA. DH. ŞFR. 83/147). Burada bulunduğu dönemde ittihatçılar tarafından izlenmekteydi (BOA. DH. EUM. MH. 180/34). Ankara'nın kireçli ve kumlu sularını içmekten böbreklerine sancılar giren yazar Bilecik'ten memnun kalmıştı. Bilecik'i tarihin sevimli bir beşiği olarak görmekteydi. Kaldığı dönemde buranın dağlarında dolaşmaktan büyük keyif alan yazar bölgenin istilaya, felakete ve faciaya maruz kalmayacağını düşünürdü (Aktaş, 1986:27).

Ama her ne olursa olsun o bir sürgündü. En büyük hayali İstanbul'a dönebilmektir. Bu amacına uygun gelişmeler olmuştu. Ömer Seyfettin, Refik Halid'e bir mektup yazdı ve Türk Yurdu mecmuasında yayınlanmak üzere bir hikâyeye istedi. Halit “Boz Eşek” ve “Küs Ömer” adlı hikâyeleri yazdı ve yolladı. Boz Eşek hikâyesini Celal Sahir, Sadrazam Talat

Paşa'ya bizzat okudu. Paşa beğendi ama hicivlerinden ötürü sevmediği yazarın hikâyesinin neşredilmesini ancak isminin konmamasını istedi (Karay, 1990:104).

Bu hikâye Ziya Gökalp'ın dikkatini çekti. Gökalp ve Ömer Seyfettin, Refik Halit'in Türkçeyi en iyi kullanan yazarlardan biri olduğuna hükmettiler. Yeni Mecmua için yazardan yeni hikâye istendi ve yayınlandı. Böylece Refik Halit, Ziya Gökalp'ın desteğini temin etti (Aktaş, 1986:28). Refik Halit yanında bulunan eşi Nazıma Hanım'ı ilk çocuğunun doğumu yaklaştığı için İstanbul'a gönderdi. Kendisi de İstanbul'a gitmek için Dâhiliye Nezareti'ne vekâlet eden Cemal Paşa'dan on günlük izin istedi. Bu talebe gelen olumlu cevap onun sürgün hayatının da sonu oldu. Refik Halit, Bilecik'ten dönüşü hakkında şunları söyler:

“Bilecik'te karlı bir kış sabahı idi. Mustafa Sabri Efendi ve Şeyh Salih Efendi ile soba başında oturmuş, sohbet ediyorduk. Ben son yazdığım bir hikâyeyi (Sarı Bal) okumuştum, Sabri Efendi bitirmeye çalıştığı dini bir makaleyi izah ediyordu. Kapının çingırağı çaldı, köşe penceresinden başımı çıkardım: Merkez komiseri elinde telgraf, karın buğulaştırdığı bir sesle: -Müjde Bey dedi, İstanbul'a gidiyorsunuz! İstanbul'dan çıkmalı beş sene olmuştu... Demek dünya gözüyle memleketimi bir daha görmek müyesser olacaktı. Telgrafa baktım: Dâhiliye Nazırı vekili Cemal imzasıyla bana kısaca on gün müsaade verildiğini bildiriyordu. Mutasarrıf bunu komiserliğe havale etmişti, bittabi muhafaza altında sevk ve yine öyle iade olunacaktım. Memur: -Ne zaman gideceğiz? Dedi. – Hemen dedim, ilk trenle, velev ki marşandiz olsun! Acele ediyordum, zira İstanbul'da ilk yavrumun dünyaya gelmesi pek yakındı. Kütahya'nın sabık ve lahık mebusu Ferit Bey'e veda ettim. Bana “artık dönmezsin!” dedi. Her iddiası daima aksi çıkan menfa yoldaşımın bu hükmü biraz canımı sıktı. Meğerse doğru düşünmüş imiş! O gece kar, tipi içinde Baş komiserle bir yük katarına atladık. İstanbul'a doğru yuvarlanıyorduk...” (Karay, 1964:35–36)

On günlük izinle İstanbul'a gelen yazar Ziya Gökalp ile tanıştı. Gökalp onu İttihatçıların hincından korudu. Aldığı iznin süresi bitince Yeni Mecmua'ya giderken tevkif edildi. Refik Halit, kartını polislerden birine vererek Yeni Mecmua'ya götürmesini istedi. Polisin kartı ulaştırmasıyla, Ziya Gökalp devreye girdi ve hapisten çıkartıldı (Aktaş, 1986:28). İlk sürgün dönüşü tehlikeyi böyle atlatan Halit, Yeni Mecmua'da kaleme aldığı bir başka yazı nedeniyle Talat Paşa'yı kızdırdı. Paşa “yollayın şunu ters yüzü Bilecik'e... Refik'i orası paklar!” diyerek eski sürgün yerine yollanmasını emretti (Karay, 1990:105). Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki merkezine giderek Refik Halit'in İstanbul'da kalması için Talat Paşa'dan

izin aldı (Aktaş, 1986:28). Böylece izinli olarak İstanbul'a gelen yazarın Bilecik'teki iki yıllık sürgün hayatı da son buldu (Kabaklı, 1969:352).

Ahmet Ferit Tek

İttihatçılarla ters düşerek Bilecik'e sürgün edilenlerden birisi de Türk Ocağının ilk başkanı olan ve 1909'da Kütahya mebusu olarak meclise giren Ferit Tek'tir. Mecliste Fırat üzerinde nakliyatçılık yapan Lynch (İngiliz) şirketinin imtiyazının uzatılmasına ve bu husustaki İttihat ve Terakki'nin fırka kararına karşı çıkınca 1909 sonunda fırkadan uzaklaştırıldı. 1912 seçimlerinde Meclis dışında bırakılarak muhalifler arasında yer aldı. 1912'den itibaren İfham Gazetesi'ni çıkarmaya başladı. Aynı sene içinde Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kurdu. Mahmut Şevket'in katli üzerine gazetesi kapatıldı ve kendisi de Mustafa Suphi ve diğer muhaliflerle birlikte 24 Haziran 1913'te sürgün edildi (Şimşir, 2006). 1913 yılında önce Bursa'ya sonra da sırasıyla Sinop ve Bilecik'e gönderildi. Buralarda beş yıl boyunca sürgün hayatı yaşadı (Öztuna, 2008: 231). Sinop'tan sonra Ferid Bey'in Bilecik'e naklinin uygun bulunmasıyla birlikte sürgün hayatı burada devam etti (BOA. DH. EUM. 1.şb. 2/64). Bilecik vilayetine yapılan sürgünleri gösterir cetvelde Ferit Bey'in Sinop Mutasarrıflığı'nın 2 Ağustos 1915 tarihli yazısıyla Bilecik'e geldiği anlaşılmaktadır. Cetvelde Bilecik'e nefy sebebi meçhul olarak gösterilmiştir. Maaş ve yevmiye de almamaktadır (BOA. DH. EUM. MH. 128/34). Bilecik'te sürgün günlerini geçiren Ferit Bey'in yanında önemli bir edebiyatçı olan eşi, Müfide Ferit de bulunmaktadır. Müfide Ferit ilk romanı olan Aydemir'i Yusuf Akçura'nın desteği ve onun deneyimlerinden faydalanarak Bilecik'te kaleme aldı. Devrin ruhuna uygun düşen siyasi roman o dönemde büyük bir ilgi uyandırdı (Enginün, 2007:443). Aydemir romanı o dönemde Turancı romanlar arasında gösterildi. Bu roman edebi düzeyi çok yüksek olmamasına rağmen sevilerek okunmuş ve okuyucu kitlesini de derinden etkilemişti. Bilecik'te sürgün hayatındayken yazılan Aydemir romanı, başta Şevket Süreyya olmak üzere birçok kişinin bu adı benimsemesine vesile olmuştur (Enginün, 2007:445).

Şeyhülislam Mustafa Sabri

Bilecik'te sürgün hayatı geçiren bir diğer siyasi ise 1908 meclisine Tokat Mebusu olarak giren Mustafa Sabri Bey'dir. Önceleri İttihat ve Terakki'den yana tavır almıştı (Birinci, 1990:238). Fakat belli bir zaman sonra 21 Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkası'nın ve 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı (Güneş, C1, 1996:390–92). 23 Ocak 1912'de gerçekleşen Babiâli baskını üzerine yurt dışına çıktı. Önce Mısır'a ardından da Romanya'ya geçti. Savaşın devam ettiği günlerde Osmanlı ordusu Bükreş'e girince Sabri Efendi, İstanbul'a yollandı (Birinci, 1990:219). Müebbet kürek cezasına³⁴ çarptırılan Hoca Mustafa Sabri Efendi buradan Bilecik'e gönderildi (BOA. DH. EUM.1.ŞB. 6/31). Geçimini temin edebilmesi için Sabri Efendi'ye Bilecik'te bulunduğu dönemde aylık 1.500 kuruş maaş bağlandı (BOA. DH. EUM. MH. 157/38). 1918'den sonra siyasi faaliyetlerine devam etti. Damat Ferit kabinelerinde (4 Mart 1919 ve 30 Temmuz 1920 tarihlerinde) şeyhülislam olarak görev aldı (Güneş, C.1, 1996:31–37–329).

İsmail Hakkı Paşa

Bilecik'e sürgün edilen Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarından birisi de Amasya eski mebusu İsmail Hakkı Paşa'dır. 1909'da kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın, 1909 toplantısında, İsmail Kemal başkanlığa, İsmail Hakkı Paşa ise ikinci başkanlığa seçildi (Birinci, 1990:110). 1911 yılında da parti başkanı oldu (Güneş, C.1, 1996:387). Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı (Tunaya, 2007:286). Aynı partinin Meclis-i Mebusan heyeti reisliğini de yaptı. 18 Ocak 1912'ye kadar bu görevini devam ettirdi (Birinci, 1990:66). İttihatçıların yönetimi ele geçirmesiyle birlikte o da sürgün edildi. Önce Kastamonu'ya gönderilmişken ardından Kastamonu Vilayeti'nin 30 Kasım 1915 tarihli yazısıyla Bilecik'e yollandı. Sürgün sebebi Bilecik yetkililerince meçhul olarak belirtilmiştir. Paşa'ya burada bulunduğu dönemde 3.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA. DH. EUM. MH. 128/34; BOA. DH. ŞFR. 60/133). Aldığı maaş bir ara kesintiye uğramışsa da yeniden bağlanmıştı (BOA. DH. EUM. 1.şb. 10/17). İsmail Hakkı Paşa,

³⁴ Kürek cezasına çarptırılan suçlular eskiden gemilerde kürek çekerek cezalarını tamamlarlardı. Daha sonra "kürek cezası" deyimini yalnızca "ağır ceza" anlamında kullandı.

Bilecik'te bulunduğu süreçte Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından takip edilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 60/177). 2 Ekim 1918'de İsmail Hakkı Paşa, siyasi suçlulara af getiren irade gereğince affedilmeyi talep etmiştir (BOA. DH. EUM. 1.şb.13/1). Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi üzerine İttihat ve Terakki hükümeti düştü. Sonrasında ise genel af ilan edildi. Farklı yerlerde sürgün hayatı yaşayan Hürriyet ve İtilâf mensupları gibi Paşa'nın da sürgün hayatı son buldu.

Diğer Sürgünler

Yukarıda ifade edilen önemli isimler gibi siyasi nedenlere bağlı olarak Bilecik'e yollanan başka sürgünler de bulunmaktaydı. Doktor Ali Haydar bunlardan biriydi. Politik nedenlerden ötürü, Mekteb-i Tıbbiye'den uzaklaştırılıp ailesiyle birlikte Bilecik'te mecburi ikamete tabi tutulmuş ve kendisine aylık 800 kuruş maaş tahsis edilmişti (BOA. DH. EUM. MH. 157/38). Eşi ve çocukları için de “sevk muavenet tertibi”nden 15 kuruş maaş istemişti (BOA. DH. EUM. MH. 173/52). 18 Haziran 1917'de Bilecik'e yeniden iade edilmek üzere İstanbul'a çağrılmıştır (BOA. DH. ŞFR. 77/145).

Terlikçi Salih de siyasi nedenlerden ötürü sürgün edilenlerdendi. Sinop'ta sürgün iken Çorum'a oradan da Bilecik'e gönderildi (BOA. DH. EUM. MH. 14/51). İstanbul'da terlikçilik sanatıyla meşgul olan Salih, 1913'ten itibaren Anadolu'nun muhtelif yerlerinde sürgün hayatı yaşamıştı. 6 Ağustos 1917'de Ertuğrul mutasarrıflığına yazmış olduğu dilekçesinde; İstanbul'da elde ettiği mevki, sanat ve ticaretinin mahvolduğunu dile getirerek, kendisi için tahsis edilen 240 kuruşluk maaşın yetmediğini, İstanbul'a dönmesine müsaade edilmesini ya da tahsisatının artırılmasını istedi. Bu isteği yerine getirilmeyince (BOA. DH. EUM. MH. 161/46), Bursa'ya nakil edilmesini talep etti. Bunun üzerine 6 Mart 1918'de Vilayet tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda; Salih Efendi'nin tahsisatın azaldığı, zaruret ve ihtiyaçlarının arttığı, mahir bir kunduracı olduğu için ustaya ihtiyacı olan Bursa Sanayi Mektebi'nde istihdam edilmesi önerildi. Bu nakil sayesinde mektebin ihtiyacı olan bir kundura ustası elde edilmiş olacaktı. Ancak buraya nakline izin

çıkmadı (BOA. DH. EUM. KLU. 13/13 ve 13/A). Salih Efendi de bunun üzerine af talebinde bulundu³⁵ (BOA. DH. EUM. 1.şb. 6/12).

Bilecik'te ikamete mecbur edilen bir diğer kişi, Akka'daki sürgün hayatından 20 Ocak 1917 tarihli şifre ile Bilecik'e nakledilen emekli Binbaşı Nevres Bey'dir. Nakil kararı kendisine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Beyrut Vilayetine çekilen telgrafla bildirildi (BOA. DH. ŞFR. 60/71; BOA. DH. EUM. 1.şb. 6/5). 22 Mart 1916'da Bilecik'e gönderildi, sürgün sebebi meçhul olarak kaydedilmiştir. Bilecik'te bulunduğu dönemde kendisine 1.207 kuruş maaş verildi (BOA. DH. EUM. MH. 128/34), Nevres Bey gibi Kumanovalı Abdurrahman Efendi de Bilecik'e siyasi nedenlerden ötürü sürgün edilenlerden birisiydi (BOA. DH. EUM. MH. 165/86).

Başka yerlerde sürgün hayatı yaşayıp da Bilecik'e gitmek isteyenler de vardı. Siyasi görüşü nedeniyle Konya'ya sürgün edilen Kavakçızade Şakir Efendi, 1 Nisan 1917'de ailevi ve sağlık nedenlerinden ötürü ailesiyle birlikte İstanbul'a ya da Bilecik'e gitmesine müsaade edilmesini istemiştir (BOA. DH. EUM. 4.şb. 10/13; BOA. DH.EUM. 1.şb. 5/32). Nallıhan'da sürgün hayatı yaşayan İştirak Gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Efendi de Bilecik'e gitmek isteyenlerdendi (BOA. DH. EUM. 1. şb. 6/4).

3.3.2. Bölgesel Sürgünler

Bilecik'e Sürgün Edilen Suriyeliler

Araplar yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresi altında yaşadılar. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine girmesiyle birlikte diğer unsurlar gibi onlar da ayrılıkçı hareketlere tevessül ettiler. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır koşullarda bu durum daha da hayati bir hal almaya başladı. Bu dönemde Arap ihtilâlcileri düşman unsurlarıyla birlikte hareket etmekteydiler. Dördüncü Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa ihtilâlcilerin olumsuz tutumlarını tespit etmesine rağmen nedamet duymuş olduklarına inanarak herhangi bir işlem yapılmamasına karar vermişti. Fakat yaşanan gelişmeler Arap ihtilâlcilerin Suriye ve Filistin bölgesinde bir kargaşa çıkarmak fikrinden vazgeçemediklerini gösterdi. Cemal Paşa, Suriye'de bulunan

³⁵ Salih Efendi'nin af talebinin neticesine dair kayıtlarda bir bilgi bulunamadı.

birliklerin hepsinin Araplardan oluşmasını dikkate alarak bir ihtilal çıkması durumunda bu isyanı bastırmak için elinde hiçbir vasıtanın olmadığını düşündü ve bazı caydırıcı tedbirlere müracaat etti. Bunlardan biri Divan-ı Harp'te yargılanan suçluların hükümlerini tasdik etmek oldu. Bu durum, ihtilâlciler hakkında en merhametsiz tarzda hareket edileceği fiilen ortaya koydu ve etkili oldu (Cemal Paşa, 1996:210–211–246).

Suriye Valisi Cemal Paşa'nın benimsediği bir başka yöntem de tehlike arz eden Arap unsurların başka bölgelere sevkidir. Düşman ile birlikte hareket eden aşiretler başka yerlere gönderilirken, devletten yana tavır alanlar kendi bölgelerinde iskân edildiler (Dündar, 2008-b:94). Yerleri değiştirilen Suriyeli Araplar batı bölgelerine gönderildiler. Suriye'deki tehcir uygulaması 1916'da başlayıp 1917'ye kadar devam etti (Dündar, 2008-b:96). Sevkin gerçekleştiği mutasarrıflıklardan biri de Bilecik'ti. Buraya gönderilenler 1916–1917 tarihleri arasında gelmişlerdir.

Bilecik'e gönderilenler Şam, Hama, Hayfa gibi Suriye'nin muhtelif bölgelerindendi. Fehmi Efendi, Musa Efendi, Ali bin Ahmed Cündi³⁶ ve Hayfa'lı Eyüp Baytar Bilecik'e sevk edilen Suriyeli Araplardandı. Bunlar 1918'e kadar burada ikamet ettirilmişlerdir. Fakat bazı nedenleri öne sürerek başka yerlere gitmeyi isteyenler de olmuştur. Şamlı Şem'izade Fehmi Efendi bunlardan biridir. Fehmi Efendi 15 Şubat 1917 tarihli arzuhalinde; kızı ve eşinin tehlikeli hastalıklara müptela olduklarını, tabibin mutlaka ameliyat olmaları gerektiğini söylediğini, Bilecik'te uzman tabip olmadığı için hayati tehlikeleri olduğunu, tedavi ettirmek için İstanbul ya da Bursa'ya nakledilmelerini istemekteydi. 27 Şubat 1917'de Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen yazıyla Fehim Efendi'nin mekan değişikliğinin uygun olup olmadığı soruldu. Cemal Paşa verdiği cevapta:

“Bu nakil müracaatları hakkında nokta-i nazar-ı âcizanem şudur: Eğer bu ailelerin esaslı esassız nakil istid'alarını nazar-ı dikkate alırsak kendilerini hiçbir yerde iskâna muvaffak olamayız. Binaenaleyh nakil talebinde bulunanlara, bulunduğu yerden daha pek çok uzak bir yer teklif etmek şartıyla cevap vermeliyiz. Bunlar müracaatlarını resmi raporlarla tevsik etmelidirler. Şem'izadelerin en zararlı ailelerden olduğunu da arz eylerim.” (BOA.DH. EUM. 4.şb. 10/29-B).

³⁶ Cemal Paşa, Ali bin Ahmed Cündi ile aynı aşiretten olan İzzet El Cündi hakkında çok ağır konuşur. Onu ahlâksız olarak tanımlar ve çok tehlikeli kabul eder. İngiliz ve İtalyan parasıyla ihtilâl çıkarmak gayreti içinde olduğunu söyler (Cemal Paşa, 1996:213).

demmişti. Bu cevap üzerine Fehmi Efendi'nin nakline müsaade edilmeyecekti. Nakil talebinin geri çevrilmesi Fehmi Efendi ve ailesinin sağlık meseleleri ile ilgilenilmediği anlamına da gelmemelidir. Zira Fehmi Efendi'nin eşi ve kızına tedavi edilmeleri için 20 günlüğüne Bursa'ya gitme izini verilmiştir (BOA. DH. EUM.4.şb. 10/37)

Suriyeli sürgünler memleketlerine geri dönmek için yazdıkları arzuhallerinde Bilecik'e gönderilmelerini gerektirecek herhangi bir durumlarının olmadığını ifade etmektedirler.

Mesela Musa Efendi, 18 Kasım 1916 tarihli arzuhalinde:

“Suriye Vilâyetine bağlı Hama Sancağı'nın Süleymaniye Kazasındanım ve İslam'ım, yedi ay önce Bilecik kasabasına ailemle gönderildim. Bilecik kasabasında hükümetin sayesinde rahat ve istirahatte isem de Bilecik'e gönderilmemi mucib bir hal ve fiilim yoktur. Doğduğum günden bu güne kadar sırf emlak ve arazimin ziraat ve imarıyla iştigal etmekteyim. Yalnız Kur'an-ı Kerim okuyabiliyorum. Yazmak bilmiyorum. Hayatımda siyaset nedir bilmem. Dünyada hükümet-i Osmaniye'mizden başka hükümet olup olmadığını bilmediğimi ifade edebilirim. Bildiğim bir şey var ise velinimetim Hükümet-i Osmaniye'mize itaat ve sadakattir. Her vakit canımızla malımızı devletin uğruna feda etmişiz. Siyaseti ve fırkayı ve ulum-i ictimaiyyeyi yapanlardan hiçbir kimse ile alakam ve yakınlığım yoktur. Kimseyi de bilmiyorum” (BOA. DH. EUM. 4.şb. 8/17)

şeklinde haksız yere sürgüne gönderildiğini ifade edecektir. Aynı şekilde Ali bin Ahmed Cüdi'de 16 Ekim 1917'de Dahiliye Nezaretine yazdığı arzuhalde sevk gerekçesini bilmediğini

“Suriye Vilayetinde tabi Hama Sancağı, Selimiye kazası merkezi bulunan Selimiye kasabası ahalisindenim, 8 sene Selimiye kazası Bidayet Mahkemesi azalığı görevini sadakat ve iffetle yerine getirdim, bugüne kadar hükümetin birliğinden başka bir işle uğraşmadım, hiçbir siyasi grupla ilişkim olmadı, ama 6 ay önce 10 nüfusla ailecek Bilecik'e gönderildim, Hama'dan çıkmadan önce durumu öğrenmek için müracaatta bulundum, Halep'ten dahi telgrafla sual ettim ama cevap alamadım (BOA. DH. EUM. 4.şb. 8/4)

şeklinde ifade etmiştir.

Her iki dilekçede de Osmanlıya bağlılık, hiç bir siyasi grup ile ilişkili olmama durumları ifade edildiğine göre Suriyeli sürgünler aslında Bilecik'e gönderilme nedenlerinin ayrılıkçı düşüncelerinden kaynaklandığını çok iyi biliyorlardı. Ama onlar bu durumu bilmezlikten gelerek ve farklı gerekçeler öne sürerek memleketlerine dönmek için müsaade talebinde bulunmuşlardır. Musa Efendi; “...çocukları askerlik hizmetinde oldukları için arazilerinin

işlenemediği, hayvanlarının da telef olma ihtimalinin yüksek olduğu...”(BOA. DH. EUM. 4.şb. 8/17), Ali bin Ahmed Cüncü, “...arazi ve emlakını idare etmek ve hükümete hizmete devam etmek...” (BOA. DH. EUM. 4.şb. 8/4), Hayfa’lı Eyyüb Bey, “...Arkadaşları olan Suriyelilerin hepsinin memleketlerine gittiği, sadece kendisi ve eşinin Bilecik’te kaldığı, lisan bilmediği, akraba, mal ve mülklerinin orada olduğu, valide ve pederinin hizmetlerinden mahrum kaldığı...”(BOA. DH. EUM. 4.şb. 21/40; BOA. DH. EUM. 4.şb. 21/55) gibi gerekçelere sığınarak dönme talebinde bulundular.

Cemal Paşa’nın Suriye Valiliği görevini bırakmasından sonra Meclis-i Vükela’nın 23 Şubat 1918 toplantısında alınan karar doğrultusunda kadınlar ve 16 yaşından küçük erkeklerin Suriye’ye dönmelerine müsaade edildi (Dündar, 2008-b:106). Geri dönüşlerde yaş sınırlaması, üzerinde titizlikle durulan konuların başında gelmekteydi. Nitekim 26 Mayıs 1918’de Adana Vilayetince Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’ne gönderilen yazıda; Halep’e gitmek üzere seyahat varakası talebinde bulunan Ali Cüncü Efendi’ye izin verilip verilmemesi soruldu. 6 Haziran 1918’de Nezaret, Dördüncü Ordu Kumandanlığının emri olmaksızın on beş yaşın üzerindeki Suriyelilerin Adana Vilayetinden öte tarafa geçmelerine müsaade edilmeyeceğini bildirdi (BOA. DH. EUM. 4.şb. 20/32). 1918 yılının ekim ayında İttihat ve Terakki Fırkası’nın hükümetten ayrılmasından sonra Kasım ayında kadın, erkek, yaşlı, genç tüm Arapların memleketlerine dönmeleri için izin verildi (Dündar, 2008:106). Nitekim Bilecik’te bulunan Arap ailelerin çoğu memleketlerine dönmek üzere 11 Mayıs’ta yola çıkmışlardı (BOA. DH. EUM. 4.şb. 20/15).

BÖLÜM 4: SOSYAL HAYAT

4.1. Nüfus

II. Mahmut dönemi öncesine ait Osmanlı Devleti'nin nüfusuyla ilgili net bilgiler bulunmamaktadır. 1831 yılında ülke nüfusunu tespit etmek amacıyla yapılan sayım bir ilk olup bu tarihten önce herhangi bir sayım yapılmamıştır. Ancak, toprak sayımı münasebetiyle oluşturulan tahrir ve avarız defterlerinden bir takım nüfus çıkarımları yapmak mümkündür. Bu kayıtlarda temel ölçü birey değil vergi veren hanedir. Defterlerde geçen hane sayısını nüfus verilerine dönüştürürken, hanenin kaç kişi üzerinden hesaplanacağı sorusu demografi tarihi araştırmacılarını meşgul etmiş ve bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Hanede yaşayan nüfusu belirlemek için; F.Braudel, hane sayısının 4,5–5, Barkan 5, F.Sümer 7, J.C. Russel 3,5, M.A. Cook 4,5, N.Göyünç 5, Bruce Mc. Gowan 6 sayıları ile çarpılmasının en iyi nüfus sonucunu vereceğini belirtmişlerdir. Bu görüşlerden genel kabul göreni hane sayısının 5 ile çarpımı olmuş ve bu işlemin akabinde çıkan rakama mücerret sayının eklenmesiyle yaklaşık genel nüfus bulunmuştur (Arslan, 2001:86–92). Bu yöntemle yapılan çalışmalar bir tahmin olup kesin netice verememektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde şehirden kırsala, doğudan batıya hanede yaşayan kişi sayıları değişebilmektedir.

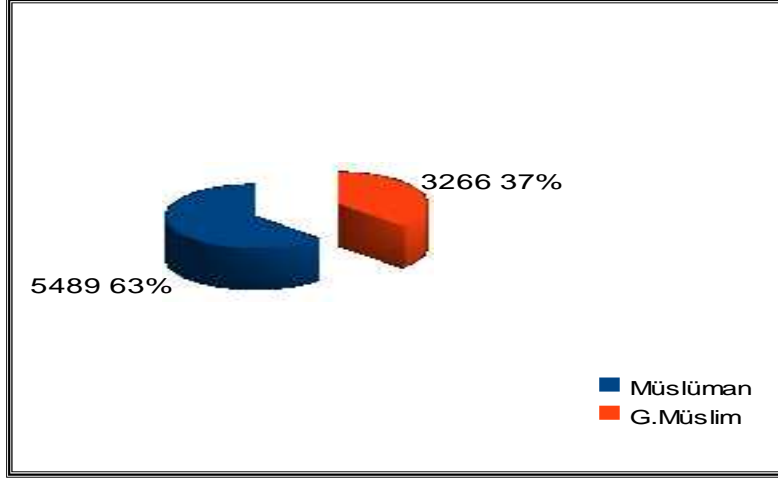
Yukarıda ifade edilen yöntemle göre 16. yüzyıl başlarında Bilecik Kasabası'nın nüfusu yaklaşık olarak 700 civarındaydı. Bu sayının 70'ini gayrimüslim nüfus oluşturmaktaydı. Bu dönemde Bilecik; Dere, Kadı, Emir, Pazar, Hisar, Börkçüler olarak altı Müslüman mahallesi ile bir gayrimüslim cemaatten oluşan küçük bir kasabaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Hacı Şüca ile Orhan Camii mahallelerinin eklenmesiyle mahalle sayısı sekiz olmuştu. Toplam nüfus ise 1.600 dolaylarına ulaşmıştı. 1649'da Bilecik; Gazi, Cami-i Kebir, Debbağlar, Pazar, Osmangazi, Nalbandilyas, Hisar, Ak Mescit, Emirler olmak üzere dokuzu Müslüman biri Hıristiyan olan on mahalleden oluşuyordu. Bu dönemde Bilecik, coğrafi yapısının elverişli olmaması nedeniyle kentleşme açısından önemli bir gelişme

gösterememiş ve bu sebeple mahalle sayısı artmasına rağmen nüfusu azalmıştı (Emecen, 1992: 154–155).

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 senesinde yapıldı. 19. yüzyıl başlarında devletin kötü gidişatını engelleme çabalarıyla birlikte vergi toplama ve askere alımlarda kullanılmak üzere nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı önem kazanmıştı. 1830 yılında toplanan özel bir mecliste, ülke genelinde bir sayım yapılması kararlaştırıldı. Sayım memurları din adamları arasından seçilerek hükümetçe görevlendirildi ve 1830 baharında sayım işlemine başlandı. Sayım sonuçlarını değerlendirmek ve nüfus işleriyle uğraşmak üzere Ceride Nezareti adıyla yeni bir bakanlık kuruldu (Çadırcı, 1997: 45).

Bu sayımın ana gayesi vergi kaynaklarının ortaya çıkartılması ve askerlik yapabileceklerin tespit edilmesi olduğundan sadece Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfus sayıma dâhil edildi. Kadınlar sayılmadığı için nüfusun miktarı konusunda kesin bir rakam vermek mümkün değildi. Bu dönemde idari olarak Eskişehir (Sultanönü) Sancağı'na bağlı Bilecik Merkez Kazasının nüfusunu saymakla Mevaliden sabık Belgrat kadısı İbrahim Efendi görevlendirildi. Yapılan sayıma göre, kazanın nüfusu 5.489 Müslüman erkek ve 3.266 Hıristiyan erkek olmak üzere toplam 8.755'ti. Görüldüğü üzere verilen rakam sadece erkekleri ihtiva ettiğinden bu sayımın iki ile çarpımıyla kazanın nüfusunun yaklaşık 17.510 dolaylarında olduğu ortaya çıkmaktadır. Sayım esnasında askerliğe elverişli nüfus da tespit edilmiş olup, Bilecik Kazasında muvafık-ı matlub-u aliye uygun (asker olmaya müsait) 631 kişi, matlub-u aliye gayr-ı muvafık (askerliğe elverişsiz) 4.858 kişi belirlenmişti (Karal, 1997:10,12,110,203).

Grafik 1. 1831 Nüfus sayımına göre Bilecik Nüfusunun Dini Dağılımı

Bilecik'in 19. yüzyıldaki nüfusunun tespitinde 1831 listelerinden başka, 1869 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan ve ait oldukları bölgenin nüfusu, ekonomisi, adli ve idari teşkilatıyla ilgili ayrıntılı bilgiler içeren Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri, Bilecik ve çevresinin nüfusu hakkında önemli istatistikî veriler sağlamaktadır (Karpat, 2003: 45).

1876 yılına ait salname verilerine göre, Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı olan Bilecik Kazasının 4.118 hanesinde 9.680³⁷ kişi (erkek) yaşıyordu. Bu sayı iki ile çarpıldığında Bilecik'in yaklaşık 19.360 civarında nüfusunun olduğu görülmektedir. Nüfus hane üzerinden hesaplandığında da aynı rakam bulunmaktadır. Bu dönemde Gölpazarı'nın 10.380, Lefke'nin 7.916 ve Söğüt'ün 10.706 nüfusu vardı³⁸ (HVS, 1292:148–149).

Yukarıdaki bilgilere göre 19.yüzyılın son çeyreğine girilirken Bilecik Kazası genelinde toplam hane sayısı 9.724'tü. Kazada yaşayan toplam erkek nüfusu 24.181'di³⁹. Erkek ve kadın sayısının birbirine yakın olduğundan hareketle Bilecik Kazası'nın toplam nüfusunun 48.362 kişi civarında olduğu tahmin edilebilir. Bu nüfusun % 70,78'ini Müslümanlar ve %

³⁷ 5.061 Müslüman erkek, 4.619 gayrimüslim erkek nüfusu bulunmaktaydı.

³⁸ Gölpazarı nahiyesi 3 mahalleden müteşekkil ve 2.001 haneden oluşmaktaydı. Burada 4.110 Müslüman erkek, 1.080 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı. Lefke Nahiyesinin 6 mahallesindeki 1.516 hanede 3.559 Müslüman erkek, 399 gayrimüslim erkek vardı. Söğüt nahiyesinin 8 mahallesinde hane sayısı 2.089'du. Burada 4.386 Müslüman erkek, 967 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı (HVS, 1292:148–149).

³⁹ 17.116 Müslüman ve 7.065 gayrimüslim.

29,22'sini ise gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Kazadaki gayrimüslim oranı yukarıda görüldüğü gibiyse de bu nüfusun dağılımı orantılı değildir. Gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak bulunduğu yer Bilecik merkez kazasıydı. Kaza nüfusunun % 52'sini Müslüman ve % 48'ini gayrimüslimler oluşturuyordu.

1884 yılına gelindiğinde Bilecik kazasında hane sayısı 4.337'ye ulaşmıştı. Önceki döneme göre 219 hanelik bir artış olmasına rağmen nüfusta büyük bir fark bulunmamaktaydı. Bu durumun temel sebebi doğum ve ölüm oranları arasında oluşan farktan ileri gelmekteydi. Bu yıl içinde Müslümanlar arasında 858 doğuma karşı 1.114 kişi hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla Müslüman nüfusun sayısı 5.548'e düşmüştü. Aynı azalma gayrimüslim nüfusta da görülmekteydi. 4.557 gayrimüslim nüfustan 1.010 kişi hayatını kaybederken, 743 doğum olmuş ve gayrimüslim nüfus varlığı 4.290'a inmişti. Doğum ve ölüm oranları hesaplandığı zaman Bilecik'in toplam nüfusunun 9.838 olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu rakam sadece erkek nüfusunun sayısını vermektedir. Toplam nüfusu bulabilmek için erkek nüfusu iki ile çarpıldığında 19.676 sayısına ulaşılmaktadır (HVS, 1301:350).

İleriki yıllarda Bilecik'i de kapsayan yeni bir idari düzenlemeye gidildi. 1885 (H.1302) yılında yapılan değişiklikle birlikte Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı olmak üzere Bilecik, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazalarını içine alan Ertuğrul Sancağı teşkil edildi. Sancağın merkezi Bilecik Kazasıydı. Küplü, Lefke, Gölpazarı, Pazarcık ve Yarhisar Nahiyeleri Bilecik'e, Bozüyük, İnönü, Mihalgazi Nahiyeleri Söğüt'e, Yenice ile Domaniç Nahiyeleri İnegöl'e ve İznik Nahiyesi Yenişehir kazasına bağlandı (BOA. İ.ŞD. 76/4504).

Ertuğrul Sancağı'nın nüfusunu ortaya koyması bakımından 1886 tarihli salnamedeki bilgiler oldukça aydınlatıcıdır (Bkz ek 3). Çünkü bu kayıta Bilecik ve mülhakatında yaşayan tüm etnik grupların erkek ve kadın nüfusları ile bu nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı ayrıntılı olarak yer almıştır. Bu bilgilere göre Bilecik'teki erkek nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. 1-100 yaş arası Müslüman erkek nüfusun toplamı 19.493'tü. Bilecik'te gayrimüslim nüfusunun ekseriyetini Rum ve Ermeniler oluşturmaktaydı. Gayrimüslim nüfus içinde başı çekenler Rumlardı. Rum nüfusu 3.516'dı. İkinci en çok gayrimüslim nüfusa sahip olanlar 2.638 nüfus varlığıyla Ermenilerdi. Ermenileri 328 nüfusla Katolikler izlemekteydi. 62 Protestan'ın yaşadığı Bilecik'te 4 de

Yahudi bulunmaktaydı. Yine bu nüfus cetveline göre Bilecik'teki toplam erkek sayısı 26.041'di. Bu nüfusun çoğunluğunu 1–55 yaş grubu oluşturmaktaydı. Yani Bilecik'te genç ve orta yaş nüfus yoğunlukta idi. Buna mukabil 55–100 yaş grubunda bulunan insan sayısı oldukça azdı (HVS, 1303:268–269).

Bu yıl içerisinde Bilecik'teki kadın nüfusunun toplamı 25.274'tü⁴⁰. Kadın nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslimler içinde en fazla kadın nüfusa sahip olanlar Rumlardı. Onu Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudiler izlemekteydi. Kadın nüfusunun da 1–55 yaş dilimi arasında yoğunlaştığı görülmekteydi. Bu dönemde Bilecik'te mukim tüm etnik gruplarda erkek nüfus kadın nüfusundan fazlaydı (HVS, 1303: 272–273).

Aynı salnameye ait verilerde Bilecik merkez dışında sancağa bağlı olan Söğüt, İnegöl ve Yenişehir'in erkek ve kadın nüfuslarına ait ayrıntılı bilgilerde bulunmaktadır. Buna göre Söğüt'te toplam erkek nüfusu 19.530'dur⁴¹. 2.141 nüfus varlığıyla gayrimüslimler içinde en çok nüfusa sahip olan Ermenilerdi (HVS, 1303:269–272). Söğüt'teki toplam kadın nüfusu ise 18.593'tü⁴². Bu sayının 16.405'ini Müslüman kadınlar oluştururken geri kalanı Ermeni, Rum ve Katolikler teşkil etmekteydi. Söğüt'te Yahudi unsuru bulunmazken en çok nüfus yoğunluğu 1–55 yaş dilimindeydi (HVS, 1303: 272–274). İnegöl'deki erkek nüfusunun toplamı 17.364'tü⁴³ (HVS, 1303:269–272). Kadın sayısı ise 16.367'yd⁴⁴. Burada da erkek sayısı kadın sayısından fazla olmakla beraber çok büyük bir fark bulunmamaktaydı (HVS, 1303:272–274). Yenişehir'in erkek nüfusu 13.500⁴⁵ (HVS, 1303:269–272), kadın nüfusu 13.414⁴⁶ dolaylarındaydı (HVS, 1303:272–274).

⁴⁰ 19.943 Müslüman, 3.439 Rum, 2.206 Ermeni, 319 Katolik, 58 Protestan, 2 Yahudi.

⁴¹ Bu nüfusun 16.642'sini Müslüman erkekler oluştururken geriye kalan 2.888 nüfusu ise gayrimüslim erkekler teşkil etmekteydi.

⁴² 1.499 nüfusla gayrimüslimler içinde en fazla kadın nüfusa sahip olanlar Ermenilerdi. Kadın Rum sayısı 671, Katolik ise 18'di.

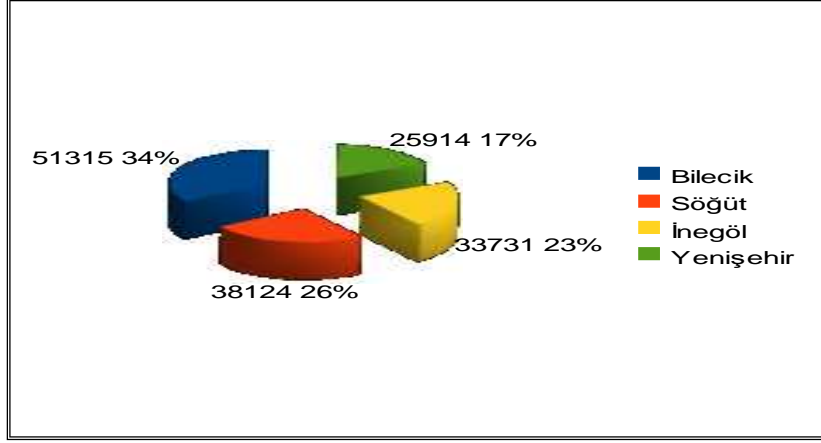
⁴³ Bu sayının 14.558'ini Müslüman erkek nüfusu teşkil etmekteydi. Aynı zamanda 2.679 Ermeni, 65 Protestan, 27 Yahudi ve 35 Rum erkek bulunmaktaydı. Burada Katolik unsur yoktu (HVS, 1303:269–272).

⁴⁴ Bu rakamın 14.006'sı Müslüman, 2.275'i Ermeni, 62'si Protestan, 13'ü Rum ve 11'i Yahudi'yd.

⁴⁵ Gayrimüslim nüfus içinde 827 Rum, 792 Ermeni, 11 Yahudi ve 5 Protestan bulunmaktaydı. Gayrimüslimler arasında Rumlar çoğunluğu oluşturmaktaydı (HVS, 1303:269–272).

⁴⁶ Kadın nüfusun 11.025'i Müslüman, 693'ü Rum ve Ermeni, 3'ü de Protestan'dı (HVS, 1303:272–274)

Grafik 2. 1885 Yılında Ertuğrul Sancağı Kazalarının Nüfus Dağılımı

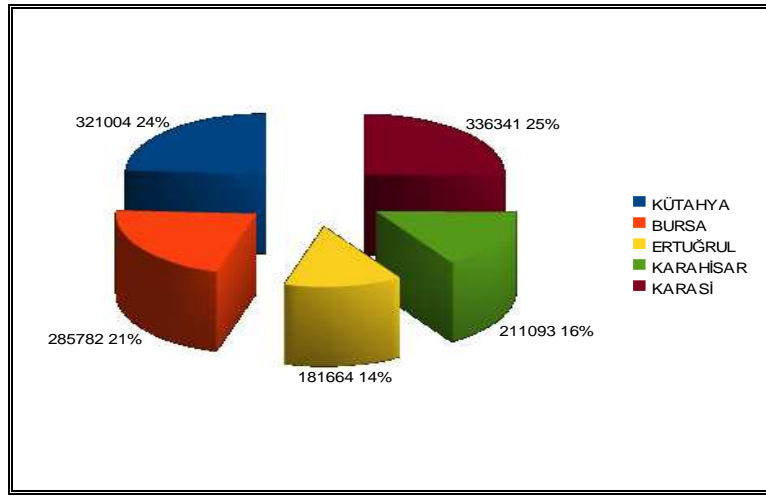
Bu bilgilere göre Ertuğrul Sancağı'nın toplam nüfusu 1885 yılında 149.088'e yükselmişti. Artış ileriki yıllarda da devam etti ve 1889'da 152.037⁴⁷, 1893'te ise 170.972' ye çıktı (HVS, 1306:92–93; HVS, 1310:372–373).

1881 yılına gelindiğinde Sultan II. Abdülhamid yeni bir nüfus sayımı yapılmasını istedi. Serasker Müslüman erkekleri, İçişlerindeki memurlar ise gayrimüslimleri sayacaktı. Sicile kayıt şeklinde gerçekleşecek sayım her kazada oluşturulacak kurullarca yürütülecekti. 1881–82 yılında başlayan sayım bazı engellerden ötürü beklenenden çok daha uzun sürdü. Ancak 1893 yılında yayınlanabilen sayım sonuçları 19.yüzyıldaki en güvenilir nüfus rakamlarını vermekteydi (Karpata, 2003:69,70,71,72,73). Sayımda etnik ve dini aidiyet esasından hareket edilerek halk Müslüman, Ermeni, Rum, Yahudi, Katolik vb. şeklinde ayrı ayrı kaydedilmişti. Bu sayıma göre sancağın toplam nüfusu 181.664'tü. Bu sayının 152.215'i Müslüman, 17.396'sı Ermeni, 10.826'sı Rum, 885'i Katolik, 338'i Protestan, 4'ü de yabancı uyruklulara aitti. Sancak genelinde Müslümanlar ve Rumlar içinde kadın nüfus erkek nüfustan çoktu. Ermeni ve Katoliklerde ise erkek nüfus kadın nüfustan fazlaydı.

⁴⁷ 1889 senesinde Bilecik'in 172 köyü, 31 mahallesi ve 11.837 hanesinin olduğu görülmekteydi. Bilecik merkez nüfusunun toplamı 51.925 kişiydi. Bu rakamın 26.350'si erkek, 25.575'i kadındı. Bilecik'in Söğüt kazasında ise 73 köy, 21 mahalle, 8.883 hane vardı. Toplam nüfus 39.123'tü. Bu dönemde İnegöl'de 11 köy, 4 mahalle ve 7.337 hane bulunmaktaydı. Nüfusun toplamı ise 34.437'di. Yenişehir'in köy sayısı 93, mahalle sayısı 16 ve hanesi 6.423'tü. Toplam nüfusu 26.552'di. İnegöl ve Yenişehir de 1885 senesine göre hem hane sayısı hem de nüfusta artış vardır. (HVS, 1306:92–93).

Sancağın kazalarından Bilecik ve İnegöl'de Müslüman kadın, Söğüt ve Yenişehir'de ise Müslüman erkek çoğunlukta idi. Kazalar içinde en çok nüfusa sahip olan Bilecik'ti. Onu sırasıyla İnegöl, Söğüt ve Yenişehir izlemekteydi (Bkz. Ek 4). Gayrimüslim unsurun oranı Bilecik'te % 27, İnegöl'de %12, Söğüt'te % 11 ve Yenişehir'de ise % 10,5'du. Ertuğrul Sancağı, Hüdavendigâr vilayeti nüfusunun % 14'ünü oluşturmaktaydı. Bu oranla vilayet içinde en az nüfusa sahip sancak konumundaydı (Karpaz, 2003:172–173).

Grafik 3. 1893 yılında Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Sancakların Nüfus Oranları

Bu sayımı takip eden iki yıl içinde sancak nüfusu 185.992'ye yükseldi⁴⁸. 1893 yılında açıklanan genel nüfus sayımı sonuçlarına göre 4 bin kişilik bir artış olmuştu (HVS, 1312:370–371) Nüfusun düzenli bir şekilde arttığı bu tarihlerde 1896 yılı rakamlarına bakıldığında sancak nüfusunun 188.255'e ulaştığı görülmektedir⁴⁹. Gayrimüslimler arasında en kalabalık grup olarak Ermeniler⁵⁰ öne çıkmaktaydı. Bunları Rumlar⁵¹ izlerken, sayıları az olmakla birlikte Katolik ve Protestan unsurlarda görülmekteydi. Önceki yıla göre yıllık nüfus artış hızı % 1.20 olmuştu (HVS, 1313:136–137).

⁴⁸ Bu dönemde Bilecik 63.819, Söğüt 44.085, İnegöl 46.546 ve Yenişehir 31.542 nüfusa sahipti (HVS, 1312:370–371).

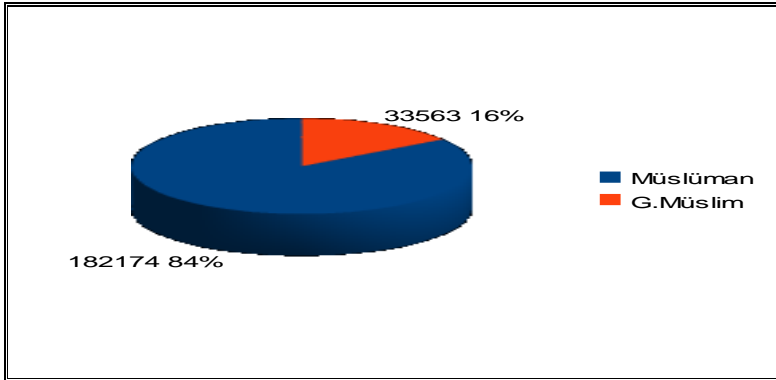
⁴⁹ Sancak nüfusunun 157.460'ı Müslüman ve 30.795 gayrimüslim olmak üzere 188.255'e ulaştığı görülmektedir.

⁵⁰ Nüfus 18.110

⁵¹ Nüfus 11.332

19. yüzyıl sonunda Ertuğrul Sancağı'nın nüfusu 197.092'ydi⁵² (HVS, 1316:300–325). Buradan da görüldüğü üzere genel nüfus yine önceki yıllarda olduğu gibi % 1,20 oranında arttı. 1900 yılı salname verilerine göre Ertuğrul Sancağı'nın nüfusunda önemli değişiklikler olduğu görülmektedir. Nüfus bir önceki yıla göre 18.645 kişilik bir artışla 215.737'ye⁵³ yükseldi (HVS, 1317:348–349). Bir yıllık bu süreçte sancak nüfusu % 9,46 yükselmiştir ki bu durumu doğum oranı ile açıklamak mümkün değildir. Burada dikkati çeken bir başka nokta da Müslüman nüfusun artmış olmasıydı. Çünkü bir önceki yıla göre gayrimüslim nüfusta 1.310 kişilik bir değişiklik varken Müslüman nüfus 17.335 kişi fazlalaştı. Sancağın demografik yapısını bir yıllık sürede bu kadar değiştiren sebep “göç”tü. Özellikle “93 Harbi” sonrası Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilmesi ile birlikte, bu bölgede bulunan Müslümanlar Osmanlı topraklarına doğru göçe başladılar ve İstanbul'a geldikten sonra da Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirildiler. Hüdavendigâr Vilayeti göçmenlerin en fazla yerleştirildikleri bölgelerden biri oldu.

Grafik 4. 1900 yıllarında Sancak Nüfusunun Dini Dağılımı

Muhacirlerin kitlesel ve münferit göçleri paralelinde Ertuğrul Sancağı'nın nüfusu 1907 yılında 240.601'e ulaştı⁵⁴. Nüfusun % 51,21'i erkeklerden oluşurken, % 48,79'u kadınlar teşkil etmekteydi. Sancak nüfusunun çoğunluğu Müslüman'dı. Genel nüfus içinde Müslümanların oranı % 83,6 iken gayrimüslimlerin oranı % 16,4'tü. Gayrimüslim

⁵² Bu sayının 164.839'u Müslüman ve 32.253'ü gayrimüslimdi. Nüfusun kazalara göre dağılımı ise; Bilecik Kazası'nda 62.813, Söğüt Kazası'nda 50.222, Yenişehir Kazası'nda 34.459 ve İnegöl Kası'nda ise 49.596 kişi yaşamaktaydı

⁵³ Bu rakamın 182.174'ü Müslüman, 33.563'ü ise gayrimüslim'di⁵³

⁵⁴ Bu nüfusun 123.209'u erkek ve 117.392'si kadındı.

nüfusunun çoğunluğunu Ermeniler ve Rumlar oluştururken, sancakta sayıları az da olsa Katolik, Protestan ve Yahudi Cemaatlerine mensup kişilerde bulunmaktaydı. Gayrimüslimler içerisinde en kalabalık grup 23.800 kişilik nüfusları ile Ermenilerdi. Ermenileri 14.403 kişilik mevcutları ile Rumlar takip etmekteydi. Ermeniler toplam gayrimüslim nüfus içerisinde % 60,32'lik oranla çoğunluğu oluştururken, sancağın genel nüfusu içerisinde ise % 9,89'luk bir dilime sahiplerdi. Rumların ise, gayrimüslimler arasındaki oranları % 36,51'ken, sancak genel nüfusu içerisindeki yerleri % 5,99'du. Ertuğrul Sancağı'nda bu dönemde ikamet eden diğer gayrimüslim unsurlardan Katoliklerin 512, Protestanların 600 ve Musevilerin 139 nüfusu vardı (HVS, 1324:606–607).

Tablo 6. 1907 Yılı Ertuğrul Sancağı Nüfusu

ERTUĞRUL SANCAĞI	Bilecik	Söğüt	İnegöl	Yenişehir	Yekün
Toplam	75899	59013	60383	45306	240601
Erkek	38566	29753	31311	23579	123209
Kadın	37333	29260	29072	21727	117392
Müslüman	58041	49585	53152	40369	201147
Rum	9571	1885	34	2913	14403
Ermeni	7589	7322	6868	2021	23800
Katolik	457	53	2	0	512
Protestan	206	168	226	0	600
Musevi	35		101	3	139
Hane	16351	13017	12842	9536	51746
Kura	193	88	134	114	529

Kaynak: HVS, 1324:606–607

Bu verilere göre sancak nüfusunu hane bazında inceleyecek olursak; Ertuğrul Sancağı'ndaki toplam hane sayısı 51.746'ydı. Bu sayı, hanenin 5 kişiden oluştuğuna dair genel kabul gören duruma göre değerlendirildiğinde yaklaşık olarak nüfus verileriyle de uyum göstermektedir. Hane bazında değerlendirildiğinde, 16.351 hane mevcuduyla Bilecik kazası, sancağın en büyük yerleşim merkeziydi. Bilecik Kazasını, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazaları takip etmekteydi. Aynı verilerde kazalara bağlı köy sayıları da verilmiş olup, sancak genelinde toplam köy sayısı 529'dur. Ancak, köy sayısı olarak bir sıralama

yapıldığında Söğüt Kazası, 88 köy ile son sırada yer almaktaydı. Buradan hareketle nüfus olarak üçüncü büyük kaza olan Söğüt'ün köylerinin diğer kazalara göre daha fazla nüfus barındırdığı söylenebilir (HVS, 1324:606–607).

Nüfusu, Ertuğrul Sancağı'na bağlı kazalar bağlamında değerlendirildiğinde; Bilecik Kazası 75.889⁵⁵ kişilik nüfusuyla ilk sırada yer almaktaydı. Kaza nüfusunun 58.041'ini Müslümanlar oluştururken, 17.858'ini gayrimüslimler teşkil etmekteydi. Bilecik kazasındaki gayrimüslimler içinde 9.571 kişi ile Rumlar ilk sırada yer alırken, bunları 7.589 kişilik nüfuslarıyla Ermeniler takip etmekteydi. Bilecik Kazasında 457 Katolik, 206 Protestan ve 35 Musevi de ikamet etmekteydi. Kaza genelinde Müslümanların genel nüfusu oranları %76.47 iken, gayrimüslimlerin oranı % 23.53'tü. Bilecik kazası, sancak içerisinde gayrimüslimlerin en yoğun olduğu yerleşim birimiydi (HVS, 1324:606–607).

İnegöl kazası, bu dönemde sancağın ikinci büyük kazasıydı. Nüfusu 60.383'tü⁵⁶. Kazada, 53.152 Müslüman'a karşılık, 7.231 gayrimüslim yaşamaktaydı. Gayrimüslimler içinde çoğunluk Ermenilere aitti. Ermenilerin kazadaki gayrimüslimler içindeki oranı % 94,98'di. Ermenilerin dışında kazada 34 Rum, 2 Katolik, 226 Protestan ve 101 Musevi yaşamaktaydı. Nüfus bakımından kazanın bir diğer özelliği de sancak genelinde yaşayan Musevi vatandaşların çoğunluğunun burada ikamet etmesiydi. Diğer taraftan Müslüman-gayrimüslim oranına baktığımızda % 88,02 Müslüman ve % 11,98 gayrimüslim olduğu görülmekteydi (HVS, 1324:606–607).

Sancağın üçüncü büyük kazası olan Söğüt'ün nüfusu bu dönemde 59.013'tü⁵⁷. Bu özelliği ile Söğüt Kazası, sancak içerisinde kadın-erkek nüfusunun birbirine en yakın olduğu yerleşim birimiydi. Bu kazadaki Müslüman nüfus 49.585 kişiydi. Gayrimüslimlerin sayısı ise 9.428'di. Gayrimüslimler içerisinde Ermeniler 7.322 kişi ile ilk sıradaydı. Ermenileri 1.885 kişi ile Rumlar takip ederken, kazada 53 Katolik ve 168 Protestan da bulunmaktaydı. Söğüt kazası, Ertuğrul Sancağına bağlı kazalar içerisinde Musevi nüfus barındırmayan tek

⁵⁵ Bu nüfusun 38.566'sı erkek ve 37.333'ü kadındı.

⁵⁶ Bu nüfusun 31.311'i erkek, 29.072'si kadındı.

⁵⁷ Bu sayının 29.753'ü erkek ve 29.260'ı kadındı.

kazaydı. Kaza nüfusunun % 84,02'si Müslüman % 15,98'i gayrimüslimdi. Buradaki Müslüman-gayrimüslim oranı sancak genelindeki orana çok yakındı (HVS, 1324:606–607).

Ertuğrul Sancağı'nın diğer kazası olan Yenişehir'in 45.306 nüfusu vardı. Bu sayının 23.759'u erkek ve 21.727'si kadındı. Yenişehir sancak içerisinde erkek nüfus oranının en yüksek olduğu kazaydı. Kaza nüfusunun 40.369'u Müslüman 4.937'si gayrimüslimdi. Gayrimüslim nüfus içerisinde 2.913 kişi ile Rumlar başı çekmekteydi. Rumları takiben Ermenilerin 2.021 ve Musevilerin 3 nüfusu bulunuyordu. Kazada Katolik ve Protestan yoktu. Kazada çoğunluğu teşkil eden Müslümanların oranı % 89,10 ve Gayrimüslimlerin oranı % 10,90'dı. Yenişehir kazası sancak genelinde bu dönemde Müslüman nüfus oranının en yüksek olduğu idari kısımdı (HVS, 1324:606–607).

Bu dönemde Hüdavendigâr Vilayetinin toplam nüfusu 1.658.587'di. Ertuğrul Sancağı vilayetine bağlı sancaklar arasında en az nüfusa sahip olup vilayet nüfusunun % 13'ünü oluşturmaktaydı. Ülke nüfusu ise 20.884.630'di. Sancak nüfusu ülke nüfusunun ancak % 1'ni teşkil edebiliyordu (Karpas, 2003:200–201).

1912 yılında Ertuğrul Sancağı'nın toplam nüfusu 239.236'dır (Nakracas, 2003:142). Bu sayı 1914 yılında 236.491'e düşmüştü.⁵⁸ Aynı dönemde Ertuğrul Sancağı'nın merkezi olan Bilecik'in nüfusu 77.873'tü⁵⁹. Sancağın diğer kazaları olan Söğüt'ün 65.163⁶⁰, İnegöl'ün 63.704⁶¹ ve Yenişehir'in 29.751⁶² nüfusu vardı (Karpas, 2003: 214).

⁵⁸ Bu nüfusun 197.377'si Müslüman, 33.114'ü gayrimüslimdi. 18.836 ile en çok gayrimüslim nüfus Ermenilere aitti. (Bunun 18.305 Ermeni, 531 ise Katolik Ermeni idi), Rumların 13.576, Protestanların 544, Yahudilerin 158 nüfusu bulunmaktaydı (Karpas, 2003:214).

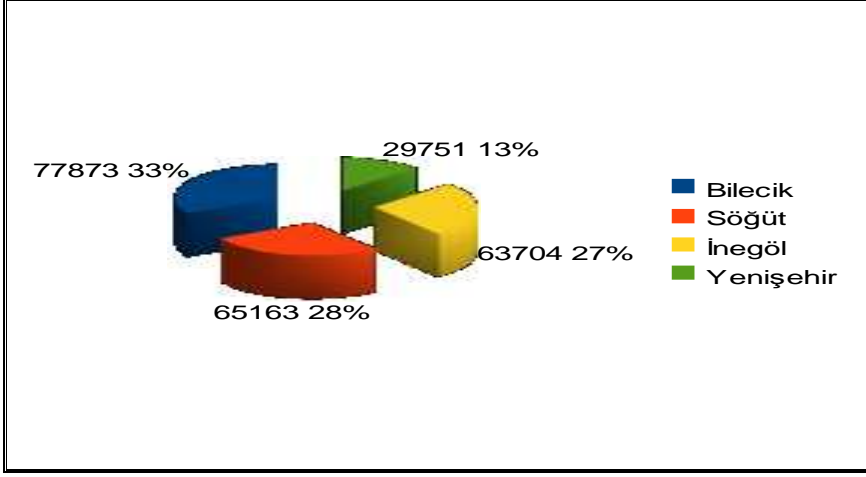
⁵⁹ Bu rakamın 59.508'i Müslüman, 18.365'i gayrimüslim'di. Bu nüfusun 9.877'si Rum, 7.774'i Ermeni, 479'u Katolik Ermeni, 183'ü Protestan ve 52'si Yahudi'ydi (Karpas, 2003:214).

⁶⁰ Bu sayının 55.223'ü Müslüman, 1.982'si Rum, 1.170'i Ermeni, 52'si Katolik Ermeni ve 136'sı Protestan'dı (Karpas, 2003:214). Söğütte 1904 yılında Rumların 332 hanesi ve 1.845 nüfusu vardı. Dolayısıyla 1914 yılında Rum nüfusu 1904'e göre 137 artmıştı (BOA. İ.AZN. 21/55).

⁶¹ Nüfusun cemaatlere göre dağılımı ise şöyleydi; 56.238 Müslüman, 34 Rum, 7.101 Ermeni, 225 Protestan ve 106 Yahudi.

⁶² Nüfusun 26.408'i Müslüman, 1.683'ü Rum, 1.660'ı da Ermeni'dir.

Grafik 5. 1914 Yılında Ertuğrul sancağı Kazalarının Nüfus dağılımı

Sancağı oluşturan kazalar içinde en çok nüfus Bilecik'in en az nüfus ise Yenişehir'indi. Bütün kazalarda Müslüman nüfus gayrimüslim nüfustan fazlaydı. Söğüt'te Yahudi, Yenişehir'de Yahudi ve Protestan unsur yaşamamaktaydı. Yahudiler daha çok Bilecik ve İnegöl'de bulunmaktaydı. En fazla Yahudi İnegöl'de olduğu gibi en az Rum da buradaydı. Sancak'ta Müslüman nüfusun oranı % 85,7, gayrimüslim nüfusun oranı ise % 14,3'tü. Bu dönemde Ertuğrul Sancağı, Hüdavendigâr vilayeti nüfusunun % 28'ini teşkil etmekteydi. 1914 sayımında Osmanlı nüfusunun toplamı 18.520.016'ydı. Ertuğrul Sancağı ülke nüfusunun ancak % 1'ini oluşturabilmekteydi (Karpat, 2003:214).

Bir yıl sonraki sancak nüfusunun tespitinde elimizdeki en önemli kaynak 1 Eylül 1915 tarihli arşiv belgesidir. Bu kayıta Hüdavendigâr Vilayeti ve bağlı sancakların nüfuslarına dair çok ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Belgede Ertuğrul Sancağı'nın kazaları olan Bilecik, İnegöl, Söğüt ve Yenişehir'in nüfusları kaza, nahiye, kasaba, köy şeklinde ayrı ayrı verilmektedir (Bkz ek 5). Aynı zamanda buralardaki nüfus İslam, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Musevi olarak belirtilmektedir. Bu cetvele göre Ertuğrul Sancağı'nın nüfusu geçen seneye göre 3.222 azalış göstererek 233.269'a inmiştir⁶³. 1914'e göre Müslüman nüfusta % 1 oranında azalma yaşanırken gayrimüslim nüfusta % 2 oranında büyüme

⁶³ Sancaktaki Müslüman sayısı 194.717, gayrimüslim nüfusu ise 38.552'ydı. Gayrimüslim unsur içinde en çok nüfus 24.071 ile Ermenilerindi. Rumların 13.401, Protestanların 556, Katoliklerin 521 ve Yahudilerin de 3 nüfusu bulunmaktaydı.

olmuştur. Özellikle Ermeni nüfusunda 1914'e göre önemli bir artış gerçekleşmişti (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Tablo 7. 1915 Yılı Ertuğrul Sancağı Nüfusu

ERTUĞRUL SANCAĞI 1915	Musevi	Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Müslüman Oranı %	Toplam
Bilecik Kazası	0	75	443	2989	2792	11884	65,28	18204
Küplü Nahiyesi	0	0	0	0	5823	4489	43,11	10412
Yarhisar Nahiyesi	0	0	0	0	0	9659	100	9659
Lefke Nahiyesi	0	0	0	0	1141	8239	87,84	9380
Pazarlık Nahiyesi	0	0	0	0	0	13889	100	13889
Gölpazarı Nahiyesi	0	109	22	4660	0	12057	71,56	16848
Toplam	0	184	465	7649	9756	60217	76,82	78392
Söğüt Kazası	0	44	56	3139	1947	11416	68,76	16602
Bozüyük Nahiyesi	0	0	0	0	0	13142	100	13142
İnönü Nahiyesi	0	0	0	0	0	10080	100	10080
Mihalgazi Nahiyesi	0	102	0	4395	0	9099	66,92	13596
Toplam	0	146	56	7534	1947	43737	81,87	53420
İnegöl Kazası	0	0	0	0	0	41656	99,78	41746
Yenice Nahiyesi	0	226	0	7071	0	1568	17,69	8865
Domaniç Nahiyesi	0	0	0	0	0	10909	100	10909
Toplam	0	226	0	7071	0	54133	87,99	61520
Yenişehir Kazası	3	0	0	1827	1478	28135	89,48	31443
Genel Toplam	3	556	521	24081	13181	186222	82,85	224775

Kaynak: BOA. DH. EUM. KLU. 15/73

1915 tarihli nüfus kayıtlarına göre sancağın merkezi olan Bilecik Kazası'nın nüfusu 78.276'dır. Bunun 60.002'si Müslüman, 18.274'ü gayrimüslimdir. Gayrimüslim unsur içinde 9.976 nüfusla Rumlar başı çekmektedir. Rumları 7.649 nüfusla Ermeniler izlemektedir. Geri kalan nüfusun 465'i Katolik ve 184'ü de Protestan'dır (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Aynı dönemde Bilecik Kasabası'nın nüfusu 6.391'dir. Bu sayının 2.852'si Müslüman, 3.538'i gayrimüslimdir. Kasabada gayrimüslimler Müslümanlardan fazladır. Gayrimüslim nüfus içinde 2.989 nüfusla çoğunluğu Ermeniler teşkil etmektedir. Ermenilerin dışında 443 Katolik, 75 Protestan, 31 Rum bulunmaktadır (BOA, DH. EUM. KLU. 15/73).

1915'te Bilecik Kasabası'na doğrudan bağlı 26 köy vardır. Bu köylerde yaşayanların çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte gayrimüslimler de bulunmaktadır. Gayrimüslimler içinde en çok nüfus Rumlara aitti. Özellikle Rum nüfusunun yoğun olarak yaşadığı köyler Aşağı, Vezirhan ve Pelidözü'yü. Bu köylerde Ermeni nüfus bulunmamaktadır. Kasabanın köylerinden en kalabalık nüfuslu olanı Aşağı Köy, en az nüfuslu ise Pazılık'tı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Bilecik'in nahiyelerinden Küplü'nün merkezinde 520 Müslüman, 3.181 Rum yaşıyordu. Nahiyenin toplam nüfusu 3.701'di. Küplü ağırlıklı olarak Rumların mukim bulunduğu bir nahiyeydi. Buraya bağlı köylerde genel olarak Müslim ve gayrimüslim nüfus birlikte yaşamaktaydı. Sadece Kızıldamlar ve Akçaşehir köylerindeki nüfusun tamamı Rumlardan oluşmaktaydı. Baş köyünde de Rum nüfus Müslüman nüfustan fazlaydı. Küplünün köyleri içinde en çok nüfus Baş köyünün en az nüfus ise Süleymaniye'nindi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Kazanın diğer bir nahiyesi olan Yarhisar'ın merkezi İlyas Bey köyüydü. Merkezin toplam nüfusu 707'ydü. Bu nahiyede hiçbir gayrimüslim unsur yaşamamaktaydı. Merkez köyünün dışında nahiyeye bağlı 33 köy bulunmaktaydı. Bu köyler içinde en çok nüfusa sahip olan (765 nüfusla) daha önce nahiyeye merkezi olan Akbıyık köyüydü. Nüfusu en az olan köy ise (51 nüfusla) Mahmudiye'ydi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Pazarcık Nahiyesi'nin merkez nüfusu 4.272'di. Bu nüfusun tamamı Müslüman'dı. Nahiyyeye bağlı 24 köy bulunmaktaydı. Pazarcık'ın merkezin de olduğu gibi köylerinde de gayrimüslim unsur yaşamamaktaydı. Nahiyyeye bağlı köyler içinde en kalabalık nüfus Elmalı Kebir en az nüfus Porçalık köyünüdü (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Lefke Nahiyesi'nin nüfusu 3.113'tü. Bunun 1.972'si Müslüman, 1.141'i Rum'du. Lefke'ye bağlı 29 köy vardı. Köylerin toplam nüfusu 6.267'di. Merkezde önemli miktarda Rum nüfusu bulunmasına rağmen köylerde yaşayanların tamamı Müslüman'dı. Köyler içinde en çok nüfus Muradlı'nın en az nüfus ise Kaşıkçı ve Orhaniye'nindi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Gölpazarı Nahiyesi'nin merkez nüfusu 583'tü. Bağlı köyleriyle birlikte toplam nüfusu ise 21.639'du. Merkez nüfusun tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Nahiyye'ye bağlı köy sayısı 71'di. Köylerin ekseriyetini Müslümanlar teşkil etmesine rağmen bazı köylerde nüfus etnik bakımdan çeşitlilik göstermekteydi. En kalabalık nüfuslu köy konumunda bulunan Türkmen köyünün 2.600 nüfusu vardı. Bu sayının sadece 118'i Müslüman'dı. Geri kalan 2.460 kişi Ermeni, 22 kişi de Katolik'ti. 1.804 nüfusa sahip olan Göldağı köyünde ise 695 Ermeni ve 109 Protestan yaşamaktaydı. Temurhanlar ve Yeni köy nüfusunun tamamını Ermeniler oluşturmaktaydı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Ertuğrul Sancağı'nın ikinci en fazla nüfusa sahip olan kazası İnegöl'dü. 63.062 olan nüfusunun 55.765'i Müslüman, 7.297'si gayrimüslim'di. İnegöl'ün merkezi ve bağlı köylerinin nüfusunu tamamen Müslümanlar oluştuyordu. Gayrimüslimler kazaya bağlı nahiyyelerde yaşamaktaydı. Kazada Rum ve Katolik unsur bulunmazken 7.021 Ermeni, 226 Protestan vardı. Sancak içinde en çok Protestan bu kazada yaşamaktaydı. Kaza merkezine doğrudan bağlı 84 köy bulunmaktaydı. En çok nüfuslu köy Kurşunlu en az nüfuslu köy ise Tekkedere'ydi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

İnegöl'e bağlı Yenice Nahiyesi merkezinin nüfusu 5.224'tü. Bunun 4.998'i Ermeni, 226'sı Protestan'dı. Yani merkez nüfusunun tamamı gayrimüslimdi. Buraya bağlı 6 köy vardı. Köylerin en kalabalık nüfuslu olanı Cerrah köyündeki nüfusun tamamı Ermeni'ydi. En az nüfuslu köy bir Müslüman köyü olan Mesar'dı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

İnegöl ün bir diğ er nahiyesi olan Domaniç'in nahiye merkezi Hisar köyüydü. Bu köyün nüfusu 890'dı. Nahiyenin 41 köyü vardı. Merkezde ve köylerde gayrimüslim nüfus bulunmamaktaydı. En çok nüfusu olan köy Çukurca en az nüfusu olansa Seydikuzu'ydu (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Söğüt sancak içinde üçüncü en büyük nüfusa sahip olan kazaydı. Toplam nüfusu 61.493'tü. Burada 51.820 Müslüman, 9.673 gayrimüslim yaşamaktaydı. Bilecik'ten sonra en çok gayrimüslim bu kazada bulunuyordu. Gayrimüslim nüfusun 7.524'ünü Ermeniler, 1.947'sini Rumlar, 146'sını Protestanlar ve 56'sını da Katolikler oluşturmaktaydı. Kazada Yahudi unsur bulunmamaktaydı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

1915 verilerine göre doğrudan bağlı köylerle birlikte Söğüt kasabasının nüfusu 21.788'di. Kazanın merkezi Söğüt Kasabası olup nüfusu 5.047'di. Bunun 3.044'ü Müslüman, 1.947'si Rum, 56'sı da Katolik'ti. Merkez kazaya doğrudan bağlı 36 köy bulunmaktaydı. Köylerin Çalkara hariç hepsinde Müslümanlar yaşamaktaydı. Çalkara'da ise 3.139 Ermeni ve 44 Protestan bulunuyordu. Köyler içinde en kalabalık nüfus bu köye aitti. En az nüfuslu köy ise Atalan Tekke'ydi (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Söğüt'ün Bozüyük Nahiyesi'nin merkez nüfusu 4.816'ydı. Kazaya bağlı nahiyeler içinde en çok nüfus Bozüyük'ündü. Merkez ve köy nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Nahiyenin 23 köyü vardı. En çok nüfuslu köy Durak, en az nüfuslu köy ise Deli Elmacık'tı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Kaza içinde ikinci en fazla nüfusa sahip nahiye İnönü'ydi. Buranın 2.902 nüfusu vardı. 20 köyü bulunan nahiyenin merkezinde ve köylerinde hiçbir gayrimüslim unsur yaşamamaktaydı. En çok nüfuslu köy Çukurhisar, en az nüfuslu köy Yukarı Kuzfındık'tı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Söğüt Kazası'nın en az nüfuslu nahiyesi Mihalgazi'ydi. 1.352 nüfusu ve 18 Köyü bulunan nahiyenin bazı köyleri etnik bakımdan çeşitlilik göstermekteydi. Muradca'da Protestan ve Ermeni, Kırka Ermeni ve Hisarlıkta da Ermeniler yaşamaktaydı. En çok nüfuslu köy Muradca, en az nüfuslu köy ise Dere köyüydü (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Bu dönemde de sancak içinde en az nüfusa sahip olan kaza Yenişehir'di. Toplam nüfusu 30.438'di. Bunun 27.130'u Müslüman, 3.308'i gayrimüslim'di. Gayrimüslim nüfusun 1.827'si Ermeni, 1.478'i Rum, 3'ü de Yahudi'ydi. Kazada Katolik ve Protestan yaşamazken sancak içinde Yahudi nüfus sadece bu kazada bulunmaktaydı (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Kazanın merkezi olan Yenişehir Kasabası'nda 7.554 kişi yaşamaktaydı. Bunun 7.049'u Müslüman, 540'ı gayrimüslim'di. Bunun 413'ü Ermeni, 89'u Rum ve 3'ü de Yahudi'ydi. 61 köyü bulunan kazanın Marmaracık köyünün nüfusu tamamen Ermeni, Derbend Köyü ise tamamen Rum'dur. Karakilise Köyünde de önemli miktarda Rum yaşamaktaydı. En fazla nüfusu bulunan köy Marmaracık, en az nüfuslu köy ise Ulu köyüydü (BOA. DH. EUM. KLU. 15/73).

Tablo 8. Ertuğrul Sancağı Yıllara Göre Nüfus

ERTUĞRUL SANCAĞI	1886	1895-1896	1900	1907	1914	1915
Müslüman	123244	157460	182174	201147	197377	194717
Oranı (%)	82,66	83,64	84,44	83,6	83,46	83,47
Gayrimüslim	25839	30795	33563	39357	33114	38552
Oranı (%)	17,33	16,35	15,55	16,39	16,53	16,52
Toplam	149083	188255	215737	240601	236491	233269

Ertuğrul Sancağı'nın nüfusu hakkında önceki bölümlerde verilen bilgileri yukarıdaki tabloya göre yorumladığımızda şu sonuçlara ulaşılabilmektedir. 1885 yılında yapılan idari değişiklik sonucu Ertuğrul ismiyle Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline getirilen Bilecik havalisinin nüfusu 1886 yılında 149.083 kişiden oluşmaktaydı. Bu sayı her yıl artmış, 1895–1896 yılında 188.255'e, 1900 yılında 215.737'ye ve 1907 yılında 240.601 kişiye ulaşmıştır. 1907 yılında elde edilen nüfus Ertuğrul Sancağı'nın ulaştığı en yüksek rakamdı. Nitekim 1914 yılında Sancak nüfusu 236.491'e gerileyerek ilk kez düşüş gösterdi. Bu dönemde nüfusta yaklaşık 4.000 kişilik bir azalma oldu. Hemen 1 yıl sonra elde ettiğimiz nüfus verilerine göre nüfus 3.000 kişi daha azaldı. Toplam nüfusta meydana gelen bu düşüşte 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hızlanan asker alımlarının büyük etkisi vardır.

4.2. Muhacir İskân

Anadolu'dan getirilen Müslüman halkın fethedilen topraklara yerleştirilmesi siyaseti Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi boyunca takip ettiği geleneksel iskan politikasıdır. Lakin devletin Balkanlar'da ve diğer coğrafyalarda toprak kaybetmeye başlamasıyla birlikte bu bölgelerde yaşayan Müslüman halk da Rumeli ve Anadolu'nun farklı bölgelerine göç etmek durumunda kaldı. Bu göç olayının en önemli dönüm noktalarından biri 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Rusya, takip ettiği panislavist siyaset paralelinde, bu harp esnasında işgal ettiği topraklarda yaşayan Müslümanları göçe zorladı (İpek, 2006:49). Neticede Müslüman nüfus yerlerini terk ederek Varna, Şumnu, Edirne, Makedonya ve İstanbul gibi yerlere yığıldı. Bu yığılmaları önlemek adına muhacirlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerine düzenli bir şekilde yerleştirilmesi gerekiyordu. Muhacirlerin iskân meselesini ele alan Babıali (İpek, 1999:172), Rumeli ve İstanbul'da toplanan göçmenleri Anadolu'daki vilayetlere dağıtmaya başladı. Muhacirlerin bir bölümü de Hüdavendigâr Vilayeti'nin muhtelif bölgelerinde iskân edildi (İpek, 1999:185). Hüdavendigâr Vilayeti, en çok muhacir iskân edilen yerlerin başında geliyordu. Vilayete bağlı Ertuğrul Sancağı'nın kazaları olan Bilecik, İnegöl, Söğüt ve Yenişehir'de, Rumeli'den, Kafkaslardan ve Kırım'dan gelen göçmenler iskân edildi. Sancağa hem kitlesel hem de münferit göçler yapıldı.

Sancağın merkezi olan Bilecik'e 1886'ya kadar gelen göçmenlerin çoğunluğu Rumeli kökenliydi. Bununla birlikte Kafkasya ve Kırım'dan Çerkez ve Tatar göçmenler de vardı. Muhacirler, Bilecik ile Lefke, Yarhisar ve Pazarcık nahiyelerine yerleştirildiler. Bilecik merkezine ve Lefke'ye yerleşenlerin tamamı Rumeli göçmeniydi. Pazarcık'a yerleşenler ise Rumeli'den gelenlerle birlikte Çerkez ve Tatar göçmenlerinden oluşuyordu. Bu dönemde Bilecik ve Lefke'ye 235 hane muhacir iskân edildi. Muhacirlerin toplam sayısı 1.029'du. Pazarcık Nahiyesi'ne ise 69 hane muhacir yerleştirildi. Bunların nüfusu 430'du (HVS, 1303: 84–85). 23 Kasım 1891'de Pazarcık nahiyesinde 57 hane Rusçuk muhacirinin Adacık isimli araziye iskânları için çalışmalar yapıldı (BOA. DH. MKT.1894/76). Bunun neticesinde Pazarcık'ta 1893 yılında muhacirlerden teşkil edilen köy sayısı 15'i buldu (HVS, 1310:379). 18 Mart 1903'te Lefke nahiyesiyle Vezirhan arasında Arap Çeşmesi adlı

mevkide Bulgaristan'dan gelen Aydos muhacirleri için bir köy kuruldu. Bu köye "Selimiye" adı verildi (BOA. İ.DH. 1408/1321/M/5). 14 Ağustos 1903'te bu muhacirlerin nüfus tahriri, köy krokisinin tanzimi ve Vezirhan ile Kiblebaşı mevkiine yerleştirilecek olan muhacirlerin ne şekilde iskân olunacaklarının tespiti için Muhacirin Komisyonu'ndan birer üye ile bir mühendisten oluşan heyet, bu bölgeye görevlendirildi ve gerekli çalışmalar yapıldı (BOA. DH. MKT. 745/2; BOA. A.MKT. MHM. 523/33). 1908 yılında Şumnu Yenipazar'dan gelen bazı göçmenler de Bilecik'te iskân edildiler (BOA. DH. MKT. 2677/18). 1909'da bazı Hazergradlı muhacirler Pazarcık'a yerleştirildi (BOA. DH. MKT. 2907/99).

Bilecik merkeze bağlı Yarhisar Nahiyesi de muhacirlerin iskân edildiği yerlerden biriydi. Nitekim 28 Kasım 1887'de, 50 kişi ve 15 haneden oluşan Hezargrad muhacirlerinin bir kısmı Yarhisar Nahiyesi'nin Gökbağ adlı mahallesinde iskan edildiler. Teşkil edilen köye "Hasanlar" ismi verildi (BOA. DH. MKT. 1468/76). 1893 senesine kadar buraya yerleştirilen muhacirlerin kurdukları köy sayısı 11'e ulaştı (HVS, 1310:379). Yarhisar Nahiyesi'nin Akbıyık Köyü civarında 17 haneden oluşan Prevadi muhacirleri için bir köy oluşturuldu. Köyün "Mahmudiye" olarak adlandırılması için gerekli yazışmalar yapıldıktan sonra (BOA. İ.DH. 1414/1321/B/15) köy isminin kabulü 19 Eylül 1903'de gerçekleşti (BOA. DH. MKT. 784/13; BOA. A.MKT. MHM. 523/39). 8 Mart 1904'te Yarhisar Derbendi civarında iskân edilen muhacirler için teşkil edilen köye ise "Osmaniye" adı verildi (BOA. A.MKT. MHM. 529/59; BOA. İ.HUS. 145/1324/B/60). Aynı sene içinde Küplü Nahiyesi'nin Baş Köyü civarında Yayla adlı mahalde Şumnu muhacirleri için "Süleymaniye" adında bir köy oluşturuldu (BOA. A.MKT. MHM. 529/59; BOA. İ.HUS. 145/1324/B/60).

Tablo 9. 1886 Yılına Kadar Bilecik Kazası'nda Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu

İskan Edilen Yer	Geldiği Yer	Hane Sayısı	Nüfus
Akçapınar Köyü	Rumeli	40	169
Alibeydüzü Köyü	Rumeli	30	155
Lefkede Tekke Köyü	Rumeli	53	205
Lefke Köylerinde Mütferrikan	Rumeli	13	71
Yarhisar'da İskaniye	Rumeli	37	150
Güneyce İskaniye	Rumeli	47	202
Sultaniye İskaniye	Rumeli	15	77
Toplam		235	1.029

Kaynak: HVS, 1303:84

Tablo 10. 1886 Yılına Kadar Pazarcık Nahiyesinde Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu

İskan Edilen Yer	Geldiği Yer	Hane Sayısı	Nüfus
Burçalık Köyü	Rumeli	21	106
Karadede Köyü	Rumeli	22	78
Dülgeroğlu Köyü	Rumeli	17	108
Sarıdayı Köyü	Rumeli	50	303
Bozcaarmud Köyü	Rumeli	71	61
Kınık Köyü	Rumeli	18	81
Gümüşdere Köyü	Rumeli	70	229
Sarnıç Köyü	Çerkes	47	186
Elmalı-1 Kebir Köyü	Çerkes	56	243
İnce Köyü	Çerkes	31	102
Arabdede Köyü	Tatar	51	204
Yerli halk arasına iskan olunan		69	430
Toplam		523	2.292

Kaynak: HVS, 1303: 85

Bilecik'e yönlendirildikleri halde burada barındırılmalarının uygun olmaması nedeniyle başka bölgelere giden muhacirler de vardı. 15 Şubat 1909'da Dâhiliye Nezareti'nce Adana Vilayeti'ne gönderilen yazıda, geçen sene Bilecik'e gönderildikleri halde arazinin uygunsuzluğu nedeniyle Adana'nın Hamidiye kazasına giden üç hane Rusçuk muhacirinin iskânı için gerekenin yapılması istendi. Aynı tarihte Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen yazıda da, bu göçmenlerin Bilecik'teki kayıtlarının silinmesi isteniyordu (BOA. DH. MKT .2740/14).

Sancağın diğer kazalarında da muhacirlerin iskan faaliyetleri oldukça yaygındı. İnegöl 1886 yılına kadar sancak içinde en çok muhacir iskân edilen kazaydı. Bu dönemde İnegöl'e Rumeli, Batum ve Çerkes göçmenler yerleştirildi. Rumeli göçmenleri İnegöl'ün hem mahalle hem de köylerinde iskân edilirken, Batum ve Çerkez göçmenler köylere yerleştirildiler. Sadece Hamidiye mahallesinde hem Rumeli hem Batum göçmenleri vardı. İnegöl'de en çok Rumeli göçmenleri bulunuyordu.

Tablo 11. 1886 Yılına Kadar İnegöl Kazasında Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu

İskan Edilen Yer	Geldiği Yer	Hane Sayısı	Nüfus
Hamidiye Mahallesi	Rumeli ve Batum	167	603
Muradiye Mahallesi	Rumeli	110	525
Orhaniye Mahallesi		38	115
Dipsizgöl Köyü	Rumeli	59	214
Soğukdere Köyü	Rumeli	15	72
Olukman Köyü	Rumeli	41	185
Gülbahçe Köyü	Rumeli	14	55
Kızanlık Köyü	Rumeli	15	75
Hasanpaşa Köyü	Batum	63	224
Muradbey Köyü	Batum	41	173
Hayriye Köyü	Batum	88	425
Kadı Köyü	Batum	18	87
Fındıkcık Köyü	Çerkes	36	121
Kestanealanı Köyü	Çerkes	73	232

Tablo 11'in devamı

Gökpınar Köyü	Çerkes	28	104
Tüfekçikonağı Köyü	Çerkes	14	53
Kanlıkonak Köyü	Çerkes	30	145
Hacıkara Köyü	Çerkes	125	429
Mezid Köyü	Çerkes	121	488
Güney Kestane	Çerkes	37	163
Yerli halk arasına iskan olunan		95	467
Toplam		1.228	4.000

Kaynak: HVS, 1303:84- 85

1893 yılında İnegöl'ün Pelidliyaıyla mevkiinde “Bahtiyariye” adını alan köyde 27 adet ev inşa edildi ve Bosna muhacirlerinden 30 hane iskân edildi. Yine kazada “Lütfiye” ve “Ümraniye” adlarıyla köyler kuruldu ve buralara Rumeli muhacirleri yerleştirildiler. İnegöl Kazası'nın Halhal Çeşme mevkiinde “Mecidiye” adıyla bir köy daha teşkil edildi ve Aydos ve Ahyolu muhacirlerinden 32 hanede 62 nüfus iskan edildi. Kazanın Osman Dede mahallinde “Sultaniye” namıyla da bir köy kurularak Abaza muhacirlerinden 14 hane halkı yerleştirildi (HVS, 1310:372–373). Bu dönemde İnegöl köylerinden 24'ü muhacirler tarafından kuruldu. Bu köylerde 2.125 erkek ve 1.910 kadın olmak üzere 4.035 muhacir bulunmaktaydı (HVS, 1310:388). 6 Aralık 1906'da Reşadiye ve Çengiler köyündeki muhacirlerin Yenice ve Cerrah köylerindeki boş hanelerle başka köylere nakilleri kararlaştırdı. Cerrah köyüne yerleşmiş olan Boşnak ve Pomakların bu köyde kalması kabul edildi (BOA. DH. ŞFR. 70/195).

Yenişehir Kazası'nda da 1886 yılına kadarki süreçte birçok muhacir iskân edildi. Bu bölgeye yerleştirilenlerin çoğunluğunu Rumeli göçmenleri oluşturuyordu ama sayıları az da olsa Kafkasya'dan gelen Çerkezler de iskân edilmişlerdi. Ortalama bir köye 30–40 hane yerleştirildi. Fakat Hamidiye gibi bazı köylere 100'ün üzerinde hanenin yerleştirildiğini arşiv kayıtlarından görebilmekteyiz. Bu dönemde Yenişehir Kazası'nın 10 köyünde 428 hane muhacir iskân edildi. Toplam muhacir sayısı ise 1.691 kişiydi (HVS, 1303: 83).

Tablo 12. 1886 Yılına Kadar Yenişehir Kazasında Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu

İskan Edilen Yer	Geldiği Yer	Hane Sayısı	Nüfus
Hisar Köyü	Rumeli	30	168
Selimiye Köyü	Rumeli	30	116
Osmaniye Köyü	Rumeli	54	187
Orhaniye Köyü	Rumeli	46	192
Fethiye Köyü	Rumeli	17	65
Süleymaniye Köyü	Rumeli	24	88
Mecidiye Köyü	Rumeli	45	136
Hayriye Köyü	Rumeli	13	66
Hamidiye Köyü	Rumeli	103	395
Kavaklı Köyü	Çerkes	66	278
Toplam		428	1.691

Kaynak: HVS, 1303: 83

Bu dönemde Yenişehir Kazası'na bağlı İznik Nahiyesi'nin 6 köyünde de iskânlar gerçekleşti. Buraya gelen muhacirlerin tamamı Rumeli menşeliydi. 110 hanede 397 göçmen burada iskân edildi (HVS, 1303:83).

Tablo 13. 1886 Yılına Kadar İznik Nahiyesinde Muhacirler Tarafından Kurulan Köyler ve Muhacir Nüfusu

İskan Edilen Yer	Geldiği Yer	Hane Sayısı	Nüfus
Elmalı Köyü	Rumeli	44	149
Mecidiye Köyü	Rumeli	10	37
Kırıntı Köyü	Rumeli	10	36
Hacı Köyü	Rumeli	16	61
Eski Orak Köyü	Rumeli	14	61
Sarısu Köyü	Rumeli	16	53
Toplam		110	397

Kaynak: HVS, 1303: 83

1890'da İznik Nahiyesi'nin Çatak mevkiinde "Hamidiye" adıyla bir köy teşkil edilerek Aydos muhacirlerinden 13 hanelik 51 kişi iskân edildi. Benzer şekilde Dıraz Ali adlı mevkide "Ümraniye" adıyla bir köy kuruldu ve 18 haneden oluşan Rumeli muhacirleri yerleştirildi (HVS, 1310:372–373). 1893'de İznik nahiyesinde muhacirler tarafından Hacı Osman, İskaniye, Sultaniye gibi bazı köyler oluşturuldu (HVS, 1310:396–397).

Diğer kaza merkezlerinin aksine Söğüt Kaza merkezi 1886'ya kadarki süreçte sancak içinde en az muhacir iskânı yapılan yerd. Burada sadece "Savcı Bey" adlı köyde Rumeli'den gelen 29 hanelik 84 kişi iskân edildi (HVS, 1303: 84). 1893'e kadarki dönemde ise Gündüzbey, Rızapaşa, Hayriye gibi yeni muhacir köyleri oluşturuldu (HVS, 1310:398). Aynı dönemde İnönü nahiyesinde de Kümbetpınar, Yukarıoklubalı, Aşağıoklubalı, Arslanbey, Yeni, Namlı, Kandilli ve Hocayadigar köyleri muhacirler tarafından kurulmuştur (HVS, 1310:400-401).

Söğüt'e bağlı Bozüyük Nahiyesi kaza merkezindeki durumun aksine, arazisinin uygun olması nedeniyle Rumeli'nin muhtelif bölgelerinden gelen birçok muhacirin iskânına sahne oldu. 6 Mart 1887'de Hezargrat'tan gelen 35 hane muhacirin Dodurga köyüne yakın olan Viranlık mahallinde ziraat yapılabilen arazide iskânlarına ve ev yapmalarına izin verildi. Viranlık mahallinin adı Cihangazi olduğu için teşkil edilen köye yapılan yazışmaların neticesinde (4 Mayıs 1887) bu isim verildi (BOA. İ.DH. 1032/81274). 1893'e kadar Bozüyük Nahiyesi'nde muhacirler için Düzdağ, Çerkesçetmi, Akpınar, Çokçapınar, Erikli, Poyra, Kovalca, Karaağaç, Şefkatiye, Seyyidali, Cihangazi, Osmaniye, Ormangüzle ve Saraycık isimli köyler oluşturuldu (HVS, 1310:400-401). 21 Temmuz 1903'te Bozüyük'ün Kızılcapınar Köyü civarında Fındıkoluk adlı mahalde 12 hane ve 57 kişiden oluşan Bulgaristan'dan gelen Tırnova muhacirlerinin iskânı gerçekleşti. Oluşturulan bu köye "Revnak" adı verildi (BOA. İ.DH. 1411/1321/R/19; BOA. A.MKT. MHM.523/19). Benzer şekilde iskânlar ileriki yıllarda da devam etti⁶⁴.

⁶⁴ 26 Ağustos 1908'de Hezargrad muhacirlerinden bir nüfuslu Şumnulu Hüseyin bin Hacı Osman iskan amacıyla Bozüyük'e sevk edildi (BOA. DH. MKT. 1287/81). 26 Ekim 1908'de Bozüyük'e giden Osmanpazarlı İbrahim bin Ahmed hüviyetleriyle ilgili muamele tamamlanmaya kadar misafir olarak burada iskân edildi (BOA. DH. MKT. 2677/18). Yine Osmanpazarı'ndan gelen altı kişilik muhacir iskan için Bozüyük'e gönderildi (BOA. DH. MKT. 2662/3). 4 Mayıs 1909'da iskan için Bozüyük'e sevk olunan Varna

Göç Sonrası Yaşanan Problemler

Ertuğrul Sancağı'na gönderilen muhacirlerin iskânından sorumlu olan kişi ve kurumlar vazifelerini en iyi şekilde yapmaya çalıştılar. Başta mutasarrıf olmak üzere kazalarda faaliyet yürüten muhacirin komisyonları ve kazaların ileri gelenleri ellerinden geldiğince iskan işlerinin sağlıklı yürütülebilmesi adına gayret gösterdiler. Hatta 1906 yılında göstermiş oldukları üstün gayretlerden ötürü Ertuğrul Mutasarrıfı Kazım Efendi ile Bilecik eşrafından Ayas-zade Mustafa Paşa'nın "mirimiran rütbesi" ile taltif edilmesi teklif edildi (BOA. DH. MKT. 1118/68). Yürütülen özverili çalışmalara rağmen muhacirlerin iskânlarında bazı olağan sorunlar yaşandı. Sorunların en başında muhacirlere uygun yerlerin bulunması meselesi geliyordu. Mesela, 1902 yılı baharında Bulgaristan'dan göçerek Söğüd kazasındaki Arapdamı'na (Arabdağı) yerleştirilmek istenen 30 hane muhacir 1,5 yıl boyunca iskân edilemedikleri için zor duruma düştüler. Durumun düzeltilmesi için İnönü Nahiyesi Silistre muhacirlerinden Mehmed adlı birinin dilekçesi üzerine inceleme yapıldı ve nihayet problem çözüldü (BOA. A.MKT. MHM. 523/43). Nüfus belgesi alma zorunluluğu ve bu belgeyi alırken karşılaşılan engeller muhacirlerin karşılaştıkları diğer önemli bir sorundu. Belgenin verilmesi esnasında talep edilen paralar sıkıntıların temelini teşkil ediyordu. 1902'de İnegöl Kazası nüfus memuru Said Efendi, nüfus belgesi almak isteyen muhacirlerden yarımşar lira talep ettiği için bir hayli kişinin kaydı yapılamadı. Yine Maden Köyünden Osmanpazarlı Mustafa 600 kuruş vererek nüfus kaydını yaptırabildi. Bu gibi hukuksuzluklar tespit edilince gerekli incelemeler yapıldı ve önlemler alındı (BOA. DH. MKT. 536/10).

Muhacirlerin teşkil ettikleri köylerde en önemli problemlerden birisi buralarda mescit ve okulun bulunmamasıydı. Muhacirler Cuma namazını kılmak için başka köylere gitmek zorunda kaldıklarından şikâyetçiydiler. Muhacirlerin ibadetlerini yapabilmeleri ve çocuklarının eğitim ve öğretimini gerçekleştirebilmek için 1891'de köylerde 70 adet mescit ve 69 mektep açılması planlandı. 28 Temmuz 1891'de Dâhiliye Nezareti mescit ve mekteplerin inşası için gerekli olan havalenin yollanmasını maliye nezaretinden istedi

muhacirlerinden Hasan bin Mustafa ile oğlu Ahmed'e hüviyetlerinin tahkiki neticesinde 4 ay önce hicret ettikleri ve kabullerine mani halleri olmadığı anlaşıldığından nüfusa kayıt edilerek oturma izni anlamına gelen tezkire-i Osmaniyeleri verildi (BOA. DH. MKT. 2901/68).

(BOA. DH. MKT. 1857/113). Pazarcık nahiyesinde muhacirler tarafından teşkil edilen “Alınca” Köyünün de cami ve mektebi yoktu. Muhacirler köyde bir cami ve mektep inşa etmek istiyorlardı. Bunların inşa masrafı ise 4.275 kuruş tutmaktaydı. Ahali fakir olduğu için masrafların devlet tarafından karşılanmasını istediler ve bu hususta gerekli yazışmalar yapıldı (BOA. A.MKT. MHM. 521/13).

Muhacirlerin ihtiyacı olan cami, mektep gibi yapıların inşası devlet tarafından gerçekleştirilmişti. Bunun yanında muhacirlerin ziraat yapabilmeleri için gerekli olan hayvan ve tohumluk hububat da kendilerine verildi. Mesela Söğüt’ün Bozdağ köyünde 32 hane muhacir iskân edilmişti. Buradaki muhacirlere verilecek tohumluk buğdayın bedeli 10 bin 450 kuruş tutmaktaydı. Bu miktarın merkezden gönderilmesi için gerekli yazışmalar yapılmıştı (BOA. A.MKT. MHM. 524/31). Yine 16 Mart 1903’de Sadaretçe, Yarhisar Nahiyesi’nin Derbend mevkiinde iskân olunan Tutrakan ve Hezargrad muhacirlerine hane başına verilecek bir çift öküzün toplam tutarı olan 8.400 kuruşun vilayete havalesi istendi (BOA. A.MKT. MHM. 521/28). 16 Temmuz 1903’te Yarhisar Nahiyesi’nin Arpadere Köyünde iskân olunan 6 hane Tırnova muhacirlerine verilmesi gereken çift hayvanatı ve tohumluk zahire olarak istenilen 4.700 kuruşun 1903 senesinin muhacirin tahsisatından karşılanması uygun görüldü (BOA. A.MKT. MHM. 523/16).

Bu tarz maddi ihtiyaca dayalı meselelerin hallinde Osmanlı Devleti elinden geldiğince pay sahibi olmaya çalışmıştır. Devlet, köyler teşkil edilmek suretiyle iskanları gerçekleştiren muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tahsisatları havale ettiği gibi, Muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına değişik tedbirlere başvurabiliyordu. Sancakta çıkan maden ocaklarını işletenlerden alınan ianeler buna örnek olarak gösterilebilir. Bozüyük nahiyesine bağlı Çaydere Köyü civarında çıkan kömür madeninin işletmesini alan Tevfik ve Paraklipol Firos Efendilerden iskân-ı muhacirin ianesi olarak 100 adet Osmanlı altını alınması için Dahiliye Nezareti ile Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti arasındaki yazışmalar devletin bu gibi tedbirlere başvurduğunun bir göstergesidir (BOA. DH. MKT. 2874/92).

İskânlar sonrasında yaşanan en önemli problemlerden birisi de yerli halk ile göçmenler arasında ortaya çıkan sürtüşmelerdi. Bunun ana nedeni iskân memurlarının dikkatsizliği

neticesinde ortaya çıkan arazi kavgalarıdır. Mesela 26 Ağustos 1894'te Bilecik, Lefke ve Yarhisar muhtarları tarafından sadarete gönderilen bir yazıda bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Muhtarlar, köylerindeki hayvan otlaklarının Rumeli'den gelen muhacirler tarafından zapt edilmesinden şikâyet ediyorlardı. Aynı zamanda muhacirlerin meralardan gönderilmesi hususunda daha önce Ertuğrul Mutasarrıflığı'na bir dilekçe yazmışlar ve bunun üzerine meraların keşfi için liva meclisinden bir heyet tayin edilmişti. Heyetin yaptığı inceleme sonucunda otlakların şikâyetçilerin köylerine ait olduğuna ve buraların muhacirler tarafından kullanılmasının menine karara verildi. Bu durum vilayete arz edildikten sonra mutasarrıflığa gelen yazıda buradaki muhacirlerin Karahisar tarafına sevk edilmeleri bildirilmişti. Fakat mutasarrıf gereğini yapmamıştı. Bunun üzerine muhtarlar mutasarrıflık, vilayet ve sadarete telgraflar göndermişler ama bir cevap alamamışlardı. Muhtarlar ihtilafın bir neticeye bağlanamaması nedeniyle hayvanlarının 4 aydan beri aç kaldığını ve zirai faaliyetlerin de yapılamadığını ifade ederek bir an önce muhacirlerin meralardan çıkarılmasını talep ediyorlardı. Sonuçta kurumlar arasında gerekli yazışmalar yapıldı ve durumun incelenmesi istendi (BOA. DH. MKT. 283/41).

17 Ekim 1900'de Dâhiliye Nezaretince Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, Ertuğrul Sancağına bağlı Yarhisar nahiyesine yerleşen muhacirler Kisecek merasını zapt etmişlerdi⁶⁵. Ancak bu meraların Karaamuca, Yarhisar ve Bahçecik köylerine ait olduğu mahalli bidayet mahkemesince karara bağlanmıştı. Mahkeme bu hususta ilam vermişse de sonradan bu meranın Abadiye adlı köye ait olduğu hakkında padişah iradesinin olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı mahkemece verilen ilamın geçerliliği ortadan kalktı. Bunun üzerine vilayet istinaf müddei-i umumiliğinden bu ilam Adliye ve Mezahip Nezareti'ne karar için gönderildi. Adliye ve Mezahip Nezaretince Şuray-ı Devlet'e tevdi edilen tezkire sonrası, Şuray-ı Devlet olayın adil şekilde halli için vilayet idare meclisi eski azası Ahmet Bey'in memuriyetini uygun görülüş ve görevlendirmişti (BOA. DH. MKT. 2431/23; BOA. DH. MKT. 2568/3).

⁶⁵ Muhacirlerin Söğüt taraflarına iskânında da yerleşik halktan bazı tepkiler yükselebilmekteydi. Söğüt'ün Hasan Köy'ü sakinleri sahibi oldukları araziye muhacirlerin yerleştirilmesinden şikâyetçi oldular. 5 Eylül 1903'te Dâhiliye nezareti Vilayete gönderdiği yazıyla durumun incelenmesini istedi (BOA. DH. MKT. 761/32).

8 Temmuz 1901’de Dahiliye Nezareti’nce vilayete gönderilen yazıyla, Ertuğrul Sancağı dahilindeki Karaamuca, Yarhisar ve Bahçecik köyleri ahalisine aitken buraya yerleştirilen muhacirlerin el koydukları iddia olunan meranın durumunu tahkik için görevlendirilen Hüdavendigâr İdare Meclisi Azası Ahmed Bey’in tahkikat neticesinin acilen gönderilmesi istenmekteydi (BOA. DH. MKT. 2509/103). 5 Nisan 1902’de bir kere daha Ahmet Beyin yaptığı incelemenin neticesi talep edilecekti (BOA. DH. MKT. 477/19). Neticeye dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Ama görüldüğü gibi muhacirlerin iskânı bir çok problemi beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte devlet iskânların gerçekleşmesi ve muhacirlerin ihtiyaçları bağlamında imkanlarını seferber etmiştir.

4.3. Eğitim

4.3.1. Medreseler

Osmanlı Devleti’nin geleneksel eğitim kurumu medreselerdi. Bu eğitim kurumlarında “nakli” ve “akli” olmak üzere iki gurup ders okutulurdu. Bunlardan Nakli ilimler: Kuran, hadis, tefsir, fıkıh, kelam, ahlak, felsefe, ibadet; Akli ilimler ise Arpça gramer, lügat, belagat ve yazı derslerinden oluşmaktaydı (Bilim, 2002:6–9). Klasik dönemde medreselere sıbyan mekteplerini bitirenler ya da özel öğrenim görmüş olan erkek öğrenciler kabul edilirdi. Bir medresede öğrenci sayısı 20–30 civarında olurdu (Akyüz, 2009:67–69). Medreselerin giderleri medreseye tahsis edilen vakıf gelirlerinden, talebinin yemek ihtiyaçları da vakfa bağlı imareten karşılanırdı (Kazıcı, 2004;175). Orta ve alt kademedeki medrese öğrencilerine “suhte” veya “softa”, üst kademedeki öğrencilere ise “danişment” adı verilirdi (Tekeli, İlkın, 1999:17). Medreselere farklı yaş gruplarından öğrenciler devam etmekteydi. Nitekim Baba ile oğul aynı medreseye devam edebilmekteydi. Medreselerde örgün eğitimin süresi haftada 5 gündü. Salı ve Cuma günleri ise hafta tatiliydi. Hicri aylardan Recep, Şaban ve Ramazan ayları yıllık tatil dönemiydi (Okumuş vd, 2006:24–25). 17.yüzyıldan itibaren medreseler bozulmaya başladı ve herhangi bir reform yapılamadı (Bilim, 2002:11). Tazimattan sonra medreselerin ıslahı yönünde çalışmalar başladı. Meşrutiyet döneminde ise bu ıslah çalışmaları hızlandı. 1910 yılında Medaris-i İlmiye Nizamnamesi çıkarıldı. Bu nizamnamede tüm medreselerde öğreniminin 12 yılda tamamlanması öngörülmekteydi. Ayrıca medreselere 15–35 yaş

aralığındaki talipliler gidebilecekti (Akyüz, 2009:285). II. Meşrutiyetin ilk yıllarında hazırlanan bu nizamname ile medreselerin ders programlarına fen, matematik ve sosyal bilimler dersleri ilave edildi (Zengin, 2002:93). Bu dönemde diğer önemli bir gelişme ise 1914'te çıkartılan Islah-ı Medaris Nizamnamesi'ydi. Bu düzenlemeyle medreseler Maarif Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren mekteplerin müfredatına benzetilmek istendi. 1917'de Şeyhülislam Musa Kazım Efendi marifetiyle bir nizamname daha çıkartıldı. Fakat medreselerde beklenen iyileşmeler Osmanlı Devleti yıkılana kadar bir türlü gerçekleştirilemedi (Akyüz, 2009:285).

Tanzimat'tan sonra Bilecik'te de geleneksel eğitim kurumu olan medreselerin yerini modern eğitim kurumları almaya başladı. Nitekim sancak merkezi olan Bilecik merkezinde 1886 yılında 15 medrese eğitim-öğretim faaliyeti yürütmekteydi (HVS, 1303:277). 1889'da bu sayı 8'e düştü (HVS, 1306:93). 1894 yılında, Bilecik'te 7 medrese bulunurken, bu okullarda 140 talebe eğitim görmekteydi (Cuinet, 1894:170). 20. yüzyıl başlarında ise Bilecik'te medrese sayısı sadece 2'ydi (HVS, 1316:300–301). Bu dönemde Bilecik'in nahiyelerinden Pazarcık'ta 1, Lefke'de 2 ve Gölpazarı'nda ise 4 medrese vardı (HVS, 1316:306–309). Sancağın diğer kazası olan Söğüt merkezinde ise 2 medrese bulunuyordu. Söğüt'ün nahiyelerinden Bozüyük'te 2, İnönü'de 2, Mihalgazi'de 3 medrese mevcuttu (HVS, 1316:312–317). İnegöl kaza merkezinde 4, Domaniç nahiyesinde de 1 medrese bulunuyordu (HVS, 1316:322–323). Yenişehir'in merkezinde 4, İznik nahiyesinde de 2 medrese faaliyet gösteriyordu (HVS,1316:318-320).

Görüldüğü gibi Tanzimat'tan sonra Bilecik merkezinde geleneksel usullerle eğitim veren medreselerin sayısında tedrici bir azalma söz konusudur. Bu durum Bilecik'e bağlı kazalar için de geçerlidir.

1904 yılında Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde bulunan Bursa, Ertuğrul, Karahisar, Kütahya ve Karasi sancaklarında toplam 326 adet medreseye 10.471 öğrenci devam etmekteydi. Genel toplam içerisinde sancaktaki 34 adet medresenin 1.459 adet öğrencisi bulunuyordu (Yücelt, 1948:17). Bilecik'te bulunan medrese sayısı vilayet genelinin % 10,42'sini oluştururken, öğrenci sayısı olarak da % 13,93'ünü teşkil ediyordu. Medreselerde eğitim gören talebeler ve halkın faydalanabilmesi için medreselere bitişik ya da cami içlerinde

kütüphaneler oluşturulmuştur (Akyüz, 2009:109; Okumuş vd, 2006:46). 20. yüzyıl başlarında Ertuğrul Sancağı genelinde hizmet veren kütüphaneler şu şekildedir:

Tablo 14. Ertuğrul Sancağı'nda Bulunan Kütüphaneler

Kaza	Kütüphanelerin İsmi	Bulunduğu Mahal	Banisi (Kurucusu)	Kitap Adedi	Tesis Tarihi
Bilecik	Ak Mescid	Ak Mescid Camii	Receb Efendi	160	Meçhul
Bilecik	Sultan Orhan Gazi	Orhan Camii	Beylikçi Niyazi Efendi	22	Meçhul
İnegöl	İshak Paşa	İshak Paşa Medresesi	Sultan Orhan Gazi	93	Meçhul
Söğüt	Cami-i Kebir	Cami-i Kebir	Merhum İshak Paşa	701	Meçhul
Yenişehir	Gazi Süleyman Paşa	Gazi Süleyman Paşa Medresesi	Merhum Hacı Ali Efendi	832	Meçhul

Kaynak: HVS, 1316:442–443

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi Bilecik merkezinde 2 ve İnegöl, Söğüt, Yenişehir kazalarında birer kütüphane mevcuttur. Bu kütüphanelerden Yenişehir'deki kütüphane kitap sayısı bakımından sancaktaki kütüphanelerin en büyük olanıdır. Söğüt Cami-i Kebir'i dahilinde bulunan kütüphane ikinci sırada ve Bilecik merkezinde Orhan Camii'nde bulunan kütüphane ise 22 kitap sayısı ile son sırada yer almaktadır.

4.3.2. İlk Mektepler: Sıbyan'dan İbtidaiye

II. Mahmut devrinde yapılan yeniliklerden biri de, 1824 yılında çıkarılan fermanla, sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu getirilmesidir. Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim sisteminde Sıbyan mektepleri, 5–6 yaşlarındaki çocuklara okuyup-yazmayı, ilmihal bilgisi denilen bazı dini bilgileri ve dört işlem gibi basit matematik bilgilerini vermek üzere kurulmuş okullardı (Baltacı, 2002:455). Osmanlı Devleti'nin en yaygın eğitim-öğretim kurumları olan ve her mahallede bulunan bu okullar halk tarafından "Mahalle Mektebi" olarak isimlendirilmiştir. Sıbyan mekteplerinin inşaatında genelde taş kullanıldığı için bu mekteplere "Taş Mektep" de denilmiştir (Ergin, 1977:82). Sıbyan mekteplerinin en önemli hedefi, öğrencilere Kuran-ı Kerim, Namaz, dualar ve yazmayı öğretmektir. Tanzimat dönemine kadar bu okullarda Elifba, Kuran, Tecvid ve İlmihal dersleri okutuldu (Ergin,

1977:86). Osmanlı'da, Tanzimat Dönemine kadar bu mekteplerin dışında, ilköğretim çağındaki çocuklara eğitim veren başka bir müessesese bulunmuyordu.

Sıbyan mekteplerinde geleneksel usul takip edildiği için istenilen düzeyde bir eğitim verilemiyordu (Kodaman, 1991:66–67). Tanzimat Dönemi'nde bu eksikliği gidermeye yönelik ilk girişimlerden birisi, Nisan 1847 tarihli talimatnamedir. Buna göre 7 yaşına giren çocukların bu mekteplere devam etmeleri zorunlu hale getirilmiştir. Talimatla 4 yıl olan sıbyan mekteplerinden sonra eğitim süresi 2 yıl olan Rüşdiye mektepleri zorunlu öğretim kapsamına alındı. Böylece 6 yıllık zorunlu eğitime geçildi (Akyüz, 2009:160-162). 1869'lardan itibaren geleneksel sıbyan mekteplerinin yanında 'İbtidâî Mektep' veya 'Usûl-i Cedide Mektebi' adıyla yeni ilkokullar kurulmaya başlandı. Usûl-i Cedîd ile okuma öğrenme sisteminde geleneksel uzun heceleme yerine kelimeyi doğrudan okuma metodu benimsendi. Usûl-i cedîde tarzında öğretim yapan iptidailerde öğrenci sırası, öğretmen kürsüsü, kara tahta, tebeşir, harita ve yer küresi gibi bazı yeni ders-araç gereçleri de kullanılmaya başlanmıştır (Akyüz, 2009: 209).

En önemli değişiklik ise ders programlarında yaşandı. Buna göre eskiden beri okutulan Elifba, Kuran, Tecvit ve İlmihal gibi derslerin yanına basit hesap, Osmanlı Tarihi ve Coğrafya dersleri eklendi. Böylece ibtidai mezunlarının, Rüştiyelere sınavsız geçiş yapmaları ve hayata atılırken donanımlı olmaları hedeflendi. Yeni düzenlemelerle birlikte mekteplerde, Elifba-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, Muhtasar İlm-i Hesap, Muhtasar Sarf-ı Osmanî, Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Nahv-ı Osmanî, Tahvil-i Mikyas Tabloları adlı ders kitapları okutuldu (Bilim, 2002: 4, 202–207).

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ilköğretimde bazı yenilik ve gelişmeler yaşandı. 1913'te "Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-i Muvakkati" çıkarılarak İlköğretimin mecburi ve devlet okullarında eğitimin parasız olması hükme bağlandı. Bu kanun, okulların teşkilat yapılarında da önemli değişiklikler getirdi. Yapılan düzenlemeyle İptidai ve Rüşdiye mektepler birleştirilerek Mekâtip-i İptidaiye-i Umumiye adını aldı. İlköğretim böylelikle 6 yıl olarak belirlendi. Bu eğitim süresi, her biri 2 yıl olmak üzere Devre-i Ula, Devre-i Mutavassıta ve Devre-i Aliye şeklinde 3 devreye ayrıldı. Ders programları da Kıraat, Hat, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürus-ı Eşya, Malumat-ı Tabiye,

Hıfzıssıhha, Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye, El işleri ve Resim, Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, Talim-i Askeri (erkek çocuklara), İdare-i Beytiye ve Dikiş (kız çocuklara) şeklinde olacaktı (Akyüz, 2009:268–269; Sakaoğlu, 2003:131).

Osmanlı eğitim sisteminde ilköğretimle ilgili yukarıdaki gelişmelere paralel olarak Ertuğrul Sancağı'nda da yeni eğitim sistemi ve programı uygulandı. Nitekim Ertuğrul Sancağı genelinde çok sayıda iptidai mektep açıldı. Bu bağlamda sancak merkezi Bilecik'te 1893 yılında 6 iptidai mektep vardı. Mektebin, 105 kız ve 101 erkek olmak üzere 206 öğrencisi mevcuttu. Bilecik'in köylerinde de 21 iptidai mektep vardı. Bu mekteplerde 343 kız, 1.338 erkek talebe öğrenim görmekteydi. Bilecik'in nahiyelerinden Lefke'nin 23, Küplü'nün 12, Gölpazarı'nın 72, Pazarcık'ın 7 ve Yarhisar'ın 29 ibtidai mektebi mevcuttu (HVS, 1310: 470–71). Ertuğrul Sancağına bağlı kazalardan Söğüt merkezinde 1 kız, 1 erkek ibtidai mektebi eğitim-öğretim faaliyeti yürütmekteydi. Kız mektebinin mevcudu 127, erkek mektebinin öğrenci sayısı 79 idi. Söğüt'ün köylerinde ise 42 ibtidai mektep bulunuyordu. Bu mekteplere 748 kız, 894 erkek öğrenci kayıtlıydı. Söğüt'ün nahiyelerinden olan Bozüyük'te 21, Mihalgazi'de 13 ve İnönü'de 12 ibtidai mektebi vardı (HVS, 1310:472–73). İnegöl kazasının merkezinde bulunan 6 ibtidai mektebin 264 kız, 303 erkek öğrencisi mevcuttu. İnegöl'ün köylerinde ise 42 ibtidai mektep bulunuyordu. Bu okullarda 1.463 kız 1.402 erkek öğrenci öğrenim görüyordu. İnegöl'e bağlı Yenice nahiyesinde 2 ve Domaniç nahiyesinde 39 ibtidai mektep mevcuttu (HVS, 1310:470–71). Yenişehir kazasının merkezinde ise 9 ibtidai mektep öğretim faaliyeti yürütmekteydi. 169 kız, 171 erkek öğrenci mektebe devam etmekteydi. Yenişehir'in köylerinde 40 ibtidai mektep vardı. Bu mekteplerin 526 kız ve 628 erkek öğrencisi mevcuttu. Yenişehir'in nahiyesi olan İznik 'in 35 iptidai mektebi bulunmaktaydı (HVS, 1310: 470–71).

Tablo 15. 1896 (H.1313) - 1898 (H.1315) Yılında Ertuğrul Sancağı'nda Yeni Ve Eski Usulle Eğitim Öğretim Faaliyetinde Bulunan İptidai Mektepler

Okullar ve Yerleri	Usul-ı Atika		Usul-ı Cedide	
	1896	1898	1896	1898
Bilecik	49	167	3	3
Söğüt	82	72	1	33
İnegöl	87	96	1	11
Yenişehir	99	109	2	5
Toplam	317	444	7	52

Kaynak: HVS, 1313:132-33; HVS, 1315: 306-307

Tablodan da anlaşıldığı gibi 1896 senesinde eski usulde eğitim yapan iptidai mektepler yeni usulde eğitim yapanlara göre oldukça fazladır. 1870'li yıllarda yeni tarzda okullar açılmaya başlanmasına rağmen Ertuğrul Sancağı'nda bu okullardan sadece 7 tane bulunmaktaydı. Ertuğrul Sancağı'nda bulunan iptidai mekteplerin % 97,5'i eski usulle ve % 2,5'u ise yeni usulle eğitim- öğretim faaliyetinde bulunuyordu.

Ancak 1898 senesinde sancağın kazalarında yeni tarzdaki okul sayısının arttığı görülmektedir. Nitekim yeni tarzda okul sayısı bu dönemde sancak genelinde 52'ye yükseldi. Yeni usulle eğitim öğretim faaliyetinde bulunulan kazaların başında Söğüt gelmektedir. Söğüt'ü İnegöl, Yenişehir ve Bilecik takip etmektedir. İlginçtir ki sancak merkezi konumunda bulunan Bilecik eğitimdeki yenileşme sürecine diğer kazalar kadar uyum sağlayamamıştır. Eski usulle eğitim öğretim faaliyetinde bulunan okul sayısının çokluğu Ertuğrul Sancağı'ndaki sıbyan mekteplerinin eğitimde beklenen modernizasyonu yakalayamadığını göstermektedir.

İleriki yıllarda özellikle Bilecik halkının verdiği maddi desteklerle yeni ibtidai mektepler açıldı. Örnek olarak 5 Aralık 1902 de Bilecik'te halkın yardımları ile yaptırılan bir ibtidai mekteb açıldı (BOA. MF. MKT. 600/48). Bir yıl sonra 26 Ocak 1903'te Bilecik'in Yukarı ve Aşağı mahallelerinde yeni ibtidai mektepler açılarak eğitim faaliyetine başladı. Yukarı mahalle ibtidai muallimliğine Ali Vehbi Efendi ve Aşağı Mahalle İbtidai muallimliğine

Abdülazim Efendi'ler 200'er kuruş maaşla atanmışlardı (BOA. MF. MKT. 684/23). Aynı şekilde 11 Haziran 1903 yılında Ertuğrul Gazi'nin annesinin kabrinin bulunduğu Domaniç'e bağlı Çarşamba Karyesi'nde, masrafları padişahın özel hazinesince karşılanan, 81 metre kare büyüklüğünde ve 5 metre yüksekliğinde olan ve iki dersane ile bir muallim odası ve sofadan oluşan bir ibtidai mektebi törenle açılmıştır (BOA. DH. MKT. 725/8; BOA. Y.A. HUS. 450/47).

1907 yılına gelindiğinde, Bilecik'te usul-ı cedide ve usul-ı atıkaya göre eğitim öğretim faaliyetinde bulunan 200 İbtidai mektep vardı. Bu mekteplerin talebe sayısı ise 7.096'dır. Bu genel rakama kazalar bazında baktığımızda, Söğüt kazasında 91 mektepte 4.759 öğrenci eğitim görmekteydi. Yenişehir kazasında bulunan 115 mektebe kayıtlı 5.805 öğrenci bulunmaktaydı. İnegöl kazasının ise 114 mektebi mevcuttu. Bu mekteplerde 6.476 öğrenci eğitim görmekteydi (HVS, 1324:591).

Ertuğrul Sancağı ifade edilen iptidai mektep sayısı ile ülke ortalamasının oldukça üzerindeydi. Osmanlı ülkesinde iptidai mekteplerin kaza başına düşen ortalama sayısı 2.36'ydı. Ertuğrul Sancağı 4.25 ortalama ile oldukça yüksek bir paya sahipti. Bu rakamla Hüdavendigâr Vilayeti içinde Kütahya Sancağı'ndan sonra ikinci sırada yer alıyordu⁶⁶ (Somel, 2010:366-367).

Kayıtlardan da anlaşıldığı üzere, 1909 yılında, Bilecik'in köy ve nahiyelerindeki ibtidai mekteplerin kadrolarına yeni muallimler atandı. Bu tarihte muallim ataması yapılan okullar: Bilecik'e bağlı Abbaslık ve Çukurviran karyeleri⁶⁷, Pazarcık Nahiyesi Merkez İbtidaisi⁶⁸, Yarhisar Nahiyesi İlyas Bey İbtidaisi⁶⁹, Lefke Nahiyesi⁷⁰ ve Gölpazarı Nahiyesi'ne bağlı Yedi Karyesi'dir⁷¹ (BOA. MF. MKT. 1119/9; BOA. MF. MKT. 1102/4; BOA. MF. MKT. 1119/68; BOA. MF. MKT. 1120/41; BOA. MF. MKT. 1128/34).

⁶⁶ Bursa 2.57, Balıkesir 2.22, Kütahya 4.40 ve Karahisar-ı Sahib 3.75 ortalama ya sahipti (Somel, 2010:366-367).

⁶⁷ Muallim-i evveliklerine Ömer Faruk ve Mehmed Muhsin efendiler atandı.

⁶⁸ Muallim-i Evvelliği'ne İsmail Hakkı atandı.

⁶⁹ Muallimliğine Yusuf Ziyaüddin Efendi atandı.

⁷⁰ Muallim-i Saniliğine Mehmed Emin Efendi atandı.

⁷¹ Muallimliğine Ali Rıza Efendi atandı.

1913'te Hüdavendigâr Vilayetince Maarif Nezareti'ne gönderilen rapordan anlaşıldığına göre, Bilecik ve Söğüt'e kadın muallimler gönderilecekti. Yenişehir ve İnegöl kazaları merkezlerine kız mekteplerinin açılması Mart ayına ertelenmişti. İnegöl mekteplerinin tamirâtı için havaleler gönderilmiş ve eksikler tamamlanmıştı. 1913 senesinde Söğüt, Bozüyük, İnönü, Mihalgazi, Yenişehir ve Yarhisar'da 1'er adet 6 dershaneli erkek mektebinin yapımına başlanmıştı. 1912 senesinde yapımına başlanan İnegöl'deki 6 dershaneli erkek mektebinin 1913 senesinde tamamlanmıştı. Mekteplerin teftişinde rahlelerin sağlıksız olduğu tespit edilmiş ve insan sağlığına uygun olarak yaptırılan numune rahlelerden birer tane Bilecik, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazalarına gönderilmişti. İptidai mekteplere gönderilmek üzere bazı ders araç gereçleri için gerekli çalışmalar da devam etmekteydi. 1912-13 senesinde sınavların bitiminden sonra Bilecik Kazası'nın İbtidai mektebi muallimleri Bilecik'e çağırılmış ve darulmuallimîn heyeti marifetiyle kendilerine eğitim-öğretim metodu hakkında konferanslar verilmişti (BOA. DH. UMVM. 83/13).

Bilecik'te eğitim öğretim faaliyetlerini yürüten bu mekteplerin en önemli problemleri parasal yetersizlikti. Bu sorunu aşabilmek ve mekteplerden istenilen verimi alabilmek için Bilecik halkı koza mahsulünden elde edilen gelirin bir miktarının Bilecik mektebi idadisinin intizamı için sarf edilmesini istemekteydi. Bu talep kabul edildi. Böylece yaş kozanın her bir kilosundan alınacak paranın toplamının üçte birinin Müslüman mekteplerine verilmesi kararlaştırıldı. Bu iş liva mutasarrıfının başkanlığında oluşturulacak komisyon marifetiyle gerçekleştirecekti (BOA. MF. MKT. 790/50). Fakat bu karara uymak istemeyen bazı kurumlar da bulunmaktaydı. Bu karara aykırı hareket ettiği anlaşılan Bursa Duyun-ı Umumiye Nazırı ile Bilecik Müdürü, Dahiliye Nezareti'nin 2 Temmuz 1908 tarihli yazısıyla uyarıldı (BOA. DH. MKT. 1268/60). Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında mali yetersizliklerin had safhaya çıkması üzerine hem okullar hem de bu okullarda görevli personel çok müşkül duruma düştü. 8 Aralık 1917'de Maarif Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Bilecik'teki İbtidai Mektebi muallimlerinin çok az olan maaşlarının düzenli bir şekilde ödenemediği için mali sıkıntı içinde oldukları vurgulandı, bu kötü durumdan kurtulmaları için liva mutasarrıflığınca maaşlarının ödenmesi gerektiği istendi (BOA. DH. UMVM. 152/38).

4.3.3. Rüştiye Mektepleri

II. Mahmut döneminde sıbyan mektepleriyle yüksek öğretim arasındaki boşluğu telafi etmek amacıyla Rüştiyelerin açılması planlandı (Baltacı, 2002:223). Bu çalışmalar sırasında Rüştiyelere “ikinci sınıf” ismi verilmek istendi. Fakat II. Mahmut, açılacak bu okulun mezunlarının eğitimlerini tamamladıklarında rüştlarini ispat edecek yaşta olacakları gerekçesiyle “Rüştiye” isminin verilmesini daha uygun bulmuştur (Ergin, 1977:383–386). 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi rüştiyelerle ilgili eğitim-öğretim prosedürünü içermektedir. Bu düzenlemeye göre rüştiyelerin beş yüz haneyi geçen kasabalarda kurulması öngörülmektedir. Okulların yapımı ve muallim maaşları, illerin maarif idaresince karşılanacaktır. Öğrenim süresi 4 yıl olup sıbyan mektebini bitiren ve şahadetname alanlar bu okullara kabul edilecektir (Akyüz, 2009:165). Rüştiyeler kuruluş aşamasında hoca bulma konusunda da bazı problemlerle karşılaştı. Bunun en önemli nedeni maarif programı uygulayıcılarının ilmiye ve medrese çevrelerinden hoca almamaya özen göstermeleridir (Sakaoğlu, 2003:62). Rüştiyelere muallim-i evvel ve muallim-i sani olmak üzere iki öğretmen atanacaktı. Temmuz ve Ağustos (Rumi) ayları sınav ve tatil dönemleri olacaktı. Ayrıca Cuma, cülus ve bayramlarda okullar tatil edilecekti (Bilim, 2002:233). Rüştiyeler 1913 tarihli “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati” ile birlikte ilk mekteplerle birleştirilerek orta öğretimden alınmıştır. Bu okullar bu kanunla ortadan kalkmış kabul edilmektedir (Akyüz, 2009:273).

Rüştiyelerin müfredatında; Mebâdi-i Ulûm-i Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, İmlâ ve İnşa, Tertib-i Cedid Üzere Kavâid-i Arabiye ve Farişiye, Tersim-i Hutut, Mebâdi-i Hendese, Defter Tutmak Usûlü, Tarih-i Umumî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik ve Fransızca gibi dersler bulunmaktaydı (Ergin, 1977:383).

Bu okulların açılmasını öngören nizamnameler çerçevesinde Bilecik’te 1873 yılında bir Rüştiye Mektebi açıldı (Alkan, 2000:74). Bu okulun 1877’de 18 öğrencisi vardı (HVS, 1294:116). 1886 yılına gelindiğinde öğrenci sayısı 38’e ulaşan okulun, birinci sınıfında 10, ikinci sınıfında 11, üçüncü sınıfında 9 ve dördüncü sınıfında 8 öğrenci öğrenim görüyordu (HVS, 1886:42–43). Okulda öğrenim gören öğrenci sayısı her sene artmaya devam etti. Bilecik rüştiyesindeki öğrenci sayısı 1893’te 43, 1900’de 57, 1901’de 65, 1904’te 74,

1906'da 84 oldu (HVS, 1310:470; BOA. MF. MKT. 506/11; HVS, 1318:328; HVS, 1321:356; HVS, 1323:344).

Bilecik Rüştiyesi'nin 1896'da 4 personeli bulunmaktaydı. Muallim-i evvel Ali Rıza Efendi, muallim-i sani Hacı Ali Efendi, Hat muallimi Mehmed Şerif Efendi ve bevvabı (kapıcı) Dedezade Ali Efendi'ydi (HVS, 1313:333). 1898 yılında Bilecik Rüştiyesi'nde görev yapan 3 personel vardı. Okulun muallim-i evveli Ali Rıza Efendi, Hat muallimi Mehmed Şerif Efendi ve bevvab vekili Hüseyin Efendi'ydi (HVS, 1315:258). Hat mualliminin görevden ayrılmasıyla birlikte bu göreve Osman Efendi tayin edildi. 14 Mayıs 1903'te Bilecik Rüştiye Mektebi Hat muallimi Osman Efendi'nin başka bir yere nakli ile birlikte Bilecik Rüştiyesi Hat (rika) muallimliğine Tahrirat Kalemî müsevvid-i sanisi İsmail Hakkı, Sülüs muallimliğine de Tahrirat Kalemî müdavimlerinden İsmail Efendi getirildi. Bu kişiler, Padişah'a sadakatten ayrılmayacaklarına, görevlerini kötüye kullanmayacaklarına dair yemin ettirilerek 14 Mayıs 1903 tarihinden itibaren görevlerine başladılar (BOA. MF. MKT. 733/53). 1904'te okulda muallim-i evvel Ragıp Efendi görev yapmaktaydı. Muallim-i sani ve Hat muallimi kadroları ise boştu (HVS, 1321:160). 4 Şubat 1904 yılında Rüştiye muallim-i saniliğine İbrahim Hilmi Efendi tayin edildi (BOA. MF. MKT. 766/35). Görüldüğü gibi rüştiyelerde muallim kadrosunda bazı dönemler sıkıntılar yaşanmaktadır. Bunun yanında okulun fiziksel koşullarında da bazı problemler vardı. En büyük eksiklerinden biriside okulun avlu duvarlarının harap bir vaziyette olmasıydı. Nitekim Rüştiyenin avlu duvarlarının yeniden inşası için 1900 yılında Bilecik'e 5.812 kuruş gönderildi ve duvarlar yeniden yapıldı (BOA. İ.MF. 6/1318 M-1; BOA. MF. MKT. 507/34).

Ertuğrul Sancağı'nı oluşturan diğer kaza ve nahiyelerde bulunan rüştiyeler ve öğrenci sayıları da şu şekildedir:

Tablo 16. 1886 Yılında Ertuğrul Sancağı Kazalarında Bulunan Rüştîyelerdeki Öğrenci Sayıları

Sınıflar, Okullar ve Öğrenci Sayıları	Öğrenci Sayıları				
	Lefke Rüştîyesi	İnegöl Rüştîyesi	Yenişehir Rüştîyesi	Söğüt Rüştîyesi	TOPLAM
1. Sınıf	6	6	41	24	77
2. Sınıf	9	15	19	13	56
3. Sınıf	9	16	19	9	53
4. Sınıf	6	10	7	5	28
Toplam	30	47	86	51	214

Kaynak: HVS, 1303:42-43

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi 1886'da kazalar içinde en çok öğrencisi olan rüştîye Yenişehir'indi. Bunun ardından sırasıyla İnegöl, Söğüt, Bilecik ve Lefke rüştîyeleri gelmekteydi.

Tablo 17. 1906'da Kazalar ve Nahiyelerde Bulunan Rüştîyelerdeki Öğrenci Sayılar

Kaza-Nahiye	Öğrenci Sayıları
Söğüt	41
İnegöl	79
Yenişehir	60
Lefke	48
Pazarcık	23
Bozüyük	42
İnönü	21
Toplam	314

Kaynak: HVS, 1323:344

1906 yılında ise en çok öğrencisi bulunan rüştîye Bilecik Rüştîyesiydi. Sonra İnegöl, Söğüt ve Yenişehir gelmekteydi.

1902–1908 döneminde ülke genelinde erkeklere mahsus rüştiye mekteplerinin kaza başına düşen ortalaması 0.85'ti. Ertuğrul Sancağı'nda bulunan rüştiyeler 2.75 ile ortalamanın oldukça üzerinde olduğu gibi, Vilayet içinde de ilk sırada yer alıyordu. Nitekim vilayetin diğer sancaklarından Bursa'nın 1.42, Balıkesir'in 1.33, Kütahya'nın 1.20 ve Karahisar-ı Sahip'in 1.25 ortalaması vardı (Somel, 2010:387–388)

4.3.4. İdadiler

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi rüştiyeler gibi günümüzde liselerin karşılığı olan idadilerin eğitim-öğretim prosedürünü de içermekteydi. Bu nizamnameye göre 1.000 haneli yerleşim yerlerinde idadiler açılacaktı. Bu okulların giderleri hazine tarafından karşılanacak ve öğretmenleri Maarif Nezareti'nce atanacaktı (Bilim, 2002:253). İdadilerin öğrenim süresi 3 yıl olacaktı. Böylece Rüştiye ve idadilerin öğretim süresi 7 yıla çıkartıldı (Akyüz, 2009:166). İdadilerin müfredatında rüştiyelerin aksine din derslerine yer verilmedi. Ders programında Türkçe yazma ve kompozisyon, dil, mantık, ekonomi, coğrafya ve tarih gibi genel kültür dersleri yer aldı. Fakat daha çok cebir, matematik, geometri, fizik, kimya ve canlılar gibi fen ağırlıklı bir program öngörüldü (Bilim, 2002:253).

İdadilerde hususi ve umumi olmak üzere iki sınav yapılırdı. İmtihan-ı hususi 3 ayda bir dersin öğretmeni tarafından, imtihan-ı umumi ise her öğretim yılı sonunda diğer okulların öğretmenlerinden oluşan bir komisyon tarafından yapılırdı ve öğrenciye gösterdiği başarı derecesinde not verilirdi. Notlarda başarı derecelendirilmesi 9–10 Aliyyülâlâ (Pekiye), 8 Ala (İyi), 6–7 Karib-i Ala (İyiye yakın), 5 Vasat (Orta), 4 Karib-i Vasat (Ortaya yakın), 3 Zayıf, 1–2 Edna (Çok zayıf) şeklindeydi. Sınıfı geçmek için her dersten en az 4 almak ve not ortalamasının da 5 olması gerekmektedir. Şahadetname almak içinse not ortalamasının 6 olması şartı bulunuyordu. Bu okullarda öğrenciler için cezalar ve ödüller de unutulmadı. Öğrencilere verilecek cezalar “İhtar, Tekdir, Tevkif, Alenen tekdir, Şikâyet, İhrac-ı Muvakkat ve İhrac-ı Kati” olmak üzere hafiften ağıra doğru derecelendirilmekteydi. Ödüllendirmelerde ise öğrenciler başarılı davranışlar sergilediklerinde “Evrak-ı Takdiriye” olarak küçük kâğıtlar, öğrenci hem çalışkan hem uslu ise “Aferin” belgesi verilirdi. Ara sınavlarda birinci olan öğrencilere “Tahsinname”, sekiz aferin alana da “İmtiyaz” belgesi

verilirdi. Dört tahsin alan öğrenci “Levha-i İftihar” olarak adı büyük harflerle bir levhaya yazılıp sınıfa asılırdı (Akyüz, 2009:234–236).

Maarif Nizamnamesi’nde açılmasına öncelik verilen sivil idadiler mali problemler ve öğretmen eksikliği gibi nedenlerle başlangıçta istenilen düzeye ulaşamadı. Ancak I. Meşrutiyet döneminde yaygınlaşmaya başladı. İdadilerin devletin bütün bölgelerinde yaygınlaşmaya başlaması ancak 1884’te çıkartılan özel eğitim vergisinden sonra gerçekleşebildi. Bu vergiden sonra vilayet ve liva merkezlerinde hızla idadiler açılmaya başladı (Cihan, 2007:71–72).

Bilecik Livası’ndaki İdadi Mektep de 1905 yılında açıldı (Alkan, 2000:235; İlater, 2007:103). 14 Ağustos 1905’te İdadinin müdürlüğüne, ilk önce Yozgat İdadi Mektebi Müdürü olan Ahmet Raşid Efendi 980 kuruş maaşla atandı (BOA. MF. MKT. 882/20), fakat 21 Ağustos’ta yapılan bir değişiklikle bu göreve Sivas İdadisi muallim-i evveli Rıfat Efendi tayin edildi. Okul binası tamamlanıncaya kadar 2 bin lira temin edilerek bir bina kiralandı. Okulun resmi açılışı padişahın tahta çıktığı Ağustos ayında gerçekleştirilecekti. Maarif Nezareti okulun açılışına Vilayet maarif müdürü olan Azmi Bey’in katılmasını uygun buldu (BOA. MF. MKT. 877/35). 19 Eylül 1905’de muallimler tayin edildi ve Bilecik İdadi Mektebi’nin inşaatı bitinceye kadar başka bir binada tedrisata başlandı (BOA. MF. MKT. 883/24). Müdür Rıfat Efendi’nin dışında 16 Ekim 1905’de Nablus Mekteb-i İdadisi muallimlerinden Cafer ve Nazmi Efendiler de Bilecik İdadisi’nde görevlendirildi (BOA. MF. MKT. 889/25).

1905 yılında inşasına başlanan Bilecik İdadisi’nin yapımına Bilecik halkı da 1.500 lira yardımda bulundu. İdadinin etrafına çekilmesi düşünülen duvar için gerekli olan 46.805 kuruş maarif bütçesinden, duvarların üzerine konulması düşünülen 110 m uzunluğundaki demir parmaklıkların 1907 bütçesinden karşılanması kabul edildi (BOA. İ.MF. 14/1326 S–5).

1907 yılında Bilecik İdadisi’ne kayıtlı 64 talebe vardı (HVS, 1324:589). 1908’de idadinin muallim kadrosu ve okuttukları dersler ise şu şekildeydi:

Tablo 18. Bilecik İdadisi'nin 1907 Yılında Muallimleri ve Okutulan Dersler

Muallim Kadrosu	Okuttuğu Ders
Mehmet Rıfat Efendi (Müdür)	Fransızca, Kitabet, Ziraat, Türkçe
Ragıp Efendi (Müdür Muavini)	Tarih, Coğrafya ve İlm-ü Ahlak
Cafer Efendi	Ulum-ı Diniye, Farsî, Türkçe
Münir Nazmi Efendi	Muhasebe, Hendese ve Türkçe
İsmail Naci Efendi	1. ve 2. Seneler Hat
İsmail Hakkı Efendi	3., 4., 5. Seneler Hat
Mehmed Emin Efendi	Resim Muallimi
İsmail Sabri Efendi	Mubassır ve Arabî

Kaynak: HVS, 1325:437

Bilecik İdadisi ileriki yıllarda bazı olumsuzluklar yaşadı. 22 Nisan 1909 gecesi sigortalı olan idadiye bir kaza neticesinde ateş sıçradı ve bina tamamen yandı. Eğitim-öğretim dönemi devam ettiği için eğitimin aksamaması gerekmektedir. Bunun için bulunan çözüm rüştiye binasında tedrisata devam etmektir. Fakat rüştiye binası eğitim-öğretime tam olarak elverişli değildir. Bir bölümü harap olan rüştiyenin onarılması ve sıra ile yazı tahtalarının temini için 2.000 kuruşa ihtiyaç vardır. Kurumlar arasında yapılan yazışmaların neticesinde masraflar için gerekli olan para Maarif Nezareti'nce karşılandı (BOA. MF. MKT. 1126/12).

11 Haziran 1910 yılında Maarif Nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında Maarif Nazırı Emrullah Efendi Bilecik İdadisi'ni meclis gündemine getirdi. Yanan idadinin sigorta bedelinin 18.000 lira olduğunu, bu paranın alınarak bankaya yatırıldığını ve kullanıma hazır olduğunu belirtti (MMZC, D.1, İç.2, C.1, s.179). İdadinin inşaat faaliyetlerine 1913 yılında devam edildi. Öğrenciler buradan eylül ayı başlarında, Orhaniye Mekteb-i İbtidaisi'yle beraber Ermenilerin terk ettikleri mektebe taşındı. Bu mektep için gerekli olan araç-gereçlerle, fenni aletleri Almanya'dan getirmek için çalışmalar yapıldı (BOA. DH. UMVM. 83/13).

1912-13 eğitim-öğretim yılında Bilecik idadisinde öğrenim gören 94 öğrenci vardı. Bu dönemde 7 öğrenci diploma alarak mezun oldu. 1913-1914 eğitim-öğretim yılında yeni

kayıtlarla birlikte idadinin öğrenci sayısı 102'ye yükseldi. Bu öğrencilerin 84'ü Müslüman, 12'si Ermeni, 5'i Rum ve 1'i Musevi'ydi. Öğrenciler, baba mesleklerine göre 3'ü ulema, 3'ü din adamı, 41'i memur, 1'i fenni meslek, 8'i tüccar, 4'ü sanatkâr, 6'sı çiftçi ve 36'sı diğer meslek gruplarına dahil ailelerdendi. Bu dönemde idadinin mezun ettiği öğrenci sayısı sadece 5'ti. 1913–14 döneminde Bilecik İdadisinde 13 personel görev yapmaktaydı. Bu personelin 3'ü idari, 8'i öğretmen ve 2'si hizmetli kadrosundaydı (Alkan, 2000:235–238–240).

Bu rakamlardan hareketle idadide okuyan öğrencilerin çoğunluğunun eğitim görmüş ve devlet hizmetinde bulunan ailelerden olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim kırsal alandan gelen ve ailesi tarımla uğraşan öğrenci sayısı sadece 6'ydı. Diğer taraftan öğrenciler mensup oldukları dine göre değerlendirildiğinde çoğunluğunun Müslüman olduğu görülür. Bu tarihte Bilecik merkez nüfusunun çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşmasına rağmen okuldaki öğrenci sayısı Müslüman ağırlıklıydı. Bu da gayrimüslimlerin çocuklarını ya kendi okullarında okuttukları ya da bu okullara itibar etmedikleri anlamına gelebilir.

Bilecik İdadisi 1917 yılına gelindiğinde kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. 1 Ekim 1917'de Hüdavendigâr Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, okulda 18-20 kayıtlı öğrenci olduğu, fakat bunlardan sadece 6'sının okula devam ettiği ve muallimlerin bilgi ve becerilerinin ders verecek düzeyde olmadığı belirtiliyordu. Bununla birlikte Vilayet bütçesinden bu okul için büyük fedakârlık yapılmasına rağmen sonuç alınmadığı, Bilecik halkının da bu okula karşı çok kayıtsız kaldığı için Eylül ayından itibaren bu okulun kapatılarak yerine Şeyh Edebalı adında 6 dershaneli bir mektep tesis edildiği ifade ediliyordu (BOA. DH. UMVM. 66/68). Fakat 13 Ekim 1917'de Maarif Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Bilecik İdadisi'nin kapatılarak 6 dershaneli bir ibtidai mektebinin teşkiline teşebbüs edilmiş olmasına rağmen vilayetin böyle bir yetkisinin olmadığı vurgulanıyordu. Ayrıca idadiye 20 kayıtlı talebenin olması da okulun devamı için yeterli olduğu belirtiliyordu. Böylece idadi mektebinin kapatılması

fikrinden ve uygulamasından vazgeçildi⁷² (BOA. DH. UMVM. 151/11).

Ertuğrul Sancağı'nda Bilecik'ten sonra ikinci idadi aynı yıl (1905) Söğüt'te açıldı. Fakat idadının açılması kolay olmadı. 22 Haziran 1905'te Söğüt maarif komisyonu tarafından Vilayet maarif müdüriyeti konuyla ilgili bilgilendirildi. Bunun üzerine müdüriyet tarafından Söğütte medfun bulunan Ertuğrul Gazi'nin ruhunu şad etmek için, Ağustos ayında tamamlanacak olan idadiye personel atanarak resmi açılışının yapılacağı ve eğitime başlanacağı Maarif Nezareti'ne bildirildi. 24 Haziran'da Vilayet tarafından Maarif Nezaretine gönderilen yazıya; 22 Ağustos'ta nezaretin verdiği cevapta bütün liva merkezlerinde idadi mekteplerinin açılmadığı, Söğüt'teki idadının açılabilmesi için tüm livalarda idadilerin açılışının beklenmesi gerektiği ve aynı zamanda sancak merkezinde bir idadının açılmasına karar verildiği için Söğüt'te inşa edilen mektebin rüştiye olarak kabul edilmesi gerektiği bildiriliyordu (BOA. MF. MKT. 869/17). Fakat bu karar Söğüt'teki idadının açılışını engellemeyemedi. Çünkü bizzat Padişah iradesiyle idadi açıldı ve 28 Ekim 1905'te bu okul Hamidiye İdadi'si adını aldı (BOA. İ.HUS. 134/1323/Ş/90). 1907 yılında bu okula devam eden 54 öğrenci bulunmaktaydı (HVS 1324:589). 1908'de 5 sınıflık okulun öğrenci sayısı 102'ye yükseldi. Bu dönemde Söğüt Hamidiye İdadisi'nde görev yapan muallimler ve verdikleri dersler şu şekildedir:

Tablo 19. Söğüt İdadisi 1907 Yılı Muallimleri ve Okutulan Dersler

Muallim Kadrosu	Okuttuğu Ders
Mehmet Memduh Bey (Müdür)	Fransızca, Tarih, Coğrafya, Türkçe
Hacı Mehmed Ali Efendi	Arabi, Farsî ve Türkçe
Mustafa Hilmi Efendi	Ulum-ı Diniye, Ahlak, Hüsn-i Hat
Binbaşı Osman Nuri Bey (Vekil)	Resim
Mehmet Memduh Bey (Vekil)	Türkçe ve Ziraat
Halil İbrahim Efendi (Vekil)	Hesab ve Hendese

Kaynak: HVS, 1325:449

⁷² Hasan Ali Yücel, "Türkiye'de Orta Öğretim" adlı eserinde bu okulun 1917'de kapatıldığını belirtmektedir (Yücel, 1994:570). Ama yukarıda da görüldüğü gibi kapatma girişimi olmakla birlikte okulun eğitim faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır

İdadi'nin 1908'de 102 olan öğrenci sayısı 1912–13 eğitim-öğretim yılında 79'a düştü. Bu dönemde 8 öğrenci diploma aldı. 1913–1914 eğitim-öğretim yılında mevcut öğrenci sayısını korudu. Bu öğrencilerin 75'i Müslüman, 4'ü Rum'du. Baba mesleklerine göre öğrencilerden 2'si ulema, 14'ü memur, 2'i tüccar, 9'u sanatkâr, 30'u çiftçi ve 22'si diğer meslek gruplarına mensup ailelerdendi. Bu dönemde idadinin mezun ettiği öğrenci sayısı 10'du. 1913–14 döneminde Söğüt İdadisinde 13 personel görev yapmaktaydı. Bu personelin 3'ü idari, 8'i öğretmen ve 2'si hizmetli kadrosundaydı (Alkan, 2000:235–238–240).

Söğüt İdadisi de Bilecik İdadisi gibi 1915 yılında kapanma tehlikesi yaşadı. Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumisi Söğüt'teki idadinin sınıf mevcutlarının ancak 8 adet olduğu, senelik 1.500 lira gibi önemli bir masraf yapıldığı halde fayda sağlanamadığı ve idadiye gidecek öğrencilerin Bilecik'e yönlendirilmelerinin çok daha faydalı olacağı gerekçesiyle bu okulun lağvedilerek iptidai mektebine dönüştürülmesi kararını aldı. Bu durumu engellemek için 6 Mart 1915'te Söğüt Belediye Reisi Halil Kâmil tarafından dönemin Dahiliye Nazırı Talat Bey'e bir telgraf çekilerek idadinin kapatılmasının Ertuğrul Gazi'yi ve Osmanlılığı inciteceği ifade edilerek bundan vazgeçilmesi istendi. 20 Mart'ta Maarif Nezareti konuyu görüşerek, ilim ve irfanın yaygınlaşması için hükümetin hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı, idadinin kapanmasının hükümet ve nezaretin prensiplerine aykırı olduğu belirtilmiştir. Böylece idadi kapanmaktan kurtuldu (BOA. DH. UMVM. 69/4; BOA. DH. UMVM. 83/13).

4.3.5. Gayrimüslim Okulları

Tanzimat ve Islahat fermanları gayrimüslimlere eşitlik eğitim hususunda da eşitlik ve özgürlükler getirdi. 1856 Islahat Fermanı'yla her cemaat kendi okuluna açma hakkına kavuştu. 1869 Maarif Nizamnamesi'nde azınlık ve yabancı okullara da önemli bir yer ayrılmıştır. Nizamnamenin 129. Maddesinde bu okullar cemaatler veya Osmanlı vatandaşları veya yabancı ülke vatandaşları tarafından ücretli ya da ücretsiz olarak açılan "Mekatib-i Hususiye" olarak tanımlanmaktaydı. Bu okulların giderleri, kurucuları veya bağlı oldukları vakıflar kanalıyla karşılanacaktı (Bilim, 2002:378). Okulların açılabilmesi için hocalarının Maarif Nezareti ve Mahalli Maarif İdaresi tarafından verilmiş şahadetnamelerinin olması gerekmekteydi. Bu okullarda terbiye ve ahlak kaidelerine riayet

ve devlete zararlı derslerin okutulmaması ve ders programlarının ve kitaplarının Maarif Nezareti, Mahalli Maarif İdaresi ve vali tarafından onaylanması şartı vardı. Ayrıca bu okulların Maarif Nezareti ya da Mahalli Maarif İdaresi ve validen resmi izin almaları gerekmekteydi (Akyüz, 2009:173). Gayrimüslim okulları özel mülk ve arsalarda veya cemaatlara ait bina, arsa ve arazilerde inşa edilecektir. Bu okullarda bulunan hocalar kendi cemaat mensuplarından olacaktı. Hocaların atamaları ve hangi dersi yürütecekleri ve maaşları gibi konular cemaat yönetiminin sorumluluğundaydı. Ders programları ve okutulacak kitaplar cemaat tarafından planlanacak ve Maarif Nezareti'ne sunulacaktı. Okulların öğrenim dili, kendi dilleri olabilecekti. Ders programlarında ise genelde kendi dilleri ile Türkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca gibi yabancı diller bulunabilecekti. Bunun yanında Tarih, Coğrafya, Geometri, Ticaret, Felsefe, Fizik, İktisat ve Kimya gibi derslerde yer alacaktı. Azınlık ve yabancı okulların giderleri devletten aldıkları ödenekler, cemaat mensuplarının verdiği paralar ve bağışlardan karşılanacaktı (Bilim, 2002:379).

I. ve II. Meşrutiyet döneminde azınlık mekteplerinin sayıları İstanbul'da olduğu gibi taşrada da büyük bir artış gösterdi. Azınlıklar devletin eğitim yoluyla Osmanlılık siyasetine ilgisiz kalarak kendi okullarını çoğaltıp geliştirdi (Akyüz, 2009:241). Ertuğrul Sancağı da birçok etnik unsuru bünyesinde barındırmaktaydı. Bu nedenle sancağın kazalarında çok sayıda gayrimüslim mektebi faaliyet göstermekteydi. 20. yy başlarında Bilecik merkezinde Rum cemaatine mahsus 2 Rüştüye mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerden biri H.1270'de (1854) diğeri H.1281'de (1865) açıldı. İlkinde 250 (132 erkek) ikincisinde ise 411 (132 erkek ve 279 kız) öğrenci öğrenim görüyordu (HVS, 1316:438–439; HVS, 1322:334–335).

Bu yıllarda kazada Ermeni cemaatinin de 250 erkek ve 150 kız öğrencisi olan bir rüştüye mektebi bulunuyordu. 1837'de açılan mektep 12 Nisan 1897'de (31 Mart 1313) ruhsat almıştı (HVS, 1317:334–335). Bu mektepler Osmangazi Mahallesi'ndeydi (HVS, 1323:347). 1903 yılında Ermeni cemaati için yeni bir mektep daha açıldı. Ermeni cemaatinin çocukları için yapılan bu mektep Ertuğrul Gazi Vakfı'na ait arsa üzerine inşa edildi. Yapılan bu okul 14 metre uzunluğunda, 12 metre genişliğinde, 14 m. 30 cm. yüksekliğinde olacaktı. Bodrum katıyla birlikte 3 kat sahipti. Zemin kat 9 pencere ve 3 kapıdan, Orta katı bir divanhane ile 4 oda, 20 pencere ve 7 kapıdan, Üst katı bir divanhane,

2 oda ve 20 pencere ve 5 kapıdan oluşacaktı. Mektebin maliyeti 43 bin akçeydi. Kimseden zorla para toplanmayacağı Ermeni cemaatine taahhüt edilmişti. Yapılan araştırmaların neticesinde askeri mevkilerle yakın olmadığı da öğrenilmiş ve mektebin yapımı için 11 Ekim 1903'te ruhsat verilmiştir (BOA. MF. MKT. 754/24; BOA. İ.AZN. 7/1321/B/14).

Bu dönemde Bilecik'in nahiyelerinden Lefke'de 3 Hıristiyan mektebi bulunuyordu (HVS, 1316:307). Küplü Nahiyesi'nde de bir Rum mektebi vardı (HVS, 1316:303; HVS, 1324:349). 1901 yılında Küplü'de erkek talebeler için bir Rum ibtidai mektebi açılmak istendi. 14 Ağustos 1901'de Muallim Yosef Anasyadis Efendi Maarif Nezareti'ne verdiği dilekçesinde Küplü Kasabası'nda erkek talebelere mahsus olmak üzere bir iptidai mektebi açmak istediğini ve okutulacak kitapların listesini ve mektep programını takdim ettiğini bildirerek okula ruhsat verilmesini istedi. Nezaret, Küplü'de böyle bir mektebe ihtiyaç olup olmadığını Hüdavendigâr Vilayeti'ne sordu. 24 Mayıs 1902'de vilayetin verdiği cevapta; bu mektep için Küplü'de yapılan tahkikat neticesinde Yasef Anasyadis'in namuslu ve işinin ehli birisi olduğuna dair ahaliden bazı kimselerin ifadelerine rağmen daha önceleri Küplü'de mektep muallimliği vazifesinde bulunan bu kişinin bazı kötü hallerinden dolayı azledildiği anlaşıldığından mektebin açılmasına ruhsat verilmesinin uygun olmayacağını Küplü Müdürlüğü'nden bildirildiği ifade edildi. Böylece mektep açılmadı (BOA. MF. MKT. 576/37)

1900 başlarında sancağın kazalarından Söğüt'ün merkezinde bulunan 2 Rum mektebine 110 erkek ve 42 kız öğrenci devam ediyordu (HVS, 1316:312-313). Bu mekteplerde okutulan ders kitaplarının bazıları birlik ve bütünlüğü zedeleyici bir içeriğe sahip olduğu şüphesiyle incelemeye tabi tutulmuştu. 13 Haziran 1904'de bu mekteplerde okutulan kitapların birer nüshası vilayet tarafından Maarif Nezareti'ne gönderildi. Teftiş ve muayene heyeti tarafından bu eserler incelendi. Neticede Söğüt Kasabası'ndaki Rum Mektebi'nde okutulmakta olan Fransızca ve Rumca 18 kitabın 13 tanesinin okutulmasında bir beis görülmedi. Fakat 5 tanesi mahzurluydu. Sakıncalı olanlara nezaret el koyarak diğerlerini Söğüt Rum Mektebi'ne gönderildi (BOA. MF. MKT. 783/10). Söğüt'e bağlı Mihalgazi Nahiyesi'nin Muratça Köyü'nde 430 hanede 2203 Ermeni bulunuyordu. Buradaki Ermeni çocuklarının eğitim-öğrenimi için 14 Ağustos 1904'de Ermeni sıbyan mektebi açılmasına

izin verilmiştir. Bu okul kilisenin bitişğine inşa edilecekti. Açılacak okulun uzunluğu 16 m. genişliği 8 m. yüksekliği 15 m. olacaktı. Masrafların bir kısmı halkın yardımlarıyla bir bölümü de kilisenin mevcut gelirlerinden karşılanacaktı (BOA. İ.AZN. 6/1322/C/2).

1900 başlarında İnegöl'de rüştiye derecesinde eğitim veren 2 adet Ermeni mektebi bulunuyordu. Partogomiyos Efendi'nin müdürlüğünü yaptığı ve 91 talebesi bulunan Ermen mektebi 1886 yılında açılmıştı. Diğer Ermeni mektebinin müdürlüğünü ise Artin Efendi yürütmekteydi. 1886'da açılan bu mektebin 30 erkek ve 50 kız olmak üzere 90 talebesi vardı (HVS, 1317:334-335) Buraya bağlı Yenice gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bir nahiye olduğundan 4 adet gayrimüslim mektebi bulunuyordu (HVS, 1316:328).

Görüldüğü gibi Ertuğrul Sancağı'nda da Tanzimat'tan sonra hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler mensubu oldukları din ve milletin çocuklarına daha iyi bir eğitim verebilmek için okullar açmıştır. Sancak merkezi olan Bilecik'te de halk bu yeni okullara ilgi göstermiş, devlet de öğrencinin yeterli olmadığı zamanlarda bile bu okullara ve eğitime destek vermiştir.

4.4. Sağlık

Tanzimat öncesinde büyük ölçüde vakıflar aracılığıyla düzenlenen genel sağlık hizmetleri 19. yüzyıldaki merkezileşmeyle birlikte doğrudan devlet tarafından atanan sağlık görevlilerince icra edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı sağlık sisteminde Tanzimatla birlikte önemli değişiklikler yapıldı ve sağlık sistemi kurumsallaşarak yeni bir anlayışla işlemeye başladı (Ünver, 1999:959). Tanzimat sonrasında devlet hekimlerle ebelerin eğitim ve çalışmalarını kayda geçirerek ülkedeki sağlık elemanları hakkında bilgi edinmek istedi. Bu amacın yasal dayanağı da 1861 tarihli Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname oldu. Osmanlı Hükümeti 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi'yle taşraya hekim tayini ve görev sürelerini düzenledi. Buna göre devlet vilayet, sancak ve kazalarda memleket tabibi adıyla hekimler görevlendirdi. Bu tabiplerden tedavi edici hizmetin yanında halk sağlığı, koruyucu sağlık hizmetleri de vermeleri istendi. Nizamnameye göre Belediye Eczaneleri, diploması olan bir eczacının idaresinde olacaktı. Eczaneler için gerekli olan ilaç ve malzemeler mahalli belediye tarafından karşılanacak,

fakir olanlara ilaçlar ücretsiz verilecekti. Sağlık alanındaki örgütlenmeye ileriki yıllarda da devam edildi. 1913 tarihli Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'yle memleket tabipliği daha etkin bir hale getirilmeye çalışıldı ama hizmet anlayışı yönünden yeni bir gelişme olmadı. Bu düzenlemeyle "Memleket Tabipliği" yerine "Hükümet Tabipliği" adı benimsendi. Aynı zamanda illerde sağlık müdürlüklerinin kurulması ve ilçe ile kasabalarda sağlık sorunları için gerekli girişimleri yapabilmek için "Sıhiyye Meclisleri" kurulması kararlaştırıldı (Aydın, 2004:190–201).

Bu düzenlemeler çerçevesinde Ertuğrul Sancağı'nda da sağlık alanında teşkilatlanmaya gidildi. Sancak merkezi olan Bilecik'te hastane bulunmamaktaydı. Buna mukabil hastaların tedavi edilmesi için doktorlar tayin edilmişti. 1880 yılında Bilecik'te, Tabip Alako Efendi ve Cerrah Mehmed Efendi sağlık hizmeti vermekteydi (HVS, 1297:86–87). 1887'de Memleket Tabipliği vazifesini Corci Efendi yürütmekteydi (HVS, 1304:149). 1894'e gelindiğinde Bilecik belediye tabibi olan Altunyan Efendi'nin azledilmesiyle bu göreve Kirkor Harunyan Efendi tayin edildi (BOA. DH. MKT. 87/25). 1907'de ise Tabip Hasro Efendi bu hizmeti görmekteydi (HVS, 1324:339). Bu dönemde Bilecik'te bulunan doktorların yanında sağlık örgütünün bir parçası olarak iki eczane faaliyet göstermekteydi (HVS, 1324:347).

Sağlık hizmetlerinin daha etkin verilebilmesi için doktorlardan başka yardımcı sağlık personeline de ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu bağlamda 1903 senesinde Bilecik'e bir ebe tayin edildi. Bu dönemde Bilecik'te bir de aşı memuru bulunuyordu (BOA. DH. MKT. 755/47). 1909 yılında hem Bilecik hem de Küplü Nahiyesi'nde hizmet veren bir ebe vardı (BOA. DH. MUİ. 18–2/51).

Sancak merkezindeki sağlık yapılmasının yaklaşık benzerini kaza ve nahiyelerde de görmek mümkündür. Arşiv belgelerinden, 1902 yılında Küplü Nahiyesi'nde 3 tabibin olduğunu fakat aynı yılın ortasında bunlardan birinin (İspiro Zatos Efendi) nizama aykırı olarak istihdam edildiği gerekçesiyle görevden alındığını öğrenmekteyiz. Yöre halkı, nahiyeye sağlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi için yardımcı sağlık personeline ihtiyaç duyduklarını dile getirince, Bilecik'teki ebenin sancak merkezine çok yakın olan bu

nahiyedeki ihtiyacı da karşılamasına karar verildi (1909) (BOA. DH. MKT. 502/36; BOA. DH. MKT. 580/53).

Şurası ilginçtir ki, nüfus potansiyeli açısından Küplü'den daha büyük yerleşim olan Söğüt'teki sağlık hizmetleri daha sınırlı bir personel tarafından yürütülüyordu. Kazada 1907 yılında bir tabip (Mustafa Efendi) istihdam edilmişti (HVS, 1325:450). İki yıl sonra da kazaya bir ebe (Aliye Hanım) atandı (BOA. DH. MUİ. 37-1/36).

İnegöl'de ise sağlık hizmetlerinin daha iyi kurumsallaştığı anlaşılıyor. Burada 1907 senesinde sağlık hizmeti veren bir Gureba Hastanesi bulunmaktaydı. Hastane komisyonu içinde Seyyar Frengi tabibi Nuri Efendi, Belediye tabibi Agop Efendi ve Eczacı Sadık Efendi yer alıyordu (HVS, 1324:375). Bölgede frengi hastalığının yaygınlaşması üzerine 1911 yılında kazada ayrıca bir frengi hastanesi açıldı. Bir müddet sonra kapanan hastane 1913'te yeniden hizmet vermeye başladı. Hastanenin 15 personeli vardı. Zamanla İnegöl'deki sağlık personeli sayısının arttığı görülmektedir. Nitekim 1914 yılında kazadaki hastanelerde çalışan sağlık personelinin sayısının 50'ye çıkartılmak istendiği anlaşılmaktadır (BOA. DH. UMVM. 83/13). Diğer bir kaza olan Yenişehir'le ilgili bilgilerimiz ise oldukça sınırlıdır. Arşiv belgelerinde kazada 1917 yılında bir uzman göz doktorunun görev yaptığı anlaşılmaktadır (BOA. DH. EUM. 2.şb. 42/18).

Sancak'ta sağlık hizmetleri veren doktorlar basit hastalıkları tedavi edebilecek düzeyde eğitim almışlardı. Çok ağır hastalıkları tedavi edebilecek uzmanlıkları yoktu. Tedavisi sancakta mümkün olmayan hastalıklara yakalananlar, uzman doktorların bulunduğu Bursa ve İstanbul gibi merkezlere sevk edilmekteydiler (BOA. ZB. 349/14; BOA. DH. EUM. 4.şb. 10/29-B; BOA. DH. EUM. 4.şb. 10/37). Bununla birlikte az sayıda örneğe rastlansa da sancak merkezi Bilecik'e dışarıdan hasta sevki yapılabiliyordu. Fakat gelen hastaların doktor tedavisi için değil, şehrin havasından faydalanmak üzere yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1915'te ruhsal bunalım yaşadığı doktor incelemesiyle sabit olan Galatasaray Sultani Mektebi öğrencisi Murtaza Efendi, "temiz havası nedeniyle fikren istirahat edebileceği" Bilecik'e yollandı (BOA. DH. EUM. 5.şb. 43/15). Aynı amaçla Eskişehir'den Bilecik'e gönderilen hastalar da bulunmaktaydı (BOA. DH. EUM. 2.şb. 41/69).

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, sağlık malzemeleridir. Daha önce doktorların görev yaptığı yerlerde muhafaza edildiği sanılan tıbbi malzemelerin korunması ve sağlıklı bir ortamda tutulması amacıyla Bilecik'te 1913 senesinde bir sıhhiye deposu açıldı (BOA. DH. UMVM. 83/13). Bundan iki yıl sonrada masrafı Vilayet bütçesinden karşılanmak üzere ikinci bir deponun açılmasına karar verildi. Ancak neden böyle bir ihtiyacın doğduğu anlaşılamamaktadır (BAO. DH. UMVM. 20/11).

4.4.1. Salgın Hastalıklar

Osmanlı ülkesinde bazı dönemlerde hastalıkların geniş alanlara yayılarak salgın hale geldiği görülür. Hastalıkların çok geniş bir alana yayılmasında birçok unsur etkili olmuştur. Seyahatler, sevkiyatlar ve savaşlar sonrasında yaşanan göçler hastalıkları yaygınlaştıran etkenler olmuştur. Daha dar bir bölgede ise ortak kullanılan mekânlar, lağım suyunun içme suyuna karışması, çöp gibi unsurlar da bu hastalıkları tetiklemiştir. Kolera, frengi ve veba Osmanlıda görünen en yaygın salgın hastalıklardır. Ülkede olduğu gibi Ertuğrul Sancağı'nda da birçok insan bu hastalıklara yakalandı.

Sancakta, 20. yüzyıl başlarında frengi hastalığı Bilecik Kazası'nda, Lefke Nahiyesi'nde özellikle de İnegöl Kazası'nda yaygındı. İnegöl ve çevresinde baş gösteren frengi hastalığını önlemek için seyyar frengi tabibi Ömer Nuri Efendi görevlendirildi (1902). Ömer Nuri, Domaniç Nahiyesi'nin köylerini tek tek dolaşarak bu hastalığa yakalananların isimlerini ve hastalıklarının derecelerini bir deftere kaydetti. Hastaların tedavisi için gerekli olan ilaçlar, İnegöl Eczanesi'nden alınarak hastalara ulaştırıldı. Aynı zamanda hastalık hakkında bölge insanına bilgi verilerek, Vilâyet Meclisi kararıyla frengi hastalığının nasıl yayıldığı hususunda halkın anlayabileceği düzeyde makaleler yazıldı ve bu makaleler vilayet gazetesinde yayınlandı. Yapılan incelemelerin neticesinde sadece Domaniç ve çevresinde değil, İnegöl Kazası'na bağlı Mezid, Güney Kestane, Reşadiye, Karacakaya iskânı, Kanlı ve Tüfenkçi Konak, Mesudiye, Kozluca, Şibali, Kulaca, Tekyedere, Yenice gayrimüslim köylerinde de bu hastalığın yaygın olduğu tespit edildi. Buralara gidilerek hasta kişilere yine İnegöl Eczanesi'nden tedarik edilen ilaçlar ücretsiz verildi. Bu dönemde ücretsiz ilaç verilen ve isimleri deftere kayıt edilen hastaların sayısı 1.393'ü bulmuştu. Bu hastalara verilen ilaçlar da İnegöl Eczanesi'nden temin edildi. Frengi hastalığıyla ilgili

incelemelerin sonucunda İnegöl köylerindeki frengi hastalığının köylerin ahalilerini traş eden berberlerin usturalarından yayıldığı anlaşıldı. Aynı zamanda Bilecik ve Kütahya'da da bu hastalığın hüküm sürdüğü ve yayılmakta olduğu belirlendi (BOA. DH. MKT. 527/83). 1902'de 2 Şubat–14 Haziran arasındaki süreçte İnegöl ile Domaniç'e bağlı 14 köyde frengi hastalığı tespit edildi. Vilâyet seyyar frengi tabibi Ömer Efendi'nin çalışmalarıyla bu hastalığa yakalananlar tedavi altına alındı (BOA. DH. MKT. 540/42).

Ömer Nuri Efendi, bölgede çok yaygın olan bu hastalığın etkisiz hale getirilmesi için çok daha teşekküllü bir tedavi sürecinin gerekli olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle İnegöl'de 40, Domaniç'te de 20 yataklık hastanelerin inşa edilmesini hükümetten talep etti. Bu düşünce devlet tarafından da kabul gördü ve 10 Kasım 1902'de Dâhiliye Nezareti, vilayetin bu hastanelerin yapımı için gerekli kolaylığı göstermesini istedi (BOA. DH. MKT. 554/43). Hastane yapımı gibi etkili öneriler ortaya koyan Ömer Nuri Efendi, bu hastalığın tedavisi için ortaya atılan Avrupa'dan tabip getirme fikrine pek sıcak bakmamaktaydı (BAO. DH. MKT. 503/18). İnegöl Belediye Meclisi hastalıkla mücadele adına Ömer Nuri Efendi'nin hastane inşa edilmesi fikrini uygun bularak hastanelerin yapımını üstlendi. Fakat sonradan hastanenin inşaat masraflarını karşılayacak kaynağı bulamadılar. Bunun üzerine 31 Mart 1905'te Dâhiliye Nezareti'nin Vilayet'e gönderdiği yazıyla inşa edilecek hastanenin daimi masrafları için başka bir kaynak bulunması gerektiği dile getirildi (BOA. DH. MKT. 718/13). Frengi hastalığına yakalananların tedavi süreçleri devam etmekteydi. Fakat bir taraftan da hastalananların sayısı artmaktaydı. 30 Aralık 1909'da Hüdavendigâr Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda İnegöl, Lefke, Domaniç, Simav ve Atranos gibi mahallerde frengi hastalığının iyice yaygınlık kazandığının bildirilmesi üzerine gerekli çalışmalar yapıldı; bu bölgelere doktor ve sıhhi heyetler gönderildi (BOA. DH. MUİ. 52–2/7). Bununla birlikte bölgede hızla artan frengi hastalığına çözüm bulabilmek amacıyla Nuri Efendi'nin önerdiği hastane yapımı düşüncesi halkın yardım ve gayretleriyle hayata geçti. Burada 100 yataklık bir hastane inşa edildi; fakat eksikleri vardı. Ertuğrul Sancağı mebusu olan Mehmed Sadık Bey, 7 Ocak 1911'de verdiği taksirle konuyu meclise taşıdı ve hastane bütçesinin artırılması talebinde bulundu. Nitekim bu hastanenin açılıp hizmet verebilmesi için Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti

bütçesinden gerekli tahsisat ayrıldı (BOA. DH. İD. 50–1/33). Fakat bundan 3 yıl sonra Ertuğrul Sancağı mebusu Mehmed Sadık Bey'in mecliste yaptığı konuşmadan hastanenin açılmadığı anlaşılmaktadır (MMZC, C.3, D.3, İç.3, 5 Mart 1333:52).

Frengi gibi sancak halkını derinden etkileyen bir başka bulaşıcı hastalık da koleradır. Kolera, hijyen şartlarının ideal olmadığı yerlerde ortaya çıkan bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalıktan korunmanın en kolay yolu ise temizliğe dikkat etmektir. 1894 yılında ülke genelinde yaygınlaşan bu hastalık, Ertuğrul Sancağı halkını da etkiledi. Ertuğrul Sancağı'nda ilk olarak 1894'ün Ağustos ayı başlarında İznik'te ortaya çıkan kolera salgını Yenişehir Kazası genelinde yaygın bir şekilde görüldü. Salgını önlemek için Erzurum karantinası müfettişi Dr. Got buraya getirildi. Gerekli önlemler alınmaya çalışıldı. İznik ve köylerinde yaşanan salgın 65–70 kişinin hastalığa yakalanmasına neden oldu; bunlardan 45-50'si hayatını kaybetti. Buna karşılık, 20 Ağustos öncesinde Yenişehir'de başlayan salgın ancak 15–20 kişiyi kısılcasına alabilmişti. Bunların da yalnızca yarısı ölmüştü. İnegöl Kazası'nda ise 14 Ağustos itibarıyla bu hastalığın etkili olmaya başladığı tespit edildi. Üç hafta süren salgında 100'e yakın vukuat tespit edildi. Bu hastaların $\frac{3}{4}$ 'ü hayatını kaybetti. Domaniç ve köylerinde de küçük çaplı kolera salgını yaşandı. Bu dönemde sancak merkezi olan Bilecik'te de kolera vukuatları tespit edilmişti fakat yaşanan salgının küçük çaplı olduğu anlaşılmıştı (Ayar, 2007:131–132).

1895 yılında İstanbul'da bir kolera salgını yaşandı. Bu salgının ilk kurbanı Ertuğrul Sancağı'ndan gelerek Mahmutpaşa'da bir handa ikamet eden İbrahim b. Süleyman oldu. Bileikli adam hastalanmasının akabinde Gureba Hastanesi'nde tedavi altına alındı ama kurtarılamadı (Ayar, 2007:200). Kolera salgınının Bilecik ile aynı tarihlerde İstanbul'da ortaya çıkması ve ilk vefat edenin Bileikli bir tüccar olması, hastalığın İstanbul'a kesin olmasa da onun vasıtasıyla taşındığını düşündürmektedir.

Bilecik'te ileriki yıllarda da kolera salgını etkili oldu. 1911 yılında Bilecik'te baş gösteren kolera salgınında günlük 20–25 kişi bu hastalığa yakalanmaktaydı. Yine bu hastalık nedeniyle günde ortalama 8 kişi hayatını kaybetmekteydi. Gelişmelerden infiale kapılan yöre halkı durumu mahalli hükümete bildirmiş fakat gerekli tedbirler alınmamıştı. Daha sonra durumu ciddiye alan merkezi hükümet 4 Eylül 1911'de Dâhiliye Nezareti aracılığıyla

Hüdavendigâr Vilâyeti'ne gönderttiği yazıda, koleranın önlenmesi için yerel yönetimin tedbir alması ve koleradan ölenlerin şehir dışına defnedilmesi bildirilmekteydi (BOA. DH. İD. 50–2/40). Konuyla ilgili olarak, 16 Eylül'de Bilecik ileri gelenleri⁷³ tarafından sadarete bir telgraf çekildi. Telgrafta, koleradan ölenlerin sayısının günlük 15–20 kişiye ulaştığı, Bilecik'te kolera vukuatının çoğalmasının kasaba lağımının sulara karışmasından ileri geldiğinin anlaşıldığı ifade ediliyordu. Durumun düzeltilmesi için suların demir borularla isalesi gerektiği, bu işi yapmak için 1.200 liraya ihtiyaç duyulduğu ancak 6.000 nüfuslu ahalinin bu parayı karşılayamadığı, belediyenin de bütçesinin olmadığı vurgulanıyor ve belde insanının hayatının muhafazası için bu paranın merkezden gönderilmesi isteniyordu (BOA. DH. İD. 35/11). Fakat mali bunalım yaşayan merkezi hükümet, bu tür taleplere kulaklarını tıkamaktaydı. Şehir halkının dilekçelerine 20 Eylül 1911'de cevap veren Dâhiliye Nezareti bir nevi “kendi işinizi kendiniz görün” anlamında, halktan para toplayın, yeterli gelmezse merkezi hazineden destek sağlarız diyordu. Bu cevap merkezi hükümetin konuya ilgisizliğini değil aksine tahsisat problemi yaşadığını göstermektedir.

4.5. Gayrimüslimlerde Dini Hayat

Bilecik, hem Osmanlı Devleti'nin temellerinin atıldığı hem de gelecekte bu devletin gayrimüslimler için takip edeceği siyasetin belirlendiği yerdir. Gayrimüslimlerle ilişkilerin nasıl olacağına ilk işaretleri Bilecik'te verilmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey, bu unsurlarla iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Osman Bey aşiretiyle yaylaya çıkarken eşyalarını Bilecik'teki gayrimüslimlere bırakırdı. Eşyalarını almak için döndüğü zaman onlara peynir, yağ, halı gibi hediyeler verirdi. Osman Bey Eskişehir'in Ilıca yöresinde bir pazar kurmuştu. Güvenli olduğu için pazara gayrimüslimler de giderdi. Bir gün pazara Bilecik gayrimüslimleri bir yük bardak getirmişlerdi. Germiyanlı bir Müslüman bu bardaklardan satın aldı ama parasını ödemedi. Gayrimüslimin şikâyeti üzerine Osman Bey Germiyanlı'dan bardağın parasını aldı ve gayrimüslime verdi. Bu olaydan sonra Osman Bey tellallar ile Bilecik gayrimüslimlerine hiç kimsenin zulüm etmemesini ilan ettirdi. Osman Bey, bu konuda o kadar hassasiyet göstermişti ki, Bilecik'in gayrimüslim

⁷³ Katolik Murahhası Kirkor, Ermeni Murahhası Papaz Simon, Müftü Mehmed Nuri, Bilecik Belediye Reisi Kirkor, Eşrafdan Mustafa Nuri, Hahambaşı Vekili Refail, Katolik Ser Murahhası Kirkor. Eşraftan Rupin, Hacı Halid, Ahmed Eşref, Ohannas Kirokosyan, Hamparsum Acemyan.

kadınları bile bu pazarda huzur içinde alışveriş yapabildiler. Osman Bey Bilecik'teki gayrimüslimlere karşı bu adaletinin sebebini “Onlar bizim komşularımızdır, Bilecik'e geldiğimiz zaman onlar bize hoş davrandılar, bize düşen de onlara hoş davranmak ve hürmet etmektir” şeklinde dile getirmiştir. Osman Bey bu düşünce doğrultusunda bazı zamanlar gayrimüslimlerin önemli günlerine de katılırdı. Bilecik Bölgesi fethedildikten sonra bölge halkına iyi davranıldı. Bölge mamur hale getirildi. Bu hoşgörü nedeniyle başka yerlerde yaşayan gayrimüslimler de bu bölgeye gelmeye başladılar (Eryılmaz, 1996:27–28).

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti, daha kuruluş safhasındayken gayrimüslimlere adil ve hoşgörülü davranmayı bir prensip olarak benimsedi. Osmanlı coğrafyası genişledikçe daha birçok etnik unsuru bünyesine kattı. Bu unsurlar Osmanlı yönetimi tarafından mezhep ya da dinlerine göre gruplandırıldı ve bu gruplara “millet” denildi. Bu bağlamda Osmanlı ülkesinde Rum, Ermeni, Yahudi milletleri vardı. Rum ve Bulgarlar Ortodoks mezhebindenseler Rum milletinin üyesi sayılırdı. Ermeniler, Protestan veya Katolik mezhebine bağlı oluşlarına göre farklı milletlere bölünmüşlerdi. Müslümanlar ise kendilerini Osmanlı olarak adlandırmışlardı. 19.yy ortalarına kadar gayrimüslimlerin uluslarına göre ayrımı söz konusu olmadı (Bozkurt, 1996:9).

Osmanlı genelinde olduğu gibi Ertuğrul Sancağı'nda da gayrimüslim unsurlar yaşıyordu. Sancakta Rum, Ermeni ve az da olsa Musevi bulunmaktaydı. Ermenilerin çoğunluğu Gregoryen mezhebindendi. Ama başka mezheplere mensup Ermeniler de vardı. Ermenilerin kimi zaman mezhep değiştirdikleri de vaki idi. 1892'de Gölpazarı Nahiyesine bağlı Türkmen karyesi Ermenilerinden 35 kişi Katolik mezhebine geçmişler fakat tekrar eski mezheplerine dönmüşlerdi (BOA. DH. MKT. 1931/96). Yine 1901'de Söğüt kazasına bağlı Çalkara karyesi ahalisinden 32 Ermeni, Protestan cemaatinden ayrılıp Gregoryen mezhebine geçmişlerdi (BOA. DH. MKT. 596/13). Rumlar Ortodoks mezhebine bağlıydılar. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi çerçevesinde sancakta yaşayan gayrimüslimler ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için ibadethaneler açmışlardı. 1907'de Bilecik'in Osmangazi Mahallesi'nde Katolik ve Ermeni cemaatine mahsus iki kilise bunuyordu (HVS, 1324:348). Buraya bağlı olan Küplü ve Lefke nahiyelerinde de birer adet

Rum kilisesi vardı (HVS, 1324:349). Söğüt kazasında bir Rum Kilisesi (HVS, 1324:360), Yenişehir’de üç ve buraya bağlı olan İznik’te bir kilise bulunuyordu (HVS, 1324:369–371). İnegöl Kazası’nda ve buraya bağlı Yenice Nahiyesi’nde ise 1899’da üçer adet kilise faaliyet gösteriyordu.

Sancakta, gayrimüslimlerin dini temsilcilerine bakıldığında; Bilecik Ermeni Murahhaslığı görevini 1902’de Kemikçiyan Mosis Efendi (BOA. DH. MKT.526/30), 1908’de Ser Rahip Tatol Efendi (HVS, 1325:434), 1911’de Simon Efendi (BOA. DH. İD. 35/11) ve 1918 yılında Serrahib Acemyan Serkis Efendi yürütüyordu (BOA. DH. EUM. 2.şb. 66/7). 1911 yılında Katolik Murahhasası Kirkor, Hahambaşı Vekili ise Refail Efendi’ydi (BOA. DH. İD. 35/11).

4.5.1. Sancakta Kilise Açma ve Onarım Faaliyetleri

Ertuğrul Sancağı’nda yaşayan gayrimüslimler Tanzimat ve Islahat fermanlarının kendilerine vermiş olduğu haklar çerçevesinde ibadetlerini rahat bir şekilde gerçekleştirmek için kilise açma, tamir etme, yeniden inşa etme gibi hususlar için ruhsat taleplerinde bulundular. Kilise açma ya da tamiri için ilk önce resmi makamlardan izin alınırdı. İzin talep dilekçesinde kilisenin uzunluğu, eni, boyu inşa edilecek yer belirtilirdi. Cemaatin dini lideri dilekçesini yetkili organlara sunar, sonra söz konusu yerde keşif yapılırdı. Gerekli incelemelerin neticesinde, bir mahzurun olmadığı anlaşılırsa, beyan edilen ölçülerin aşılması ve halktan zorla para toplanmaması gerektiği ifade edilir ve gerekli ruhsat verilirdi.

Bu prosedüre rağmen ruhsat almadan inşaat veya tadilat faaliyetlerine girişilebiliyordu. 1902’de Bilecik Ermenileri, resmi başvuru yapmadan kiliseleri namına bir hamam yapımına başladılar. Bu durumun tespit edilmesiyle hamamın yapılması engellendi ve gerekli tedbirler alındı (BOA. DH. MKT. 572/16). 1908 yılında da buna benzer bir olay yaşandı. Ermeni Katolikleri, kiliselerine çan kulesi inşa etmek için ruhsat talebinde bulundu. Kilisesinin çatısında iki direk üzerinde bulunan çanın, kilise avlusunda 5 m 35 cm uzunluğunda, 3,5 m genişlik ve yüksekliğinde yeniden bir kule inşasıyla oraya taşınmasını ve buna ek olarak mum satılması için ikinci bir kat inşa etmeyi istediler. İnşaat masrafı olan

4.500 kuruşun kilise varidatından karşılanacağını beyan ettiler. Yapılan incelemeler neticesinde inşasında bir mahzur olmadığı anlaşıldı ve 1908'de çıkan iradeyle çan kulesi yapımına izin verildi (BOA. İ.AZN. 5/1326/C/28; Bkz. ek 6-7). Fakat yapılan incelemenin derinleştirilmesiyle Ermeni Katolik Kilisesi'ne ruhsatsız olarak çan kulesi inşa edildikten sonra gerekli iznin verildiği anlaşıldı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti bu gibi inşaatlar için önceden izin alınması, inşaat ruhsatı için yapılan taleplerin geciktirilmeden tahkikatının yapılması ve neticelendirilmesi uyarılarında bulundu (BOA. DH. MKT. 2628/78).

Sancakta yaşayan Rumlar da, Ermeniler gibi kilise açma ve onarmayla ilgili müracaatlarda bulundular. Bilecik Rumları 1907 senesinde ibadethane noktasında bazı sıkıntılar yaşamaktaydılar. Bu sıkıntının nedeni, Rumlara ait kilisenin kullanılamaz durumda olmasıydı. Bu ihtiyacın giderilmesi için Hataboğlu Mahallesi'nde kiralanan Artin adlı kişinin hanesinde ayın yapılmasına izin verildi (BOA. İ.AZN. 17/1325/Za/26). 1909'da, Rumlar, Hekimoğlu Mahallesi'ndeki kilisenin yeniden yapımı ve papazın ikametine mahsus bir daire inşası için ruhsat talebinde bulundular. Bu inşaat, zemini Ertuğrul Gazi hazretlerinin vakfına ait olan iki dönüm genişliğinde ve bin kuruş kıymetinde bulunan bir arsa yapılacaktı. Kilise 24 m uzunluğunda ve 15 m genişliğinde ve 14 m yüksekliğinde olacaktı. Bununla birlikte 3 m uzunluk ve genişliğinde zeminden itibaren 17,5 m yüksekliğinde iki adet çan kulesi de yapılacaktı. Yine bu arsa üzerine 17 m uzunluğunda, 10 m genişliğinde ve 11 m yüksekliğinde ahşap bir papaz hanesi inşa edilecekti. İnşaat masrafları için gereken 700 liranın 500 lirası önceden tedarik edilmişti, geri kalanı cemaat tarafından karşılanacaktı. Yapılan yazışmalarla kilise ve papaz hanenin inşasında mahzur olmadığı anlaşıldı ve onay verildi (BOA. İ.AZN. 23/1327/C/22; Bkz ek 8).

Bilecik'e bağlı Lefke ve Küplü Nahiyelerinde önemli sayıda Rum yaşamaktaydı. Bu nedenle bu nahiyelerde de kilise açma ve onarım talepleri geldi. Lefke nahiyesinde Rumlara ait Aya Yorgi adlı bir kilise vardı. Bu kilise, zaman içinde kullanılamaz hale gelmişti. Burada yaşayan Rumlar kiliselerini yeniden inşa etmek için ruhsat talebinde bulunmuşlardı. Gerekli incelemeler neticesinde bir sakıncanın olmadığı anlaşılmamasıyla birlikte müracaata olumlu cevap verildi ve bu kilise 1903 senesinde yeniden inşa edildi (BOA. İ.AZN. Ş-II/1321.Ş.05). Küplü Nahiyesinde yaşayan Rumlar da benzer taleplerde

bulundular. Küplü'nün Kızıltamlar Köyü'nde Aya Mihail adlı bir kilise bulunmaktaydı. Ama bu kilise kullanılamaz durumdaydı. Bu nedenle kilisenin yeniden inşa edilmesi için Rum Patrikliği izin talebinde bulundu. Kilise yapılacak olan arsa, arazi-i emriyyeden olup sahibi olan Pazarlıoğlu Enestaş tarafından cemaate bağışlanmıştı. 20 metre 60 cm uzunluğunda, 13 m 70 cm genişliğinde, üstü ahşap olarak inşa edilmek istenen kilisenin 10 pencere ve 2 kapısı olacaktı. Kilisenin yapımı için gereken para 25 bin kuruştı. Bu meblağ halkın yardımlarıyla toplanmıştı⁷⁴. Gerekli incelemelerin yapılmasından sonra plandaki ölçülerin aşılmaması ve halktan baskıyla para toplanmaması uyarısı yapıldı ve yeniden inşasına izin verildi (BOA. İ.AZN. 18/1318/B/24; Bkz ek 9). Küplülü Rumlar 1910 yılında Başköy'ün Yayladamları mevkiinde bir kilise yapmak için izin istediler. Yapılmak istenen kilise 3 dönüm arazi üzerine, 10 m uzunluğunda, 6 m genişliğinde 4,5 m yüksekliğinde olacaktı. Yapılan incelemelerin sonucunda bir mahzurun olmadığı anlaşıldı ve ruhsat verildi (BOA. İ.AZN. 12/1328/Ş/23; Bkz ek 10).

Sancağın kazalarından Söğüt'teki Aya Dimitri adlı kilise 1835 tarihinde 3000 kuruş kıymetinde arazi-i emriyyeden bir alan üzerine 19 m 70 cm uzunluğunda, 13 m 80 cm genişliğinde ve 6 m yüksekliğinde, etrafı duvar ve tavanı ahşap olarak inşa edilmişti. Zaman içinde kullanılamaz hale gelen bu kilise için 1904 yılında kasabadaki Rumlar ayinlerini gerçekleştirebilmek için ruhsat talebinde bulundular. Yapılan incelemelerin sonucunda bir sakıncanın olmadığı anlaşıldı ve 12 Haziran 1904'te Aya Dimitri Kilisesi'ne ruhsat verildi (BOA. İ.AZN. 21/1322/Ra/27; BOA. DH. MKT. 867/66; Bkz ek 11). Söğüt'e bağlı Mihalgazi Nahiyesi'nin Muratça köyünde Ermeni cemaatinden 430 hanede 2203 kişi yaşıyordu. Ermenilerin ibadetlerini yapmaları için aslında bir kilise mevcuttu. Fakat bu kilise kullanılmayacak durumdaydı. Ermeniler tamir etmek için izin istediler. Kilisenin bitişiğine bir de mektep yapma talepleri oldu. İnşaatın masraflarının bir miktarı yardımla geri kalanı kilisenin bütçesinden karşılanacaktı. Gerekli incelemeler ve yapılan

⁷⁴ Kızıltamlar karyesinde inşa olunacak kilisenin inşasına yardımcı bulunanların isimleri: Kara Rapi Nikolaki 1550 kuruş, Enestaş 1750, Hacı Lâren Nikolaki 2000, Kalaycı Apelya 1480, Karator Enestaş 1370, Hacı Lazay Yorgi 1320, Karator Mitmal 950, Markotun Enestaş 1080, Pazarlı Rimind1350, Kalaycı Haralombi 1500, Çayır Oğlu Kosti 1620, Kara Çolu Yordan 1000, Hacı Laren Kostantin 1500, Pazarlı Enestaş 880, Kalaycı Rimid 1300, Hakim Haralombi 800, Pelidözlü İlya 1300, Sapancı İlya 800, Hacı Lazari Dimid 1000, Pazarlı Nikolaki 450 kuruş. Toplam 25.000 kuruş.

yazışmaların neticesinde 14 Ağustos 1904'te Ermeni Kilisesi'nin tamiri ve bitişğinde bir de sıbyan mektebi inşasına ruhsat verildi (BOA. İ.AZN. 6/1322 C-06; Bkz. Ek 12).

Görüldüğü gibi Ertuğrul Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimler Osmanlı millet sistemi dahilinde güvenli bir biçimde hayatlarına devam ederken dini yaşantılarını sürdürmelerine de müdahale edilmemiştir. İbadethanelerini tadil ve yeniden inşası için izin almak üzere hükümet yetkililerine başvurduklarında kilise açma ya da onarma isteklerine hep olumlu cevap verilmiş ve ibadethane gereksinimleri giderilmiştir.

4.6. Tarihi Yapılar

Bir yerleşim alanında bulunan yapılar, orada hâkim olan medeniyetin en temel göstergelerindendir. Bu bağlamda Bilecik, erken Osmanlı döneminden başlayarak inşa edilen eserlerle Osmanlı şehri kimliği kazanmıştır. Kuruluşa ev sahipliği yapan Bilecik, merkez ve kazalarında birçok cami, mescit ve türbe barındırmaktadır. Bu yapılardan bir kısmı, II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiş, diğerleri de aynı dönemde tamir görmüştür. II. Meşrutiyet devrinde de Bilecik'te Osmanlı hanedanına mahsup maddi kültür varlıklarının tespiti için bir çalışma yapılması ve müzede muhafaza edilmesi istenmiştir (BOA. DH. İD. 28-1/18). Bu kısa açıklamadan sonra II. Meşrutiyet döneminde Bilecik ve çevresinde bulunan camiler, türbeler, imaret ve kamu binalarını izah edebiliriz

4.6.1. Mescit ve Camiler

Akkaldırım Camii (Mescidi): Akkaldırım mevkiindedir (HVS, 1324:348). Günümüze sadece minaresi ulaşan caminin yerinde şimdi evler bulunmaktadır. Minaresi de evler arasında kalmıştır. Kitabesi bulunmadığı için kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Mimari, plan, malzeme ve süsleme bakımından herhangi bir bilgi yoktur. Caminin minaresi, form ve malzeme yönünden Orhan Gazi dönemi eserlerine benzediğinden, Orhan Gazi Camisiyle aynı dönemde yapılmış olma ihtimali yüksektir. Minarenin kaide, pabuç ve gövde kısmı sağlam, petek kısmının bir bölümü yıkılmıştır. Kare bir kaideye sahip olan minareye kaide kısmının batısındaki dikdörtgen formlu ahşap bir kapıdan girilmektedir. Moloz taş ve tuğla kullanılarak yapılan kaide kısmı sonraki dönemlerde tamirat geçirmiştir. Silindirik bir gövdeye sahip olan minarenin kaide kısmının hemen üzerinde ve şerefenin

altında süsleme olarak birer adet bilezik vardır. Tek şerefesi bulunan minarenin gövde kısmı tuğladan yapılmıştır. Demir korkuluklu şerefenin alt kısmı kirpi saçak kornişle doldurulmuştur. Minarenin petek kısmında yuvarlak kemerli bir kapı bulunmaktadır. Caminin minaresinin kalan kısmına bakıldığında döneminde gösterişli bir cami olduğu anlaşılmaktadır (Ünal, 2008:13; Bkz ek 13).

Emirler Camii: Bilecik'in doğusunda aynı adı taşıyan mahallededir. İnşa tarihi belli değildir. 19. yüzyılda yenileme çalışmalarının yapıldığı izlerden anlaşılmaktadır. Dikdörtgen bir plana sahiptir, Yunan işgali esnasında yıkılarak harabe haline gelmiştir. Yapının büyük bir kısmı yok olmuş, az bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. Caminin sadece güney ve doğu duvarı ile minare kalıntıları bulunmaktadır. Kare bir kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeden oluşmaktadır (Komisyon, 1977:67-68). Plan, malzeme ve teknik açıdan erken Osmanlı dönemine ait olması kuvvetle muhtemeldir. Kaide kısmı düzgün kesme taş, pabuç kısmı almaşık olarak yapılmıştır. Pabuç kısmı prizmatiktir. Pabucun üzerinde ve şerefenin altında birer adet bilezik bulunmaktadır. Tek şerefeli olan minarenin demir bir korkuluğu vardır. Şerefe kısmına çıkışı sağlayan yuvarlak kemerli tek kanatlı ahşap bir kapısı vardır. Minare 1997 yılında tamirat geçirmiştir (Ünal, 2008:14; Bkz. Ek 14).

Karacalar Camii: Cami, Emirler Mahallesi'nde bulunmaktadır. Yapım tarihi belli değildir. Erken Osmanlı Döneminde yapılmış olma ihtimali kuvvetlidir. Diğer minarelerin gövde kısmında sadece tuğla, Karacalar Camii gövdesinde ise kesme taş kullanılmıştır (Komisyon, 1977:68-69). Caminin güney duvarının bir bölümü ve minaresi günümüze ulaşmıştır. Beden duvarı moloz taş malzeme arasına ahşap hatıllarla örülüdür. Gövde kısmında bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla malzeme kullanılarak almaşık duvar tekniği tatbik edilmiştir. Tek şerefeli olan minarenin pabuç kısmının hemen üzerinde ve şerefe kısmının altında bilezik mevcuttur. Petek kısmında sadece tuğla kullanılmıştır. Petek kısmında şerefeye çıkışı sağlayan yuvarlak kemerli bir kapı vardır (Ünal, 2008:16; Bkz. Ek 15).

Orhan Gazi Camii: Dik yamaçlı ve kayalık vadili eski Bilecik'in merkezini oluşturan kayalık arazi üzerindeki bir platform üzerinde inşa edilmiştir (Komisyon, 1977:57). Caminin yapılış tarihi bilinmemektedir. Farklı kaynaklarda yapım tarihi için değişik tarihler

verilmektedir. Bu hususta, Vakıflar Genel Müdürlüğünün hazırladığı çalışmada, caminin yapılış tarihi M.1331–32 şeklinde belirtilirken (Komisyon, 1977:57), Ekrem Hakkı Ayverdi I.Murat döneminde inşa edilmiş olabileceği zikretmektedir (Ayverdi, 1966:30-34). Caminin girişinde sonradan eklenen levhada 1392 tarihi bulunmasına rağmen kitabesi olmadığı için yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

Caminin orijinal minaresi camiye bitişik olmayıp 30 m uzağında bir kayanın üzerindedir. Camiye sonradan iki minare daha ilave edilmiştir. Bu minarelerin 1899'da tamirat geçiren camiye bu esnada eklendiği düşünülmektedir (Ayverdi, 1966:30-34).

Cami 1902 senesinde yeni bir tamirat geçirmiştir. 28 Ağustos 1902'de yapılan incelemeler neticesinde tahmini tamir masrafı 16 bin 57 kuruş olarak hesaplanmıştır. Onarımın Bilecik'te oluşturulacak bir komisyon ve evkaf müdürünün nezaretinde yapılması kararlaştırılmış ve 21 Eylül 1902'de irade çıkmıştır (BOA. İ.EV. 5/1320/C/18). Uzun süren tamiratın 1908'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Ertuğrul Mutasarrıflığı'nın İstanbul'a gönderdiği 13 Haziran 1908 tarihli yazısında, caminin mükemmel bir şekilde tamir edildiği ama mefruşat yönünden bazı eksikliklerinin olduğu ifade edilmekteydi. Ertuğrul Mutasarrıfı, halı ve kilimleri eski olan caminin yeni görünümüyle uyummadığını belirtiyor ve merkezden yazının ekinde belirtilen halıların gönderilmesini talep ediyordu. Ekte listelenen halılar aşağıda tablo halinde verilmiştir (BOA. Y.MTV. 311/39).

Tablo 20. Sultan Orhan Gazi Camisine Tefriş Olunacak Halının Miktarını Gösteren Cetvel

Parça Adet	Tül M. Cm.	Arzı M. Cm.	Hülâsat
1	8 50	3 30	Mihrab önündeki sed üzerine
1	11 15	8 10	Cami-i şerif dahili
1	3 60	2 50	Cami-i şerif dahili
1	5 40	3 20	Cami-i şerif dahili
1	3 15	3 10	Maksurelere
1	3 10	2 10	Maksurelere
1	7 --	3 20	Müezzin Mahfiline
7			Yekün

Orhan Gazi Camii'nin üç tarafı geniş kemer eyvanlı ve minaresi açıktadır (Ayverdi-Yüksel, 1976:195). Caminin 16.50 metreye 17.50 metre boyutlarında, kare bir oda üstünde alçak bir sekizgen kasnağın taşıdığı 9.50 metre çapında bir kubbesi vardır. Cami taştan ve tuğladan yapılmış, duvarlar bir sıra taş, bir sıra tuğla şeklinde olup sonra üç sıra tuğla düzeni ile örülmüştür (Freely, 2002:10). Caminin cepheleri birbirine simetriktir. Pencere açıklıkları aynı eksen üzerindedir. Alttaki pencereler, dikdörtgen biçimli ve demir şebekelidir. Tuğladan yapılmış sivri kemerli ve sağır alınlıkları vardır. Üstteki pencereler yuvarlak kemerlidir. Her iki cephesinde dört adet pencere bulunmaktadır. Güney cephede altta mihrabın iki yanında, dikdörtgen formlu demir şebekeli, tuğladan yapılmış sivri kemerli pencereler ile üstte mihrabın üstüne gelecek şekilde açılmış bir adet yuvarlak kemerli, vitraylı alçı şebekeli toplam üç adet pencere vardır. Caminin kuzey cephesi ortasında yuvarlak kemerli çift kanatlı kapısı, harim mekânına girişi sağlayan 2.40 x 2.70 m ebatlarında, harim mekânından 0.14 m yüksekliğindeki dikdörtgen bir odaya açılmaktadır (Ünal, 2008:18-19; Bkz ek 16).

Osman Gazi Camii: Şehir merkezinden Karasu vadisine inen iki yüksek yamaç arasında inşa edilmiştir. Osman Gazi mahallesindedir. Cami, Orhan Gazi vakfındandır. Orhan Gazi tarafından babası adına yaptırıldığı düşünülmektedir. Yunanlılar tarafından yakıldığı için bugün sadece duvar parçaları ve minaresi kalmıştır. Camide ihtişamlı bir minber bulunduğu ve meşrutiyetin akabinde İstanbul'a nakledildiği yapılan araştırmalarla ortaya çıkınca, vakıf depolarında gerekli incelemeler yapılmış ama bulunamamıştır (Ayverdi, 1966:34-35).

20. yüzyıl başlarına ait bir kayıta, bu caminin masraflarının, Osman Gazi vakfının geliri olmadığından Ertuğrul Gazi vakfı gelirlerinden karşılandığı anlaşılmaktadır. Aynı kayıta Osman Gazi Camii'nin hademesi maaşının emsallerine göre az olduğu gerekçesiyle aşağıdaki tabloda belirtildiği oranda zam yapılması gündeme geldi ve cami personeli maaşına 2 Ağustos 1903'te aylık 215 kuruş (senelik 2580) zam yapıldı. Bu para Ertuğrul Gazi Vakfı gelirlerince ödenecekti (BOA. İ.EV. 34/1321 Ca-06).

Tablo 21. Osman Gazi Cami Personeli ve Maaşları

Toplam	Zammı Tensib olunan	Kayden muhasses olan	Görev	İsim
60	20	40	İmam-ı Evvel	Mehmed Efendi
15	5	10	Devirhan	
60	20	40	İmam-ı Sâni	Mehmed Efendi
15	5	10	Devirhan	
50	20	30	Hatib	Mehmed Efendi
15	5	10	Devirhan	
60	20	40	Vaiz-i Cum'a	Ali Efendi
60	20	40	Ders-i âmm	Ahmed Şevki Efendi
35	10	25	Müezzin-i Evvel	Mehmed Raşid Efendi
10	5	5	Na'than	
10	5	5	Salâhan	
10	5	5	Temcidhan	
35	10	25	Müezzin-i Sâni	Mehmed Efendi
10	5	5	Na'thevan	
10	5	5	Salâhevan	
10	5	5	Temcidhan	
30	15	15	Kayyım	İsmail Efendi
25	10	15	Sirace-i minare-i cami'	Mehmed Emin Efendi
15	5	10	Ferraş	
10	5	5	Bevvab	
45	15	30	Muvakkit	Mehmed Rıf'at Efendi
590	215	375		

Caminin beden duvarları ahşap hatıllı olarak kırma taş malzemeyle örülmüştür. Avlu duvarının kuzey-batı köşesinde caminin minaresi bulunmaktadır. Minare kare kaideli olup kaide kısmı kesme taş, pabuç kısmı almaşık duvar tekniği ile yapılmıştır. Pabuç kısmının üstünde ve şerefenin altında birer adet bilezik vardır. Silindirik gövde tuğla ile örülmüştür. Tek şerefeli olan minarenin petek kısmı gövdeye göre daha ince yapılmıştır. Minare, kurşun konik bir külahla taçlandırılmıştır (Ünal, 2008:17).

Hamidiye (Abdülhamid) Camii: Bilecik hükümet binasına girişi sağlayan anıtsal kapının sağ tarafında bulunan bu camiden günümüze ulaşan herhangi bir kalıntı olmamakla birlikte “Hamidiye” ismiyle bir caminin varlığına dair birçok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan, caminin 1892-H.1309 senesinde II. Abdülhamid döneminde inşa ettirildiği ve camiye padişahın isminin verildiği öğrenilmektedir. Nitekim 1310 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde “*geçen sene-i hicriye evailinde itmam idilen ve hükümet konağı havalisinde name-i hazret-i padişahîye mensub bulunan cami-i şerif dahi müessesat-ı hayriyye-i cenab-ı şehriyaridendir*” ifadeleri kullanılmaktadır (HVS, 1310:374).

Arşiv kayıtlarında da bu caminin hükümet konağı bahçesinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu belgelerden birinden anlaşıldığına göre 14 Eylül 1901’de Caminin İmam–Hatibine 100 ve müezzinine verilecek olan 50 kuruş maaşın Dâhiliye Nezaretince karşılanması gerekirken, bütçede karşılık olmadığından bir sene boyunca Vilayet bütçesinden karşılanması ve sonraki seneler Dâhiliye bütçesinden ödenmesi istenmekteydi (BOA. DH. MKT. 2535/103). Bu husus Vilayete 5 Ocak 1902’de yeniden bildirilmişti (BOA. DH. MKT. 2576/125). Görüldüğü gibi caminin personeline verilecek maaşı konu alan resmi bir yazışmanın gerçekleşmesi ve salnamelerdeki bilgiler “Hamidiye Camii’nin” varlığını ispatlamaktadır.

Şerif Paşa Camii: Bilecik merkezinde bulunmaktadır (HVS, 1324:348). Kitabesi yoktur. Yapılış tarihi ve kim tarafından inşa ettirildiği bilinmemektedir. Mehmed Şerif Paşa’nın Bilecik’te yöneticilik yaptığı dönemde tamirattan geçirilmiştir. Yunan İşgali esnasında yanan cami, 1924 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır. Cami bugünkü ölçülerinin yarısı iken Bilecikli bir esnaf tarafından kible yönü istikametinde genişletilmiştir. Cami büyük bir avlu içerisinde. Kuzey- güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir son cemaat yeri ve harim mekânından oluşmaktadır. Üst örtüsü alaturka kiremit kaplı kırma çatı biçimindedir. Cephe köşeleri düzgün kesme taş kullanılarak köşe çıkmaları şeklinde tanzim edilmiştir. Cepheler sıvalı ve yüzeyi boyalıdır. Harimde mavi- beyaz çini kaplı bir mihrap ve bir minber bulunmaktadır. Harim mekânı düz ahşap tavanla kaplıdır. Tek şerefeli minare de sonraki tamirlerde eklenmiştir (Ünal, 2008:21).

Süleyman Paşa Camii: 1324 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde Bilecik'te bu isimle bir caminin olduğu ifade edilmesine rağmen (HVS, 1324:348) günümüzde böyle bir cami mevcut değildir.

Orhan Gazi Camii (Küre): Sultan Orhan Gazi tarafından yaptırıldı. 20. yüzyıl başlarında harap bir vaziyette olduğu için ibadet edilememekteydi. 1903 yılında tamir edilme kararı alındı. Caminin Ramazan ayından önce ibadete açılması için gerekli çalışmalar yapıldı ve cami 41.670 kuruş harcanarak mükemmel bir surette tamir edildi. Bu para gönderilmesine rağmen sonradan yapılan ilavelerle toplam masraf 51.133 kuruş tuttu. İlave masraf Abdülmecit Han vakfı bütçesinden karşılandı (BOA. İ.EV. 11/1321/Ca/16; BOA. İ.EV, 26/1324/B/24). Tamir edilen cami, halılar ve avizelerle mefruşatının tamamlanmasıyla ibadete açılmaya hazır hale geldi (20 Ocak 1903) (BOA. DH. MKT. 643/7). Nihayet gerçekleştirilen bir törenle cami ibadete açıldı (BOA. DH. MKT. 685/58).

Ertuğrul Gazi Mescidi (Söğüt): Söğüt'ün batısında küçük bir tepenin eteğindedir. Ertuğrul Gazi döneminde yapılmıştır. 20.yy başında mescit, etrafına Hıristiyan ahali tarafından birçok ev yapıldığı için çok zayıf bir daire içinde kalmıştı. 1902 senesinde mescidin etrafındaki evlerin gerekli olanlarının kaldırılması ve çevresinin geniş bir meydan haline getirilmesi bizzat padişahın iradesiyle talep edilince çalışmalar başlatıldı. Önce mescidin etrafındaki evlerin 30 tanesinin istimlak edilmesi gerektiği tespit edildi İstimlak işinin tamamlanması için 106 bin 10 kuruşa ihtiyaç olduğu belirlendi. Bu evlerin bir kısmının istimlak işi tamamlandı. Geri kalanı için de çalışmalara devam edildi. Bu emlaklerin sahibi olan Hıristiyanlar müşkül durumlarını öne sürerek yıkılan hanelerinin enkazlarının da kendilerine verilmesi talebinde bulundular (BOA. Y.MTV. 228/58).

18 Şubat 1903'te Ertuğrul Mutasarrıflığı tarafından, İstanbul'dan istimlak için yapılacak masraflar hakkında bilgi istendi (BOA. Y.MTV. 240/108). 1 Ocak 1905'te Maliye Nezareti, istimlak işleminin tamamlanması için gerekli olan paranın 1905 bütçesinden karşılanamayacağını bildirdi (BOA. Y.MTV. 269/209). Bu paranın bir bölümü 1907 Ocak ayında geldi fakat inşaat bu sene içinde tamamlanamadı. Vilayet, Gönderilen paranın bakiyesi olan 72 bin 90 kuruşun 1908 bütçesinden ödenmesini talep ederek havalenin geciktirilmemesini istedi (BOA. Y.PRK. UM. 81/10).

Daha sonraki yıllarda da tamirat geçiren mescit küçük bir bina olup kare şeklindedir. Kuzeyinde dikdörtgen şeklinde küçük bir cemaat yeri bulunmaktadır. Mekân kurşun kaplı bir kubbe ile örtülüdür. Minaresi, beden duvarları üzerinde silindirik gövdesi ile yükselmekte olup, oldukça sadedir (Komisyon, 1977:87).

Hamidiye Camii (Söğüt): II. Abdülhamid tarafından yaptırıldı. Masrafları padişah hazinesinden karşılandı. İlk önce tek minareleri olarak planlandı. Fakat Söğüt'ün ehemmiyetinden ötürü, yerel yönetim 1907 senesinde bir minare daha ilave edilmesini istedi. Merkezi hükümet, 30 bin 175 kuruşun sarfıyla bir minarenin daha ilavesini uygun gördü (BOA. Y.MTV. 296/66).

Bu caminin yapımında ve yanındaki idadinin inşasında kaza meclis idaresi azası Abdullah Efendi'nin önemli hizmeti görüldü. Bu gayretine binaen beşinci rütbeden Mecidi nişanı ile taltif edilmesi sadarete arz edildi (BOA. DH. MKT. 1160/40). 1910'da bu cami için Yıldız Tamirhanesi'nde hat levhaları imal olundu. Camiye gönderilecek olan tablolar şu şekildeydi: Bir adet Lafza-i Celal, bir adet İsm-i Nebi-i Sallallahu Aleyhi Vesellem, dört adet Cehar- Yar-i Güzîn Rıdvanallahü Aleyhi Ecmaîn, iki adet Haseneyn Rıdvanullahi Aleyhüma, bir adet Kelime-i Şahadet, bir adet Mihrabiye, bir adet Bilâl-i Habeşi olmak üzere toplam on bir adet levha (BOA. DH. MUİ. 75/44).

Caminin kitabesi bulunmamaktadır. Kare planlı, tek kubbeli ve çifte minarelidir. Duvarları kırmızı kesme taştan, kubbesi kurşunla yapılmıştır. İki sıra halinde bulunan pencerelerden birinci sıradakiler neoklasik ölçülere uygun hafif sivri biçimde, ikinci sıradakiler ise Arap kemeri biçimindedir. Pencere aralarına panolar yapılmış ve buralara neoklasik tarzda çiniler yerleştirilmiştir. Çifte minaresi bulunduğu için çifte minareleri cami olarak da bilinmektedir (Komisyon, 1977:91).

Çelebi Mehmed Camii (Söğüt): Söğüt Hükümet Konağı karşısındadır. Çelebi Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Cami, ilk yapılışından sonra birkaç defa tamirat görmesi nedeniyle orijinalinden farklıdır. Bu onarımlarla birlikte cami büyütülmüştür (Komisyon, 1977:88). Cami II. Abdülhamid döneminde yeni bir onarımdan geçmiştir (BOA. Y.PRK. EV. 3/67). Kareye yakın, dikdörtgen planlı ve çok kubbelidir. Yapının beden duvarları düz sıvılı,

saçak silmeleri betondur. Kuzey cephede kırmızı kesme taş kullanılmıştır. Pencereilerin alt sırası sivri kemerli üstü ise oval şeklindedir. Caminin kuzey, doğu ve batı kısımlarında üç adet kapısı vardır (Komisyon, 1977:89).

4.6.2. Türbeler

Şeyh Edebalı Türbesi: Orhan Gazi Camii'nden 50 metre uzaklıkta kayalık bir tepededir. Kitabesi yoktur. Orhan Gazi döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Türbede kadın kabri yoktur. Edebalı neslinden yedi büyük ve dört küçüğün sandukası vardır. Şeyh Edebalı'nın sandukası en baştadır ve pencereye yakın olanıdır. Türbe II. Abdülhamid döneminde tadil edilmiştir (Ayverdi, 1966:36). 16 Mart 1903'te Edebalı türbesinin tamiriyle, ziyaretçi askılarının tefrişi ve sanduka puşidelerinin (örtü) yenilenmesi gerektiği Dâhiliye Nezareti'nce Sadaret'e bildirilmiştir (BOA. DH. MKT. 672/16).

Türbe alaturka kiremit kaplı kırma çatıyla örtülü ve 4.90 x 9.60 m ebatlarında dikdörtgen planlıdır. Türbenin içinde eyvan şeklinde kemerler vardır. Üstü kubbeye örtülmüştür. Türbenin güney cephesinde dikdörtgen planlı bir pencere vardır. Kapısı dikdörtgen formlu, sivri kemer alınlıklı, çift kapılı ve ahşaptır. Kapı kahverengi renklidir. İç mekân güneye ve kuzeye doğru eyvan şeklinde 2.05 m derinliğindeki kemerlerle kubbeye bağlı olmadan genişletilmiştir. Kemerlerin altında 0.53 m yüksekliğinde şekiller mevcuttur. Türbenin içi oldukça sade olup duvarlar beyaz boyalıdır. Kubbe içinde bulunan süslemeler yenidir (Ünal, 2008:26; Bkz ek 17).

Balahatun (Malhatun) Türbesi: Türbenin içinde Osman Gazi'nin eşi Bala Hatun (Malhatun) ve annesinin sandukaları vardır. Şeyh Edebalı türbesinden ayrı olarak inşa edilmiştir. Bu türbenin yan tarafında yer almaktadır. Kitabesi bulunmamaktadır. Edebalı türbesiyle aynı tarihte yapıldığı düşünülmektedir (Ayverdi, 1966:35). Kare planlı ve dıştan alaturka kiremit kaplı, kırma çatıyla örtülüdür. Türbe basit bir görünümündedir. Kuzey ve güney cephesinde altta ve üstte üçgen, ortada daire planlı motiflerden oluşan bir penceresi bulunmaktadır. Doğu ve batı duvarlarında pencere yoktur. Yuvarlak kemerli ahşap bir kapı ile türbeye girilmektedir. Türbe içten 3.45 x 3.45 m ebatlarındadır. Kubbeye geçişi Türk üçgenleri temin etmektedir. Türbede iç ve dış süslemeler yok denecek kadar azdır. Kubbe

içinde, mavi, kahverengi ve yeşil renklerde altı adet halka bulunur. Kubbenin ortasında bitkisel motiflerden oluşan süsleme vardır (Ünal, 2008:25).

Ertuğrul Gazi Türbesi (Söğüt): Söğütte bulunan türbenin yapılış tarihi belli değildir. Ama Çelebi Mehmed tarafından yaptırıldığına dair bazı bilgiler vardır (BİY, 1973:58-59). Türbe 1737’de III. Mustafa tarafından tamir edilmiştir. Daha sonra II. Abdülhamid zamanında da onarım görmüştür. Bu onarımlar esnasında mezarlığın giriş kısmına iki adet çeşme yapılmıştır. Çeşme kitabesi, türbenin Abdülhamid döneminde tamir edildiğini göstermektedir. İkinci kitabe ise türbenin kapısı üzerinde yer alır (Komisyon, 1977:93-94). 1905 yılında türbenin etrafındaki evlerin daha iyi bir biçimde ve yeniden inşası için istimlâk çalışmaları da yapılmıştır (BOA. Y.MTV. 269/209). Bu çalışmalar neticesinde, türbe çevresinde geniş bir alan oluşturularak, her yıl Karakeçililerin, Orta Asyalı göçebe kıyafetleriyle Söğüt’e gelmeleri, marşlar söyleyerek at üstünde geçit töreni yapmaları ve kutlamalar düzenlemeleri temin edilmiştir (Deringil, 2007:50).

Türbenin dışında ve hemen yakınında Ertuğrul Gazi’nin eşi Halime Hatun ile Oğlu Savcı Bey’in mezarları bulunmaktadır. Osman Gazi’nin geçici mezarı da buradadır. Bunun yanında Kardeşi DüNDAR Bey’in kan kardeşi Akçakoca’nın silah arkadaşları olan Konur Alp, Karamürsel, Abdurrahman Gazi, Hasan Alp, Saltuk Alp, silah öğreticisi Kaplan Çavuş, Osman Gazi’nin silah arkadaşlarından Aktimur Bey, Çoban Mirza Bey, Hamit Bey, Emir Ali, Aykut Alp, Gündüz Bey, Aydoğdu Bey, Pazarlı Bey, Yorgan Ata ve Akbıyık Bey’in mezarları da burada bulunmaktadır (BİY, 1973:59).

Türbe altıgen planlıdır. Beden duvarları bir sıra taş, iki sıra tuğladan ve taşlar arası dikey konumda derzli olarak yapılmış olup saçak silmeleri düz mekânı örten kubbe kuşunla kaplıdır (Komisyon, 1977:95; Bkz ek 18-19).

Hayme Ana Türbesi (Domaniç): Ertuğrul Gazi’nin validesi Hayme Ana’nın Domaniç’in Çarşamba köyünde medfun olduğu, 1890 senesine kadar bilinmemekteydi. Bu tarihten sonra türbenin bu köyde olduğunun tespit edilmesiyle birlikte Padişahın emriyle bir türbe inşa edilmesi istenmiştir (HVS, 1310:390). Türbe zaman zaman tamir görmüş ve onarım faaliyetleri 20.yy başlarında da devam etmiştir. 1903 yılındaki onarımdan sonra türbenin

tefrişatı için gönderilen hazine-i hâssa-i şahane imamı Muhyiddin Efendi ile İnegöl Emlak-ı Hümayun memurları ve diğer bazı zevatın katılımıyla Çarşamba Köyü'nde tören düzenlenmiş kurban kesilip mevlit okunmuş ve türbe ile birlikte bir iptidai mektebinin de açılışı yapılmıştır (BOA. DH. MKT. 725/8; BOA. Y.A.HUS. 450/47).

4.6.3. İmaret

Orhan Gazi İmaret: Orhan Gazi Camii'nin karşı yamacında ve istasyona giden ana yolun alt kısmındadır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 14. yüzyılın ilk yarısında (Özbek, 2002:906) ya da ortalarında yapılmış olduğu düşünülmektedir (Demiriz, 1979:234).

Osmanlı sanatında ilk olarak, bir satıh değerlendirme sanatı olan malakârî⁷⁵ tekniği, Orhan Gazi imaretinde görülür (Doğanay, 2002:174). Yapı yüksek ve iki kubbeli bir orta sahn ile iki kısa cemahtan ve beşli olması gereken kubbeli bir revaktan ibarettir. Yanları tamamen yıkılıp yalnız duvarlarının iki ucu kalmıştır (Ayverdi, 1966:36–37). Yapının orta bölümü yaklaşık 6.75 X 14.50 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve iki kubbeyle örtülüdür. Günümüzde kubbeler bulunmamaktadır. Binanın yan kanatlarının yıkılmasından sonra yan kanatlardan orta bölüme girişi sağlayan doğu ve batı duvarlarında bulunan yuvarlak kemerli kapılar örülerek, giriş kuzey cephede bulunan kapı ile gerçekleştirilmiştir. Binada malzeme olarak taş, tuğla, ahşap ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Cepheler üç sıra kesme taş ile üç sıra tuğladan örülmüştür. Kubbe ve kemerler tamamen tuğladır (Ünal, 2008:27-28). Yapının sadece çıkıntı teşkil eden bölümünde pencereler bulunmaktadır. Orta kısmındaki kubbeli hacimlerin iki yanında olması gerek yan mekânlar, orta bölümünde daha alçaktır. Yapının kuzey bölümünde 6 sütun üzerine oturan 5 kemerli ve 5 kubbe ile örtülü son cemaat yeri bulunduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır (Komisyon, 1977:65). Günümüzde imaretin restore çalışmalarına devam edilmektedir (Bkz ek 20-21).

⁷⁵ Osmanlı mimarisinde kubbe, tavan ve duvarlara yapılan alçı kabartmalı ve boya ile yapılan süsleme tarzı.

4.6.4. Özel Mülk ve Kamu Binaları

Osman Gazi'nin Evi : 1911 yılında, Osman Gazi'nin Bilecik'te ikamet ettiği hanenin hala mevcut olduğu, fakat harap bir vaziyette bulunduğu dair bazı bilgilerin olduğu hususu, 8 Nisanda Hüdavendigâr Vilayetince Dâhiliye Nezareti'ne bildirilerek, Tarih Encümeni üyelerinin Bilecik'e gelmeleri ve bu konuda bir araştırma yapmaları istendi. Encümen, 17 Nisanda, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'ye ait olduğu söylenen Bilecik'teki evin, yapı itibariyle böyle bir geçmişe sahip olamayacağı, ahşap olan hanenin asırlarca ayakta kalamayacağı ve bu konuda tarihi bir vesikanın da bulunmadığını ifade ederek, yine de bu binanın muhafaza edilmesi ve eşyalarının Bursa Müzesi'ne kaldırılmasını uygun gördü (BOA. DH. İD. 28-1/21). Encümen, böyle bir evin olamayacağını söylese de, Bilecik'in eski belediye başkanlarından Nemci Güney'in 1935 yılında kaleme aldığı "Bilecik Tarih ve Coğrafya Etüdü" adlı eserinde Osman Gazi'nin Bilecik'te bir ev yaptırdığını ama Yunan işgali esnasında bu evin yakıldığını söylemektedir. Eserde bu evden şöyle bahsedilir:

"Rivayet edildiğine göre Osman oğulları bu eve fazla bir kıymet vermişlerdir. Bu ev, iki katlı bir kaya üzerine bina edilmiş. Çıkmalı ve tavanları yaldızlı, kapıları, dolapları tahta işlemeli ve kakmalı, çatısı çok geniş Bizanskari bir bina imiş. Herhalde bu evin mefruşat ve tezyinatını Osmanoğullarından birisi yaptırmış olsa gerektir. Bu evin bir de muhafızı varmış. Bu muhafız sülalesi bugün bile bakidir. Kendilerine Keselioğulları denir."(Güney, 1935:56).

Görüldüğü gibi, Tarih Encümeni'nin raporu, saha araştırması yapılmadan hazırlanmış ve olasılıklar üzerine bina edilmiştir. Hâlbuki Nemci Güneyin verdiği bilgiler bizzat sahadan ve oldukça teferruatlıdır. Bu durum Osman Gazi'nin olduğu iddia edilen evin varlığına işaret etmektedir. İstiklal Harbi sırasında tüm şehrin yakıldığı düşünüldüğünde eski Bilecik'te olması gereken bu ev de yanmış olmalıdır.

Hükümet Konağı: Bilecik Hükümet Konağı, 1882 yılında çıkarılan Ebniye Nizamnamesi çerçevesinde inşa edilmiştir. Konağın anıtsal giriş kapısı üzerinde bulunan küre, Fransız Devrimi ve Aydınlanma'nın sembollerindendi (Urfalıoğlu, 2002:346–347). Bu kapının üzerinde padişahın hediyesi olan bir Osmanlı arması da bulunmaktaydı (HVS, 1310:374). Günümüzde bu kapıya dair herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır.

Hükümet Konağı yüksek bir platform üzerine inşa edilmiştir. Kare ve dikdörtgen planlı mekânların iki yönde tekrarlanmasıyla oluşturulmuştur. Tamamen kâgir olarak yapılmıştır. Yapı, hem plan hem de cephe düzenlemesi açısından simetriktir. Her katı çok sayıdaki pencerelerle aydınlatılmıştır. Üst kat ile zemin ve bodrum kat pencereleri dikey dikdörtgen planlıdır. Cephelerdeki pencereler ikili ve üçlü gruplar halindedir. Pencere çerçeveleri ahşaptan yapılmıştır (Ünal, 2008:54–55; Bkz. Ek 22).

Hapishane Binası: Bilecik merkezinde, hükümet binasının karşısında inşa edilmiştir (HVS, 1324:348; BOA. DH. MB. HPS. 28/6). 1794 yılında jandarma binası olması düşünülecek iki katlı olarak yapılmıştır. Binanın alt katı daha sonra hapishane olarak kullanılmıştır (Ünal, 2008:45). 1912 yılında geniş çaplı bir tamirat görmüştür (BOA. DH. MB. HPS. M. 26/41). Yunan işgali sırasında yakılmıştır. Binanın temelleri üzerine iki katlı olmak üzere Adliye binası yapılmış ve alt katı hapishane olarak kullanılmıştır. Bina 1995 yılına kadar hapishane olarak kullanılmış, 1996 yılında müze binası olarak hizmet vermesi için Kültür ve Turizm Bakanlığı'na tahsis edilmiştir. İşgalden sonra yeniden inşa edildiği için Bilecik'teki diğer geç dönem yapılarıyla benzer özellikler gösterir. Bina yüksek duvarlarla çevrili bir bahçe içerisinde, dikdörtgen planlı ve üç katlıdır (Ünal, 2008:45).

İdadi Binası: İstasyon yolu caddesinde bulunmaktadır (HVS, 1324:348). 1905 yılında yapımına başlanan idadinin inşası ileriki yıllarda tamamlanmıştır (BOA. İ.MF. 14/1326 S–5). 2005 yılında restore edilerek Belediye binası olarak kullanılmaya başlanan yapı, kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir. Tamamen kâgir olarak yapılmıştır. Yapı bodrum kat üzerine iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üzeri kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Binanın her katı tüm cephelerde bulunan çok sayıdaki pencerelerle aydınlatılmıştır. Bodrumda otuz sekiz, zemin katta kırk bir, üst kat ise kırk iki pencere vardır. Bodrum pencereleri kareye yakın dikdörtgen formu ve basık kemerlidir. Zemin kat ile üst kat pencereleri dikdörtgen formu ve basık kemerli olarak tasarlanmıştır. Pencereler cephelerde genellikle dördü ve üçlü gruplar halindedir. Pencere kemerlerinin kilit taşları belirginleştirilerek dışa doğru çıkarılmıştır (Ünal, 2008:51; Bkz Ek 23).

Redif Dairesi: Milli Mücadele yıllarında şehri işgal eden Yunanlılar tarafından yakılan binanın yerine askerlik şubesi yapılmıştır. II. Abdülhamid döneminde yapılan Bilecik Redif

Dairesi, dönemin idadi ve hükümet binaları gibi yapılarla benzerlik göstermekteydi. İki katlı olarak kesme taştan inşa edilen yapının bir bodrum katı da vardı. Dokuz basamaklı bir merdivenle giriş katına ulaşılan dairenin balkonlu bir giriş bölümü bulunuyordu. Giriş kapısının üst simetriğinde padişahın tuğrası mevcuttu (Bkz. Ek 24).

Eski Aşevi Binası: Bilecik merkezindedir. 1890 yılında II Abdülhamid döneminde yaptırılmıştır. 2003 yılında restoresi tamamlanarak, Kültür Müdürlüğü Binası olarak hizmet vermeye başlamıştır. Küçük ölçekli olan bina asimetrik bir plan özelliği taşır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir yapı arz eden bina, zemin kat ve birinci kat olmak üzere iki katlı olarak yapılmıştır. Kâgir olarak inşa edilmiştir. Üstü kiremitle kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Yapının alt katına çift kanatlı ahşap bir kapı ile üst katına ise tek kanatlı ahşap bir kapı vasıtasıyla girilir. Yapının duvarları sıvalı ve boyalıdır (Ünal, 2008:44).

İstasyon Binası: İstasyon Mahallesi'ndedir. 1908 yılında II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiştir. Bina günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Gar binası iki katlı olarak yapılmıştır. Kâgir olarak inşa edilmiştir. Binanın üzeri kırma çatıyla örtülmüştür. Binaya üç batı ve üç de doğu cephede olmak üzere toplam altı kapıyla giriş yapılmaktadır. Sekizi altta on altısı üstte toplam yirmi dört pencereyle aydınlatılmıştır. İstasyonda ikinci bir bina daha mevcuttur. Bu bina da II. Abdülhamid dönemine aittir. İki katlı ve kâgir olarak yapılmıştır. Üzeri kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Yapının kuzey ve güney cephesinde toplam altı adet girişi bulunmaktadır. Bina yirmi sekiz adet pencere ile aydınlatılmıştır. Giriş kapıları basık kemerli, dikdörtgen formlu ve ahşaptır (Ünal, 2008:47-48).

Malhatun İlkokulu: 1906 yılında Reşit Paşa tarafından Kadınlar Mektebi olarak inşa ettirilmiştir. Duvarlarla çevrili binanın geniş bir bahçesi bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir planı vardır. İki kat olarak taş malzemedен yapılmıştır. Üzeri alaturka kiremit kaplı kırma çatıyla örtülüdür. Yapının giriş cephesi olan doğu cephesinin duvarı taş olup eski haliyle kalmıştır, diğer cepheler sonraki dönemlerde yapılan tamiratlarda sıvanmıştır (Ünal, 2008:49).

Saat Kulesi: Osmanlıda, saat kulesi yapma geleneği 16. yüzyıl sonlarında oluşmaya başlamıştır. Bu gelenek, Osmanlı şehirlerinde 18. ve 19. yüzyılda batıdan doğuya doğru yaygınlık kazanmıştır. Saat kulelerinin Anadolu'nun içlerine kadar yayılmasının en önemli sebebi, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. sene-i devriyesinde (1901), valilere saat kulesi yapımıyla ilgili göndermiş olduğu fermanıdır (Acun, 1994:6).

1907 yılında Bilecik'te bu emir doğrultusunda Ertuğrul Mutasarrıfı Musa Kazım Bey tarafından bir saat kulesi yaptırılmıştır. On beş metre yüksekliğinde olan kule, İstasyon Caddesi'nde bulunan idadi mektebinin yakınına inşa edilmiştir (HVS, 1324:348). Giriş kapısı üzerindeki kitabede 1997 ile 2008 yıllarında restore edildiği yazılıdır.

Kule yukardan aşağıya doğru genişleyen dört dikdörtgen prizmadan oluşmaktadır. Alttan iki kat köşeleri kesme, cepheleri moloz taştan ve üstteki katlar ahşaptandır. En alt kısmı yuvarlak kemerli kapı ve onun üzerinde aynı şekilli pencere bulunmaktadır. İkinci kat üzerine oturan balkon vardır. Balkon üzerindeki ahşap blokun, dört cephesinde birer kare kadranlı saat yer almaktadır. Üzeri piramidal külahla örtülmüştür (Acun, 1994:11; Bkz. Ek 25).

4.7. Vakıflar

Durma, durdurma, alıkoyma, hapsedme anlamına gelen ve Arapça bir kelime olan “vakf” Osmanlıca'da vakfetmek ve vakfolunmuş şeklinde iki manada kullanılmaktadır (Yediyıldız, 2003:8; Akgündüz, 1996:76-77; Öztürk, 1983:27). Vakıf, hukuki açıdan bir malın mülkiyetinin kamu yararına tahsis edilmesi anlamına gelmektedir. Bu hukuki anlam yaygınlaştıkça kelimenin anlamı da değişim göstererek “bir malı alım satımdan alıkoyup menfaatini fakirlere tayin etmek” şekline dönüşmüştür (Akgündüz, 1996:76-77).

Müslümanlar, İslam'ın ilk yıllarından itibaren Kuran'ın emirlerine uygun davranarak yardımlaşmaya başlamışlardır. Allah'ın ve peygamberin emir ve tavsiyeleri neticesinde başlayan yardımlaşma geleneği asırlar boyu devam etmiş ve vakıf müessesesinin oluşumunu gerçekleştirmiştir (Öztürk, 1983:54; Akgündüz, 1996:42). İslam dünyasında insanların yararına olan her hizmetin ibadet olarak görülmesinin neticesinde vakıf müesseseleri hızlı bir şekilde büyümüştür (Akgündüz, 1996:42).

Bu müesseselerin hukuki temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmıştır. Vakıf yapanlardan kendi vakfının başında bulunan ilk kişi Hz. Ömer olmuştur. Dört halife sonrasında refah ve servetin artmasıyla birlikte Emeviler döneminde zengin hayırseverler tarafından vakıf müesseseleri tesis edilmiş ve bu kurumlar büyük bir gelişme göstermiştir. Abbasiler devrinde ise vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti Ebu Yusuf tarafından zamanın ihtiyaçlarına uygun olarak tespit edilmiş ve asırlarca bu kurallar uygulanmıştır. Böylece Abbasiler döneminde hukuki esasları tespit edilen vakıf kurumu, bütün İslam coğrafyasında hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır (Öztürk, 1983:54-55). Vakıflar, Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile birlikte yeni bir çehre kazandı. Selçuklu Türkleri, dinin beraberinde getirdiği hayır ve sosyal bir niteliğe sahip olan vakıf kurumlarının savunucusu ve koruyucusu olmuşlardır. Bu dönemde, Selçuklu devlet adamları hayır işlemek adına birbirleri ile yarışır hale gelmiştir (VGMY, 1991:9).

Benzer şekilde Osmanlı devleti de hem Anadolu coğrafyasında hem de hüküm sürdüğü birçok memlekette vakıflar kurmuşlardır (Öztürk, 1983:56-58; VGMY, 1991:9). Maddi bir beklenti olmadan insanlara yardım etmek gibi ulvi bir düşüncenin mahsulü olan vakıf müessesesinin kuruluşunun temelinde yatan sebep Allah rızası, hayır, insanlık ve vatan sevgisi ile İslam dininin emirleridir. Yüzyıllardır devam ederek birçok kamu hizmetini yürüten, aynı zamanda insanlığa ahlak, saygı, sevgi hislerini aşıl原因an bu tarihi kurum, özellikle Osmanlı devleti ile birlikte en ileri seviyeye ulaşan hizmetleriyle, toplumun sosyal ve ekonomik hayatına tesir etmiş ve büyük katkılarda bulunmuştur. Zamanla büyüyen vakıf hizmetlerinin daha iyi bir şekilde devam etmesini sağlamak amacıyla H. 1241/ M. 1826 yılında "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" kurulmuştur (Öztürk, 1983:56-58; VGMY, 1991:9). Vakıfların idari yapısı, Tanzimat'ın ilanına kadar bu şekliyle kalmıştır (Öztürk, 1983:61). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra vakıf müesseselerinde birtakım reform çalışmaları başlamış ve cumhuriyet sürecinde bir genel müdürlük kurularak bütün Osmanlı vakıfları bu kurum bünyesinde toplanmıştır (Öztürk, 1983:62-71).

Osmanlı Devleti'nde, vakıf müesseseleri dini inanç ve hayır düşüncesine sahip kurumlar olduğu için, toplum hayatında istikrarlı bir şekilde devamlılık arz etmiştir. Vakfedilen mallara, herhangi bir nedenle devlet veya kişiler tarafından el konulamayacağı ve

değiştirilemeyeceği için, vakıf kurumları siyasi ve idari müdahalelerin dışında kalmayı başarmıştır (Yediyıldız, 2003:231-239; Öztürk, 1983:1).

Osmanlı Devleti'nde, bayındırlık ve ziraat işleri, devletin faaliyetleri arasında bulunmamaktaydı. Devlet; vatandaşı okutmak, onun ibadeti için camiler yaptırıp inşa etmek, hayır kurumları kurmak ve sosyal yardım hizmetlerini vermekle yükümlü değildi. Bu görevleri genel anlamda vakıf müesseseleri yürütmüştür. Böylece kamu hizmeti özelliği taşıyan birçok yapı vakıf yolu ile yapılmıştır (Öztürk, 1983:2-3). Başta Padişah ve ailesi olmak üzere yüksek devlet erkânı, zengin esnaflar ve birçok hayırsever vakıf şeklinde müesseseler kurmuştur. Medrese ve kütüphaneler, hastaneler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, çeşmeler, köprüler gibi yapılar, hayırsever kişiler tarafından vücuda getirilmiştir (Öztürk, 1983:3; Bizbirlik, 2002:9). Bunlara ek olarak aşevi, çamaşırılık, mezarlık yapılması, öksüz kız çocuklarına çeyiz hazırlanması, borcundan dolayı hapis yatanların borçlarının ödenmesi, ihtiyarlara elbise alınması, okul öğrencilerinin masraflarının karşılanması, yoksul çocuklara ve dullara bakılması, kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması gibi görevler de vakıf kurumları tarafından yapılmıştır (Öztürk, 1983:3).

Yukarıda da görüldüğü gibi vakıflar, dinen ahlaki ve insani sorumlulukların yerine getirilmesinde insanlara yardımcı olan müesseselerin en elverişli ve en sağlamı olmuştur (Öztürk, 1983:2). Türk-İslam kültürü, “İnsanların en ziyade muhtaç olduğu şeyleri vakfetmek, vakıfların en hayırlısıdır” inancı ile yüzyıllar boyunca vakıf kurmaları yönünde teşvik etmiştir (Öztürk, 1983:2).

Bu düşünce doğrultusunda Bilecik ve çevresinde de birçok vakıf kurulmuştur. Bölgede 1894-1915 yılları arasında kurulan vakıfların adeti 21 olarak tespit edilmiştir⁷⁶. Cami vakıfları olarak incelenen vakıfların tamamının, cami ve akar olan yapıların tamir ve onarımı ile cami vazifelilerin maaşlarının karşılanması için vakfedildiği görülmektedir. Cami vakıfları başlığı altında incelenen toplam 16 vakfın içinde aynı amaç için kurulmuş

⁷⁶ Yenişehir ve İnegöl Nahiyeleri'nde kurulan vakıflar burada değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

olan para vakıfları ve tevliyeti evlada meşrut olan zürri vakıflar da bulunmaktadır. Bölgede aynı zamanda dört adet medrese vakfı ile bir adet halveti dergâhı vakfı tespit edilmiştir.

4.7.1. Cami Vakıfları

İsmail Bey, Mustafa, Osman ve Hacı Ahmed Vakfı: 9 Ocak 1894'te Bilecik Kazası'na bağlı Yarhisar Nahiyesi, Günceğiz Köyü'nden İsmail, Mustafa, Osman ve Hacı Ahmed, vakfettikleri beşyüz kuruşun istirbaha tabi tutularak köylerindeki caminin imamına verilmesini şart koşmuşlardır. Mütevelli olarak aynı köyden Musa oğlu Ali tayin edilmiştir. Vakfını tevliyeti vefatına kadar bu kişiye ait olup sonrasında köy muhtarına bırakılmıştır. Vakıf, aynı zamanda para vakfı hükmündedir (VGM, VD 603, Sayfa 138, Sıra 239).

Sâlih oğlu Ömer Vakfı: 2 Temmuz 1894'te Bilecik'in Pazarcık Nahiyesi Bahçesultan Köyü'nden Şumnu muhâciri Sâlih oğlu Ömer bin Sâlih bin Hüseyin, bin kuruş nakid akçesini, köy camisi hatibine verilmek üzere vakfetmiştir. Vakfın tevliyeti kurucusu ve nesline ait olup, neslinin inkırazı halinde tevliyetin, köy ahalisinden ehil olan birisine bırakılması şart koşulmuştur. Vakıf aynı zamanda para vakfı hükmünde olup, zürri vakıf olarak da tasnif edilebilir (VGM, VD 594, Sayfa 18, Sıra 18).

Ahmed Şevki Efendi bin Osman Vakfı: 16 Ekim 1895'te Bilecik'in Pazarcık Nahiyesinde yaşayan Birinci Bursa Alayı'nın Üçüncü Taburu'nun Üçüncü Bölüğü Yüzbaşısı Ahmet Şevki Efendi ibn-i Osman, iki adet kahvehanesinin senelik kira gelirini Emir Cedid Mahallesi'nde bulunan cami için vakfetmiştir. Senelik kira geliriyle kahvehanenin eksiklerinin giderilmesi, geri kalanının da Emir Cedid mahallesindeki camide imamlık ve hatiplik vazifesini gören şahsa verilmesi şart koşulmuştur. Vakfın tevliyeti kurucuya ait olup, vefatı halinde mahalleden ehil birisine bırakılacağı belirtilmektedir (VGM, VD 597, Sayfa 190, Sıra 173).

Hüseyin bin Mehmed Vakfı: 18 Nisan 1896'da Bilecik'e bağlı Pazarcık'ın Dereboğaz Mahallesi'nden Yetim oğlu Hüseyin bin Mehmed senelik 400 kuruş kira geliri olan bir adet kahvehanesini mahalledeki caminin imamı ve hatibi için vakfetmiştir. Kira gelirinin 200 kuruşu kahvehanenin eksiklerinin giderilmesine, geri kalanı ise mahalledeki caminin imam ve hatibine meşruttur. Vakfa mütevelli olarak Dereboğaz mahallesinde yaşayan Hacı Şükri

Efendi-zâde Sadık Efendi ibn-i Mustafa Şükri Efendi tayin edilmiş olup, bu kişinin vefatından sonra ise tevliyet, mahalle sakinlerinden ehil olan birine bırakılmıştır (VGM, VD 598, Sayfa 210, Sıra 162).

Küçük oğlu Mustafa Çavuş ibn-i Ali Vakfı: 2 Nisan 1897’de Bilecik Kazası’na bağlı Gölpazarı Nahiyesi’nin Kuşcaviran Köyünden Küçük oğlu Mustafa Çavuş ibn Ali “bir buçuk evlek mikdârı bir kıt’a mülk dut bahçesini” vakfetmiştir. Bahçenin senelik kira geliri, aynı köyde bulunan caminin hatibine meşrut olup, vakfın tevliyeti Musa Onbaşı oğlu İbrahim bin Halil ve evladına bırakılmıştır. Tevliyet, bu kişinin neslinin inkırazı halinde köy ahâlîsinden -tevliyete sahip olarak- seçilen kimseye bırakılmıştır. Vakıf, para vakfı olmasının yanında zürri bir vakıf olma özelliği de sergilemektedir (VGM, VD 602, Sayfa 259, Sıra 446).

Ali Ağa ibn-i Ali Vakfı: 16 Eylül 1897’de Bilecik’e bağlı Pazarcık Nahiyesi’nin Eymür-i Atık Mahallesi ahâlîsinden Çin Ali Ağa ibn-i Ali, iki bin kuruşu, istirbaha tabi tutarak mahalledeki caminin hatibine verilmek üzere vakfetmiştir. Vakfın tevliyeti kendisine ve nesline aittir. Neslinin inkırazı halinde akrabalarına bırakılacaktır. Söz konusu vakfı, cami, para ve evlatlık vakıf olarak tanımlamak mümkün olmakla beraber, amacı cami hizmetine matuf olduğundan cami vakıfları içinde incelenmesi uygun bulunmuştur (VGM, VD 598, Sayfa 90, Sıra 68).

Ali Osman bin İbrahim bin Mehmed Vakfı: 24 Mart 1903’te kuruldu. Ertuğrul Sancağı’nın Gölpazarı Nâhiyesi Caferler Köyü ahâlîsinden İsmail bin Hüseyin bin İsmail ve Ali Osman bin İbrahim bin Mehmed Sıtmapınârı mevkiindeki iki evlek mikdarı dut bahçesini ve Kanlı Gölet mevkiindeki bir dönümlük bağlarını vakfetmişlerdir. Bağ ve bahçelerin senelik gelirin köyde bulunan caminin hatibine ve Cuma günü camide Kuran okuyan şahsa (10 kuruş) verilmesi şart koşulmuştur. Vakfın tevliyeti cami hatibine bırakılmıştır (VGM, VD 603, Sayfa 123, Sıra 213).

Hezargrad Muhacirlerinden Ali oğlu Hacı Hüseyin Ağa ibn Ali Vakfı: 25 Temmuz 1907’de Bilecik Kazası’nın Pazarcık Nâhiyesi’nden Hezargrad muhacirlerinden Ali oğlu Hacı Hüseyin Ağa ibn Ali, bin guruş nakid akçesini istirbaha tabi tutularak Elmalı Kebir

köyünün Aşağı mahallesindeki caminin tamiri ile imam ve hatibine maaş olmak üzere vakfetmiştir. Mütevelli olarak aynı köyden Ahmed oğlu İshak bin Ahmed ve ölümü halinde evladı tayin edilmiştir. Vakfın şartlarına göre, neslin inkırazı halinde tevliyet, köy ahalisinden ehil olan birine bırakılacaktır. Vakıf aynı zamanda zürri ve para vakfı hüviyetine de sahiptir (VGM, VD 603, Sayfa 243, Sıra 398).

Hamidiye Mahallesi Camii Vakfı: 7 Ekim 1907'de Bilecik'in Pazarcık Nahiyesi'nin Hamidiye mahallesi ashâb-ı hayrâtından bazı şahısların inşa ettirdikleri caminin imam ve hatibine verilmek üzere iki bin guruşu vakfettikleri ve mahalle sakinlerinden olan Osman Efendizâde Mehmed Efendi'nin ve ölümünden sonra evladının vakfa mütevelli olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. Vakıf, aynı zamanda para vakfı hükmündedir (VGM, VD 596, Sayfa 173, Sıra 152).

Hatıboğlu İsmail bin Hüseyin ve Arkadaşlarının Vakfı: 5 Aralık 1910'da Bilecik'e bağlı Yarhisar Nahiyesi Mahmudiye Köyü'nden Hatıboğlu İsmail bin Hüseyin, Mehmed Ali oğlu İsmail bin Mustafa, Hacı İsmail oğlu Ahmed bin İsmail ve Sâid oğlu Râmis bin Sâid, aynı köyde bulunan bir adet bakkal dükkânını, mütevelli olarak Mehmed oğlu Hacı Ahmed Ağa ibn Mehmed'i tayin ederek vakfetmişlerdir. Bakkal dükkânı kiraya verilecek ve senelik gelir köydeki caminin imam ve hatibine verilecektir. Mütevelli tayin edilen kişi hayatta olduğu müddetçe vakfın tevliyeti ona, o öldükten sonrada köy ahalisince tevliyete sahip birisine bırakılacaktır (VGM, VD 597, Sayfa 228, Sıra 217).

Osman Ağazade Mustafa Ağa Vakfı: 8 Ocak 1913'te Bilecik'e bağlı Yarhisar'ın Elmabahçe köyünden Osman Ağazade Mustafa Ağa, 600 kuruşunu, istirbaha tabi tutulmak şartıyla köy caminde hatiplik vazifesini gören kişiye verilmek üzere vakfetmiştir. Vakfa mütevelli olarak aynı köyden Mehmed Ağa ibn-i Osman ve evlatları tayin edilmiştir. Vakıf bu özellikleriyle para vakfı olmasının yanında, vakfedenin dışında biri mütevelli tayin edilmiş olsa da evlatlık vakıf hüviyetine de sahiptir (VGM, VD 602, Sayfa 297, Sıra 502).

Hacı Molla Oğulları Ahmed ve Mustafa Efendi Vakfı: 8 Ocak 1913'te Söğüt'e bağlı Hisarcık Köyü'nün Sağır Mahallesi'nde yaşayan Hacı Molla Oğulları Ahmed ve Mustafa Efendiler tarafından Samrıtepesindeki iki dönüm mikdarı bin kuruş kıymetindeki bir adet

bağ, köy camii için vakfedilmiştir. Mütevelli olarak aynı mahalleden Dostoğlu Ahmed Çavuş bin Hüseyin atanmıştır. Vakfedilen bağın senelik kira gelirinin üçte biri mahalledeki caminin tamirine, diğer kısmı ise camide hitabet vazifesini gören şahsa meşruttur. Vakfını tevliyeti Ahmed Çavuş ve evlatlarına bırakılmıştır. Ama neslinin inkırazı halinde mahalle muhtarına bırakılması şart koşulmuştur (VGM, VD 603, Sayfa 11, Sıra 13).

Yusuf Oğlu Yusuf Ağa İbn-i Yusuf Vakfı: 11 Mart 1913'te Bilecik'e bağlı Küplü Nahiyesi'nin Süleymaniye köyünden Yusuf Oğlu Yusuf Ağa İbn-i Yusuf tarafından, 1.620 kuruş, köy caminde imamlık ve hatiplik vazifesini gören kişilere verilmek üzere istirbaha tabi tutularak muamele görmek üzere vakfedilmiştir. Vakıf kurulurken mütevelli olarak Mehmet Ali oğlu Salih ağa ibn-i Mehmet'in tayin edildiği belirtilmesine rağmen vakfiyenin şartlarından söz konusu para vakfının zürri bir vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre vakfın tevliyeti Yusuf Oğlu Yusuf Ağa İbn-i Yusuf ve evlatlarına, neslinin inkırazı durumunda ise köy muhtarına bırakılmıştır. Son tahlilde vakfın öncelikle para vakfı olduğu zürri vakıf özelliği gösterdiği, cami görevlisine şart koşulduğu için cami vakfı olarak değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Her ne kadar tevliyet evlada şart koşulmuş olsa da evlada herhangi bir ücret bağlanmamış olup tamamen hayri amaçlıdır (VGM, VD 606, Sayfa 134, Sıra 173).

Koca Osmanoğlu Ali Ağa İbn-i Osman Vakfı: 27 Mart 1913'te Söğüd'e bağlı Küre Köyü ahâlîsinden Koca Osmanoğlu Ali Ağa İbn-i Osman tarafından kurulan vakıf için Karakütük mevkiindeki beş buçuk dönüm bağ vakfedilmiştir. Mütevelli olarak köy ahalisinden Ayvazoğlu Hüseyin İbn-i Ali tayin edilmiş olup, bağlardan elde edilen senelik gelirin üçte biri Sağır mahallesindeki caminin tamirine, diğer gelirler ise caminin hatibine meşruttur. Vakfın tevliyeti hayatta olduğu müddetçe Hüseyin Ağa'ya, vefatı halinde evlatlarına, evlatların zükurları münkariz olursa caminin hatibine bırakılmıştır (VGM, VD 604, Sayfa 39, Sıra 53).

Devecioğlu Mehmed Efendi İbn Mehmed Ağa Vakfı: Söğüd Kazası'nın Bozöyük Nâhiyesi'nin Kızılcapınar Köyü sâkinlerinden Devecioğlu Mehmed Efendi İbn Mehmed Ağa, dört gözlü bir adet zâhire ambarının kira gelirini köy camisinin tamiri ve bakımı ile camide hitabet vazifesini yürüten şahsa maaş karşılığı olarak 19 Nisan 1913'te (12

Cemâziye'l-evvel 331) vakfetmiştir. Vakfın tevliyeti kurucusuna ait olup vefatı halinde çocuklarına bırakılmıştır. Neslinin inkırazı halinde vakfın tevliyetinin köy muhtarına verileceği şarta bağlanmıştır (VGM, VD 604, Sayfa 36, Sıra 47).

Baymirza bin Hacı Bey Vakfı: Söğüt'ün İnönü Nahiyesi'nin Nemli Köyü'nden Hacıbey Oğlu Beymirza B. Hacıbey tarafından 23 Aralık 1915'de kurulan vakıf için 500 kuruş kıymetinde altı gözlü bir adet ambar vakfedilmiştir. Ambar bizzat vakfın kurucusu tarafından kiraya verilecek ve senelik gelirin dörtte biri köy caminin tamirine, geri kalanı caminin hatibine verilecektir. Vakfın tevliyeti bizzat kurucusu ve onun çocuklarına ve neslinin mükariz olması durumunda köy muhtarına bırakılmıştır (VGM, VD 608/1, Sayfa 21, Sıra 17).

4.7.2. Dergâh Vakfı

İsmail Hakkı Efendi bin Mehmed Vakfı: 4 Kasım 1913'te Söğüt'ün Câmi-i Kebîr Mahallesi'nden Tarık-i Hâlvetî Şeyhi İsmail Hakkı Efendi bin Mehmed, Câmi-i Kebîr Mahallesi'ndeki bir adet İsmail Hakkı Dergâhı ve kendine ait eşyaları ile nakdinden iki bin guruş, Çaltı Köyü civârında Çeke Deresi adlı mahalde yirmi dönüm mikdârı beş bin guruş kıymetindeki bağ ve mezârlık mevkiinde iki dönüm mikdârı bin guruş kıymetli dut bahçesini vakfetmiştir. Vefatından sonra vakfından ikibin kuruşun dergâhın imam ve hatibine verilmesini, bağ ve bahçe gelirlerinin dergâhın tamirine sarf olunmasını fazla kalırsa mütevellî olan şahsa verilmesini istemiştir. Vakfa mütevellî olarak Kebîroğlu Süleyman Efendi ve vefatından sonra evladı tayin edilmiş olup, neslin inkırazı halinde vakfın Haremeyn-i Şerîfeyn Vakfı'na ilhak olunması şart koşulmuştur (VGM, VD 604, Sayfa 97, Sıra 122).

4.7.3. Medrese Vakıfları

Hacı Selim Oğlu Mehmet Efendi Vakfı: Söğüt'ün Çaltı Köyü Usta Mahallesinden Hacı Selim Oğlu Mehmet Efendi ibn-i Selim tarafından Çaltı Köyü'nde inşa edilen on oda ve bir dershanelen oluşan bir adet medreseye, 12 Ağustos 1909'da Kayaboğazı Mevkiinde bulunan on dönümlük dut bahçesi vakfedilmiştir. Bahçenin kiraya verilmesiyle elde

edilecek senelik gelirin dördte biri medresenin tamir ve bakımı, geri kalanı ise müderris için sarf edilecektir. Vakfa müteveli olarak Hacı Efendi oğlu Mehmet bin Mehmet ve evladı tayin edilmiştir (VGM, VD 595, Sayfa 172, Sıra 173).

Hacı Selim oğlu Hacı İbrahim Ağa ve Arkadaşlarının Vakfı: 12 Ağustos 1909 Söğüd'ün Bozüyük Nahiyesi'nin Yenimahalle sakinlerinden Halil Efendi ibn-i İbrahim, Şevket Usta ibn-i Hafız İsmail ile Elhac İbrahim ibn-i Hacı İsmail, aynı mahalledeki senelik bin ikiyüz kuruş kira geliri getiren iki adet dükkânlarını altı oda ve bir adet dershaneden oluşan medrese için vakfetmişlerdir. Tevliyet, bu mahalle sakinlerinden Veli oğlu Ali Efendi İbn-i Hacı Veli ve ölümünden sonra evladına meşruttur (VGM, VD 599, Sayfa 204, Sıra 147).

Karağaç Köyü Medresesi Vakfı: 21 Eylül 1909'da kuruldu. Söğüd'ün İnönü Nahiyesi'nin Karağaç köyünden Hacı Mehmed oğlu Yakub Efendi ibn-i Hacı Mehmed ve Hacı Süleyman bin İsmail ile Hazış oğlu Ali bin Hazış, kendilerine ait olan 7.000 bin kuruşu, Karağaç köyünde bulunan onüç oda ve bir dershaneden oluşan medresenin tamiri ve arta kalan para olursa müderrisine verilmesi için vakfetmişlerdir. Müteveli olarak köy ahalisinden Yakub Efendi bin Hazış'ı tayin eden vakıflar, bu kişinin vefatı halinde ise tevliyetin köy ahalisinden uygun olan birisine verilmesini şart koşmuşlardır (VGM, VD 599, Sayfa 147, Sıra 110).

Abdulmecid Efendi ibn-i İbrahim Efendi Vakfı: 4 Temmuz 1910'da Söğüd Kazası'nın Ebeönü Nahiyesi'nin Yukarıoklubala Köyü'nden Hacı Abdulmecid Efendi ibn-i İbrahim tarafından kurulan vakıf için iki dükkân ve iki ambar vakfedilmiştir. Dükkân ve ambarın senelik geliriyle öncelikle dükkân ve ambarın vergisinin verilmesi ve medrese, dükkân ve ambarın tamirinin yapılması şart koşulmuş olup, meblağın geri kalanın ise müderris efendiye verilmesi şarta bağlanmıştır. Vakfa müteveli olarak Molla Mehmed Oğlu İbrahim Efendi ibn-i Mehmed ve ölümünden sonra evladı tayin edilmiştir (VGM, VD 596, Sayfa 22, Sıra 15).

BÖLÜM 5: EKONOMİK HAYAT, ULAŞIM VE HABERLEŞME

5.1. Tarım ve Üretim

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayalıydı. Halkın geçim kaynağını da tarım oluşturuyordu. Osmanlı Devleti sanayi inkılabını gerçekleştiremediği için yıkılana kadar bir tarım devleti olarak kaldı. Ülkede yetiştirilen tarım ürünleri iklim, yeryüzü şekilleri gibi bazı faktörler nedeniyle bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Ertuğrul Sancağı'nı oluşturan kazalarda da iklime ve arazi yapısına uygun tarımsal üretim yapılmaktaydı. Bilecik Kazası'nın arazisi engebeli ve taşlıktı. Dolayısıyla pek verimli değildi. Fakat ekilebilir alanlarda hububat tarımı, sebzeçilik ve meyvecilik yapılabilmekteydi. Kaza ve nahiyelerinde koza, arpa, buğday, mısır, afyon, nohut, pamuk, yaş ve kuru üzüm başta olmak üzere çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilirdi.

Bilecik önemli bir koza üretim merkeziydi. 1907'de üretilen senelik 1.200.000 kilo ipek Lyon, Marsilya ve Napoli'ye sevk olunmaktaydı (HVS, 1324:347). 1907 yılında Bilecik'te yetiştirilen arpa, mısır, buğday, burçak, nohut ve fasulye gibi hububatın % 60'ı ülke içinde değerlendirilmekte, % 40'ı ise dışarıya satılmaktaydı. Aynı zamanda burada senelik yetiştirilen 12.820 kg. afyon dış ülkelere ihraç edilirdi. Önemli miktarda pamuk üretimi de yapılırdı. Burada senelik 25.640 kg. civarında pamuk yetiştirilirdi. Yine 3.500 dönümlük araziye tütün ekilirdi. Ekimi yapılan araziden önemli miktarda tütün elde edilirdi. Önemli miktarda üzüm yetiştiriciliği de vardı (HVS, 1324:347).

Bilecik'in nahiyelerinden Küplü'de de üretimi yapılan koza, fabrikalarda ipek haline getirilerek ülke içi ve dışına satılmaktaydı (HVS, 1324:349). Pazarcık Nahiyesi'nin arazisi son derece verimliydi. Burada arpa, mısır, burçak, fasulye, mercimek, nohut, patates yetiştirilir ve böcek beslenerek ipek kozası üretilirdi (HVS, 1316:306–307). Lefke'de afyon, pamuk ve buğdayın yanında (HVS, 1316:307) koza yetiştirilmekteydi. Mahsulât ancak buranın ihtiyacını karşılayabildiğinden dışarıya satılmamaktaydı. Koza üretimi senelik yaklaşık olarak 90.000 kilo civarındaydı (HVS, 1324:349). Yarhisar Nahiyesi'nde buğday, mısır ile koza üretimi yapılırdı (HVS, 1324:350). Gölpazarı Nahiyesi'nde geniş bir

alanı kapsayan bataklıklara⁷⁷ rağmen tarıma uygun alanlarda buğday, arpa ve afyon ile ipek koza üretimi yapılmaktaydı (HVS, 1324:350).

İnegöl arazisi dağlık ve ormanlık olup İnegöl Ovası'ndan başka ziraata uygun tarım alanı yoktu. Bununla birlikte arpa, mısır buğdayı, çavdar, yulaf, fasulye, susam, soğan ve sarımsak yetiştirilirdi. Halkın ihtiyacı nispetinde mercimek, nohut, fasulye ve birçok sebze türü ile karpuz ve üzüm de üretilmekteydi (HVS, 1324:380–81). İnegöl'e bağlı Domaniç Nahiyesi arazisi, Keşiş ve Domaniç dağları eteklerinden ibarettir ancak toprakların bir kısmı taşlıktır. Bu durum ziraatı engellese de doğu ve kuzey kısımları ziraata elverişliydi. Bu alanda buğday ve arpa gibi hububat ile afyon ve anason ekimi yapılırdı. Buralarda yetişen arpa, bira imaline gayet elverişli olduğundan tüccar tarafından satın alınarak Bozüyük istasyonu vasıtasıyla başka bölgelere ulaştırılırdı (HVS, 1316:325; HVS, 1324:381). Yenice Nahiyesi'nde ise her çeşit hububat ile sebze ve meyve bilhassa karpuz, kavun ve üzüm yetiştirilirdi (HVS, 1324:382). İnegöl'e bağlı İznik Nahiyesi'nin arazisi gayet verimliydi. Nahiye ahalisinin geneli ziraat ve böcekçilik ile meşguldü. Nahiyyede buğday, arpa, yulaf, burçak, bakla, üzümü, armut, kiraz vb. üretilirdi (HVS, 1324:370–71).

Aynı şekilde Yenişehir'in toprakları da gayet verimliydi. Ahalinin çoğu ziraatla uğraşmaktaydı. Kazada ipek kozası, pamuk ile afyon, haşhaş, buğday, arpa, yulaf, susam, burçak, mısır, çavdar ve nohut gibi hububat ile üzüm, karpuz, kavun gibi ürünler yetiştirilirdi (HVS, 1316:318–19). Kazada ipek fabrikası olmadığı için üretilen kozalar, Bursa, Bilecik ve İnegöl fabrikalarına sevk edilirdi (HVS, 1324:369; Tevfik, 2006:83).

Söğüt Kazası arazisinin bir bölümü taşlık ve dağlık olsa da ziraata uygun yerlerde hububat, meyve ve sebze yetiştirilirdi. Kazanın başlıca mahsulâtı arasında buğday, arpa, mısır, burçak, kapluca, pamuk, üzüm gibi ürünler olup, susam, fasulye, mercimek, nohut ile elma, armut, kiraz, ceviz, badem, zerdali ve erik gibi meyveler bulunuyordu. Söğüt Kazası'nda

⁷⁷ Gölpaazarı'nda geniş bir alana yayılmış olan bataklıklar burada istenilen düzeyde tarım yapılmasını engelliyordu (Bkz ek 29-A ve B). Buraların kurutulmasıyla birlikte bu arazide yapılacak ziraatın hazineye önemli katkılarının olacağı düşünülmekteydi. Bu amaçla bazı çalışmalar yapıldı ve (BOA. Y.A.RES. 137/4). Kurumlar arasında yapılan yazışmaların neticesinde 17 Mayıs 1908'de Gölpaazarı bataklığının kurutulması ziraata elverişli bir hale getirilmesi için tüccardan Hatabizade Mehmed Ali ve Ahmed Saki Efendilere ruhsat verilmesi bir iradeyle kabul edildi (BOA. İ.TNF. 18/1326 R-06; BOA. DH. MKT. 1260/13).

dutluk bahçeleri önemli bir yer tutmaktaydı (HVS, 1312:342). Senelik 80.000 kilo civarında üretimi yapılan yaş koza, Mihalgazi Nahiyesi'nin Duyun-ı Umumiye merkez idaresi olan İnhisar köyüyle Söğüt, Bilecik ve Küplü idareleri mizanlarında satılırdı (HVS, 1324:360). Kazanın nahiyelerinden Mihalgazi'nin arazileri de oldukça verimliydi. Burada ipek kozası ve üzüm yetiştirilirdi (HVS, 1324:362). Bozüyük Nahiyesi'nin toprakları da son derece verimli olduğu için her çeşit mahsul yetiştirirdi. İnönü Nahiyesi'nde çok miktarda yetiştirilen hububatın senelik yaklaşık 20.000 kilesi demiryolu ile İstanbul ve Eskişehir'e gönderilirdi (HVS, 1324:361).

Üretim Miktarları

Bu bölümde Tevfik Güran'ın hazırlamış olduğu "Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri" adlı eserde verilen 1909-1913-1914 tarım sayımlarındaki verilerden hareketle, Ertuğrul Sancağı'nın tahıl, baklagil, sınai bitki ve meyve üretim miktarları, hayvan sayıları (hayvancılık kısmında değerlendirilmiştir) ile bunların ülke ortalamaları⁷⁸ mukayeseye tabi tutularak, sancağın ülke üretimindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

⁷⁸ Ülke ortalaması; üretim miktarının sayım yapılan bölge sayısına bölünmesiyle belirlenmiştir. 1909 sayımındaki üretim bölgeleri; Adana, Afyon, Ağrı, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Gelibolu, Gümüşhane, Hakkari, Hatay, Isparta, İçel, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Muş, Niğde, Rize, Samsun, Siirt, Sinop, Sivas, Siverek, Şebinkarahisar, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Tunceli, Şanlıurfa, Van ve Yozgat'tır. 1913 sayımı üretim bölgeleri; Adana, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Gaziantep, Gelibolu, Gümüşhane, Hatay, Isparta, İçel, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Niğde, Rize, Samsun, Sinop, Sivas, Siverek, Şebinkarahisar, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Tunceli, Şanlıurfa, Van ve Yozgat şeklindedir. 1914 sayımındaki üretim bölgeleri ise; Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Eskişehir, Gaziantep, Gelibolu, Gümüşhane, Hatay, Isparta, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Niğde, Rize, Samsun, Sinop, Sivas, Siverek, Şebinkarahisar, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Tunceli, Yozgat'tır.

Tablo 22. Ekili Arazi ve Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı (Ertuğrul Sancağı⁷⁹/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909
Ekili Arazi (Dönüm)	628.814/538.463
Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı	21.230/18.463

Kaynak: Güran, 1997:28

1909 yılı itibariyle Ertuğrul Sancağı'nın ekili arazi alanı ülkedeki toplam ekili arazi alanının %1.95'ini oluşturmaktaydı. İl başına 538.463 dönüm olan ülke ortalamasına oranla sancak 628.814 dönümle ülke ortalamasının üzerindeydi. Aynı yılda tarımla meşgul olan hane sayılarına göre sancak, ülke genelinde %1.91'lik bir paya sahipti. İl başına 18.463 olan ülke ortalamasına oranla sancağın 21.230 hane ile genel ortalamanın üzerinde olduğu görülmekteydi. Sancağın hem ekili alan hem de tarımla uğraşan nüfus bakımından ülke ortalamasının üzerinde olması burada tarımsal faaliyetlerin yoğunluğuna ve topraklarının ve ikliminin tarıma elverişli olmasına da işaret etmekteydi. Aşağıdaki tabloda Ertuğrul Sancağı tahıl üretim miktarları ülke ortalaması ile karşılaştırılmalı olarak verilmiştir.

Tablo 23. Tahıl Üretim Miktarı (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 (Ton)	1913 (Ton)	1914 (Ton)
Buğday	66.579/54.754	50.318/72.516	97.380/81.820
Arpa	41.131/30.497	16.599/35.284	55.195/36.440
Yulaf	1.869/3.991	4.886/3.587	2.419/3.308
Çavdar	3.599/5.119	-	768/6.705
Kaplıca	1.860/1.869	1.726/2.233	6.350/1.716
Darı	230/2.685	77/1.148	167/3.156
Mısır	5.850/7.840	16.800/9.442	20.271/10.962
Burçak	1.837/2.195	1.224/1.870	2.789/3.173
Pirinç	31/758	38/833	577/805

Kaynak: Güran, 1997:32–89–161

⁷⁹ İnegöl Kazası dahil değildir.

1909, 1913 ve 1914 yılları verileri incelendiğinde sancağın tarımsal yapısının büyük ölçüde tahıl üretimine dayandığı görülmektedir. Tahıl üretiminde 1909 yılı verileri değerlendirildiğinde, sancakta buğday ve arpa üretimindeki verimlilik genel ülke ortalamasına göre yüksek düzeydeydi. Buna makabil yulaf, çavdar, kaplıca, darı, mısır, burçak ve pirinç gibi ürünlerde ise ülke ortalaması yakalanamamıştı. Verimliliğin ülke ortalamasına göre yüksek gerçekleştiği buğday üretiminde sancak, toplam üretimin % 2'sini, arpada ise %2.24'ünü gerçekleştirmişti. 1913 yılında ise, buğday ve arpa üretiminde ülke ortalamasının altına düşülmüştür. Buna karşılık yulaf ve 1909 yılına göre yaklaşık 3 kat üretim artışı yaşanan mısırdaki sancak ülke ortalamasının üzerinde yer almaktaydı. 1914 yılında ise buğday ve arpa üretiminde sancak yeniden ülke ortalamasının oldukça üzerine çıkmıştı. Bu yılda yulaf ülke ortalamasının gerisine düşerken, mısırdaki verimlilik ve üretim artışı hızlı bir şekilde bu yıl da devam etmişti. 1909 yılına göre sancak, mısır üretimini yaklaşık olarak 4 katına çıkarmıştı. Ayrıca bu yılda burçak üretimi ülke ortalamasının biraz altında kaldığı görülmektedir. Bu yılın en dikkat çeken ürünü ise kaplıcaydı; bu ürünün üretiminde önceki yıllara oranla yaklaşık olarak 3 kat artış gerçekleşmişti. Tahıl üretiminde, ürün miktarları açısından bir değerlendirme yapıldığında, genel itibariyle yağmur dışında sulama gerektirmeyen ürünlerin başı çektiği görülmektedir. Özellikle pirinç üretim miktarının çok düşük olması ve üretimin büyük çoğunluğunu arpa ve buğdayın teşkil etmesi bu varsayımı desteklemekteydi. Diğer taraftan temel besin maddesi ekmeğin ham maddesi olan buğdayın ve hayvan yemi olarak da arpanın daha fazla üretilmiş olması doğal bir sonuçtu. Tahıl ürünlerinde durum bu şekildeyken aşağıdaki tabloda da baklagil ve sebze üretimini değerlendirmeye imkan tanıyan veriler bulunmaktadır.

Tablo 24. Baklagil ve Köklü Bitki Üretim Miktarı (Ton, Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909	1913	1914
Nohut	130/682	136/738	1.378/859
Fasulye	404/431	111/908	1.078/827
Bakla	45/1023	13/644	212/781
Mercimek	342/347	66/388	192/291
Patates	217/701	315/1.213	1.629/1.492
Bezelye	-	012/52	6/8
Pancar	-	44/527	35/284
Havuç	-	193/213	15/79
Soğan	-	2.548/1.936	6.723/1.639
Sarımsak	-	71/126	308/172

Kaynak: Güran, 1997: 42-99-109-173-185

Sancakta baklagil ve köklü bitki olarak nohut, fasulye, bakla, mercimek, patates, bezelye, pancar, havuç, soğan ve sarımsak gibi ürünler yetiştirilmekteydi. 1909 yılında bu ürünlerden sadece nohut, fasulye, bakla, mercimek ve patatesin üretim miktarları tespit edilebildi. 1909 yılında bu ürünlerin hepsinin ülke ortalamasının altında kaldığı, diğer bir ifadeyle sancakta bu ürünlerin üretiminde genel bir verim düşüklüğü yaşandığı söylenebilir. 1913 yılına gelindiğinde ise, bezelye, pancar, havuç, soğan ve sarımsak gibi ürünlere ait verilerin de istatistiklere geçtiği görülmektedir. İstatistiki verilere göre, havuç üretimi ülke ortalaması seviyelerine yakın, soğan üretimi ise ülke ortalamasının yaklaşık 1.5 katı üzerinde gerçekleşmiştir. 1914 yılında ise nohut, fasulye, patates ve sarımsak üretiminde ciddi bir verim artışı yaşanmış ve üretim miktarları ülke ortalamasının üzerine çıkmıştı. Özellikle soğan üretimindeki artış dikkat çekicidir. Zira bu yılda sancak, ülkedeki toplam soğan üretiminin % 8'ini karşılamaktaydı.

Ertuğrul Sancağı, sanayi bitkilerinin de yetiştirildiği bir bölgeydi. Her ne kadar tahıl ve baklagil üretimine göre genel olarak sanayi bitkisi ekimi sınırlı olsa da bazı kalemlerde hatırı sayılır bir düzey yakalanmıştı. Aşağıdaki tabloda sanayi bitkilerinin üretim miktarları verilmiştir.

Tablo 25. Sınai Bitki Üretim Miktarı (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 (Ton)	1913 (Ton)	1914 (Ton)
Pamuk	198/1.733	96/1.057	105/549
Keten	34/114	19/355	12/137
Susam	1313/392	459/581	103/285
Tütün	149/521	842/772	286/731
Afyon	11/5	-	-

Kaynak: Güran, 1997:52–119–192

Bölgede pamuk, keten, susam, tütün ve afyon gibi sınai bitkilerin üretimi yapılmaktaydı. 1909 yılına ait üretim değerlerine bakıldığında, sancak yalnızca susam ve afyon üretiminde ülke ortalamasının üzerinde üretim gerçekleştirmiştir. Özellikle de pamuk üretiminde ülke ortalamasının oldukça gerisinde kalmıştır. 1913 yılı verileri incelendiğinde susam üretiminin de ülke ortalamasının altına gerilediği, tütün üretiminde ise ciddi üretim artışlarının yaşandığı ve ülke ortalamasının üzerine çıkıldığı görülmektedir. 1909–1913 arasında tütün ekilen alanlarda hatırı sayılır bir artış yaşanmış, üretim artmıştır. Anlaşılan birçok tarla bu dönemde tütün ekimine tahsis edilmiştir. Dolayısıyla diğer bazı ürünlerde görülen üretim daralmasının bir sebebi bu olmalıdır.

1914 yılına gelindiğinde özellikle keten ve susamda üretim azalışlarının devam etmesi dikkat çekmektedir. Pamuk üretiminde ise sancağın üretimden aldığı payın arttığı gözlenmektedir. Ancak bu durum verim artışından değil, bu yıllarda ülke üretimindeki azalıştan kaynaklanmaktadır.

Tarımsal üretim değerlendirilirken meyve üretimi de bölgenin tarımsal yapısını belirlemede önemli bir yere sahipti. Nitekim aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, Ertuğrul Sancağı, verimli toprakları, uygun iklimi sayesinde pek çok üründe ülke ortalamasının üzerinde meyve üretimi gerçekleştirdi.

Tablo 26. Meyve Üretim Miktarı (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 (Ton)	1913 (Ton)	1914 (Ton)
Kestane	193/68	77/131	257/217
Ceviz	2.014/371	115/462	151/933
Erik	414/386	32/302	231/468
Elma	555/602	19/584	135/1.077
Armut	407/438	91/441	33/772
İncir	51/1.409	1282/1.663	199/1.370
Kayısı	83/219	1/158	19/826
Badem	19/69	7/75	8/106
Zeytin	77/1648	1.925/3.082	6/1.830
Üzüm	36.008/2.078	150.435/3.195	6.094/31.501

Kaynak: Güran, 1997:60–66–67–127–204

Sancakta kestane, ceviz, erik, elma, armut, incir, kayısı, badem, zeytin ve üzüm gibi çeşitli meyve türleri üretilmekteydi. 1909 yılı verileri genel olarak değerlendirildiğinde, Ertuğrul Sancağı, kestane, ceviz, erik ve üzüm üretimi ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Sancak, özellikle 1909 yılında ülkedeki üzüm üretiminin % 29'unu karşılamaktaydı. Diğer bir ifadeyle sancak üzüm üretiminin yaklaşık olarak 1/3'nü tek başına karşılamaktaydı. Benzer değerler, ceviz üretimi için de söylenebilir. 1909 yılı ceviz üretiminin % 9'u bu bölgede gerçekleşmişti. Elma, armut, kayısı, badem özellikle de incir ve zeytin üretiminde ise, sancak ülke ortalamasının oldukça gerisindeydi. 1913 senesinde başta ceviz olmak üzere kestane, erik, elma, armut, kayısı ve badem üretiminde çok ciddi düşüşler yaşandı ve bu ürünlerin üretim miktarı ülke ortalamasının altına geriledi. Buna karşılık başta üzüm olmak üzere zeytin ve incir üretiminde gözle görülür üretim artışları yaşandı. 1913 senesinde üzüm üretiminde rekor artışlar kaydedildi ve ülkedeki toplam üzüm üretiminin % 87'sini Ertuğrul Sancağı karşıladı. 1914 senesinde ise, üzüm üretiminde şok üretim düşüşü görüldü. Benzer bir azalış zeytin üretiminde de görülmektedir. 1914 senesinde kestane haricinde tüm ürünlerin üretimi ülke ortalamasının gerisinde kaldı.

Tablo 27. Yaş Koza, Bal ve Gül Üretimi (Ertuğrul Sancağı /Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 (Ton)	1913 (Ton)	1914 (Ton)
Yaş Koza	3.436/258	1.209/155	419/93
Bal	18/107	33/76	22/80
Gül	-	42.339/10.305	-

Kaynak: Güran, 1997:68–69–134–135–137–211–212–214

Ertuğrul Sancağı'nda yaş koza, bal ve gül üretimi incelendiğinde yaş koza üretiminin ülke ortalamasının oldukça üzerinde olduğu gayet açıktı. 1909 yılı itibariyle yaş koza üretiminde yaklaşık % 22'lik bir paya sahipti. Ancak 1913 ve 1914 yıllarında bu alanda kayda değer bir azalma oldu; 1909'da ülke ortalamasının 13 katı koza üretiminin yapıldığı sancakta 1913'te yaklaşık 8 katına, 1914'te ise 4.5 misline ulaşabilmişti. Bal üretim miktarına bakarak sancağın arıcılık faaliyetlerinde yüksek bir verim yakalayamadığını söylemek mümkündür. Gül üretimiyle ilgi bulunabilen 1913 rakamları sancağın, ülkedeki toplam gül üretiminin % 7,6'sını karşıladığını göstermektedir.

Rakamlara topluca göz attığımızda tahıl üretiminin Ertuğrul Sancağı ekonomisi içinde önemli bir paya sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Özellikle buğday, arpa ve mısırdaki ülke ortalamasına göre daha yüksek verim ve üretim hacmi yakalanmıştı. Baklagil ve köklü bitki üretiminde soğan, sarımsak ve patatesin öne çıktığı görülmektedir. Sınai bitkiler arasında 1909'daki susam üretimini hariç tutarsak hacim olarak dikkat çeken herhangi bir ürünün olmadığı fark edilmektedir. Meyveler arasında üzümün sancak ekonomisi açısından çok önemli bir yeri vardı. Üzümün yanı sıra ipekböcekçiliğinin de sancak ekonomisinin önemli dinamiklerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak sancağın ülke üretimi içerisindeki payı açısından gül üretimi azımsanmayacak düzeylerdeydi. Genel sonuç olarak Ertuğrul Sancağı'nın tahıl ve meyve ambarı olduğu söylenebilir.

5.2. Hayvancılık

Hayvancılık, sanayi öncesi toplumların en önemli ekonomik faaliyetlerinden biriydi. Hayvan yetiştiriciliği; beslenme, ulaştırma ve dokuma sanayinin vazgeçilmez unsuruydu. Osmanlı coğrafyasının her yerinde olduğu gibi, Ertuğrul Sancağı'nın kaza, nahiye ve

köylerinde de yaygın olarak büyük ve küçükbaş hayvancılık yapılmaktaydı. Sancak genelinde inek, öküz, katır, manda, deve ve merkep türü hayvanlar yetiştirildiği gibi küçükbaş hayvan olarak da koyun, keçi ve tiftik keçisi beslenmekteydi. Ertuğrul Sancağı'nda 1909, 1913, 1914 yıllarında büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları ile bu seneler içinde ülke içindeki payları şöyleydi:

Tablo 28. Hayvancılık (1000 adet, Ertuğrul Sancağı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909	1913	1914
Sığır	29.018/63.478	49.166/72.665	29.610/63.869
Öküz	21.116/38.881	26.212/41.885	24.600/38.771
Manda	6.573/12.721	17.428/15.971	11.340/11.872
Koyun	63.276/282.091	172.721/297.753	129.034/303.832
Keçi	86.807/224.133	88.118/259.783	193.847/254.538
At	10.718/14.252	12.914/16.573	10.474/12.773
Katır	3.319/2.191	2.879/1.942	1.910/1.634
Eşek	9.317/20.860	17.169/21.890	8.100/19.027
Deve	17/2791	39/2.672	10/185.624

Kaynak: Güran, 1997:72–140–218

Yukarıdaki tablo incelendiğinde ilgili yıllarda katır sayısı ve 1913'teki öküz sayısı hariç, diğer hayvan sayılarının ülke ortalamasının altında olduğu anlaşılmaktadır. 1909 yılındaki koyun, keçi, öküz ve manda sayıları 1913 ve 1914 rakamlarının altında kalmıştır.

Tablo 29. Hayvansal Ürünler Üretim Miktarı (Ton, Ertuğrul Sancağı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909	1913	1914
Kıl	46/81	52/93	42/83
Yün	65/391	-	128/341
Süt	88.581/19.000	19.795/21.831	8.515/20.706
Tiftik	52/84	46/113	51/167
Yumurta (adet)	32.034/14.299	-	12.210/15.663
Deri (adet)	26/74	-	47.500/71.363

Kaynak: Güran, 1997: 76–144–222

Sancakta hayvansal ürün olarak süt, yumurta, kıl, yün, tiftik ve deri üretimi yapılmaktaydı. Sancak, süt üretiminde 1909 senesinde ülke ortalamasının oldukça üzerindeyken 1913 ve 1914 senelerinde süt üretimi ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Sancakta 1909'da ülke ortalamasının yaklaşık olarak 2 katı yumurta üretilirken 1914'te ülke ortalaması seviyesinde kalınmıştır. Kıl ve yün üretiminde ise, sancak ilgili yıllar açısından ülke ortalamasının gerisindedir. Deri üretiminde de sancağın ülke ortalamasının gerisinde olduğu görülmektedir ancak 1909'a oranla 1914 yılının verileri çok ciddi bir artış oranının yakalandığını göstermektedir.

1914 senesinde sancakta ineklerden senelik 350–400 kg arasında süt alınmaktaydı. Sütteki yağın miktarı % 3, 3,5 arasındaydı. Mandalar senelik 750–800 kg arasında süt vermekteydi. Sütteki yağın oranı %7,5–8 arasındaydı. Bu sene içinde büyükbaş hayvanlardan alınan süt miktarı 5.188 kilogramdı. Sancak içinde sütçülükte önem kazanan yerler Bilecik'in nahiyeleriyle Yenişehir kazasıydı. Koyunlardansa yıllık 35–40 kg arasında süt alınmaktaydı. 1914 yılında küçükbaş hayvanlardan alınan süt miktarı 3.000 kg civarındaydı. Bu sütlerden beyaz salamura ve kaşar peyniri imal edilmekteydi. Bu sene içinde sütlerden 512 kg salamura peyniri ve 1.161 kg kaşar peyniri üretilmişti (TZNM, 1330:214–215).

İlgili veriler genel olarak değerlendirildiğinde hayvancılık ve hayvansal üretim itibarıyla sancak genel olarak ülke verimliliği ve üretim hacminin gerisindeydi.

5.3. İthalat-İhracat⁸⁰:

Bir bölgenin ithalat ve ihracatı, oradaki hem yerel hem de ulusal katma değeri ifade eder. Diğer taraftan bu rakamlar bölgenin ekonomik yapısı ile ilgili ipuçlarını da içinde barındırır. Ayrıca ithalat-ihracat dengesi, ele alınan bölgenin üretim ya da tüketime dönük bir ekonomik yapıya sahip olduğunun göstergesidir. Aşağıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi, Ertuğrul Sancağı'nın ihracatı ithalatından yüksektir ve bu durum bölgenin üretken yapısına işaret etmektedir.

⁸⁰ İthalat ve İhracattan kasıt şehre gelen ve şehir dışına çıkan malların alışı ve satışıdır. İthalat-İhracat ile aşağıdaki Fiyatlar bölümlerindeki veriler, Bursa İktisat Müdürü Vahid Bey'in 1917 yılında merkeze gönderdiği ve Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuasında yayınlanan iktisat raporlarından alınmıştır.

Tablo 30. Bilecik ve Söğüt'ün 1912–13 yıllarında Gerçekleşen İhracatı

Yıl	1912		1913	
	Miktarı	Değeri (Lira)	Miktarı	Değeri (Lira)
Filator İpeği	1.140 Balya	173.300	890 Balya	170.200
Çeyiz Hariri	50 Balya	3.800	30 Balya	2.400
Çifte Hariri	90 Balya	5.000	60 Balya	3.640
Kamçı Başı	26.000 Kilo	9.200	19.000 Kilo	7.600
Topak	50.000 Kilo	3.000	47.000 Kilo	4.700
Afyon	111 Sandık	15.000	209 Sandık	25.100
Yerli Çatması	-	2.000		3.000
Tütün	70.500 Kile	3.500	117.400 Kile	5.300
Çeşitli Eşya (Sucuk, Gülsuyu)	-	2.000	-	1.800
Deri	17.000 adet	2.200	15.000 adet	2.000
Yekün		224.000		232.000

Kaynak: TZNM, 1333: 301

1912 yılında Bilecik ve Söğüt'e ait istatistiklere göre başlıca 10 ürünle toplam 224.000 Liralık ihracat gerçekleştirilmiştir. Toplam ihracat rakamını oluşturan ürünler arasında ilk sırada 173.300 Lira ile Filator ipeği gelmekteydi. Filator ipeğini takiben 15.000 Lira ile afyon, ihracatın en önemli ikinci kalemini oluşturmaktaydı. İhracatı yapılan diğer ürünler sırasıyla şöyleydi; 9.200 Lira ile kamçıbaşı, 5.000 Lira ile çifte hariri, 3.800 Lira ile çeyiz hariri, 3.500 Lira ile tütün, 3.000 Lira ile topak, 2.200 Lira ile deri, son olarak 2.000 Lira ile yerli çatması ve çeşitli eşya (sucuk, gülsuyu) dır. 173.300 Lira ile ilk sırada yer alan Filator ipeği toplam ihracatın %77,37 sini oluşturmaktaydı. Diğer 9 kalem ürün Bilecik ihracatında sadece % 22,63'lük paya sahipti.

1913 yılına gelindiğinde ihracat rakamının %3,6'lık artışla 232.000 Lira olarak gerçekleştiği görülmekteydi. 1912 rakamlarına göre % 4,01'lik azalış yaşansa da 1913'te Filator ipeği % 73,36'luk parasal payla ihracatın en önemli kalemiydi. Sözü edilen malın ihracatında bir önceki seneye oranla % 4'lük bir getiri düşüşü yaşanmasına rağmen fiyatının arttığı anlaşılmaktadır. Bunu bir önceki seneye göre 1913'te filator ipeği

ihracatının balya miktarı olarak % 22 azalmasından fakat buna karşılık ihracat geliri itibarıyla % 4'lük bir düşüş gerçekleşmesinden anlıyoruz. Buna göre 1912'de ortalama 152 Liraya satılan 1 balya ipek, bir yıl sonra ortalama 192 Liraya ihraç edilmiştir. Bu durum ülkede ipek üretiminde genel bir düşüşe işaret edebileceği gibi, aşağıdaki tablodan hareketle girdi mallarındaki ithalat daralmasına da bağlanabilir. Daha açık bir ifadeyle, kuru ve yaş koza tedarikinde görülen miktar düşüşüyle paralel seyreden üretim düşüşü, artan fiyatların temel sebeplerinden biri olabilir.

Tablodan da anlaşılacağı gibi diğer bazı ipekliler ve başka malların toplam ihracat rakamı içindeki nispeti düşüktür. % 26.64'lük orana sahip olan filator ipeği dışındaki ürünler için çok fazla ihracat ve fiyat artışları yaşanmamıştı. İhracat kaleminin ikinci sırasını oluşturan afyonun 1912 yılına göre fiyatının düştüğü görülse de bu azalışın ihracat miktarı arttığından dolayı toplam ihracat rakamı içindeki payı etkilenmemiştir.

Tablo 31. Bilecik ve Söğüt'ün 1912–13 yıllarında Gerçekleşen İthalatı

Yıl	1912	1913
İthalat	Değeri (Lira)	Değeri (Lira)
Manifatura	33500	32500
Pamuk İpliği	3000	3500
Un ve Zahire	28000	20000
Hazır Potin	1000	1000
Baharat	5000	4000
Levazım-ı Hayatiye(Terzi)	1500	1500
Züccaciye	1000	1000
Ecza-i Tıbbiye	1500	1400
Lastik	500	600
Kırtasiye	700	800
Boya	500	500
Hazır Elbise	600	800
Mamulat-ı Tezyiniye (Süs Eşyası)	1000	900
Madeni Alat	2700	3000
Çuha ve Kumaş	3200	3000

Tablo 32'nin devamı

Kösele ve Meşin ve teferruatı	5000	4000
İp	400	500
Zeytin yağı ve emsalı	4800	2500
Kuru Koza	20000	12000
Yaş Koza	40000	35000
Müteferrik eşya	37500	34500
Toplam	191400	163000

Kaynak: TZNM, 1333: 302

1912 yılında Bilecik ve Söğüt toplam ithalatı 191.400 Lira olarak gerçekleşmiştir. Bu senede Bilecik ve Söğüt'ün ithalat-ihracat dengesi 32.600 Lira fazla vermiştir. İthalat rakamlarına bakıldığında, toplam ithalatın en büyük payını % 21 ile yaş koza oluşturmuştur. %20'sini müteferrik eşya, %17,5'ini manifatura, %14,6'sını un ve zahire ve %10,5'ini de kuru koza teşkil etmiştir. Kalan ithalat kalemlerinde ise sırasıyla; baharat, zeytinyağı ve emsalı, çuha ve kumaş, pamuk ipliği, madeni aletler, levazım-ı hayatiye (terzi malzemeleri), ecza-i tıbbiye, züccaciye, hazır potin, kırtasiye, hazır elbise, boya ve lastik son olarak da ip bulunmaktaydı. İthalatın büyük bir bölümünü oluşturan yaş koza ve kuru koza⁸¹, pamuk ipliği ve ip gibi ürünlerin ihracatın büyük bir kısmını oluşturan filator ipeğinde kullanılması, bu ürünlerin hammadde olarak ithal edildiğini göstermektedir.

1913 yılına gelindiğinde ise, ithalat rakamı % 14,8 azalarak 163.000 lira olarak gerçekleşti. Bu durum tüm ürünlerin ithalatında küçük oranda düşüşler yaşanmasına rağmen özellikle yaş ve kuru kozanın ithalatında görülen kayda değer düşüşten kaynaklanmaktadır. Yukarıda yapılan değerlendirmeden farklı olarak koza alımındaki düşüşü başka bir nedene de bağlamak mümkündür. Şöyle ki, filator ipeğinin 1913 yılında ihracat miktarında yaşanan düşüşe paralel olarak bu ürünün hammaddesi olan yaş ve kuru kozanın ithalattaki payının düştüğü iddia edilebilir. Yani filator ipeğinin ihracat miktarının düşmesi, bu ürünün girdisi olarak kullanılan ithalat mallarının da miktarının düşmesine sebep olmuştur denilebilir. Burada gerçek nedeni tespit etmek için, filator ipeğine yönelik talepte bir düşüşün var olup

⁸¹ Toplam ihracat rakamı içindeki oranı 1912'de % 31,3 ve 1913'te % 28,8'dir.

olmadığının net olarak tespit edilmesi gerekir ki mevcut verilerle bunu yapmak mümkün değildir.

5.4. Fiyatlar

Birinci Dünya Savaşı yıllarında gıda ve ihtiyaç malları fiyatlarında büyük yükselmeler gerçekleşti. Bu artışları doğuran nedenler arasında üretim azlığı ve ithalat imkânsızlıklarından kaynaklanan arz daralması başı çekmekteydi. Özellikle savaşın son yıllarında zirai üretim yarı yarıya düşmüş, dışarıyla ticari ilişkiler kesilmiş ve bu nedenlerle halkın en zaruri ihtiyaç maddelerine olan talebi karşılanamaz hale gelmişti. Bunun neticesinde temel tüketim maddeleri 1916–1917 yılları arasında ortalama dört kat artmıştı (Çolak, 2005:48). Benzer şekilde Ertuğrul Sancağı'ndaki emtia fiyatlarında da 2 ila 5 kat artış yaşanmıştı. 1916–1917 yılları arasında sancaktaki emtia fiyatlarındaki artışlar ve oranları şöyleydi:

Tablo 32. 1916–1917 Yıllarında Ertuğrul Sancağı Emtia Fiyatları

Bilecik	Emtia	1916 Ağustosunda	1917 Haziranında	Fiyat Artışları (%)
	Buğday (Kile)	150	450	200
	Arpa (Kile)	80	300	275
	Zeytin (Kıyye)	7	20	186
	Zeytin Yağı (Kıyye)	20	70	250
	Kuru Üzüm-Yerli (Kıyye)	5	15	200
	Sabun (Kıyye)	30	60	100
	Kahve (Kıyye)	80	400	400
	Koyun eti (Kıyye)	8	22	175
Söğüt	Emtia	1916 Ağustosunda	1917 Haziranında	Fiyat Artışları (%)
	Buğday (Kile)	120	420	250
	Mısır (Kile)	85	320	276
	Pirinç(Kıyye)	12	35	192
	Sabun(Kıyye)	30	55	83
	Zeytin Yağı (Kıyye)	18	80	344
	Yapağı (Kıyye)	15	55	267

Tablo 33'ün devamı

	Arpa (Kile)	70	300	329
İnegöl	Emtia	1916 Ağustosunda	1917 Haziranında	Fiyat Artışları (%)
	Buğday (Kile)	140	420	200
	Arpa (Kile)	85	250	194
	Mısır (Kile)	120	370	208
	Pirinç (Kıyye)	15	36	140
	Fasulye (Kıyye)	7	18	157
Yenişehir	Emtia	1916 Ağustosunda	1917 Haziranında	Fiyat Artışları (%)
	Buğday	120	360	200
	Pirinç (Kıyye)	12	40	233
	Fasulye(Kıyye)	6	20	233
	Mercimek (Kıyye)	5	15	200
	Zeytin Tanesi (Kıyye)	5	12	140
	Zeytin Yağı (Kıyye)	18	60	233
	Sabun (Kıyye)	27	55	104

Kaynak: TZNM, 1333: 292–303–305–310

Tabloda ayrıntılı bir şekilde görüldüğü gibi, 1916–17 yıllarında sancaktaki emtia fiyatlarında büyük nominal artışlar gerçekleşmiştir. Sancak merkezi olan Bilecik'te emtia fiyatlarında en büyük artış % 400 ile kahve ilk sırada, % 275 artışla arpa ikinci sırada, % 250 artışla zeytinyağı üçüncü sırada, % 200 artışla yerli kuru üzüm ve buğday dördüncü sırada, % 186 artışla zeytin beşinci sırada, % 175 artışla koyun altıncı sırada ve son olarak % 100 artışla sabun son sırada yer almaktadır. Bu fiyat artışları nominaldir. Temel tüketim mallarındaki artışın % 200–270 arasında gerçekleştiği görülmektedir.

Savaş dönemlerinde üretimin daralması ve buna ek olarak artan mal talebi emtia fiyatlarının büyük oranlarda yükselmesine neden olmuştur. Emtia fiyatlarının yükselmesi, liranın değerinin düşmesi ve enflasyon yaşanması sonucunu doğurmuştur. Bu durum, halkın satın alma gücünü olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Ertuğrul sancağına bağlı olan Söğüt, Yenişehir ve İnegöl'de fiyat artışları Bilecik'tekine paralel olarak yükselmiştir.

5.5. Sanayi

5.5.1. İpek

Bilecik, Osmanlı'da önemli bir ipek üretim merkeziydi. İpekçiliği ile şöhret kazanan bu bölge, Birinci Dünya Harbi'ne kadarki süreçte ortaya çıkardığı mamul bakımından Bursa'dan sonra ikinci sırada yer almaktaydı. İpekçiliğin Bilecik ve çevresinde bu kadar gelişmiş olmasının sebeplerinden başta geleni, bölgede bulunan geniş dutluk alanlardı (Darkot, 1979:611; Binbaşı vd., 2003:51). İpeğin ham maddesine koza adı verilir. İpek böceği olarak adlandırılan tırtıl, dut yaprakları ile beslenerek bir müddet sonra çevresini örerek kozayı meydana getirir ve bu kozanın içerisinde değişime uğrayarak kelebek haline dönüşür. Bu kozanın özel yöntemlerle işlenmesi sonucu ise ipek elde edilir.

Geleneksel metotlarla yapılan üretim 19. yüzyılla birlikte yerini mekanik üretime bıraktı. İpek endüstrisinde makineleşme, 19. yüzyıl başlarında Bursa'da başladı ve 1830 yılında Bursa'daki İpek imalathaneleri bütün bölgeye yayıldı. Bu imalathaneler küçük dokuma odaları şeklindeydi. Bu sektörde 19. yüzyılda ipek çekme tesislerinde de gelişme kaydedildi. Bursa'da ham ipek çekme tesisleri yabancılar tarafından kurulmaya başlandı. 1834 yılında Fransız Glaizal ailesinin kente gelmesi ve ham ipek tesisini kurması ilk girişimdi ama başarılı olamadı. İsviçre'nin Basel şehrinden gelen M. Falkeisen adında birisi bu tesisi devraldı ve başarıya ulaştı. Falkeisen'in ardından yeni yatırımcılar da ortaya çıktı. Özellikle Bursa'nın yerlisi olan Bilezikçi Kardeşler, İtalyan modeline göre makara sistemi uyguladılar. 750 makaradan oluşan bir fabrika planlaması yaptılar ancak bu sayıya ulaşamadılar. Üretim yaptıkları yerler küçüktü ancak Bilezikçi Kardeşler bütün bölgeye yayıldılar. Özellikle Bilecik, Yenişehir ve Gemlik gibi yerlere küçük ipek çekme işyerleri kurdular (Kağıtçıbaşı vd, tarihsiz: 240–242–243).

Bursa'da yeni usullerle faaliyet gösteren ilk ipek fabrikaları, 1844 yılında açıldı ve giderek yaygınlık kazandı. Buna paralel olarak ipekçilik Bilecik, Küplü, Lefke, Söğüt çevrelerinde

önemli olmaya başladı. Fakat bu tarihte ortaya çıkan bulaşıcı kara taban salgını nedeniyle üretim azaldı ve dut bahçelerinin önemli bir kısmı tarlalara dönüştü⁸² (Çadırcı, 1997:352).

1881 Muharrem Kararnamesi'nden sonra 1888 yılında ipek öşrü Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakıldı. Bu idare, İpekçiliği ihya etmek için çok gayret sarf etti ve sonuçlarını da aldı. Pasteur sisteminin izlenmesi, İpekçilik enstitüsünün açılması, dut bahçelerinin ihyası Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetlerinin birkaçıydı (Eldem, 1994:69). Düyun-ı Umumiye ve devlet modern ipek üretim metotlarını daha ileri bir seviyede benimsenmesini teşvik için başka tedbirler de aldı. Bu bağlamda 1891 ve 1892 yıllarında Bursa'da ipek üretme yarışmaları tertip edildi. Bunun yanında Bilecik'te de nakit para ve mikroskop ödüllü yıllık sergiler düzenlendi (Quataert, 2008:213).

Bu teşvikler neticesinde Bilecik ve çevresinde birçok ipek fabrikası kuruldu ve faaliyet gösterdi. Regis Delbeuf'un "De Constantinople a Brousse et a Nice" adlı eserinde 1906 senesi itibarıyla Bilecik ve çevresinde bulunan ipek fabrikaları, fabrikalardaki mancınk⁸³ sayısı ve işletmecilerini verdiği liste şöyledir:

Tablo 33. 1906'da Ertuğrul Sancağı'nda bulunan İpek Fabrikaları

Fabrikanın Bulunduğu Yer	Sahibi	Mancınk Sayısı	İşletmeci
Bilecik	Rupen Tilkiyan	106	Kendisi
	Mustafa Bey	96	Kendisi
	Altunyan	72	Altunyan-Hacı Davut
	Anadolyan	72	Kendisi
	Giregosyan	68	Kendisi
Fabrikanın Bulunduğu Yer	Sahibi	Mancınk Sayısı	İşletmeci
	Kaftancıyan	66	Kendisi
	Mustafa Bey	60	Kendisi
	J. Belart Lanz	60	Kendisi
	Barsan Boduryan	52	Kendisi
	Hamparsun	44	Kendisi

⁸² Bilecik ipek sanayini derinden etkileyen bir diğer gelişme de makineleşmeyle birlikte Avrupa ipeklisinin rekabetiyle karşı karşıya kalınması neticesinde dutluk alanlarında görülen daralmayıdır (Özkaya, 2010:142).

⁸³ Mancınk: Kozadan ipeği sağma işlevini gören çıkırık.

Tablo 34'un devamı

	Eşref Bey	40	Kendisi
Aşağıköy	Hacı Yorgaki	62	Kendisi
	Devlet Mülkü	60	Kiralık
	Surlas	60	Kendisi
Pelitözü Köyü	Marcikyan	60	Kendisi
	H.H.Mıgırdıçyan	52	Kendisi
Vezirhan Köyü	Hacı Sofran	60	Kendisi
Küplü Nahiyesi	A.Surlas	102	Kendisi
	Hacı Sava ve Kosma	104	Kendisi
	Kürkçü Kardeşler	86	Kendisi
	Biberoğlu	78	Kendisi
	Piyer Tilkiyan	76	Kendisi
	Kürkçü Kardeşler	60	Kendisi
	Hacı İlya	60	Kendisi
	Elesyos	60	Kendisi
	Seferşah Kardeşler	52	Kendisi
	Bahçıvanoğlu	52	Kendisi
Lefke Nahiyesi	A.Surlas	60	Kendisi
	Dimitros	60	Kendisi
	Abacıoğlu	40	Kendisi
Sögüt	Hacı Hüseyin Efendi	60	Kendisi
	Tosmalı Hacı Hafız	60	Kendisi
	Andon Saraidis	60	Kendisi
	Bubaryaoğlu	40	Kendisi
İnegöl Cerrah Köyü	Simonik Terziyan	80	Kendisi
	Haçik Terziyan	40	Kendisi
	Misak Terziyan	24	Kendisi
	Kevork Terziyan	72	Kendisi
	Agop Terziyan	54	Kendisi
	Misak Papazyan	40	Kendisi

Kaynak: Delbeuf, 1906:135–136–137

Tabloda görüldüğü gibi 1906 yılı itibarıyla Ertuğrul Sancağı'nın merkezi olan Bilecik'te 11, Aşağıköy de 3, Pelitözü Köyü'nde 2, Vezirhan Köyü'nde 1, Küplü Nahiyesi'nde 10, Lefke Nahiyesi'nde 3, Sögüt Kazası'nda 4 ve İnegöl'e bağlı Cerrah Köyü'nde ise 6 adet ipek fabrikası bulunuyordu. Sancak içinde ipek fabrikaları Bilecik merkez ile bağlı köy ve

nahiyelerde yoğunlaşmıştı. Burada bulunan fabrikaların en büyükleri Bilecik'te Rupen Tilkiyan, Küplüde Hacı Sava ve Komsa ile A.Surlas fabrikalarıydı. Bölgede Küplü ve Lefke'de fabrikaları bulunduğu dikkate alındığında A.Surlas'ın bu sektörde etkili olduğu ifade edilebilir. Surlas gibi Kürkçü Kardeşlerin de Küplü'de 2 fabrikası vardı. Cerrah Köyü'ndeki 6 fabrikanın tamamının Terziyanlara ait olması da dikkat çeken bir husustu.

Sancak genelinde faaliyet gösteren 40 fabrikanın toplam mancınık sayısı 2.510'du. Bu mancınıkların % 43'ü Bilecik ve köyleri, % 29'u Küplü, % 6'sı Lefke, % 8'i Söğüt, %12'si İnegöl fabrikalarında bulunmaktaydı. Bu fabrikaların ekseriyetinin gayrimüslimlere özellikle de Ermenilere ait olması Müslümanların fabrika kurma konusundaki başarısızlıklarını göstermektedir.

1906 yılında Bursa merkezine bağlı kaza nahiye ve köylerinde 51 ipek fabrikası bulunuyordu. Bilecik'te ise 40 fabrika olduğuna göre Bilecik'in bu sektördeki önemi bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki fabrikalar incelendiğinde Bursa'daki Gamet varislerinin ipekçilik sektöründe çok etkili olduğu görülür. Çünkü Bursa merkezindeki iki fabrikasından birinin 128, diğeri 116 ve Mudanya'daki fabrikaları da 120 mancınıkla faaliyet göstermekteydi. Bölgede Gamet'in fabrikalarından sonra en fazla mancınığa (106) sahip olanı Bilecik'te Rupen Tilkiyan fabrikasına aitti (Delbeuf, 1906:133–134).

Bilecik'e bağlı Küplü'de 25 Haziran 1907'de yeni bir ipek işletmesi daha açıldı. Küplü Kasabası'ndaki hanesinin avlusunda inşa ettirdiği 12 adet mancınığı işletmek için ruhsat isteyen Kostantinoğlu Mihalaki'ye başlangıçta mahalli Duyun-ı Umumiye idaresince izin verilmedi. Fakat yapılan incelemeler neticesinde harir müfettişlerinin nezareti dahilinde bulunmayan mahallerde elle çalıştırılan mancınıkların işletilmesine müsaade edilmemekte ise de Mihalâki'nin işletmek istediği 12 mancınığın küçük bir fabrika halini alacağı ve işletmenin bulunacağı hane muhafaza ve gözetim altında olan iki fabrikanın civarında bulunduğundan ruhsat verildi (BOA. DH. MKT. 1129/78). Bir taraftan yeni işletmeler açılırken diğeryanda iflas edenler de oluyordu. Örneğin; 27 Ağustos 1907'de Bilecik'te İpek fabrikası çalıştıran Agop Anadolyan, işleri yolunda gitmeyince 12 bin lira açık verdi. Atina'ya firar eden Agop, bazı yabancı şirketleri de zarara uğrattı. Bu kişinin yakalanması için vilayet gerekli yazışmalarda bulundu (BOA. DH. MKT. 1195/ 14).

Bilecik Bölgesi'ndeki ipek fabrikalarında çalışan işçiler, çalışma koşulları ve ücretler konusunda bazı problemler yaşadılar. Bu sıkıntıları giderebilmek için kimi zaman iş bırakma eylemlerine müracaat edebiliyorlardı. Hükümet 1909 yılında çıkardığı tatil-i eşgal kanunu ile bunu önlemeye çalışsa da 1910 yılında Bursa'dan başlayıp Bilecik'i de içine alan bir grev dalgası yaşandı. 4 Ağustos 1910'da Bilecik'te ki İpek fabrikalarında çalışan işçiler tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta

“Bizden temettü vergisi istenir, senede üç-beş ay işleyen, 800 çarhlı, on beş fabrikada sene zarfında hizmet eden ancak yüz kişi vardır. Geri kalanımız çaresiz ve aç kalıyoruz. Yevmiye beş kuruş ücretle çalışıyoruz. Fabrikanın, herhangi bir kişinin tahammülü üstündeki sıcak ve olumsuz havasına maruz kalıyoruz. Cüzi bir ücret aldığımız halde bu meblağın da tamamen veya kısmen elimizden alınması meşrutiyet ve insaniyetin kabul etmeyeceği bir haksızlık olacağından bu vergi için işlerimizi tatil ettik. 1500 nüfus bir haftadır aç kaldığımızdan adalet-i meşrutiyetin icrasını ve açlığımıza çare bulunmasını istiyoruz” (BOA. DH. MUİ. 120/11)

ifadeleriyle çalışma koşulları ve ücretler hususundaki şikayetlerini dile getirdiler. Bu grev üzerine gerekli incelemelere başlanmıştı ki olaydan 17 gün sonra Bilecik ipek fabrikalarında çalışan kadınlar da aynı gerekçelerle iş bırakma eylemi yaptılar. Mutasarrıflığın yaptığı incelemede başlangıçta Bilecik ve Küplü'de bulunan ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerin temettü vergisi vermemek için greve gittikleri bilgisi alındı. Problemi çözebilmek için kadın işçilerle temasa geçildi ve bu vergiden vazgeçilemeyeceği, ancak verginin tahsilâtında devlet ve fabrikatörler tarafından gerekli kolaylığın gösterileceği anlatıldı. Bu konuda kadın işçilere baskı yapılmaması aksi takdirde gereken kanuni işlemlerin yapılacağı da gerekli yerlere bildirildi. İnceleme biraz daha derinleşince kadın işçilerin asıl maksatlarının temettü vergisi vermemek değil, yevmiyelerinin artırılması olduğu anlaşıldı. Bunu üzerine fabrikatörlerle bu konu görüşüldü ve konunun iyi bir neticeye bağlanması istendi (BOA. DH. İD. 107/17).

Aynı yıl içinde benzer bir olayda da Bilecik Hansamonyon İpek Fabrikası'nda çalışan 66 işçi, haklarının fabrikatör tarafından verilmediğinden şikâyetçi oldu. Vilayetçe durum araştırıldı, fabrikatör böyle bir durumun olmadığını ifade etti. Vilayet ise Bilecik İpek Fabrikası işçileri ile fabrikatör arasında vuku bulan anlaşmazlığın mahkemeye ait bir husus olduğunu belirtti (BOA. DH. İD. 107/11).

Görüldüğü gibi İpek fabrikalarında çalışan işçiler haklarını alamadıkları gerekçesiyle defalarca greve gittiler, şikâyetle bulundular ama işçiler lehinde somut bir gelişme yaşanmadı. İleriki yıllarda devletin savaşlarla uğraşması bu sektörü daha da sıkıntıya soktu. Çünkü savaşlar, fabrikaların birçoğunun kapanmasına neden oldu.

Nitekim aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi Bilecik'te 1917 yılında yalnızca 3 fabrika faaliyet gösterebildi. Bu fabrikaların çalışma süreleri de 15 gün ila 3 ay arasındaydı. Bu dönemde istihdam edilen işçi sayısı sadece 244'tü. Bu sayısının 40'ı kadındı. İşçilerin aldıkları yevmiye ortalama 5 kuruştı (TZNM, 1333:303).

Tablo 34. Bilecik'te 1917'de Çalışan İpek Fabrikaları

Fabrikalar	İşlediği Müddet	İstihdam Ettiği İşçi
Tilkiyan Fabrikası	3 Ay	96
Mustafa Bey Fabrikası	15 gün	96
Akçeyan Fabrikası	2 ay	52
Toplam		244

Kaynak: TZNM,1333:303

Yine aynı sene içinde İnegöl'e bağlı Cerrah Köyü'ndeki ipek fabrikalarından sadece biri aralıklı olarak çalıştı (TZNM, 1333:292). Söğüt'te bulunan 4 ipek fabrikası ise neredeyse hiçbir faaliyette bulunamadı (TZNM, 1333:306).

Bilecik ve çevresindeki ipek fabrikaları, savaşın getirdiği olumsuz koşullardan doğrudan etkilendi ve tedricen faaliyet gösteremez duruma geldi. Milli Mücadele döneminde bu bölgenin 3 defa Yunan işgaline maruz kalması neticesinde uğradığı ağır tahribat, fabrikaları yok ettiği gibi ipekçilik sektörünü de atıl bir hale soktu.

5.5.2. Kadife

Klasik dönemde Bilecik önemli kadife merkezlerindendi (Tabakoğlu, 2000:226). Bilecik gerek şehir merkezi ve gerekse ipek işleyen köylerde dokunan kadifeleriyle büyük ün kazandı. Bu durum yurt dışından da talepleri beraberinde getiriyordu. 1565 tarihli, Bursa kadısına yazılan bir hükümde; Lehistan kralının ticaret için değil, bizzat kendi ihtiyacı için

kadife almak istediği bildirilmekteydi. Lehistan Kralı, bu müracaatından iki yıl sonra 1567'de Bursa'dan 4000 flori (altın para) tutarında kadife kumaş aldı. Yurt dışına ihraç edilen bu kadifelerin önemli bir kısmı Bursa ve Bilecik şehirlerinden imal edilmekteydi (Sevinç, 1978:123-124).

17. yüzyılda Bilecik'te de hatırı sayılır miktarda kumaş dokunmaktaydı. Bu kumaşlardan çatmanın uzunluğu 14 zira (yirmi dört parmak uzunluğu, 75–90 cm kadar) ve eni bir endaze (60 cm), yastıklı kumaşın uzunluğu iki endaze ve eni bir endazeydi. Kırmızı ve güvez⁸⁴ rengine boyanırdı (Yücelt, 1948:29). Fakat bazı zamanlar kalitesiz üretim de yapılabilmekteydi. Kadifeciler kumaşların niteliğini kendi aralarında kararlaştırırlardı. Fakat bazı esnaf kalfaları kumaşın eninden, ipliğinden hile yaparak bozuk kumaş dokuyabiliyordu. 1574 yılında Bilecik'te işlenen kadifelere ilişkin, Bilecik kadısına gönderilen uyarıda: Burada işlenen zerbeft kadifenin ehil olmayanlar tarafından işlendiği, ehil olanların ise ipek ipliğinin iyisini kullanmadığı, bu nedenle ortaya çıkan kumaşın gayet kötü olduğu ifade edildi. Bu durumu tüccarlar da dile getirdi. Bunun için mahir ve ehil olanlara işlettirilmesi, ehil olmayanlara işlettirilmemesi, ehil olanlara kuvvetli tembih edilmesi, ipek ipliğinin gayet iyisini alıp kötü kumaş işlememeleri istendi. Bu durumun gizliden yoklanacağı ve bu emrin aleyhinde hareket edenlerin tezgahlarının kapanacağı vurgulandı (Dağlıoğlu, 1943:78; Yücelt, 1948:28-29). 1892'de Padişah, taşrada bulunan sanayicilerin ürettiği mallardan birer numunenin teşhir için İstanbul'a yollanmasını istedi. Ertuğrul Sancağı'ndan bu sergiye ipekten imal edilen ve tomar tabir edilen “zemini beyaz ve nakışı güvez dört arşın miktarı bir kadife” teneke muhafazayla yollandı ve Numunehane-i Osmanide teşhir edildi (BOA. DH. MKT. 34/12). 1893'te Bilecik'te üç çeşit kadife imal olunmaktaydı. Bunlardan bir cinsi Arabistankari paşa çatması, ikincisi 24 endazesini bir tomar itibarıyla koltuk ve kanepa yüzü ve üçüncüsü sade yastık yüzüydü. Bunların imaline mahsus olmak üzere 75 adet tezgah vardı (HVS, 1310:373). 1907'de Bilecik'te yirmiden fazla kadifeci esnafı bulunuyordu. Bunlar tarafından üretimi yapılan Bilecik çatmaları namıyla ünlü çatmalar Bursa, İstanbul, Halep ve başka mahallere sevk edilerek

⁸⁴ Mora çalan kırmızı renk

satılmaktaydı. Yine buradaki tezgâhlarda mendil, çarşaf ve başörtüsü imal edilmekteydi (HVS, 1324:347).

Diğer İşletmeler

1907–1908 itibarıyla Bilecik’te ziraat aletleri imal eden birkaç demirci esnafı bulunmaktaydı. Bunun yanında 2 eczane, 3 sarraf, 1 dikiş makinesi dükkânı, 2 kiraathane, 3 otel, 80 kahvehane, 20 terzi dükkânı, 2 bonmarşe⁸⁵, ipekli mendil ve başörtüsü imaline mahsus 3 tezgah, 390 bakkal, 6 ekmekçi fırını, 8 han ve Aşağımahalle’de 1 imarethane, Hamsu Deresi’nde 1 un değirmeni ile 16 debbağhane⁸⁶, Karasu Boyu’nda 12 un değirmeni vardı (HVS, 1324:347–348).

Bilecik’e bağlı Küplü Nahiyesi’nde 1 un fabrikası, 1 gazhane, belediyeye ait 1 gazino, 1 pazar mahalli, 2 eczane, 4 han, 4 hamam, 2 debbağ hane, çakıcı, bıçakçı, manifaturacı ve sair olmak üzere 330 dükkân, 6 yağhane, çakılara cila vermek üzere 1 fabrika ve 1 bonmarşe (HVS, 1324:349), Gölpazarı Nahiyesi’nde 71 dükkân, 5 kahvehane, 3 fırın, 1 hamam ve 4 debbağ hane, Pazarcık Nahiyesi’nde 1 gazhane ve 105 dükkân ve birkaç han, Yarhisar Nahiyesi’nde ise 8 dükkan, 2 kahvehane bulunuyordu (HVS, 1324:350).

Söğüt Kazası merkezinde 190 dükkân, 4 ipek fabrikası vardı. Üzümden imal edilen önemli miktarda köfter ve cevizli sucuk gibi mamulât İstanbul ve Eskişehir’e naklolunurdu (HVS, 1324:360-61). Yenişehir Kazası merkezinde 18 han, 300 dükkan, 10 fırın, 8 debbağ hane, 80 kahvehane bulunmaktaydı (HVS, 1324:369). Kaza ahalisi genelde çiftçi olduğundan sanayi ürünleri yoktu (TZNM, 1333:310). İnegöl’de 500 dükkân, 1 gazhane, 1 silahhane, 1 harir fabrikası, 1 yağ fabrikası, 18 fırın, 10 han, 90 kahvehane ve bir yağhane mevcuttu. İmalat sanayinde debbağcılık, demircilik ve arabacılık önemli bir yer tutardı. Bunun yanında İnegöl kadınlarına mahsus zarif başörtüleri ve halkın zaruri ihtiyaçlarına yetecek derecede don ve gömlek imal edilmekteydi (HVS, 1324:380–381).

⁸⁵ Her türlü giysi, eşya, oyuncak satan büyük mağaza.

⁸⁶ Hayvan derilerinin terbiye edildiği yer.

5.6. Madenler

Madencilik, Osmanlı Devleti'nin önemli sanayi kollarından biriydi. Zengin maden yataklarına sahip olan Osmanlılar, devletin kuruluşundan 19. yüzyıl ortalarına kadar madenleri şer'i ve örfi hükümlere göre idare ettiler. Buna göre hangi arazide olursa olsun maden işletenler hâsılatın beşte birini hazineye vermek mecburiyetindeydiler. Devlete ait madenler ise maadin nazır ve müdürleri vasıtasıyla emaneten işletilir veya mültezimlere ihale olunurdu (Eldem, 1994:41). 19. yüzyıl da çıkartılan değişik nizamnameler ile madencilik alanında önemli düzenlemeler yapıldı. Buna göre; her şeyden önce Osmanlı ülkesinde madeni çıkarmak ve işlemek padişahın iznine bağlandı. İşletmecilerin yapması gereken ilk iş arama ruhsatı almaktır. Ancak maden arayacak kimse arazinin sahibi ise ruhsat almaktan muaf tutulmuştu. Kendine ait olmayan miri arazide arama yapacak kimseler idareden bu izni almak zorundaydılar. Arama izniyle gerçekleşen çalışmalar olumlu sonuçlanırsa işletme ruhsatı almak gerekliydi. Maden işletilecek bölgenin, askeri açıdan uygun olup olmadığı Harbiye Nezareti'ne bir yazı ile sorulurdu. Eğer olumlu cevap gelirse işlemlere devam edilirdi. Tüm incelemelerden sonra imtiyaz talep eden kişi ya da şirket ile bir mukavelename ve şartname imzalanırdı. Padişahın vereceği Ferman-ı Âlinin karşılığında 50 ila 200 Osmanlı lirası ferman harcı alınırdı. İmtiyaz alan kişi ya da şirket devlete ödemesi gereken vergiyi vermez ve bir sene içinde faaliyete başlamaz ise izni padişah tarafından feshedilirdi (Mutaf, 2009:297-302). 1906 tarihli Maden Nizamnamesiyle madenler çeşidine göre sınıflandırıldı ve bu şekilde imtiyaz verildi. Madenler hakkında en son nizamname 1908'de çıkarıldı. Yeni düzenlemeyle madenlerin ihale şekli, şartları aynen korunmuş fakat harç ve vergilendirmede bazı artırımlara gidilmiştir (Eldem, 1994:42).

Bilecik'te çıkartılan madenlere bakıldığında; 16.yy.da burada devlet için büyük önem arz eden bir demir madeni bulunduğu görülmektedir. Bu öneme binaen 20 Ekim 1565'de dönemin Padişahı tarafından Bilecik kadısına bir ferman gönderildi. Emirde:

"Bilecik Kadısına hüküm ki: Bilecik madeninde şimdiye değin ne kadar top yulağı işlenmiştir. Malûm olmak mühim ve lâzım olmağın buyurdum ki ne mikdar yulak ve her yulak ne mikdardır defter idüb yazub bildüresin ve min baad işlenecek yulak onaltışar ve on dörder ve on birer ve yirmişer ve yirmi ikişer kıyye olub onbirden aşağı olursa kabulüm olmya. bu hususda ziyade sa'yedüb eğer odun çeken davarların zahiresi tedarikidir eğer gayridir tedarik edüb ve mademki ocaklardan su çıkub

alemden kalmıya küreyi işledüb kış erişdi deyü ihmal ve müsaheleden hazer eyliyesin. otuz bin mikdarı top başı tedarik etmek babında envai mesai cemilen vücude getüresin ve şimdiye değin ne mikdar ihzar olmuşdır yazub bildüresin (Fi 25 rebiülevvel 973)”

denilmektedir (Refik, 1989:1-2). Fermandan anlaşıldığına göre, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bilecik, Küre gibi yerler madencilik sektöründe gelişmişlerdi. O dönemde Bilecik'te kaliteli bir demir madeni bulunmaktaydı. Demircilerin işledikleri, devletin de silah yaptığı ham demir çoğunlukla Bilecik demir ocaklarından tedarik edilirdi (Güneş, 1999:107; Akdağ, 2010:513). Bununla birlikte burada top mühimmatı olarak kullanılan demir gülleleri de yapılırdı (Kütükoğlu, 1999:622).

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Bilecik ve çevresinde demirin yanında krom, demir, somaki, kurşun, manganez gibi madenler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bilecik'in kuzey ve batısı ile Gülümbe köyü civarında Bursa tüccarlarından Parsih Efendi ve arkadaşları tarafından çıkarılan somaki taşı, Vezirhan tren istasyonuna sevk edilmek suretiyle ihraç edilirdi (HVS, 1310:385). Lefke civarında Kızıltepe adlı yerde işletilmeyen bir alçı madeni ve değirmen taşı imaline uygun bir taş ocağı vardı (HVS, 1316:309). 1900'lü yılların başlarında Pazarcık nahiyesinde simli kurşun, krom, manganez madenleri keşfedilmiş fakat işlenememişti (HVS, 1316:306–307). Sonraki yıllarda Pazarcık'ın Bahçesultan Köyündeki manganez madenini işletmek için Hacı İbrahim, Emin ve Mustafa Nuri Efendiler ruhsat talebinde bulundu. Ruhsat verilmesinin askeri yönden bir mahzurunun olup olmadığı araştırıldı. Bir sakınca olmadığı anlaşıldı (BOA. Y.MTV, 224/79). 10 Eylül 1917'de manganez madeninin gerekli vergi ve harçlarını vermeleri şartıyla, 60 sene müdettle, 100 hissenin 96 hissesi Mustafa Nuri Paşa'ya ve ikişer hissesi Mehmed Emin ve Hacı İbrahim Efendilere verildi (BOA. İ.DUİT. 25/7). Maden Nizamnamesi'ne göre maden harcı olan 159 Osmanlı Lirasının tebliğ tarihinden itibaren ödenmesi gerekirken bu para ödenmedi. 14 Kasım 1917'de durum Paşa'ya tebliğ edildi. Bu arada diğer iki hissedar Mehmed Emin ve Hacı İbrahim Efendiler vefat edince, varislerinin kimlerden ibaret olduğu ve nerede ikamet ettikleri bulunamadı ve madenin imtiyazı feshedildi (BOA. İ.DUİT. 29/11).

İnegöl Kazası'na bağlı Domaniç Nahiyesi'nde arama ruhsatnamesi verilen Aleksandros Efendi Bozbelen köyü civarında ve yine Donbiloğlu Agob, Bozbelen ve Karamanlar

köylerindeki iki krom madenini işletmekteydi (HVS, 1310:385). İnegöl kazası dahilinde zengin antimon, krom ve manganez madenleri vardı (HVS, 1316:323). İnegöl'e dört saat mesafede Eymir köyü civarında 14 seneden beri işletilmeyen bir antimon madeni bulunuyordu (HVS, 1316:326–27). Domaniç Nahiyesi'nin Kurcenaz ve Sarot adlı mahallerinde ve Bozbelen Köyü civarında iki adet krom madeni işletilmekteydi. Bu maden ocaklarından senelik 500 ton cevher çıkarılmaktaydı (HVS, 1316:326–27). Bu madenler Gemlik İskelesi'ne ve Bozüyük İstasyonu'na naklolunur ve dış ülkelere sevk edilirdi (HVS, 1324:381).

Söğüt Kazası'na bağlı Küre Köyü civarındaki maden kömürü, imtiyaz altında değildi. Bu yüzden ahali tarafından çıkarılarak Bilecik, Küplü ve Söğüt ipek fabrikalarına satılırdı. İnönü Nahiyesi'nin Nemli Köyü civarında Eskişehir lüle taşı türünden maden ocakları varsa da kuyularında çok miktarda su bulunduğu için çıkarılamamaktaydı (HVS, 1310:385; HVS, 1316-313; HVS, 1324-360-61). Söğüt'e bağlı Bozüyük Nahiyesi'nin Ormangözle Köyü civarında Madenci Yorgi, İstasyadis ve Rıfat Efendiler tarafından bir krom madeni keşfedilmişti (BOA. Y.MTV. 222/66). Yine Bozüyük Nahiyesi'nin Çaydere Köyü civarında karantina memuru Borkiros ve Tefvık Bey tarafından bir kömür madeni bulundu (Bkz. Ek 30). Madenin işletilmesinde askeri yönden bir mahzur olup olmadığı araştırıldı (BOA. Y.MTV. 214/19). Kurumlar arasında yapılan yazışmaların neticesinde 17 Mayıs 1909'da kömür madeninün üç hissesinin iki hissesi Osmanlı tebaasından Tefvik ve bir hissesi Peraklipol Firos Efendiye ihale edildi (BOA. İ.İMT. 1/1327/R/23). Bu işletmecilerden iskan-ı muhacirin ianesi olarak 100 adet Osmanlı altını alınacaktı (BOA. DH. MKT. 2874/92).

Görüldüğü gibi Bilecik ve çevresi demir, krom, manganez, kurşun, somaki gibi birçok maden yatağına sahipti. Fakat tespit edilebilen madenler farklı nedenlere bağlı olarak gerektiği gibi değerlendirilemedi. Dolayısıyla istenilen düzeyde ülke ekonomisine katkı sağlamadı.

5.7. Ulaşım

5.7.1. Demiryolu

Dünyada ilk demiryolu 1825’lerde İngiltere’de döşendi ve lokomotif raylar üzerinde hareket etmeye başladı. Bu yeni ulaşım aracı Avrupa’da hızla yayıldı. Osmanlı yöneticileri bu gelişmeyi yakından izliyordu. Yeterli teknik ve sermayeden mahrum oldukları için Osmanlı ülkesinde demiryolu inşaatı başlatılamıyordu. Hükümet Islahat Fermanı’nda, Avrupa sermayesinden faydalanacağını beyan ettiği için ilk borçlanmanın akabinde demiryolu imtiyazları da verilmeye başlandı (Çadırcı, 1997:300-301).

Osmanlı idarecileri için Anadolu’da yapılması düşünülen en önemli hat İstanbul’u Basra Körfezi’ne bağlayacak olanıydı. II. Abdülhamid Doğu Akdeniz’i Basra’ya bağlayacak hat yerine Anadolu’dan Basra’ya ulaşacak bir demiryolu yapımını istemekteydi (Kütükoğlu, 1999:594).

Devlet, 1871 yılında kendi imkanlarıyla 92 kilometreden oluşan Haydarpaşa-İzmit hattını inşa ettirdi ama istediği neticeyi alamadı (Eldem, 1994:98). 1888’de yapılan bir imtiyaz sözleşmesiyle bu hat Alman Deutsche Bank grubuna satıldı. Almanlar aynı zamanda İzmit-Ankara hattının yapım imtiyazını da elde ettiler. Böylece Anadolu Demiryolu imtiyazı Almanlara verilmiş oldu. 15.000 Frank tutarındaki kilometre garantisi için demiryolu hatlarının geçeceği İzmit, Kütahya, Ankara ve Ertuğrul (Bilecik) Sancaklarının aşar gelirleri karşılık gösterildi (Özyüksel, 1999:667-668).

Bu imtiyaz sözleşmesi çerçevesinde İzmit- Ankara arasında demiryolu inşaatına başlandı. Yapılacak hat 486 km uzunluğundaydı (Yerasimos, 2007:348). Hattın Ertuğrul Sancağı’ndan geçen kısmı 117 km’ydi. Bu hat boyunca Lefke-Mekece arasında ve Lefke istasyonu yakınında 145 m uzunluğunda, Lefke-Vezirhan arasında 30 m ve Vezirhan-Bilecik arasında 20-30 m arasında demir köprüler ve 80 m uzunluğunda ufak bir tünel inşa edildi. Bilecik istasyonu ile Karaköy arasında da 12 adet değişik uzunluklarda tüneller yapıldı. Bunlardan en büyük olanı 450 m uzunluğundaydı. Bununla birlikte 3 adet büyük köprü ve 15-20 m uzunluğunda 4 adet köprü de inşa edildi. Karaköy’den Çukurhisar’a kadarki mesafede önemli köprüler bulunuyordu. Bozüyük-İnönü arasında da bir kargir

köprü vardı. Bunların dışında bu hat üzerinde 18 adet demir ve 47 adet kargir menfezler yapıldı (HVS, 1313:140–141).

İnşa edilen Anadolu Demiryolu'nun 196. kilometresinde Lefke, 214. kilometresinde Vezirhan, 232. kilometresinde Bilecik, 248. kilometresinde Karaköy, 263. kilometresinde Bozüyük ve 283. kilometresinde İnönü bulunmaktaydı. Hat üzerinde 6 istasyon inşa edildi. Bu istasyonların sırasıyla resmi açılışları yapıldıktan sonra 1892 yılında trenler işlemeye başladı (HVS, 1310:380–381).

Bu demiryolu hattının Ertuğrul Sancağı'ndaki istasyonlar arası mesafesi şöyleydi: Lefke-Vezirhan arası 18.773 metre, Vezirhan- Bilecik arası 17.772 metre, Bilecik-Karaköy arası 16.706 metre, Karaköy-Bozüyük arası 14.606 metre, Bozüyük-İnönü arası 16.840 metre ve İnönü-Çukurhisar arası 14.310 metre (HVS, 1324:136).

Bilecik Bölgesi'ndeki demiryolu inşaatının tamamlanmasından sonra demiryolu imtiyazı sahibi olan Alfred Kaulla, inşa edilen demiryolları üzerinde incelemelerde bulunmak üzere Bilecik Bölgesi'ne bir seyahat düzenledi. Bu seyahatinde Bilecik demiryolunun Konya ile bağlantısının olmadığını ve tahıl ambarı olarak nitelendirilen Konya şehrinden tahılların Bilecik'e kadar develerle geldiğini müşahede etti. Bunun üzerine Kaulla bazı girişimlerde bulundu ve 1893 yılında Eskişehir-Konya demiryolu hattının inşası için Almanlara yeni bir imtiyaz verildi. 1896 yılında Eskişehir'den Konya'ya kadar olan mesafede de artık demiryolu hattı bulunmaktaydı (Ortaylı, 2008-b:126–127).

Hattın tamamlanmasından sonra demiryolu üzerindeki köprü ve tünellerin güvenliği meselesi ortaya çıktı. Bu sorunu çözmek için Anadolu Demiryolu'nun Bilecik hududuna ait tünel ve köprülerin muhafazası işini kısmen Bilecik Jandarma güçleri sağladı (BOA. DH. MKT. 1290/57). Şurası ilginçtir ki hattın güvenliği kimi zaman bizzat demiryolu çalışanları tarafından tehdit edilmiştir. Örneğin 23 Ağustos 1908'de, hat üzerinde ortaya çıkabilecek arızaları gidermek üzere istihdam olunan demiryolu çalışanları başlarındaki mühendisin değiştirilmesi talebinde bulunarak bu istekleri yerine getirilmezse greve gideceklerini, Bilecik ve Gebze köprülerini havaya uçuracaklarını Şimendifer Müdüriyetine iletiler. Bunun üzerine gerekli araştırmalar yapıldı ve mühendisin güvenilir birisi olduğu sonucuna

ulaşıldı. Ardından bu tehdit karşısında daha sıkı tedbirler alındı (BOA. DH. MKT. 1278/39). Bu tehlikenin giderilmesinden sonra 23 Eylül 1908’de Anadolu Demiryolunun Bilecik sınırları içindeki köprü ve tünelleri korumakla görevli jandarmalar liva merkezine çekildi (BOA. DH. MKT. 2616/77).

5.7.2. Karayolu

Tanzimat öncesinde devletin ulaşım politikası mevcudun korunmasından ibaretti. Yollar ulaşım elverişli olmadığı için idareyi ve sosyo-ekonomik hayatı olumsuz etkiliyordu (Çadırcı, 1997:299). Bu eksikliği gidererek ekonomik trafiği hızlandırmak, kervanlar ve yolcuların daha iyi şartlarda seyahat edebilmelerini sağlamak amacıyla muntazam yolların inşası konusunda II. Mahmut döneminde bazı girişimlerde bulunuldu (Kütükoğlu, 1999:590–91). Abdülmecit döneminde ise imar meclisleri oluşturulurken yol meselesi üzerinde ileriki yıllarda da önemle duruldu (Çadırcı, 1997: 299).

1865’de çıkarılan bir kanunla, 16 yaşından 65 yaşa kadarki nüfus için senede 4 gün yol çalışmasında bulunmak ya da bunun karşılığını nakden ödemek üzere bir yol mükellefiyeti getirildi. Bu kanun 1909’da ıslah edilerek muaf tutulan bölgeler için de geçerli kılındı. 1910 yılındaki değişiklikle bedenen ifa edilmesi gereken şahsi mükellefiyet kaldırıldı ve bedellerin nakden ödenmesi kararlaştırıldı (Eldem, 1994:95).

1869 yılında çıkarılan “Turuk ve Meabir Nizamnamesi” ile ülkedeki karayolları 4 guruba ayrıldı. Vilayet merkezleriyle İstanbul’u, önemli iskele ve demiryollarını bağlayan yollar “Sultani Yollar” (devlet yolu) olarak isimlendiriliyordu. Vilayet merkezleri arasında ikinci ve üçüncü derecedeki yollar “Sancak yolu”, kaza ve köy yolları ise dördüncü grup yolları teşkil ediyordu (Çadırcı, 1997:300).

Bu yeni düzenlemeler çerçevesinde Bilecik ve çevresinde de birçok yol yapım çalışması yapıldı. 1900, 1906, 1908 dönemlerinde Ertuğrul Sancağı’nın kaza ve nahiyelerini de ilgilendiren yol çalışmaları tabloda gösterildiği gibiydi.

Tablo 35. 1900, 1906, 1908 dönemlerinde Ertuğrul Sancağı'nda Yol Çalışmaları

Yol Adı	Yol Uzunluğu (km)	1900 Yılında Yapılan Yol (km)	1906 Yılında Yapılan Yol (km)	1908 Yılında Yapılan Yol (km)
Bursa-Gemlik Yenişehir	83,71	83,71	---	---
Bursa-Gemlik Yenişehir-Selöz	92,22	---	---	89,45
Bursa-Kestel-İnegöl-Bozüyük-Kütahya-Karahisar-Konya Hududu	367,1	367,1	---	---
Lefke-İnönü-Eskişehir-Kütahya ve Karahisar İstasyon Yolları	12,23	12,23	---	---
Bilecik-Söğüt-Çukurhisar İstasyon Yolları	55,01	24,53	37,4	---
Bozüyük-Çukurhisar-Eskişehir-Çifteler	107,07	64,75	---	---
Domaniç-İnegöl-Yenişehir-İznik-Mekece	116,51	81,93	90,74	---
Bilecik-Vezirhan istasyonu	12,75	6,82	---	---
Bilecik-Gölpazarı	37,9	3,5	10,6	---
Bilecik'ten Söğüt yoluna kadar	6,87	---	01/06/87	---

Kaynak: HVS,1321:364; HVS,1322:339–340; HVS,1323:346–347; HVS,1324:210–211; HVS,1325:284–285

Ertuğrul Sancağı'nda gerçekleştirilen yol çalışmaları Vilayet Nafia müdürü ile ser mühendis tarafından sancağa gidilmek suretiyle mahalli nafia komisyonu üyeleri ve mühendislerle birlikte teftişi edilmekteydi (1906) (Hüdavendigâr Gazetesi, 20 Eylül 1322:1).

1908'e kadarki süreçte yapılan çalışmalar paralelinde Bilecik'ten geçen şosedan, biri istasyon ve oradan Küplü ve Söğüt diğeri ise Yenişehir ve İnegöl güzergâhıyla Bursa'ya ulaşımı temin etti (HVS, 1324:348). Tabloda da görüldüğü gibi Gölpazarı Nahiyesini Bilecik'e bağlayacak olan yolun çalışmalarına 1908 yılında da devam edildi (HVS, 1324:350). Sancağın kazalarından Söğüt Bilecik'e bir şose ile bağlıydı. İnegöl'den geçen üç şosedan birisi merkez vilayete, ikincisi Yenişehir kazasına, üçüncüsü Eskişehir ve Kütahya'ya ulaşmaktaydı (HVS, 1324:380). Yenişehir Kazası da merkez vilayete takriben 45 km uzunluğunda bir şoseyle bağlıydı. Bu yol Yenişehir-Bilecik arasındaki ulaşımı da sağlamaktaydı (HVS, 1324:369).

Bilecik-Yenişehir arasındaki yol vilayetin en işlek şoselerinden biriydi. Bu nedenle yolun tamirat çalışmalarına 1909 yılında da devam edildi. Fakat müteahhidin mukaveleye aykırı hareket etiği iddiası üzerine kurumlar arasında yapılan yazışmaların uzaması, yol çalışmalarını durdurdu ve yol kullanılamaz duruma geldi. Vaziyetin incelenmesi için buraya bir müfettiş gönderildi (BOA. DH. MKT. 2895/18). Yolun teftişi için gönderilen Bedri Bey raporunda, Yenişehir-Bilecik yol yapımında müteahhidin kullandığı malzemenin mukavele şartlarına uygun olduğunu belirtti ve sorun giderildi (BOA. DH. MUİ. 5-3/21).

1910 yılına gelindiğinde sancaktaki yol ve köprülerin yapımı ve tamiri için Vilayet Genel Meclisi'nde bazı kararlar alındı. Buna göre İnegöl-Karaköy yol inşası, İnegöl- Yenişehir yolunun tamiri, Bilecik-İstasyon- Bozüyük yolunun tesviyesi ve tamiri, Bilecik-İstasyon-Söğüt kısmının şose tamiri, Söğüt-Küplü-Bilecik istasyon yolunda 12 km uzunluğunda yeniden bir şose inşası ve İnegöl- Yenişehir yolunun tamiri gibi kararlar alındı (HVMU MM, 1326:90).

Bu çerçevede 1913 yılına kadarki süreçte, Bilecik Kazası içindeki 685 m uzunluğundaki yola 683 m küp kırılmış taş döşenerek silindirle tesviye edildi. Küplü – Karaköy – Bozüyük yolundaki problemliler tamir edildi. Pazarcık-Karaköy yolunun tamirati bitirildi. Bilecik İstasyonu–Söğüt yolu ve Gümüşdere–Pazarcık arasında da bazı yol çalışmaları yapıldı. İnegöl-Yenişehir, Yenişehir-Gemlik yolunun önceki sene başlanan tamirati bitirildi. İnegöl-Kurşunlu yolunda yapılan inşaat çalışmaları tamamlandı ve yol geçişe açıldı. Yol çalışmalarının yanı sıra, Küplü-Karaköy-Bozüyük arasında 8, Pazarcık-Karaköy arasında 1 ve İnegöl-Yenişehir yolunda 1 adet köprünün tamirati yapıldı (BOA. DH. UMVM. 83/13).

Yukarıda da görüldüğü gibi yol yapım faaliyetlerine mevcut imkânlar nispetinde aşamalı bir şekilde devam edildi. Kazalar, nahiyeler ve köyler arasında birçok yol yapılmak suretiyle ulaşım problemi giderilmeye çalışıldı. Ertuğrul Sancağı'nın, çevresindeki sancaklarla kıyaslandığında daha iyi bir seviyede olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim İzmit Mebusu Anastas Efendi, 7 Ağustos 1909'da mecliste Bilecik ile İzmit'i kıyaslayan konuşmasında, Bilecik'in İzmit'ten medeniyet, kültür, yapı ve imar faaliyetleri bakımından daha ileri düzeyde olduğunu, bu sancakta birçok mektep, medrese ve oldukça muntazam yollar

bulunduğunu, İzmit'in bunlardan yoksun olduğunu ifade etmiştir (MMZC, C.6. D.1, İç. 1, 25 Temmuz 1325:177).

5.8. Haberleşme

5.8.1. Posta

Osmanlı Devleti, Tanzimat dönemine kadar resmi haberleşmeleri ulak ve menzilhane teşkilatı vasıtasıyla yürüttü (Çadırcı, 1997:294). Ulaklar, Sultan I. Abdülhamid döneminde “Tataran Ocağı” ismiyle teşkilatlandırıldı. Yapılan bu değişikliğe rağmen gerçek manada bir posta teşkilatının kurulmasına ilk defa II. Mahmut döneminde teşebbüs edildi. 1832 yılında İstanbul-İzmit arasında bir posta yolunun yapımına başlandı ve 1834'ten itibaren bu yol taşımacılık hizmetine açıldı. Halkın haberleşmesini temin edebilmek amacıyla Tanzimat'ın ilanını müteakip 1840 yılında “Posta Teşkilatı” kuruldu. Posta Nezareti'nin kurulmasıyla haftada bir defaya mahsus olmak üzere İstanbul'dan Anadolu ve Rumeli'ye posta çıkarılmaya başlandı⁸⁷. Posta Nezareti ilk olarak İstanbul'da teşkilatlandı ve bunu müteakiben taşrada da şubeler açıldı (Kütükoğlu, 1999:600–601). Posta ve telgraf idarelerinin birleştirilerek tek bir kurum olarak çalışmasını temin etmek için 21 Eylül 1871'den itibaren geçerli olmak üzere Dahiliye Nezareti'ne bağlı Posta ve Telgraf Nezareti teşkil edildi (Demir, 2005:33). 5 Kasım 1876 yılında yayınlanan Posta ve Telgraf Nizamnamesi çerçevesinde her kaza ve nahiyede posta ve telgraf işlerinden mesul memur bulundurulması kararlaştırıldı (Yazıcı, 1992:298).

Posta işlerini düzene koymak adına yapılan çalışmalarla birlikte taşrada da teşkilatlanmaya gidildi. 1873 yılında Bilecik'te de bir şubesi bulunan Telgraf ve Posta teşkilatının 7 personeli vardı ve müdürlüğünü Halil Efendi yürütmekteydi (HVS, 1289:96). Posta ücretlerine bakıldığında 1884 yılında 10 gramı geçmeyen mektuplardan 2 kuruş, aktarmalı

⁸⁷ 1882–85 yıllarında posta yolu ve durakları şu şekildeydi: İstanbul-İzmit (buraya kadar demiryoluyla) – Sapanca- Geyve- Lefke- Bilecik- Söğüt- Eskişehir- Kütahya- Altıntaş- Afyon- Çay- Akşehir- Iğın- Ladik- Konya- İsmil- Karapınar- Konya Ereğlisi- Ulukışla- Çiftelhan- Gülek Boğazı- Kız oluğu- Savarcı- Adana- Misis- Kurtkulağı- Payas- İskenderun-Belan- Antakya- Halep ve Şam. Demiryolu ağının gelişmesiyle posta yolu güzergahında da değişiklikler olmuştur (Taeschner, 2010:150).

giden mektuplardan 20 para ücret alınır. 10 gramı geçen mektuplarda ise iki katı fiyat alınıyordu (HVS, 1301:359).

1908 yılında Ertuğrul Sancağı dâhilinde Bilecik, Söğüt, Yenişehir, İnegöl, Lefke, Bozüyük ve Küplü'de Posta şubeleri bulunmaktaydı. Bu şubelerin hepsinde ülke içi havalename ve posta kabul edilmekteydi. Ülke dışına havalename ve posta kabul eden tek şube sancak merkezi olan Bilecik'ti. Pazarcık ve Domaniç'te de posta şubeleri bulunmasına rağmen buralarda görevli memurlar yoktu. Bu nedenle posta işleri kendisine pay verilmek suretiyle görevlendirilen kişilerce idare edilmekteydi (HVS, 1324:297).

1908 yılında Vilayet merkezi olan Bursa'dan Bilecik, İnegöl, Yenişehir'e Cumartesi ve Çarşamba günleri posta hareket etmekteydi. Yine Bilecik-İnegöl-Yenişehir'den Bursa'ya Cumartesi günü Posta ulaşmaktaydı (HVS, 1325:298). Vilayet ile Ertuğrul Sancağı arasındaki posta yolu İnegöl Kazası'ndan geçmekteydi. 1911'de İnegöl dolaylarında postanın soyulması üzerine posta güzergâhı Bursa-Yenişehir tarafına alındı. Ertuğrul Sancağı mebusu Mehmed Sadık Bey, 18 Temmuz 1914'te Mecliste Posta, Telefon, Telgraf Nezareti'nin bütçe görüşmeleri esnasında bu konuya değinerek posta yolunun değiştirilmesinin İnegöl'ün ticaretini sekteye uğrattığını, eskisi gibi Bilecik-Bursa posta yolunun İnegöl'den geçmesini talep etti. Fakat bir değişiklik olmadı (MMZC, D.3, İç.1,C.2:1330:374).

5.8.2. Telgraf

Telgraf, 1832 yılında bulunmasının akabinde 1843'ten itibaren bir haberleşme aracı olarak Amerika ve Avrupa'da kullanılmaya başlandı. Bu yeni haberleşme aracıyla Osmanlı yöneticileri Kırım Savaşı vesilesiyle tanıştılar (Çadircı, 1997:297).

Osmanlı'da ilk defa 1854'te kurulan telgraf hattının amacı Fransız ve İngilizlerin, birlikleriyle haberleşmelerini hızlandırmaya yönelikti. Bu amaç doğrultusunda Fransızlar Varna-Ruscuk-Bükreş, İngilizler ise Varna-Balıklava hatlarını yaptılar. 1855'te Rumeli topraklarında İstanbul'dan başlayan ve Edirne'de ikiye ayrılarak biri Belgrad'a ve diğeri Fransızların daha önce yaptıkları Varna-Şumnu hattıyla birleşen telgraf hatları yapıldı. İngilizlerin yaptıkları Çanakkale-İskenderiye hattına bağlanan İstanbul-Çanakkale hattı ile

Hindistan'ı Avrupa'ya bağlayacak hattın Osmanlı topraklarındaki bölümü öz sermaye ile oluşturuldu (Kütükoğlu, 1999: 605).

1860'lı yıllarda devletin bazı kentleriyle İstanbul arasında telgrafla haberleşme mümkündü. Osmanlı halkı bu yeni haberleşme aracını memnuniyetle karşıladı. 1864'te 76 telgraf merkezi faalken 1876 yılında ülkenin her yerinde telgrafla haberleşilebilmekteydi (Çadircı, 1997:298). Telgrafın çok çabuk benimsenmesinin en önemli nedeni çok maliyet gerektirmemesi ve getirdiği faydanın maliyeti fazlasıyla karşılayabilmesiydi. Nitekim direkleri dikmek, telleri germek az bir para ve insan gücü gerektirmekteydi (Demir, 2005:51).

Bu haberleşme aracı Hüdavendigâr bölgesinde de kısa sürede yaygınlık kazandı. Hüdavendigâr Valisi Ahmet Vefik Efendi, 1864 yılında Bilecik ve İznik üzerinden Bursa'ya bir telgraf hattı çektirerek İstanbul'la haberleşmenin gerçekleşmesini sağladı (Günaydın-Kaplıanoğlu, 2000:136). 1884 yılında vilayet içine gönderilecek telgraflarda her kelime için 20 para, vilayet dışı içinse 40 para telgraf ücreti alınıyordu (HVS, 1301:359).

1900 başlarına gelindiğinde Bilecik Posta ve Telgrafhanesi oldukça yetersiz olduğu için tamir edilmesi ya da yeniden yapılması için bazı yazışmalar yapıldı (BOA. DH. MKT. 739/34). Fakat bu ancak 1905 yılında mümkün oldu. Bu yıl içinde Telgraf ve Postahanenin yeniden inşası için 18.525 kuruş ödenek ayrıldı (BOA. İ.PT. 22/1324 L-01).

Bilecik'e bağlı bir nahiye olan Küplü'de 20. yüzyıl başında telgrafhane bulunmamaktaydı. Burada bir telgraf merkezinin açılması için 6 Haziran 1902 tarihinde Nahiye müdürü ve azalar tarafından mutasarrıflığa bir yazı gönderildi. Bu yazıda Küplü sakinleri "8-9 adet mükemmel ipek fabrikasıyla bir adet un fabrikasına sahip olduklarını, bu fabrikalar sayesinde ticari işlemlerin çok geniş olduğunu, kasaba civarının başlıca mahsulü olan ve ecnebi memleketlere ihraç edilen ipek ve kozacılık işini yapan ticaret erbabının işlerinin kolaylaşması ve ansızın ortaya çıkabilecek afeti hemen etrafa haber verebilmek için telgraf hattının Bilecik merkezinden Küplü'ye kadar uzatılmasının elzem hale geldiğini, hattın inşa ve tesisi için gereken meblağın halkın yardımları ve fabrikatör ile tüccarlarca taahhüt edildiğini, buranın memur maaşları kifayet etmediği takdirde de bakiyesi dahi taraflarından

karşılanağını” belirtmek suretiyle telgraf hattının Küplü’ye kadar uzatılması talebinde bulundular. Gerekli yazışmaların yapılmasından sonra 26 Eylül 1902’de Dâhiliye Nezareti’nin verdiği cevapta; Küplü Nahiyesi merkezinde ahalinin yardımlarıyla tesis olunacak telgraf merkezi için gönderilen taahhüt senedini yalnız belediye dairesinin tasdik ettiğine dikkat çekilerek ve bu durum ikmal edilse bile senelik masraf içi gerekli olan 9.920 kuruşla, 148 franka ödenek bulunamadığı için telgraf merkezi açılması işinin gelecek seneye ertelendiği belirtildi (BOA. DH. MKT. 563/56).

2 Ağustos 1903 yılında Hüdavendigâr Vilayeti tarafından, Küplü Nahiyesi’ne telgraf hattı uzatılması ve telgrafhane inşası lüzumuna dair Dâhiliye Nezaretine bir yazı daha gönderildi. 24 Ekim de gönderilen cevapta masraflar için ödenek bulunamadığından bu talebin ertelenmesi gerektiği bildirildi (BOA. DH. MKT. 751/43). Küplü’nün bu talebi ancak 1905 yılında gerçekleşti. 7 Aralık 1904’te Sadaret’in arzında “Fao telgraf teli”nin ilavesiyle tren yolu güzergâhına nakledilmekte olan Bilecik-Yenişehir telgraf hattının geçeceği Küplü ve Bozüyük nahiyelerinde ticari işlemlerin büyüklüğü nedeniyle beşer odalı birer telgrafhane inşası ve gereken masraflar için Küplü halkının 10 bin kuruş, Bozüyük halkının 1.000 adet direk verilmesi taahhüdünde bulunduğu” belirtilerek nahiyelerde birer telgraf merkezi açılması padişaha arz edildi. 4 Ocak 1905 yılında irade çıktı (BOA. İ.PT. 6/1322/L/28).

Benzer şekilde Bilecik Kazası’na bağlı Pazarcık Nahiyesi’nde de telgrafhane bulunmamaktaydı. 3 Eylül 1908’de üç dört odalı bir telgrafhane inşası ve memurlarının maaşı ve masrafları için gereken 11.600 kuruş ve 114 frankın bütçeden karşılanması kurumlar arasında yapılan yazışmaların neticesinde padişah iradesiyle kabul edildi (BOA. İ.PT. 2/1326/Ş/3).

1908 yılında Sancak dâhilinde Bilecik, Söğüt, Yenişehir, İnegöl, Lefke, Bozüyük ve Küplü’de telgrafhane bulunmaktaydı. Bu telgrafhanelerden sadece Bilecik’te bulunan Avrupa ülkeleriyle haberleşmeye açıktı (HVS, 1325:297)

SONUÇ

Tarihte Bebrıkya, Belekome ve Justiniano Polis Mela gibi değişik isimlerle anılan Bilecik; Mısır, Hitit, Frig, Pers, İskender ve Bizans egemenliğine, ardından da Türklerin Anadolu'ya gelişıyle Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetine girdi. Devletin temellerinin atıldığı yer olan Bilecik, sonraki süreçte, bu önemini kaybetti. Fakat II. Abdülhamid döneminde kuruluş toprakları padişahın hususi ilgisine mazhar oldu ve Bilecik'e özel bir önem verildi. Bunun ilk yansıması olarak da 1885'te Ertuğrul Sancağı tesis edildi. II. Abdülhamid, Söğüt'te medfun bulunan Osmanoğulları'nın atasının ismine izafeten sancağa "Ertuğrul" ismini verdi. Bilecik de bu sancağın merkezi yapıldı. Daha sonra Ertuğrul Sancağı'nın statüsünde bazı değişiklik talepleri olsa da sancak bu idari statüsünü korudu. Zira Ertuğrul Sancağı adeta padişahın özel koruması altındaydı. Ancak, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Ertuğrul Sancağı tedricen önemini yitirdi

II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin kurulduğu Bilecik ve Söğüt'e yüklediği bu özel anlam ve ilgi sayesinde tesis edilen Ertuğrul Sancağı'nın, merkez kazası Bilecik'ti. Söğüt, İnegöl ve Yenişehir de sancağın diğer kazalarıydı. Ayrıca sancağa bağlı birçok nahiye ve köy vardı. Sancağın en üst düzey yöneticisi olan mutasarrıf, merkez kaza olan Bilecik'te bulunurdu. Liva idare meclisinin başkanı da olan mutasarrıf; naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü ve seçilmiş dört üyeyle livanın eğitim, ticaret, ziraat ve bayındırlık gibi işlerini yürütürdü. Bununla birlikte sancak bürokrasisi içinde birçok birim ve personel çalışmaktaydı.

II. Meşrutiyetin ilanı sancakta olumlu karşılandı. Bu dönemde yapılan seçimlerde (1908–1912–1914) Ertuğrul Sancağı, nüfusu nispetinde, iki mebus çıkardı. Bilecik'te doğal olarak meşrutiyete muhalif unsurlar da bulunmaktaydı. Bunlardan İttihad-ı Muhammedi ve Fedakaran-ı Millet Cemiyetleri dikkat çekmekteydi. Bilecik II. Meşrutiyetin ilan edilmesini temin eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhaliflerini gönderdiği sürgün yerlerinden biriydi. Nitekim bu dönemde İttihat ve Terakki tarafından Refik Halit, Mustafa Sabri ve Ahmet Ferit gibi birçok muhalif siyasetçi, edebiyatçı, din adamı ve asker Bilecik'e sürgün edildi.

Bilecik mevcut coğrafi konumu nedeniyle bir sürgün yeri olduğu gibi gönüllü ve zorunlu bir iskân merkeziydi. Nitekim 19. yüzyılda Anadolu'ya yoğun bir Türk-Müslüman göçü oldu. Bu süreçte sancak, Rumeli ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskân merkezlerinden biri oldu. Hatta I. Dünya Savaşı sırasında Cemal Paşa tarafından zorunlu ikamete mecbur edilen Suriyeli Araplardan da bir miktarı buraya sürgün edilmişti.

Ertuğrul Sancağı'nın nüfusu 1886 yılında yaklaşık 150.000'di. Bu sayı her yıl artış göstererek, 1896'da yaklaşık 188.000'e, 1900'de 216.000'e ve 1907 yılında 240.000'e ulaşmıştır. Ancak 1914 yılında nüfusta yaklaşık 4.000 kişilik bir azalma oldu ve 236.000'e geriledi. 1 yıl sonra nüfus 3.000 kişi daha azaldı. Toplam nüfusta meydana gelen bu düşüşe I. Dünya Savaşı yüzünden artan yeni asker alımları neden oldu.

Ertuğrul Sancağı, gerek haberleşme gerekse kara ve demiryolu ulaşımı bakımından coğrafi konumu nedeniyle iyi bir durumdaydı. Ertuğrul Sancağı'nda haberleşme Bilecik, Söğüt, Yenişehir, İnegöl, Lefke, Bozüyük ve Küplü'de bulunan posta ve telgraf şubeleriyle sağlanmaktaydı. Bu şubelerin hepsinde ülke içi havalename ve posta kabul edilmekteydi. Ülke dışına havalename ve posta kabul eden tek şube ise sancak merkezi olan Bilecik'ti.

Sancağın ulaşım durumuna gelince, demiryolu ve karayolu ulaşımı açısından oldukça iyi bir konumdaydı. İmtiyazı Almanlara verilen Anadolu Demiryolu sancak sınırlarından geçmekteydi. Nitekim bu hattın kilometre garantisi için bazı sancaklarla birlikte Ertuğrul (Bilecik) Sancağı'nın aşar geliri de karşılık gösterildi. Hattın Ertuğrul Sancağı'ndan geçen kısmı 117 km'ydı. Bu hat boyunca sancak sınırları içinde birçok köprü, tünel ve 6 istasyon inşa edildi. Bu istasyonların sırasıyla resmi açılışları yapıldıktan sonra trenler işlemeye başladı.

Sancakta karayolu yapım faaliyetlerine mevcut imkânlar nispetinde aşamalı bir şekilde devam edildi. Kazalar, nahiyeler ve köyler arasında birçok yol yapılmak suretiyle ulaşım problemi giderilmeye çalışıldı. Ertuğrul Sancağı'nın, çevresindeki sancaklara göre daha iyi bir seviyede olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim İzmit Mebusu Anastas Efendi, 7 Ağustos 1909'da mecliste Bilecik ile İzmit'i kıyaslayan konuşmasında, Bilecik'in İzmit'ten medeniyet, kültür, yapı ve imar faaliyetleri bakımından daha ileri düzeyde olduğunu, bu sancakta birçok

mektep, medrese ve oldukça muntazam yollar bulunduğunu ancak İzmit'in bunlardan yoksun olduğunu ifade etmişti.

Ertuğrul Sancağı ulaşım ve haberleşme avantajlarının yanı sıra güvenlik ve eğitim hizmeti veren kurumlarıyla da diğer pek çok şehre nispetle daha iyi bir konumdaydı. Sancakta emniyet ve asayişe bakıldığında, farklı suçların işlendiği görülmektedir. Suçluların cezalarını çekmeleri için merkez kaza olan Bilecik ile diğer kazalarda hapisaneler mevcuttu. Hapishanelerin en önemli problemleri ödenek ve personel sıkıntısıydı. Bu hapishanelerde zaman zaman bakım ve tamirat yapılarak hapisane koşulları iyileştirilmeye çalışıldı. Hapishanelerde mahkûm ve tutuklu sayıları genellikle yaz ve kış aylarında artmaktaydı. Hapishanelerde kadın mahkûm ve tutuklular da vardı, fakat erkekler ekseriyeti oluşturuyordu. Bilecik Hapishanesi diğer şehirlerdeki hapishanelere nazaran daha muntazam ve bakımlıydı.

Ertuğrul Sancağı'nda geleneksel ve çağdaş eğitim kurumlarından medrese, iptidai, rüştiye ve idadi gibi birçok okul vardı. Sancaktaki iptidai mektep sayısı ülke ortalamasının oldukça üzerindeydi. Nitekim ülkedeki iptidai mekteplerin kaza başına düşen ortalama sayısı 2.36'yken Ertuğrul Sancağı 4.25 ortalama ile oldukça yüksek bir orana sahipti. Rüştiye mekteplerinde de ülke ortalaması 0.85 iken Ertuğrul Sancağı 2.75 ile ortalamasının oldukça üzerindeydi. Bilecik ve Söğüt'te idadi mektepler de bulunuyordu. Bununla birlikte sancakta yaşayan gayrimüslimlerin de kendilerine ait birçok mektebi vardı.

Ancak halkın sağlık problemlerini çözebilmek için sınırlı sayıda doktor ve yardımcı personel hizmet vermekteydi. Ağır hastalıkların tedavisi burada mümkün olmadığı için hastalar başka merkezlere sevk ediliyordu. Sancakta salgın hastalıklardan özellikle yaygın olan frengi ve kolerayla mücadele edilmekteydi. Ayrıca kuruluşa ev sahipliği yapan Bilecik ve çevresinde birçok cami, mescit ve türbe bulunmaktadır. Bu yapılardan bir kısmı, II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiş, diğerleri de aynı dönemde tamir görmüştür.

Ertuğrul Sancağı zirai ve sınai üretim ve ipek fabrikaları bakımından da önemli bir merkezdi. Tarım ve sanayisine bakıldığında sancak tahıl ve meyve üretimi bakımından önemli bir merkezdi. Nitekim Ertuğrul Sancağı'nda iktisadi faaliyet bakımından tahıl

üretimi önemli bir paya sahiptir. Özellikle buğday, arpa ve mısırdaki ülke ortalamasına göre daha yüksek verim ve üretim hacmi yakalanmıştı. Baklagil ve köklü bitki üretiminde soğan, sarımsak ve patatesin öne çıktığı görülmektedir.

Meyveler arasında üzümün sancak ekonomisi açısından çok önemli bir yeri vardı. Üzümün yanı sıra ipekböcekçiliğinin de sancak ekonomisinin önemli dinamiklerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Sancağın ülke üretimi içerisindeki payı açısından gül üretimi azımsanmayacak düzeylerdeydi. Hayvancılık ve hayvansal üretim itibarıyla Bilecik genel olarak ülke verimliliği ve üretim hacminin gerisindeydi.

Bilecik, Osmanlı'da önemli bir ipek üretim merkeziydi. İpekçiliği ile şöhret kazanan bu bölge, Birinci Dünya Savaşına kadarki süreçte ortaya çıkardığı mamul bakımından Bursa'dan sonra ikinci sırada yer almaktaydı. Bilecik'te 11, Aşağıköy'de 3, Pelitözü Köyü'nde 2, Vezirhan Köyü'nde 1, Küplü Nahiyesi'nde 10, Lefke Nahiyesi'nde 3, Söğüt Kazası'nda 4 ve İnegöl'e bağlı Cerrah Köyü'nde ise 6 adet ipek fabrikası bulunuyordu. Sancak içinde ipek fabrikaları Bilecik merkez ile bağlı köy ve nahiyelerde yoğunlaşmıştı. Burada bulunan fabrikaların en büyükleri Bilecik'te Rupen Tilkiyan, Küplü'de Hacı Sava ve Komsa ile A.Surlas fabrikalarıydı. Sancak genelinde faaliyet gösteren 40 fabrikanın toplam mancınık sayısı 2.510'du. Bu mancınıkların % 43'ü Bilecik ve köyleri, % 29'u Küplü, % 6'sı Lefke, % 8'i Söğüt, %12'si İnegöl fabrikalarında bulunmaktaydı. Bu fabrikaların ekseriyetinin gayrimüslimlere ait olması sektörün onların elinde olduğunun bir göstergesiydi. Savaşlar nedeniyle 1917 yılında Bilecik'te yalnızca 3 fabrika faaliyet gösterebildi. Bu fabrikaların çalışma süreleri de 15 gün ila 3 ay arasındaydı. Bilecik ve çevresindeki ipek fabrikaları savaşın getirdiği olumsuz koşullardan doğrudan etkilendi ve tedricen faaliyet gösteremez duruma geldi. Milli Mücadele döneminde bu bölgenin 3 defa Yunan işgaline maruz kalması neticesinde uğradığı ağır tahribat fabrikaları yok ettiği gibi, ipekçilik sektörünü de nerdeyse ortadan kaldırdı.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin kuruluş yeri olan Bilecik, II. Abdülhamid'in özel ilgisine mazhar olmuş, meşrutiyeti benimsemiş, eğitim kurumları, ulaşım ve haberleşme vasıtalarına sahip olması, zirai ve sınai üretimi ile ipek fabrikaları bakımından önemli bir

merkez haline gelmiş ancak savaşlar döneminde işgal edilerek yakılmış ve önemli bir merkez olma konumunu yitirmiştir.

KAYNAKÇA

- ACEHAN, Abdullah (2008). “Osmanlı Devletinin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *The Journal Of International Social Research* Volume 1/5 Fall,
- ACUN, Hakkı (1994), *Anadolu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Sayı:85, Ankara.
- AHMAD, Feroz (2007-A), *Bir Kimlik Peşinde Türkiye Çeviren: Sedat Cem Karadeli*, İstanbul.
- AHMAD, Feroz (2007-B), *İttihat ve Terakki (1908–1914) Çeviren: Nuran Yavuz*, İstanbul.
- AHMAD, Feroz ve A. Rustow DANKWART (1976), “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908–1918” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5 1975-1976, İstanbul.
- AHMET, Refik (1989), *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, İstanbul.
- AKDAĞ, Mustafa (2010), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1996), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul.
- AKTAŞ, Şerif (1986), *Refik Halit Karay*, Ankara.
- AKYÜZ, Yahya (2009), *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara.
- ALKAN, Ahmet Turan (1992), *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara.
- ALKAN, Mehmet Ö. (1999), “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi” *Görüş Dergisi*, Mayıs – Haziran S: 39, s.48–61.
- ALKAN, Mehmet. Ö. (2000), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839–1924)*, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt 6, Ankara.
- ALKAN, Necmettin (2009), *Mutlakıyetten Meşrutiyete II. Abdülhamit ve Jön Türkler (1889–1908)*, İstanbul.

- ALYOT, Halim Tevfik (1947), *Türkiye’de Zabıta*, Ankara.
- ARIKAN, Refik (2010), *Tanzimat Döneminde Kütahya*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- ARSLAN, Hüseyin (2001), *16. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul.
- AŞIKPAŞAOĞLU Tarihi, (1970), (Çev. Nihal Atsız), İstanbul.
- ATAR, Fahrettin (1995), “Fetva”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.XII, İstanbul.
- AYAR, Mesut (2007), *Osmanlı Devletinde Kolera*, İstanbul.
- AYDIN, Erdem (2004), “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı: 15, Ankara.
- AYRANCI, İlhami (2007), *Bir Tarihçi Olarak M. Şemseddin Günaltay*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- AYVERDİ, E. Hakkı (1966), *İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (1230–1402)*, İstanbul.
- AYVERDİ, E. Hakkı ve İ. Aydın YÜKSEL, (1976), *İlk 250 senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul.
- BALTACI, Cahit (2002), “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim” *Türkler*, XI, Ankara.
- BARDAKOĞLU, Ali “Hapis”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:16
- BAŞGİL, Ali Fuat (1960), *Esas Teşkilat Hukuku: Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, C.1, İstanbul.
- BAYRAKTAR, Kaya (2002), *Osmanlı Bankası’nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.

- BENBASSA, Esther (1989), *Le sionisme dans l'Empire ottoman à l'aube du 20e siècle, Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, No. 24 Oct. – Dec.
- BERKES, Niyazi (2008), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul.
- Bilecik İl Yıllığı (1973)
- BİLİM, Cahit Yalçın (2002), *Türk Eğitim Tarihi*, Eskişehir.
- Binbaşı M. Nasrullah, Mülazım m. Eşref, Kolağası M. Rüştü, (2003) *Osmanlı Atlası (20. Yüzyıl Başları)*, çev: Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul.
- BİREN, Mehmet Tevfik (2006), Haz.: Fatma Rezzan Hürmen, *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, İstanbul.
- BİRİNCİ, Ali (1990), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat Ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, İstanbul.
- BİZBİRLİK, Alpay (2002), *16 Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara.
- BLAISDELL, Donald C. (2008), *Duyun-ı Umumiye*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, İstanbul.
- BOA. A.MKT. MHM. 521/13.
- BOA. A.MKT. MHM. 521/28.
- BOA. A.MKT. MHM. 523/16.
- BOA. A.MKT. MHM. 523/19.
- BOA. A.MKT. MHM. 523/33.
- BOA. A.MKT. MHM. 523/39.
- BOA. A.MKT. MHM. 523/43.
- BOA. A.MKT. MHM. 524/31.
- BOA. A.MKT. MHM. 529/59.
- BOA. DH. EUM. 1.Şb. 10/17.

BOA. DH. EUM. 1.Şb. 13/1.
BOA. DH. EUM. 1.Şb. 2/64.
BOA. DH. EUM. 1.Şb. 5/32.
BOA. DH. EUM. 1.Şb. 6/12.
BOA. DH. EUM. 1.Şb. 6/31.
BOA. DH. EUM. 1.Şb. 6/4.
BOA. DH. EUM. 1.Şb. 6/5.
BOA. DH. EUM. 19/105/A.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 40/40.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 41/60.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 41/69.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 42/18.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 66/7.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 69/1.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 10/13.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 10/29-B.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 10/37.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 20/15.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 20/32.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 21/40.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 21/55.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 8/17.
BOA. DH. EUM. 4.Şb. 8/4.

BOA. DH. EUM. 5.Şb. 43/15.
BOA. DH. EUM. EMN. 15/17.
BOA. DH. EUM. EMN. 25/4.
BOA. DH. EUM. EMN. 31/4.
BOA. DH. EUM. EMN. 53/4.
BOA. DH. EUM. KLU. 13/13 ve 13/A.
BOA. DH. EUM. KLU. 15/73.
BOA. DH. EUM. LVZ. 22/12.
BOA. DH. EUM. MH. 128/34.
BOA. DH. EUM. MH. 14/51.
BOA. DH. EUM. MH. 157/38.
BOA. DH. EUM. MH. 161/46.
BOA. DH. EUM. MH. 165/86.
BOA. DH. EUM. MH. 173/52.
BOA. DH. EUM. MH. 180/34.
BOA. DH. EUM. MH. 60/7.
BOA. DH. EUM. MKT. 50/9.
BOA. DH. EUM. VRK. 17/96.
BOA. DH. İD. 107/11.
BOA. DH. İD. 107/17.
BOA. DH. İD. 161–2/18.
BOA. DH. İD. 183–1/14.
BOA. DH. İD. 28–1/18.

BOA. DH. ĪD. 28–1/21.
BOA. DH. ĪD. 35/11.
BOA. DH. ĪD. 50–1/33.
BOA. DH. ĪD. 50–2/40.
BOA. DH. ĪD. 81–2/33.
BOA. DH. ĪD. 95–2/1.
BOA. DH. ĪD. 97–2/35.
BOA. DH. ĪD. 97–2/43.
BOA. DH. MB. HPS. 105/34.
BOA. DH. MB. HPS. 150/5.
BOA. DH. MB. HPS. 151/65.
BOA. DH. MB. HPS. 153/22.
BOA. DH. MB. HPS. 155/31.
BOA. DH. MB. HPS. 159/19.
BOA. DH. MB. HPS. 163/86.
BOA. DH. MB. HPS. 25/43.
BOA. DH. MB. HPS. 28/6.
BOA. DH. MB. HPS. 36/21.
BOA. DH. MB. HPS. 86/25.
BOA. DH. MB. HPS. M. 12/64.
BOA. DH. MB. HPS. M. 15/6.
BOA. DH. MB. HPS. M. 17/5.
BOA. DH. MB. HPS. M. 20/27.

BOA. DH. MB. HPS. M. 20/34.
BOA. DH. MB. HPS. M. 24/22.
BOA. DH. MB. HPS. M. 26/41.
BOA. DH. MB. HPS. M. 28/12.
BOA. DH. MB. HPS. M. 28/17.
BOA. DH. MB. HPS. M. 31/73.
BOA. DH. MKT. 1118/68.
BOA. DH. MKT. 1129/78.
BOA. DH. MKT. 115/60.
BOA. DH. MKT. 1160/40
BOA. DH. MKT. 1195/14.
BOA. DH. MKT. 1268/60.
BOA. DH. MKT. 1278/39.
BOA. DH. MKT. 1287/81.
BOA. DH. MKT. 1290/57.
BOA. DH. MKT. 1468/76.
BOA. DH. MKT. 1508/121.
BOA. DH. MKT. 1825/3.
BOA. DH. MKT. 1838/25.
BOA. DH. MKT. 1857/113.
BOA. DH. MKT. 1894/76.
BOA. DH. MKT. 1931/96.
BOA. DH. MKT. 1973/13.

BOA. DH. MKT. 2431/23.
BOA. DH. MKT. 2443/64.
BOA. DH. MKT. 2509/103.
BOA. DH. MKT. 2533/128.
BOA. DH. MKT. 2535/103.
BOA. DH. MKT. 2568/3.
BOA. DH. MKT. 2576/125.
BOA. DH. MKT. 2596/83.
BOA. DH. MKT. 2600/61.
BOA. DH. MKT. 2616/77.
BOA. DH. MKT. 2628/78.
BOA. DH. MKT. 2662/3.
BOA. DH. MKT. 2677/18.
BOA. DH. MKT. 2709/18.
BOA. DH. MKT. 2711/95.
BOA. DH. MKT. 2714/69.
BOA. DH. MKT. 2731/11.
BOA. DH. MKT. 2734/39.
BOA. DH. MKT. 2740/14.
BOA. DH. MKT. 2769/19.
BOA. DH. MKT. 2800/89.
BOA. DH. MKT. 2810/37.
BOA. DH. MKT. 2815/27.

BOA. DH. MKT. 2821/72.
BOA. DH. MKT. 2822/3.
BOA. DH. MKT. 2826/76.
BOA. DH. MKT. 2828/60.
BOA. DH. MKT. 283/41.
BOA. DH. MKT. 2861/11.
BOA. DH. MKT. 2868/85.
BOA. DH. MKT. 2873/94.
BOA. DH. MKT. 2874/92.
BOA. DH. MKT. 2895/18.
BOA. DH. MKT. 2901/68.
BOA. DH. MKT. 2902/54.
BOA. DH. MKT. 2907/99.
BOA. DH. MKT. 34/12.
BOA. DH. MKT. 477/19.
BOA. DH. MKT. 502/36.
BOA. DH. MKT. 503/18.
BOA. DH. MKT. 517/42.
BOA. DH. MKT. 526/30.
BOA. DH. MKT. 527/83.
BOA. DH. MKT. 536/10.
BOA. DH. MKT. 540/42.
BOA. DH. MKT. 554/43.

BOA. DH. MKT. 563/56.
BOA. DH. MKT. 572/16.
BOA. DH. MKT. 580/53.
BOA. DH. MKT. 596/11.
BOA. DH. MKT. 596/13.
BOA. DH. MKT. 643/7.
BOA. DH. MKT. 672/16.
BOA. DH. MKT. 685/58.
BOA. DH. MKT. 718/13.
BOA. DH. MKT. 725/8.
BOA. DH. MKT. 739/34.
BOA. DH. MKT. 745/2.
BOA. DH. MKT. 751/43.
BOA. DH. MKT. 755/47.
BOA. DH. MKT. 761/32.
BOA. DH. MKT. 784/13.
BOA. DH. MKT. 791/32.
BOA. DH. MKT. 811/17.
BOA. DH. MKT. 867/66.
BOA. DH. MKT. 87/25.
BOA. DH. MUĪ. 120/11.
BOA. DH. MUĪ. 18–2/51.
BOA. DH. MUĪ. 24–2/4.

BOA. DH. MUİ. 37-1/36.
BOA. DH. MUİ. 52-2/7.
BOA. DH. MUİ. 5-3/21.
BOA. DH. MUİ. 75/44.
BOA. DH. ŞFR. 60/133.
BOA. DH. ŞFR. 60/177.
BOA. DH. ŞFR. 60/71.
BOA. DH. ŞFR. 70/195.
BOA. DH. ŞFR. 77/145.
BOA. DH. ŞFR. 83/147.
BOA. DH. TIMK. S. 54/22.
BOA. DH. TIMK. S. 56/62.
BOA. DH. TMIK. S. 33/1.
BOA. DH. UMVM. 151/11.
BOA. DH. UMVM. 152/38.
BOA. DH. UMVM. 20/11.
BOA. DH. UMVM. 66/68.
BOA. DH. UMVM. 69/4.
BOA. DH. UMVM. 83/13.
BOA. İ. EV. 5/1320/C/18.
BOA. İ.AZN. 12/1328/Ş/23.
BOA. İ.AZN. 17/1325/Za/26.
BOA. İ.AZN. 18/1318/B/24.

BOA. İ.AZN. 21/1322/Ra/27.

BOA. İ.AZN. 21/55.

BOA. İ.AZN. 23/1327/C/22.

BOA. İ.AZN. 5/1326/C/28.

BOA. İ.AZN. 6/1322/ C-06.

BOA. İ.AZN. 6/1322/C/2.

BOA. İ.AZN. 7/1321/B/14.

BOA. İ.AZN. Ş-II/1321 Ş.05.

BOA. İ.DH. 1032/ 81274.

BOA. İ.DH. 1179/92174.

BOA. İ.DH. 1408/ 1321/M/5.

BOA. İ.DH. 1411/ 1321/R/19.

BOA. İ.DH. 1414/1321/B/15.

BOA. İ.DH. 1508/1332.B.42.

BOA. İ.DUİT. 25/7.

BOA. İ.DUİT. 29/11.

BOA. İ.EV. 11/1321/Ca/16.

BOA. İ.EV. 26/1324/B/24.

BOA. İ.EV. 34/1321 Ca-06.

BOA. İ.HB. 176/5.

BOA. İ.HB.172/1333.

BOA. İ.HUS. 134/1323/Ş/90.

BOA. İ.HUS. 145/ 1324/B/60.

BOA. İ.HUS. 175/1327/R/51.

BOA. İ.HUS. 175/1327/R/54.

BOA. İ.HUS. 176/1327.Ca.10.

BOA. İ.İMT. 1/1327 R 23.

BOA. İ.MF. 14/1326 S-5.

BOA. İ.MF. 6/1318 M-1.

BOA. İ.PT. 2/1326/Ş/3.

BOA. İ.PT. 22/1324 L-01.

BOA. İ.PT. 6/1322/L/28.

BOA. İ.ŞD. 76/4504.

BOA. İ.ŞD. 83/4903.

BOA. MF. MKT. 1102/4.

BOA. MF. MKT. 1119/68.

BOA. MF. MKT. 1119/9.

BOA. MF. MKT. 1120/41.

BOA. MF. MKT. 1126/12.

BOA. MF. MKT. 1128/34.

BOA. MF. MKT. 506/11.

BOA. MF. MKT. 507/34.

BOA. MF. MKT. 576/37.

BOA. MF. MKT. 600/48.

BOA. MF. MKT. 684/23.

BOA. MF. MKT. 733/53.

BOA. MF. MKT. 754/24 1321/L/6.

BOA. MF. MKT. 766/35.

BOA. MF. MKT. 783/10.

BOA. MF. MKT. 790/50.

BOA. MF. MKT. 869/17.

BOA. MF. MKT. 877/35.

BOA. MF. MKT. 882/20 1323.B.14.

BOA. MF. MKT. 883/24.

BOA. MF. MKT. 889/25.

BOA. Y.A.HUS. 450/47.

BOA. Y.A.RES. 132/46.

BOA. Y.MTV. 214/19.

BOA. Y.MTV. 222/66.

BOA. Y.MTV. 224/79.

BOA. Y.MTV. 228/58.

BOA. Y.MTV. 240/108.

BOA. Y.MTV. 269/209.

BOA. Y.MTV. 296/66.

BOA. Y.MTV. 311/39.

BOA. Y.PRK. ASK. 191/64.

BOA. Y.PRK. EV. 3/67.

BOA. Y.PRK. SGE. 9/110.

BOA. Y.PRK. UM. 81/10.

BOA. ZB. 349/14.

BOZKURT, Gülnihal (1996), *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914)*, Ankara.

Cemal Paşa, *Hatırat*, (1996), (Yayına Hazırlayan: Metin Martı). İstanbul.

Cevad Ali, (1311), *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*, Dersaadet.

ÇİHAN, Ahmet (2007), *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul.

CUINET, Vital (1894), *La Turquie d'Asia*, Tome IV, Paris.

ÇADIRCI, Musa (1993), “Türkiye’de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi” *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C.II, Sayı:3, s.3–11.

ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, Ankara.

ÇADIRCI, Musa (2007), *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, Ankara.

ÇADIRCI, Musa (2008), *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Askerlik*, Ankara.

ÇANKAYA, Ali, (1968), *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.3, Ankara.

ÇAVDAR, Tefik (2004), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839–1950*, İstanbul.

ÇELİK, Yüksel (2008), “Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi ve Mütareke döneminde işgali” *Belleten*, cilt ı.xxı, sayı:264, Ağustos 2008, Ankara.

ÇOLAK, Filiz (2005), *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908–1923)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, İzmir.

DAĞLIOĞLU, Hikmet T. (1943), *On altıncı Asırda Bursa*, Bursa H.E. Neşriyat, Bursa.

DARKOT, Besim (1979), “Bilecik Maddesi”, *Meb İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

DAŞCIOĞLU, Kemal (2007), *Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul.

- DAŞCIOĞLU, Kemal (2008), “Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hapishanesi’nin Durumu” sayı 51,sayfa 56, *Erdem dergisi*.
- DAVISON, H.Roderic (2004), *Kısa Türkiye Tarihi*, (Çev: Durdu Mehmet Burak), Ankara.
- DAVISON, H.Roderic (2005), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, (Çev: Osman Akinhay), İstanbul
- DELBEUF, Regis (1906), *De Constantinople a Brouse et a Nice*, Constantinople
- DEMİR, Fevzi (1991), “İzmir Sancağı’nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1
- DEMİR, Fevzi (2007), *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, Ankara.
- DEMİR, Tanju (2005), *Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840–1920)*, PTT Gn. Müd. Ankara.
- DEMİRİZ, Yıldız (1979), *Osmanlı Mimarisinde Süsleme (Erken Devir 1300-1453)*, İstanbul.
- DERİNGİL, Selim (2007), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, (II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909)*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), İstanbul.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 11. Baskı, Ankara.
- DOĞANAY, Aziz (2002), “Osmanlı Türbelerinde Mimari Plâstik ve Tezyinat Programı” *Türkler*, Cilt 12, Ankara.
- DÜNDAR, Fuat (2008-A), *Modern Türkiye’nin Şifresi*, İstanbul.
- DÜNDAR, Fuat (2008-b), *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası*,
- DÜSTUR, I. Tertip, C.1, Matbaa-i Amire,1289
- ELDEM, Edhem (1999), *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çeviren Ayşe Berktaş), İstanbul.

- ELDEM, Vedat, (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara.
- EMECEN, Feridun (1992), "Bilecik Maddesi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*,
- EMİROĞLU, Kudret (1999), *Anadolu'da Devrim Günleri, İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908*, Ankara.
- ENGİNÜN, İnci (2007), *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyete (1839–1923)*, İstanbul.
- ERARSLAN, Cezmi ve Kenan Olgun (2006), *Osmanlı Devletinde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul.
- ERGİN, Osman Nuri (1977), *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, İstanbul.
- ERGİN, Osman Nuri (1995), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (1992), *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (1996), *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul.
- FİNKEK, Caroline (2007), *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü, 1300–1923*, İstanbul.
- FREELY, John (2002), *Türkiye Uygarlıklar Rehberi Anadolu*, (Çeviren: Tuncay Birkan, Gürol Karaca, Aslı Biçen), İstanbul.
- GAZEL, Ahmet Ali (2007), *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim 1908-1920*, Konya.
- GÖKÇEN, Ahmet (1989), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul.
- GÜLTEKİN, Yıldız (2002), *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- GÜNAYDIN, Nurşen ve Raif KAPLANOĞLU (2000), *Salnamelerle Bursa*, Bursa.

GÜNEŞ, Ahmet (1999), “Bilecik ve Çevresinde 16. Yüzyılda Sosyal Ve Ekonomik Durum” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 10, Ankara.

GÜNEŞ, İhsan (1996), *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C. I*, Ankara.

GÜNEŞ, İhsan (1996), *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I.ve II. Meşrutiyet, Cilt II*, Ankara.

GÜNEY, Necmi (1935), *Bilecik Tarih ve Coğrafya Etüdü, (Kendi el yazısı Osmanlıca) Bilecik*.

GÜRAN, Tefik (1997), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909-1913-1914), C.3*, Ankara.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1287.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1289.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1292.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1301.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1303.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1304.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1306.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1310.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1312.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1313.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1315.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1316.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1317.

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1318.

Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, 1321.

Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, 1322.

Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, 1323.

Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, 1324.

Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, 1325.

Hüdavendigâr vilâyet-i meclis-i Umûmisinin 1326 senesi zarfındaki müzakerat ve mukarreratı, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası, (1326), Bursa.

Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, 1314.

Hüdavendigâr Gazetesi, 20 Eylül 1322.

İkdam 25 Temmuz 1908.

İkdam 26 Eylül 1908.

İkdam 4 Ağustos 1908.

İLTER, Zerrin (2007), *Salnamelere Göre Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Bilecik*, Osmangazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

İNALCIK, Halil (2009), *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar-1*, İş Bankası yay, İstanbul.

İNÜĞÜR, M. Nuri (1982), *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul.

İPEK, Nedim (1999), *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara.

İPEK, Nedim (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon.

İPŞİRLİ, Mehmet (2006). "Naib", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.XXXII, İstanbul.

İstanbul.

KABAKLI, Ahmet (1969), *Türk Edebiyatı*, Cilt:3, İstanbul.

- KAĞITÇIBAŞI, Ergün ve Enis YAŞAR (Tarihsiz), *Bursa'nın Ekonomik Tarihi 1326–1900 Bursa*.
- KANSU, Aykut (2001), (Çev: Ayda Erbal) *1908 Devrimi*, İstanbul.
- KARACA, Taha Niyazi (2004), *Son Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimleri*, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1997), *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (Tarihsiz), *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV. Ankara.
- KARAMUSTAFAOĞLU, T. (1970), *Seçme Hakkının Demokratik Neticeleri*, Ankara.
- KARAY, Refik Halit (1964), *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul.
- KARAY, Refik Halit (1990), *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul.
- KARPAT, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik Ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul.
- KAYALI, H. (1998), *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar (1985), “Düyun-ı Umumiye”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul.
- KAZICI, Ziya (2006), *Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi)*, İstanbul.
- KAZICI, Ziya (2004), *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul.
- KIZILTAN, Yılmaz (2006), “I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı,” *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1 s. 251–272 Ankara.
- KİREMİTÇİ, Mehmet Mutlu (2006) *Hıfzı Topuz, Yılmaz Karakoyunlu ve Ahmet Altan'ın 1990 Sonrası Romanlarında Tarihe Bakış: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı İzmir.
- KODAMAN, Bayram (1991), *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara.
- Komisyon, (1977), *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Ankara.

Komisyon, (2010), *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul.

Komisyon, (1991), *Son On yılda Vakıflar*, Ankara.

KÖKSAL, Osman (2006), “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları” *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı 19, Ankara.

KÖSE, Osman (2007), *Canik’te Asayiş (1911-1914)*, (*Geçmişten Geleceğe Samsun*), Samsun.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1999), “Osmanlı İktisadi Yapısı” *Osmanlı Devleti Tarihi*, C2, İstanbul.

Le figaro, 1 Ağustos 1908 s.2.

Le figaro, 11 Aralık 1908 s.2.

Le figaro, 25 Temmuz 1908 s.1

Le figaro, 27 Temmuz 1908 s.1.

Le figaro, 3 Ağustos 1908 s.2.

LEWIS, Bernard (1998), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara.

MARDİN, Ebul’ula (1964), “Fetva”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.IV

MARGULİES, Roni (1997), (Çev: Alan Duben), *Manastırda İlan-ı Hürriyet 1908–1909 (The Proclamation of Freedom in Manastir)*, İstanbul.

MCCULLAGH, Francis (2005), *Abdülhamit’in Düşüşü*, İstanbul. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 1

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 2

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 3

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 1, İçtima 4

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 2, İçtima 1

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İçtima 1

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İçtima 2
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İçtima 4
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İçtima 3
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 1
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 2
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 3, İçtima 5
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 1, İçtima 3
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 2, İçtima 1
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 2, İçtima 3
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 3, İçtima 1
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 3, İçtima 2
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 3, İçtima 3
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 3, İçtima 4
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 2, Devre 3, İçtima 5
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 1, İçtima 1.
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 3, İçtima 3

MUTAF, Abdülmecit, (2009), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prodesürü” *History Studies*, Volume 2, Issue 2,

NAKRACAS, Georgios (2003), (Çev: İbrahim Onsunoglu) *Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökeni, (1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi)* İstanbul.

OKTAY, Tarkan (2008), “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi”, *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed: Erol Özvar-Arif Bilgin, TDBB, İstanbul.

OKUMUŞ Ejder, Ahmet CİHAN, Mustafa AVCI (2006), *Osmanlı Devletinde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, İstanbul.

OLGUN, Kenan (2008), *1908–1912 Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara.

ORTAYLI, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Ankara.

- ORTAYLI, İlber (2008-A), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2008-B), *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Regim Sorunu*, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2010), *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul.
- ÖZBEK, Yıldray (2002), "Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Süsleme" *Türkler*, Cilt 7, Ankara.
- ÖZÇELİK, Ayfer (2001), *Sahibini Arayan Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'n Açılışı 31 Mart ve 1909 Adana Olayları*, İstanbul.
- ÖZDEN, Mustafa (2000), "II. Meşrutiyetin İlanı Öncesi ve Sonrası" *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul.
- ÖZKAN Salih, (2006), "Niğde'ye Yapılan Sürgünler" *Bilig Dergisi*, sayı:36 s.187–200.
- ÖZTEL, Muharrem (2009), *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul.
- ÖZTUNA, Yılmaz (2008), *II. Abdülhamit, Zamanı ve Şahsiyeti*, İstanbul.
- ÖZTÜRK Nazif, (1983), *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara,
- ÖZTÜRK, Sait (1996), *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul.
- ÖZKAYA, Yücel (2010), *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, İstanbul.
- ÖZYÜKSEL, Murat (1999), "Anadolu ve Bağdat Demiryolları" *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Editör Güler Eren, Ankara.
- PAKALIN, Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1-C.III, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (2007), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914)*, İstanbul.
- PEARS, Edwin (1917) , *Life of Abdulhamit*, Londra.
- PARS, Baha, (1943), *Hakkı Baha Pars (1879–1942)*, İzmir
- Paşa, Mustafa Nuri (1987), *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleri ile Osmanlı Tarihi*, Cilt, I-II, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), Ankara.

- PAŞA, Tahsin (1931), *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul.
- QUATAERT, Donald (1984), “Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti”, *Yapıt Dergisi*, Şubat-Mart, Sayı 3, Cilt 48.
- QUATAERT, Donald, (2008), *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım, (1876-1908)*, İstanbul.
- RAMSAY, W.M. (1887), “The City is and Bishoprics of Phrygia” *The Journal of Hellenic Studies*,
- SAKAOĞLU, Necdet (2003), *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul.
- SAVAŞKAN, Ömer (1993), *1908 Seçimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- SCHULL, Kent (tarihsiz), *Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistemik bir şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri*, Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza, (Deleyenler: Noemi Levy, Alaxandre Toumarkine), İstanbul.
- SELVİ, Haluk (2004), *Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu*, Sakarya.
- SENCER, Muzaffer (1986), *Türkiye’nin Yönetim Yapısı*, İstanbul.
- SERTOĞLU, Midhat (1986), *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul.
- SEVİN, Veli (1997), *Başlangıçtan Perslere Kadar Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.
- SEVİN, Veli (2001), *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara.
- SEVİNÇ, Necdet (1978), *Osmanlıda Sosyo-Ekonomik Yapı*, Cilt I, İstanbul.
- SEZEN, Saim (1994), *Seçim ve Demokrasi*, , Ankara.
- SOMEL, Selçuk Akşin, (2010), *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839–1908)*, İstanbul.
- SOYSAL, Mümtaz (1968), *Anayasaya Giriş*, Ankara.

- SÖNMEZ, Ali (2005), *Zaptiye Teşkilatının Kuruluş ve Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1988), “Karakeçili” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.24. İstanbul.
- SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar (Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları)*, İstanbul.
- ŞARMAN, Özdemir (1996), *Tarihte Yenişehir*, Bursa.
- ŞEN, Ömer (2007), *Osmanlı’da Mahkum Olmak (Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler)* İstanbul.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (2006), “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri Ve Temsilcileri (1920-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 64-65-66, Cilt: XXII, Mart-Temmuz-Kasım
- TABAKOĞLU, Ahmet (2000), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul.
- TAESCHNER, Franz (2010), *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, Çev: Nilüfer Epçel, İstanbul.
- Tanın 8 Mart 1909.
- Tanın, “Mebuslarımızla Musahabeler” 11 Mart 1330 (24 Mart 1914).
- TANÖR, Bülent (1999), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul.
- TEKELİ, İlhan ve Selim İLKİN (1999), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemini Oluşumu*, Ankara.
- TEMEL, Mehmet (2009) “XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı Hapishaneleri” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:26, s.109–135.
- TEVFİK, İbnülcemal Ahmet (2006), Çeviren: Cahit Kayra, *Velosipet ile bir cevelan 1900’e Doğru İstanbul’dan Bursa’ya Bisikletli Bir Gezi*, İstanbul.
- THOBIE, Jacques (1985), “Osmanlı Bankası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul.
- Ticaret ve ziraat nezareti mecmuası, (1330), 5.sene 30 Haziran 1330, Dersaadet

- Ticaret ve ziraat nezareti mecmuası, (1333), 7. sene, 31 Kanunu evvel sene 1333, İstanbul.
- TUĞLACI, Pars (1985), *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1962), *İslamcılık Cereyanı (İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler)*, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (2004-A), *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (2004-B), *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in siyasi hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (2007), *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C.1. İstanbul.
- TUNCER, Erol (2002), *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler 1877-1999*, Ankara.
- TUNCER, Erol (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler 1877-2002*, Ankara.
- Türk Ansiklopedisi, (1960), "Cezaevi Maddesi" C.X, Ankara.
- Türk Hukuk Lûgatı, (1991), "Cinayet, Cünha, Kabahat maddeleri" Ankara.
- UMAR, Bilge (1999), *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul.
- URFALIOĞLU, Nur (2002), "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları" *Türkler*, 15.Cilt, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı (Tarihsiz), *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1999), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul.
- ÜNAL, Selma (2008), *Bilecik'te Osmanlı Dönemi Yapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya.
- ÜNVER, Süheyl (1999), "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar" *Tanzimat* C.II, İstanbul.

VGM, VD 603, Sayfa 138, Sıra 239

VGM, VD 594, Sayfa 18, Sıra 18

VGM, VD 597, Sayfa 190, Sıra 173

VGM, VD 598, Sayfa 210, Sıra 162

VGM, VD 602, Sayfa 259, Sıra 446

VGM, VD 598, Sayfa 90, Sıra 68

VGM, VD 603, Sayfa 123, Sıra 213

VGM, VD 603, Sayfa 243, Sıra 398

VGM, VD 596, Sayfa 173, Sıra 152

VGM, VD 597, Sayfa 228, Sıra 217

VGM, VD 602, Sayfa 297, Sıra 502

VGM, VD 603, Sayfa 11, Sıra 13

VGM, VD 606, Sayfa 134, Sıra 173

VGM, VD 604, Sayfa 39, Sıra 53

VGM, VD 604, Sayfa 36, Sıra 47

VGM, VD 608/1, Sayfa 21, Sıra 17

VGM, VD 604, Sayfa 97, Sıra 122

VGM, VD 595, Sayfa 172, Sıra 173

VGM, VD 599, Sayfa 204, Sıra 147

VGM, VD 599, Sayfa 147, Sıra 110

VGM, VD 596, Sayfa 22, Sıra 15

YALMAN, Ahmet Emin, (1970), *Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim*, İstanbul.

- YAZICI, Nesimi (1992), “*Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu*, 150. Yılında Tanzimat, (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara.
- YAZICI, Serkan (2011) *Osmanlı’da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902–1909)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (2003), XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Bir Vakıf Müessesesi, Ankara.
- YERASİMOS, Stefanos (2007), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Tanzimat’tan I. Dünya Savaşına)*, Çev: Babür Kuzucu, İstanbul.
- YILMAZ, Fehmi (2005), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- YILMAZ, Fehmi (2010), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul.
- Yurt ansiklopedisi, (1982), “Bilecik Maddesi”, Cilt 2, Anadolu yayıncılık, İstanbul.
- YÜCEL, Hasan Ali (1994), *Türkiye’de Orta Öğretim*, Ankara.
- YÜCEL, M. Serhan (2001), *Demokrat Parti*, İstanbul.
- YÜCELT, Nazım (1948), *Tarihte Bursa*, Bursa.
- YÜZGÜN, Arslan (1985), “Ziraat Bankası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul.
- ZENGİN, Zeki Salih (2002), *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara.

EKLER

EK 1: 1908'DE KAZALARDA BULUNAN KURUMLAR VE PERSONEL

a. Söğüd Kazası (Sınıf 1)

Kaymakam Hanifi Bey

Kaza İdare Meclisi

Reis Kaymakam Bey

Doğal Üyeler: Naib Hüseyin Hüsni Efendi, Müfti Mehmed Hamdi Efendi, Mal Müdürü Hacı Ahmed Efendi, Metropolit Vekili Papa Ligoryos Efendi, Tahrirat Katibi Mustafa Sıdkı Efendi

Seçilmiş Üyeler: Mehmet Efendi, Abdüllatif Efendi, Alko Efendi.

Mahkeme-i Bidayet

Reis Naib Efendi

Üyeler: Hacı Rüstem Bey, Başkatib Lütfullah Efendi, Müstantik Muavani Ali Rıza Efendi, Mukavelat Muharriri Pandolyon Efendi, Gerlos Efendi, Katib-i Sani Agop Efendi

Nafia Komisyonu

Reis Kaymakam Bey

Üyeler: Meclis İdare Azasından Abdao Efendi, Belediye Reisi Muhsin Ağa, Ziraat Bank Muhasebe Katibi Mehmed Emin Efendi, Ziraat Odasından Hacı Efendi, Nüfus Memuru Fuad Efendi

Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu

Reis: Kaymakam Bey

Üyeler: Meclis İdare Azasından Abdao Efendi, Hacı Mustafa Bey, Ahmet Ağa, Süvari Mülazımı Mustafa Efendi, Yanako Efendi, Belediye Katibi Kuddusi Efendi, Belediye Reisi Mushin Ağa, Katip Şükrü Efendi

Tedkik-i Bakaya Komisyonu

Reis Kaymakam Bey

Üyeler: Tahrirat Katibi Mustafa Sıdkı Efendi, Meclis İdare Azasından Alko Efendi, Belediye Reisi Mushin Ağa, Katib Hüseyin Efendi

Tahsilat Komisyonu

Reis Mal Müdürü Efendi

Üyeler: Meclis İdare Azasından Alko Efendi, Zobar Ahmed Ağa, Katib Yordan Efendi

Muhacirin Komisyonu

Reis Müftü Efendi

Üyeler: Nüfus Memuru Fuad Efendi, Tapu Katibi Celal Efendi, Rıza Efendi

Maarif Komisyonu

Reis Abdullah Efendi

Üyeler: Müderris Mustafa Efendi, Muhsin Ağa, Nüfus Memuru Fuat Efendi, Hacı Mustafa Bey, Katib Mustafa Efendi

Hamidiye Söğüd Mekteb-i İdadi Mülkiyesi (Nehari)

Müdür Fransızca, Tarih, Coğrafya, Türkçe Muallimi Mehmed Memduh Bey, Arabî, Farisi ve Türkçe Muallimi Hacı Mehmed Ali Efendi, Ulum-ı Diniye, Ahlak ve Hüsn-i Hat Muallimi Mustafa Hilmi Efendi, Resim Muallimi Vekili Binbaşı Osman Nuri Bey, Mustafa Hilmi Efendi, Türkçe ve Ziraat Muallimi Vekili Mehmed Memduh Bey, Hesab ve Hendese Muallimi Vekili Halil İbrahim Efendi, Sınıf: 5, Talebe: 102, Hizmetli: 3

Mekteb-i İbtidai Muallimleri

Muallim-i Evvel Ahmed Efendi, Muallim-i Sani Hikmet Efendi, Muallim-i Salis Mehmed Sabri Efendi, Bevvab Hacı Hafız Mehmed Efendi, İnas Mektebi Muallime-i Ülası Penbe Hanım

Mal Kalemi

Mal Müdürü Muavini Refiki Yordan Efendi, Mukayyid Ali Efendi, Sandık Emimi Nuri Bey, Tahsilât Müfettişi Mustafa Efendi

Nüfus Kalemi

Memur Fuad Efendi, Başkatip Mehmed Zühdi Efendi, Katib-i Sani Mehmed Sadık Efendi

Belediye Dairesi

Reis Muhsin Ağa

Üyeler: Hüsnü Bey, Mustafa Efendi, Hacı Mustafa Ağa, Halil Ağa, Harlombi Ağa, Kostanti Ağa, Tabib Mustafa Efendi, Katib ve Sandık Emimi Kuddusi Bey

Ziraat Bank Şubesi

Reis Süleyman Sabit Efendi

Üyeler: Belediye Reisi Muhsin Ağa, Ziraat Odasından Hamdi Efendi, Belediye Azasından Haralombi Ağa, Muhasebe Katibi Refiki Tahir Efendi, Tarik Katibi Ahmed Midhad Efendi, Tahsildar Cevdet Efendi

Ziraat Ve Ticaret Ve Sanayi' Odası

Reis Mehmed Efendi

Üyeler: Tozmanlı Hacı Hafız Mustafa Efendi, Hacı Mustafa Bey, **Hambi** Efendi, Hacı Bahaddin Efendi, Alako Efendi, Kirlos Efendi

Memurin-i Müteferrika

Mahkeme-i Şer'iyeye Katibi Mustafa Efendi, Telgraf ve Posta Memuru Kadri Efendi, Eytam Memuru Mustafa Efendi, Tahrirat Katibi Refiki Mehmed Efendi, Tapu Katibi Celaleddin Efendi, Reji Memuru Mustafa Efendi

Zabıta ve Polis İdareleri

Zabıta Memuru Mülazım-1 Evvel Ali Efendi, Mülazım-1 Sani İbrahim Efendi, Komiser Hüsameddin Efendi, Bölük Emni Mesud Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memur Hacı Halil Efendi, Başkatib ve Sandık Emni Hacı Mehmed Efendi, Katib-i Sani Süleyman Vehbi Efendi,

Hassa-i Ordu-u Humayun-ı Redif 1. Alayın 4. Söğüd Taburu Zabitani

Binbaşı Osman Enver Bey, Kolağası Mehmed Ağa, Misafir Kolağası Hacı Abdullah Ağa, Tabur Katibi Halil Efendi, Debboy Memuru Mülazım Sadeddin Efendi

1. Bölük Yüzbaşı Kenan Efendi, Mülazım-1 Evvel Münhal, Mülazım-1 Sani Muhiddin Efendi

2. Bölük Yüzbaşı Necib Bey, Mülazım-1 Evvel Münhal, Mülazım-1 Sani Hasan Efendi

3. Bölük Yüzbaşı Hacı Bekir Efendi, Mülazım-1 Evvel Osman Efendi, Mülazım-1 Sani Cemal Efendi

4. Bölük Yüzbaşı Hüseyin Efendi, Mülazım-1 Evvel Sadeddin Efendi, Mülazım-1 Sani Ömer Efendi, Misafir Kolağası Hacı Abdullah Ağa, Süvari Mülazımı Mustafa Efendi, Tüfenkçi Mehmed Efendi (HVS, 1325:448-452).

b. Yenişehir Kazası (3. Sınıf)

Kaymakam Vekili Maiyet Memurlarından Yusuf Abbas Bey

Kaza İdare Meclisi

Reis Kaymakam Vekili Bey

Doğal Üyeler: Naib Hasan Tevfik Efendi, Müftü İbrahim Edhem Efendi, Mal Müdürü Ali Sırrı Efendi, Tahrirat Katibi Abdurrahman Nafiz Efendi

Seçilmiş Üyeler: Osman Nuri Efendi, Hüseyin Ağa, Yoakim Ağa, Kalos Efendi

Mahkeme-i Bidayet

Reis Naib Efendi

Üyeler: Hacı Ahmet Efendi, Başkatip Mehmet Kadri Efendi, Sofron Efendi, Müstantik Muvani Sadık Efendi

Nafia Komisyonu

Reis Kaymakam Vekili Bey

Üyeler: Meclis İdare Azasından Osman Nuri Efendi, Hüseyin Ağa, Ziraat Bank Muhasebe Katibi Rıza Efendi, Nüfus Memuru Halil Efendi, Katip Tarık Efendi, Katip İsmail Efendi

Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu

Reis Kaymakam Vekili Bey

Üyeler: Meclis İdare Azasından Osman Nuri Efendi, Hacı Hasan Ağa, Aza Ali Efendi

Tahsilat Komisyonu

Reis Mal Müdürü Efendi

Üyeler: Meclis İdare Azasından Osman Nuri Efendi, Yüzbaşı Reşid Efendi, Ali Ağa

Vergi Komisyonu

Reis Mal Müdürü Efendi

Üyeler: İbrahim Efendi, Ali Ağa, Ahmed Ağa, Agob Efendi

İstatistik Komisyonu

Reis Kaymakam Vekili Bey

Üyeler: Mahkeme Baş Katibi Kadri Efendi, Tahrirat Katibi Nafiz Efendi, Vergi Katibi Ahmed Efendi, Tapu Katibi Fuad Efendi

Muhacirin Komisyonu

Reis Kaymakam Vekili Bey

Üyeler: Tahrirat Katibi Nafiz Efendi, Osman Nuri Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Ali Ağa

Maarif ve Vakıf Komisyonu

Reis Kaymakam Bey

Üyeler: Naib Efendi, Müderris Hacı Abdurrahman Efendi, Edhem Paşa, Mekteb-i Rüşdiye Muallim-i Evveli Abdüsselam Efendi, Müderris Hacı Mahmud Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Mehmed Sıdkı Efendi, Hüseyin Ağa, Katib Mustafa Efendi

Mekteb-i Rüşdi ve İbtidai Muallimleri

Rüşdiye Muallim-i Evveli Abdüsselam Ragıb Efendi, Rüşdiye Muallim-i Sanisi Hüseyin Efendi, Hat Muallimi Mehmed Yasin Efendi, **Şemekizade** İbtidai Mektebi Muallimi Hafız **Hahri** Efendi, Sinan Paşa İbtidai Muallimi Ahmed Efendi, Çırakzade İbtidai Muallimi İbrahim Edhem Efendi, Gaib Erenler İbtidai Muallimi Hafız Ahmed Efendi

Mal Kalemi

Mal Müdürü Ali Sırrı Efendi, Muavini Ahmed Cevdet Efendi, Refiki Mehmed Efendi

Nüfus Kalemi

Memur Halil Hilmi Efendi, Baş Katib Ali Galib Efendi, Katib-i Sani Hamdi Efendi

Belediye Dairesi

Reis Edhem Paşa

Üyeler: Hüseyin Ağa, Hacı Hüseyin Ağa, Ali Ağa, Hacı Mustafa Efendi, Şemaki Ahmed Ağa, Kalos Efendi, Kâtip ve Sandık Emni Mehmed Emin Efendi

Ziraat Bank Şubesi

Reis Hacı Nazif Efendi

Üyeler: Emin Efendi, Muhasebe Kâtibi Rıza Efendi, Hüseyin Ağa, Refiki Osman Nuri Efendi, Tarik Kâtibi İsmail Efendi, Tahsildar Mahmud Efendi

Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası

Reis Kaymakam Bey

Üyeler: Edhem Paşa, Emin Efendi, Hacı Nazif Efendi, Hacı İsmail Efendi, Hüseyin Ağa, Hosib Efendi, Katib Abdurrahman Nafiz Efendi

Telgraf ve Posta İdaresi

Telgraf ve Posta Müdürü Said Hulusi Efendi, Telgraf Çavuşu Rıfat ve Osman Ağalar, Muvassıl-ı Muharrerat Süleyman Ağa

Memurin-i Müteferrika

Mahkeme-i Şer'iyeye Katibi Veliyiddin Efendi, Tapu Katibi Fuad Efendi, Tahrirat Katibi Refiki Ali Rıza Efendi, Tapu Yoklama Katibi İsmail Efendi, Zabıta Memuru Mülazım-ı Evvel Mustafa Efendi, Tahsilat Müfettişi Şadi Bey, Reji Memuru Safvet Efendi, Sandık Emni Hakkı Efendi, Polis Memuru Mehmed Rıfat Efendi, Orman Ondalık Memuru Remzi Mustafa Efendi, Tapu Tahsildarı Ali Rıza Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memur Mustafa Hulusi Efendi, Katib ve Sandık Emni Hüseyin Efendi, Müzayede Katibi Mustafa Efendi

Hassa Orduy-u Humayun-u Redif Birinci Alayının İkinci Gemlik Taburuna Mensub Zabitan

İkinci Bölük Yüzbaşı Raşid Efendi, Üçüncü Bölük Yüzbaşı Yusuf Ağa, Üçüncü Bölük Mülazım-ı Evveli Halil Efendi, Üçüncü Bölük Mülazım-ı **Sanisi Sead** Efendi (HVS, 1325:457-459).

c. İnegöl Kazası:

Kaymakam Mehmed Ali Bey

Kaza İdare Meclisi

Reis Kaymakam Bey

Doğal Üyeler: Naib Hüseyin Hüsni Efendi, Mal Müdürü Hüsni Efendi, Tahrirat Katibi Mehmed Memiş Efendi

Seçilmiş Üyeler: İbrahim Ağa, Hacı Ahmed Efendi, Kigorog Ağa, Mihran Ağa

Mahkeme-i Bidayet

Reis Naib Efendi

Üyeler: Hafız Vehbi Efendi, Haçator Efendi, Başkâtip Hasan Uşşaki Efendi, Katib-i Sani Mehmed Kemaleddin Efendi, Müstantik Muavini Mustafa Efendi, Mukavelat Muharriri Mahmud Efendi, Mukavelat Muharriri Refiki Emin Efendi, Mahkeme-i Bakaya Tahsildarı İbrahim Efendi

Nafia Komisyonu

Reis Kaymakam Bey

Üyeler: Ziraat Bank Muhasebe Katibi Mehmed Efendi, Nüfus Memuru Fehmi Efendi, Cafer Ağa, Debbağ Ömer Efendi, Pazarcıklı Ömer Efendi, Katib İsmail Efendi

Tadarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu

Reis Kaymakam Bey

Üyeler: Belediye Reisi Osman Bey, Hacı Mehmed Efendi, Redif Yüzbaşısı Hasan Efendi, Hacı Mustafa Ağa, Katib Serçavuş Mehmed Naim Efendi

Tahsilat Komisyonu

Reis Mal Müdürü Efendi

Üyeler: Yusuf Efendi, Sertahsildar Hasan Efendi

Gureba Hastanesi Komisyonu

Reis-i Evvel Kaymakam Bey, Reis-i Sani Belediye Reisi Osman Bey

Üyeler: Seyyar Firengi Tabibi Nuri Bey, Hafız Ali Efendi, Mal Müdürü Refiki Hacı Nuri Efendi, İbrahim Ağa, Katib Belediye Kâtibi Süleyman Efendi, Belediye Sandık Emni Ali Efendi

Muhacirin Komisyonu

Reis Süleyman Sırrı Efendi

Üyeler: Nüfus Memuru Fehmi Efendi, Tapu Katibi Hasan Efendi, Orman Memuru Ahmed Şerif Bey, Zabıta Memuru Hasan Bey

Maarif Komisyonu

Reis Hafız Ali Efendi

Üyeler: Osman Bey, Tabib Nuri Bey, Mektebi Rüşdiye Muallimi Kadri Efendi, Hacı Yusuf Efendi, Hacı Nuri Efendi, Katib ve Sandık Emni Katib Süleyman Efendi

Mektebi Rüşdiye ve İbtidaiye Muallimleri

Rüşdiye Muallim-i Evveli Kadri Efendi, Müderris Mekteb-i Rüşdi Muallim-i Sanisi İbrahim Efendi, Rik'a Muallimi Süleyman Efendi, Numune-i Ma'rifet İbtidai Muallim-i Evveli Hacı Hafız Mehmed Efendi, Numune-i Ma'rifet Muallim-i Sanisi Ali Efendi, Hamidiye İbtidai Muallim-i Evveli Ahmed Hamdi Efendi, Hamidiye İbtidai Muallim-i Sanisi Ahmed Sabri Efendi, Burhan-ı Terakki İbtidai Muallim-i Evveli Tevfik Efendi, Burhan-ı Terakki İbtidaisi Muallim-i Sanisi Hafız Yusuf Efendi, İnas Rüşdiye Mektebi Muallimesi Yegâne Hanım

Mal Kalem

Mal Müdürü Muavini Şerif Efendi, **Sandık Saffet Bey**, Tahsilat Müfettişi Halil Efendi, Muavin Refiki Hacı Nuri Efendi

Nüfus Kalem

Memur Fehmi Efendi, Başkâtip Ahmet Efendi, Katib-i Sani Mustafa Efendi

Orman İdaresi

Süvari Memuru Ahmet Şerif Bey, Ondalık Memuru Osman Efendi, **Piyade Korucusu** Ahmet Ağa

Belediye Dairesi

Reis Osman Bey

Üyeler: Hafız Ali Efendi, Yusuf Efendi, Cafer Ağa, Şerif Ağa, Osman Ağa, Kâtip Süleyman Efendi, Eczacı Sadık Efendi, Tabib Makro Kemal Efendi

Ziraat Bank Şubesi

Reis Mehmet Efendi

Üyeler: Yusuf Efendi, Ahmet Efendi, Osman Ağa, **Refik Lütfi Efendi**, Tahsildar Mehmet Efendi, Cafer Ağa, Muhasebe Katibi Mehmet Efendi, Tarik Katibi İsmail Efendi

Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Odası

Reis-i Evvel Belediye Reisi Osman Bey, Reis-i Sani Meclis İdare Azasından İbrahim Ağa

Üyeler: Hacı İsmail Efendi, Yusuf Efendi, Osman Ağa, Mehmed Efendi, Katib Belediye Katibi Süleyman Efendi

Emlak-ı Humayun İdaresi

Müdür Hasan Fehmi Bey, Muavin Ermenak Efendi, Başkâtip Hacı Yusuf Ziyaeddin Efendi, Katib-i Sani Ahmed Efendi, Katib-i Salis Ahmed Bey, **Seyyar Memuru Tevfik Efendi**, İnegöl Tezkere Muharriri Ahmed Efendi, **Cerrah Tezkere** Abdulkadir Necati Efendi, Bozüyük Tezkere Muharriri Şerif Efendi, Bursa Tezkere Muharriri Hasan Efendi, Aksu Kontrol Memuru Nazif Efendi, Tahsildar Halil Efendi, Tahsildar Ahmed Efendi, **Korubaşı** Hacı Davud Efendi, Korucu Süvari ve Piyade: 14

Memurin-i Müteferrika

Seyyar Firengi Tabibi Nuri Bey, Mahkeme-i Şer'iyeye Katibi Hilmi Efendi, Telgraf ve Posta Müdürü Rıfat Efendi, Eytam Müdürü Hacı Nuri Efendi, Müderris Tapu Katibi Hasan Efendi, Tahrirat Katibi Refiki Mehmed Nazif Efendi

Zabıta ve Polis Daireleri

Zabıta Memuru Hasan Bey, Polis Memuru Mehmed Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memur Osman Nuri Efendi, Baş Katib ve Sandık Emini Yahya Hayati Efendi, Katib-i Sani Kirkor Efendi, Cerrah Köyü Fabrika Memuru Hacı Mehmet Efendi

Reji İdaresi

Müdür Ömer Fevzi Bey, Muhasebeci Zamavaro Efendi, Mihman Anastasyadi Efendi, Muhakemat Memuru Mehmed Rıfat Efendi, Anbar Memuru Zaferyadeş Efendi, Muhafaza Kâtibi Agob Efendi, Ziraat Memuru Hafız Ali Rıza Efendi, Ziraat Memuru Abdülaziz Efendi, Tahrirat Katibi Süleyman Efendi, Tahrirat Kâtibi Cemal Efendi, Piyade Kolcusu: 10

Bursa Redif Taburunun 4. İnegöl Blg Zabitanı

Yüzbaşı Hasan Tahsin Efendi, Mülazım-1 Evvel Süleyman Efendi, Mülazım-1 Sani Kadri Efendi

Bilecik Redif Taburunun Dördüncü İnegöl Blg Zabitanı

Yüzbaşı Mustafa Efendi, Mülazım-1 Evvel Mehmed Efendi, Mülazım-1 Sani Cemal Efendi (HVS, 1325: 462-467).

EK 2: 1908 YILINDA ERTUĞRUL SANCAĞI'NA BAĞLI KAZA VE NAHİYELERDEKİ KURUMLAR VE MEMURLAR

a. Bilecik Kazası

a.1. Küplü Nahiyesi

Müdür Hasan Tahsin Efendi, Naib Vekili Nimetullah Efendi, Mal ve Tahrirat Kâtibi Mehmed Efendi, Vergi Katibi Neşet Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Metropolit Vekili Papa İlya Efendi, Talaklı Hacı Kostî Ağa, Ahmed Efendi, Kılıcı Kostî Ağa

Maarif Komisyonu

Reis Müderris Ali Rıza Efendi

Üyeler: Hüseyin Efendi, Hacı Mehmed Ağa, Mustafa Ağa

Belediye Dairesi

Reis Mustafa Ağa

Üyeler: Hüseyin Efendi, Hacı Mehmed Ağa, Hacı İsmail Ağa, Kel Lambi Niko, Eşkiliyos, Haralambi Ağa, Katib ve Sandık Emîni Mehmed Efendi

Telgraf ve Posta İdaresi

Müdür Sıdkı Efendi, Nakliye Memuru İbrahim Uşşaki Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memur Serkiz Efendi, Başkatib Dimitraki Efendi, Katib-i Sani Tevfik Efendi, Harir Fen Memuru Fotiyos Efendi

Memurin-i Müteferrika

Zabıta Memuru Hacı Rüstem Ağa, Mekteb-i İbtidai Muallimi Hafız Numan Efendi, Orman Ondalık Memuru Osman Zeki Efendi (HVS, 1325:441-442).

a.2. Lefke Nahiyesi

Müdür Mehmed Abdülvahhab Nureddin Bey, Naib Abdullah Hamdi Efendi, Mal ve Tahrirat Katibi Mehmed Emin Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Salim Efendi, Mümtaz Bey, Cevad Efendi, Hacı Yanko Efendi

Maarif Komisyonu

Reis Naib Efendi

Üyeler: Mekteb-i Rüşdiye Muallimi Yunus Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Telgraf Müdürü Mesud Efendi, Mehmed Efendi, Mümtaz Bey, Katib Osman Fevzi Efendi

Evkaf Komisyonu

Reis Müdür Bey, Mütevelli Hacı Mustafa Efendi

Üyeler: Mehmed Efendi, Osman Ağa, Hasan Efendi, Ali Rıza Efendi, Remzi Efendi, Katib Mehmed Emin Efendi

Belediye Dairesi

Reis Hacı Mustafa Efendi

Üyeler: Hacı Adil Bey, Sokrati Efendi, Emin Ağa, Birami Efendi, Mustafa Ağa, Katib ve Sandık Emni Haşim Bey

Mekatib-i Rüşdiye ve İbtidaiye Muallimleri

Mekteb-i Rüşdi Muallimi Yunus Efendi, İbtidai Muallimi Salim Efendi, Rik'a ve Sülüs Muallimi Yunus Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memur Mehmed Fevzi Efendi, Katib ve Sandık Emni Mehmed Said Efendi

Telgraf ve Posta İdaresi

Müdür Mes'ud Efendi, Nakliye Memuru Şefik Efendi, Telgraf Çavuşu Hüseyin ve Mehmed Efendiler, Muvassıl-1 Muharrerat Mehmed Ağa

Redif Zabitanı

Yüzbaşı Hacı Mehmed Efendi, Mülazım-1 Sani Hasan Efendi, Serçevuş Osman Efendi, Fahri Çavuş Ali Bey

Memurin-i Müteferrika

Vergi Katibi Rasim Efendi, Tapu Katibi Rüşdü Efendi, Zabıta Memuru Mehmed Efendi, Orman Ondalık Memuru Mehmed Hulisi Efendi, (HVS,1325:442–443)

a.3. Gölpazarı Nahiyesi

Müdür Ali Rıza Efendi, Naib Vekili Şerafeddin Efendi, Mal ve Tahrirat Katibi Mustafa Rahmi Efendi, Vergi Katibi Mehmed Tefvik Efendi, Tapu Katibi Şevki Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Mehmed Ağa, İsmail Efendi, Keskin Ağa, Arslan Ağa

Maarif Komisyonu

Reis Osman Sabri Efendi, Çakır Mustafa Ağa, Veli Ağa, Keskin Ağa, Mehmed Çavuş, Mehmed Ağa, Kadri Bey, Fahri Katib ve Sandık Emmini Hacı Ali Bey

Belediye Dairesi

Reis Ahmed Bey

Üyeler: Mehmed Ağa, Kadri Bey, Katib Vekili Rahmi Efendi

Memurin-i Müteferrika

Mekteb-i İbtidai Muallimi Ali Vehbi Efendi, İnas Mektebi Muallimi Ali Bey, Reji Memuru Hasan Vehbi Efendi, Zabıta Memuru Hasan Çavuş (HVS, 1325:443–444).

a.4. Pazarcık Nahiyesi

Müdür İbrahim Edhem Efendi, Naib Mehmed Efendi, Mal Katibi Halid Efendi, Vergi Katibi Süleman Sırrı Efendi, Tapu Katibi Süleyman Sırrı Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Mehmed Efendi, Emin Efendi, Sadık Efendi, İbrahim Ağa

Belediye Dairesi

Reis Hafız Osman Efendi

Üyeler: Numan Hüseyin Ağa, Mehmed Ağa, Ali Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Molla Ahmed Efendi, Katib Hacı Ömer Efendi

Memurin-i Müteferrika

Mektebi Rüşdi Muallimi Hacı Mustafa Efendi, Orman Süvari Memuru Maksud Efendi, Mektebi İbtidai Muallimi Hafız İsmail Efendi, Muallim-i Sani Halid Efendi, Orman Ondalık Memuru Kamil Efendi (HVS,1325:444–445).

a.5. Yarhisar Nahiyesi

Zabıta-i Mülkiye Memuru Mehmed Efendi, Naib İbrahim Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Hacı Mustafa Efendi, Ömer Ağa, Osman Çavuş, Ahmed Ağa,

Mekteb-i İbtidai Muallimleri

Muallim-i Evvel Hafız İbrahim Efendi, Muallim-i Sani Ali Efendi (HVS, 1325:445).

b. Söğüt Kazası

b.1. Bozüyük Nahiyesi

Müdür Mehmed Ali Efendi, Naib Vekili Hasan Efendi, Mal ve Tahrirat Kâtibi Ahmed Remzi Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Hacı Ali Efendi, Hacı Hasan Ağa, Hasan Ağa, Hüseyin Efendi

Evkaf Komisyonu

Reis Müdür Efendi

Üyeler: Mehmed Efendi, İsmail Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Mehmed Ali Ağa, Katib Ahmed Remzi Efendi

Maarif Komisyonu

Reis Hacı Ali Efendi

Üyeler: Hacı Abdullah Efendi, Ahmed Hulusi Efendi, Katib Ahmed Remzi Efendi

Mekatib-i Rüşdiye ve İbtidaiye Muallimleri

Mektebi Rüşdiye Muallim-i Evveli Hacı Davud Efendi, Muallim-i Sanisi Hafız Ahmed Efendi, Rik'a Muallimi Ahmed Remzi Efendi, Mekteb-i İbtidai Muallimi Nesib Efendi, Muallim-i Sanisi Hafız Hüseyin Efendi, Bevvab Kerim Efendi

Belediye Dairesi

Reis Hacı Ali Efendi

Üyeler: Emin Efendi, Hacı Hasan Efendi, Mustafa Ağa, Hasan Ağa, Katib ve Sandık Emni Ali Efendi

Memurin-i Müteferrika

Vergi Katibi Kazım Efendi, Tapu Katibi Kadri Efendi, Telgraf ve Posta Memuru Sabri Efendi, Zabıta Memuru Mehmed Efendi, Orman Ondalık Memuru Yusuf Niyazi Efendi (HVS, 1325:452-453).

b.2. İnönü Nahiyesi

Müdür Münhal, Naib Vekili Mehmed Şükrü Efendi, **Mal ve Tahrirat Katibi Efendi**

Nahiye Heyeti

Üyeler: Hacı Hasan Ağa, Mehmed Ağa, Mehmed Ali Efendi, Ali Usta

Mekteb-i Rüşdiye ve İbtidaiye Muallimleri

Rüşdiye Muallimi İsmail Hakkı Efendi, İbtidai Muallimi Lütü Efendi

Belediye Dairesi

Reis Hacı Hasan Efendi

Üyeler: Mehmed Bey, İsmail Ağa, Hacı Hasan Efendi, Mehmed Ağa, Katib İbrahim Efendi

Memurin-i Müteferrika

Vergi Katibi Kazım Efendi, Zabıta Memuru Mehmed Onbaşı (HVS, 1325:453-454).

b.3. Mihalgazi Nahiyesi

Müdür Abdulhadi Efendi, Naib Vekili Yusuf Ziya Efendi, Mal ve Tahrirat Katibi Edhem Efendi

Nahiye Heyeti

Hacı Hüseyin Efendi, Hafız Mahmud Efendi, Ahmed Ağa, Mustafa Ağa

Belediye Dairesi

Reis Ahmed Ağa

Üyeler: Osman Çavuş, Hasan Ağa, Aziz Ağa, Katib Edhem Efendi

Memurin-i Müteferrika

Duyun-ı Umumiye Memuru Mehmed Efendi, Katibi Mehmed Emin Efendi, Vergi Katibi Hüseyin Efendi (HVS, 1325:454).

c. Yenişehir Kazası

c.1. İznik Nahiyesi

Müdür Mehmed Nuri Efendi, Naib Vekili Abdülhadi Efendi, Mal ve Tahrirat Katibi Hasan Efendi, Vergi Katibi Selim Sırrı Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: Mahmud Bey, Ömer Efendi, Astilyanos Efendi, Karakin Ağa

Evkaf ve Maarif Komisyonu

Reis Osman Nuri Efendi

Üyeler: Hüseyin Fevzi Efendi, Ömer Efendi, Mehmed Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memur Mehmed Sabri Efendi, Katib Süleyman Efendi

Memurin-i Müteferrika

Mekteb-i İbtidai Muallimi Hafız Bekir Efendi, Orman Ondalık Memuru Hasan Efendi, Mekece Şimendifer Acentası Kominus Efendi, Zabıta Memuru Hacı Ziya Efendi

Karamürsel Taburuna Mensub Bölük Zabitanı

Yüzbaşı Kamil Efendi, Mülazım-ı Evvel Hacı Abdullah Efendi, Müfreze Memuru Mülazım Mustafa Efendi (HVS, 1325:459–460).

d. İnegöl Kazası

d.1. Domaniç Nahiyesi

Müdür Ali Nazım Efendi, Naib Vekili Arif Efendi, Mal ve Tahrirat Kâtibi Cemal Efendi, Vergi Katibi Osman Nuri Efendi

Nahiye Heyeti

Üyeler: İzzet Ağa, Hacı Mehmed Ağa, Halil Ağa, Ali Ağa

Belediye Dairesi

Reis Hüseyin Ağa

Üyeler: Mehmed Efendi, Ahmed Ağa, Süleyman Efendi, Katib Cemal Efendi

Memurin-i Müteferrika

Mekteb-i İbtidai Muallimi Hafız Hasan Efendi, Diğer Hafız Mehmed Ali Efendi, Orman Ondalık Memuru Mustafa Efendi, Emlak-ı Humayun Tezkere Muharriri Hamdi Efendi

Sögüt Redif Taburunun Dördüncü Domanıç Bölüğü Zabitanı

Yüzbaşı Hasan Efendi, Mülazım-ı Evvel Muhtar Efendi, Mülazım-ı Sani Ömer Efendi (HVS, 1325:467).

d.2. Yenice Gayr-i Müslim Nahiyesi

Zabıta-i Mülkiye Memuru Mehmed Mir'at Efendi

Belediye Dairesi

Reis Artin Efendi

Üyeler: Karabet Ağa, Agob Ağa, Milkon Ağa, Aranos Ağa, Katib ve Sandık Emni Mustafa Efendi

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Duyun-ı Umumiye Muhafız Memuru Mustafa Efendi (HVS, 1325: 467-468).

EK 3: 1886 YILINDA ERTUĞRUL SANCAĞI KAZALARININ NÜFUSLARI

a. Bilecik Erkek Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
Bilecik	İslam	19493	2215	2433	2166	1832	2115
	Rum	3516	307	386	375	241	385
	Ermeni	2638	151	311	331	279	205
	Katolik	328	30	30	40	28	22
	Yahudi	4	1	--	--	1	1
	Protestan	62	6	7	6	7	3
Yekün		26041	2710	3157	2918	2388	2731

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
Bilecik	İslam	1721	1353	1091	1012	1252	782
	Rum	292	288	251	260	185	158
	Ermeni	257	238	185	169	121	127
	Katolik	26	30	33	11	23	12
	Yahudi	--	--	1	--	--	--
	Protestan	--	9	5	4	4	2
Yekün		2390	1918	1566	1457	1585	1081

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
Bilecik	İslam	527	421	283	170	75	38
	Rum	103	90	37	29	16	11
	Ermeni	61	85	50	31	15	12
	Katolik	14	9	11	5	3	1
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
	Protestan	2	--	2	1	1	2
Yekün		707	605	383	236	110	64

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
Bilecik	İslam	6	5	5			
	Rum	2	--	--			
	Ermeni	8	2	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
	Protestan	--	--	--			
Yekün		16	7	5			

Kaynak: HVS,1303: 269-272

Bilecik Kadın Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
Bilecik	İslam	19250	2050	2493	1761	1473	1579
	Rum	3439	276	479	335	292	318
	Ermeni	2206	109	219	218	140	227
	Katolik	319	13	41	29	26	38
	Yahudi	2	--	--	--	1	--
	Protestan	58	8	9	5	4	1
Yekün		25274	2456	3241	2348	1941	2163

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
Bilecik	İslam	1726	1748	1295	1577	453	1035
	Rum	296	317	240	234	136	186
	Ermeni	254	220	176	191	92	99
	Katolik	34	35	17	20	13	14
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
	Protestan	12	4	2	3	--	5
Yekün		2322	2324	1730	2025	694	1339

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
Bilecik	İslam	195	986	106	479	51	183
	Rum	81	122	42	46	16	18
	Ermeni	60	80	29	53	16	12
	Katolik	11	13	4	6	1	4
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
	Protestan	--	--	--	--	--	--
Yekün		348	1206	184	584	84	217

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
Bilecik	İslam	6	34	17			
	Rum	1	4	--			
	Ermeni	--	--	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
	Protestan	--	--	--			

Kaynak: HVS, 1303:272-274

b. Söğüt Erkek Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
Söğüt	İslam	16642	1766	2016	1947	1660	1679
	Rum	719	53	86	78	64	75
	Ermeni	2141	46	136	216	270	194
	Katolik	28	2	4	1	3	2
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
Yekün		19530	1867	2242	2242	1997	1950

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
Söğüt	İslam	1568	1262	788	875	1064	729
	Rum	63	60	33	45	62	38
	Ermeni	226	181	161	205	140	121
	Katolik	7	1	3	--	3	1
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
Yekün		1864	1504	984	1125	1264	889

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
Söğüt	İslam	344	347	263	208	85	25
	Rum	25	14	14	5	4	1
	Ermeni	98	52	38	31	8	10
	Katolik	1	1	--	--	--	--
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
Yekün		468	414	315	244	97	36

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
Söğüt	İslam	11	4	1			
	Rum	--	--	--			
	Ermeni	7	1	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
Yekün		18	5	1			

Kaynak: HVS, 1303:269-272

Söğüt Kadın Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
Söğüt	İslam	16405	1489	2194	1599	1398	1364
	Rum	671	55	68	65	69	64
	Ermeni	1499	36	90	62	55	184
	Katolik	18	1	2	2	2	2
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
Yekün		18593	1581	2354	1728	1524	1614

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
Söğüt	İslam	1256	1365	1039	1357	573	945
	Rum	45	54	42	65	26	46
	Ermeni	218	196	183	192	90	88
	Katolik	1	1	1	1	--	1
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
Yekün		1520	1616	1265	1615	689	1080

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
Söğüt	İslam	280	894	145	230	42	102
	Rum	12	40	--	18	--	2
	Ermeni	29	36	18	8	5	6
	Katolik	2	1	1	1	--	--
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
Yekün		323	971	163	257	47	110

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
Söğüt	İslam	5	25	3			
	Rum	--	--	--			
	Ermeni	1	--	2			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
Yekün		6	25	5			

Kaynak: HVS, 1303:272-274

c. İnegöl Erkek Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
İnegöl	İslam	14558	1557	1456	1851	1447	1609
	Rum	35	1	2	2	2	5
	Ermeni	2679	254	319	335	286	307
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	27	1	--	--	5	6
	Protestan	65	8	9	6	10	7
Yekün		17364	1821	1786	2194	1750	1934

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
İnegöl	İslam	127	1104	940	731	772	606
	Rum	5	7	3	2	2	2
	Ermeni	286	146	184	113	131	101
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	2	3	1	3	2	2
	Protestan	6	2	3	3	4	3
Yekün		1569	1262	1131	852	911	714

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
İnegöl	İslam	383	299	224	211	45	33
	Rum	1	--	--	--	--	--
	Ermeni	66	55	41	23	16	13
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	2	2	--	--	--	--
	Protestan	3	--	--	--	--	--
Yekün		455	354	265	234	70	47

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
İnegöl	İslam	1	8	2			
	Rum	--	--	--			
	Ermeni	3	--	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
	Protestan	--	--	--			
Yekün		4	9	2			

Kaynak: HVS, 1303:269–272

İnegöl Kadın Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
İnegöl	İslam	14006	1479	1766	1470	1215	1130
	Rum	13	2	2	--	1	3
	Ermeni	2275	245	303	348	224	185
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	11	3	1	1	2	2
	Protestan	62	--	6	9	9	7
Yekün		16367	1729	2078	1743	1451	1327

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
İnegöl	İslam	1253	1411	760	976	443	998
	Rum	1	1	2	--	--	1
	Ermeni	219	197	133	122	113	83
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	--	1	1	--	--	--
	Protestan	7	3	3	7	3	1
Yekün		1480	1613	899	1105	559	1083

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
İnegöl	İslam	171	424	138	225	39	71
	Rum	--	--	--	--	--	--
	Ermeni	50	43	30	52	6	19
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
	Protestan	1	2	1	1	2	--
Yekün		222	409	169	278	47	90
Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
İnegöl	İslam	--	2	--			
	Rum	--	--	--			
	Ermeni	19	--	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
	Protestan	--	--	--			

Kaynak: HVS, 1303:272–274

d. Yenişehir Erkek Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
Yenişehir	İslam	11870	1347	1383	1477	1136	1153
	Rum	827	80	84	87	97	47
	Ermeni	792	66	65	106	107	65
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	11	--	--	--	1	1
	Protestan	5	--	--	1	1	--
Yekün		13500	1499	1532	1671	1343	1266

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
Yenişehir	İslam	968	965	799	771	632	579
	Rum	80	81	75	65	40	49
	Ermeni	83	75	80	58	17	36
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	1	2	1	2	--	1
	Protestan	1	--	--	--	--	1
Yekün		1133	1124	955	896	689	666

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
Yenişehir	İslam	261	175	100	77	25	14
	Rum	2	19	5	8	1	--
	Ermeni	13	12	5	3	1	--
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	--	--	--	1	--	--
	Protestan	1	--	--	--	--	--
Yekün		277	206	110	89	27	14

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
Yenişehir	İslam	2	--	1			
	Rum	--	--	--			
	Ermeni	--	--	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
	Protestan	--	--	--			
Yekün		2	--	1			

Kaynak: HVS, 1303:269–272

Yenişehir Kadın Nüfusunun Cemaatler Ve Yaşa Göre Dağılımı

Kaza	Cemaat	Yekün	1-5 Yaş	5-10 Yaş	10-15 Yaş	15-20 Yaş	20-25 Yaş
Yenişehir	İslam	11025	1210	1374	1093	952	841
	Rum	693	102	95	80	55	60
	Ermeni	693	60	76	84	62	49
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
	Protestan	3	--	1	1	--	--
Yekün		13414	1378	1546	1258	1099	950

Kaza	Cemaat	25-30 Yaş	30-35 Yaş	35-40 Yaş	40-45 Yaş	45-50 Yaş	50-55 Yaş
Yenişehir	İslam	1002	1082	677	796	342	698
	Rum	76	60	57	28	11	28
	Ermeni	95	71	55	35	21	39
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	--	--	--	--	--	--
	Protestan	--	--	--	--	--	1
Yekün		1173	1213	789	859	374	765

Kaza	Cemaat	55-60 Yaş	60-65 Yaş	65-70 Yaş	70-75 Yaş	75-80 Yaş	80-85 Yaş
Yenişehir	İslam	133	430	46	191	24	100
	Rum	10	15	3	8	--	4
	Ermeni	3	33	--	6	--	3
	Katolik	--	--	--	--	--	--
	Yahudi	--	--	--	1	--	--
	Protestan	--	1	--	--	--	--
Yekün		146	475	49	205	24	107

Kaza	Cemaat	85-90 Yaş	90-95 Yaş	95-100 Yaş			
Yenişehir	İslam	3	16	9			
	Rum	--	1	--			
	Ermeni	1	--	--			
	Katolik	--	--	--			
	Yahudi	--	--	--			
	Protestan	--	--	--			
Yekün		4	17	9			

Kaynak: HVS, 1303:272–274

EK 4: 1881 NÜFUS SAYIMI SONUCU

Müslümanlar Rumlar Ermeniler Katolikler
Kadın Erkek Kadın Erkek Kadın Erkek Kadın Erkek Toplam

Bilecik	24211	22293	3942	3602	3213	3124	378	372	61135
Söğüt	19167	19308	767	775	1179	2183	15	26	43420
İnegöl	19451	18892			2688	2816	47	47	43941
Yenişehir	13950	14304	878	862	760	833			31587
Toplam	76779	75436	5587	5239	8440	8956	440	445	180083

EK 5: 1915 YILI ERTUĞRUL SANCAĞI NÜFUS CETVELİ

İsim	Musevi	Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekün
Ertuğrul Kasabası		75	443	2989	31	2852	6391
Aşağı Köyü					1180	219	1399
Abbaslık “						368	368
Kapaklı “						284	284
Ulupınar “						161	161
Çakırpınar “						166	166
Selöz “						550	550
Dereşemseddin Köyü						354	354
Pazılık “						56	56
Kepirler “						165	165
Gölpınar “						312	312
Hırtılar “						353	353
Beyce “						484	484
İlyasca “						348	348
Cum’alı “						303	303
Pelidözü “					870	212	1102
Veziirhanı “					711	103	814
Çukurvıran “						513	513
Gölce Mahallatı						870	870
Bayır “						755	755
Güneyvıran “						419	419
Osmaniye						111	111
Kuyubaşı “						70	70
Viran “						206	206
Selbükü “						364	364
Deresakarı “						675	675
Cedid “						611	611
Küplü Nahiyesi Merkezi					3181	520	3801
Baş Köyü					1681	965	2646
Bektemur “						540	540
Kızıl “						928	928
Günyarık “						349	349
Yayla “						335	335
Alibey Düzü “						221	221
Akçapınar “						341	341
Kızıltepe “						167	167
Kızıltamlar “					402	--	402

Akçaşehir “					559	--	559
Süleymaniye						123	123
Yarhisar Nahiye Merkezi						702	702
İlyasbey Köyü							
Oklıca “						233	233
Konuk “						210	210
KaraAğaç “						294	294
Çavuş “						351	351
Gökçesu “						453	453
Künçe “						361	361
Toprakdere “						96	96
Yarhisar “						95	95
Karaamuca “						316	316
Abadiye “						365	365
Sekri “						170	170
Uludere						577	577
Dömez “						147	147
Mahmudiye “						51	51
Kendirli “						101	101
Ayvacık “						151	151
Göynücek “						345	345
Elmabahçe “						183	183
Hasandere “						174	174
Koyun “						218	218
Bahçecik “						154	154
Hezargrad “						130	130
Akbıyık “						765	765
Karahasanlar “						250	250
Sultaniye “						303	303
Arpadere “						275	275
Südlük						250	250
Alpagut “						310	310
Erkoca “						175	175
Bayramşah “						218	218
Tekke “						730	730
İskâniye “						506	506
Pazarcık Nahiye Merk.						4272	4272
Porçalık Köyü						125	125
Kara “						482	482
Hamidiye “						237	237

Servetler “						225	225
Fıranlar “						462	462
Karadere “						335	335
Sarnıç “						183	183
Dülgeroğlı “						291	291
Bakraz “						495	495
Elmalı Yörük “						321	321
Nazifpaşa “						237	237
Bahçesultan “						395	395
Bozcaarmud “						480	480
Arabdede “						482	482
Sarıdâi “						406	406
Alınca “						279	279
Dere “						755	755
Buldak “						249	249
Ahmedler “						415	415
Konuk “						450	450
Şükranıye “						289	289
Güde “						232	232
Elmalı kebir “						1076	1076
Gümüşdere “						716	716
Lefke (Osmaneli) Nahiye Merkezi					1141	1972	3113
Selimiye Köyü						135	135
KaraAğaç “						365	365
Yenice-i sagır “						143	143
Akçapınar “						219	219
Kazancı “						101	101
Borçak “						104	104
Soğucakpınar “						402	402
Kaşıkcı “						64	64
Selçuk “						264	264
Yenice-i Kebir “						335	335
Eriçek “						90	90
Ciciler “						405	405
Kızılöz “						109	109
Dereyörük “						95	95
Orhaniye “						64	64
İncirli “						366	366
Necmiye “						169	169

Beylikbelen “						324	324
Çiftlik “						118	118
Balçıkhisar “						201	201
Düzmeşe “						265	265
Eğerce “						290	290
Avdan “						128	128
Paşalar “						148	148
Muradlı “						650	650
Üveyik “						119	119
Şerefiye “						203	203
Kaynarca “						197	197
Bereket “						194	194
Gölpazarı Nahiyesi Merkezi						583	583
Yenice Köyü						65	65
Şahinler “						145	145
Kasımlar “						467	467
Karacalar “						122	122
Bayat “						286	286
Çengeller						266	266
Gökçeler “						236	236
Bostancılar “						66	66
İncirli “						127	127
Küçük susuz “						157	157
Büyük susuz “						108	108
Balatlı “						229	229
Hamidiye “						43	43
Aktaş “						192	192
Keskin “						184	184
Söğüdcük “						216	216
Çukurvıran “						71	71
Kuşçavıran “						154	154
Hacıdurmuşlar						89	89
Kurucak “						84	84
Seyfiler “						74	74
El mümin						79	79
Akçaöz “						39	39
Taşçieminler “						90	90
Akçakavak “						167	167
Musiler “						62	62

Tonkurlar “						211	211
Ilıca “						104	104
Büyüksürmeli “						124	124
Küçüksürmeli “						51	51
Çiftlik “						217	217
Derecikviran “						125	125
Doğancılar “						119	119
Softalar “						109	109
Nesimhocalar “						57	57
Hacı “						123	123
Gözaçanlar “						129	129
Sarıhacılar “						156	156
Karaahmedler “						110	110
Dereli “						221	221
Na’lıncılar “						45	45
Arıkçılar “						261	261
Kuzular “						56	56
Künbet “						198	198
Dumanlar “						28	28
Ca’ferler “						121	121
Tekkeçiler “						98	98
Tiran “						140	140
Emirler “						104	104
Kavacık “						214	214
Karahasanlar “						124	124
Yumaklı “						219	219
Belkise “						286	286
Tahimler “						103	103
Sorguncuk Ahiler “						176	176
Armudcuk “						163	163
Baltalı “						80	80
Bağcı “						90	90
Tokuz “						141	141
Gökçekaya “						65	65
Cemişki”						191	191
Türkmen “			22	2460		118	2600
Tuzaklı “						1006	1006
İkrat “						235	235
Akçasu “						85	85

Bedel “						901	901
Melik “						477	477
Kavanozlı “						75	75
Göldağı “		109		1695		--	1804
Temurhanlar “				270		--	270
Yeni “				235			235
Söğüd Kasabası			56		1947	3044	5047
Borıcak Köyü						443	443
Hamidabad “						251	251
Küre “						592	592
Katlıç “						130	130
Kızılsaray “						114	114
Savcıbey “						184	184
Hayriye “						85	85
Kamuran Tekye						165	165
Gündüzbey “						110	110
Zeyve “						185	185
Kepen “						195	195
Dömez ”						105	105
Düzdağ “						157	157
Rızapaşa “						91	91
Oluklı “						235	235
Ahur “						226	226
Zemzemiye “						160	160
Halicızeyr Mahallesi						230	230
Evsat “						442	442
Kuz “						147	147
Dudaş “						361	361
Sırhoca Köyü						220	220
İnhisar “						445	445
Esri “						205	205
Alpagut “						542	542
Tekkeçiler “						145	145
Tarpak “						365	365
Balçite						95	95
Ulamış “						185	185
Samrı						476	476
Atalan “						105	105
Atalan Tekye “						80	80

Hisarcık “					235	235
Hisarcık Sagir “					95	95
Ortaca “					571	571
Çalkara “		44		3139		3183
Bozüyük Nahiyesi Mrk.					4816	4816
Durak Köyü					1396	1396
Yeni Durak “					218	218
Viran “					642	642
Darıdere “					182	182
Bozalan “					169	169
Revnaç “					160	160
Boyar “					973	973
Çerkes Çetmi “					457	457
Çaydere “					186	186
Kapanalanı “					119	119
Kızılcapınar “					128	128
Aşağıarmudlı “					138	138
Yukarıarmudlı “					235	235
Armudlının Muhaciri					243	243
Delielmacık Köyü					115	115
Ormangözele “					187	187
Erikli “					308	308
Cihangazi “					578	578
Karaçayır “					337	337
Yörükçepni “					207	207
Akpınar “					543	543
Saraycık “					311	311
Çokçapınar “					494	494
İnönü Nahiyesi Merkezi					2902	2902
Yukarı Oklubalı Köyü					426	426
Aşağı Oklubalı “					288	288
Çukurhisar “					798	798
Dutluca “					365	365
Nemli “					207	207
Esnemez “					607	607
Dereyalak “					483	483
Yörük yayla “					201	201
Kümbet “					548	548
Kümbet Akpınarı “					321	321

Yeni “					211	211
İyice “					139	139
Kandilli “					538	538
HocaYadigar					304	304
Aşağıkuzfındık “					140	140
Yukarıkuzfındık”					81	81
Osmaniye “					355	355
KaraAğaç “					519	519
Kovalıca “					427	427
Seyyidali “					220	220
Mihalgazi Nahiyesi Merk.					1352	1352
Koyunlu Köyü					449	449
Çay “					324	324
Karaoğlan “					1037	1037
Gömele “					1233	1233
Bunaklı Camiikebir Mah					1096	1096
Bunaklı Sarıkaya Mah.					614	614
İğdir Köyü					316	316
Tozman “					755	755
Harman Cami-i Kebir Mah.					602	602
Harman Orta Mah.					346	346
Kuşça Köyü					242	242
Dere “					101	101
Kırka Müslim “					295	295
Çöne “					135	135
Nardin “					202	202
Muradca “		102		2875	--	2977
Hisarlık “				1195	--	1195
Kırka Ermeni Mahallesi				325		325
İnegöl Kazası					10373	10373
Adanebi Köyü					511	511
Hamzabey “					869	869
Akhisar “					545	545
Karalar “					163	163
Çavuş “					455	455
Halıca Mecidiye Köyü					237	327
Homa “					829	829
Merzukiye “					121	121
Kıran “					300	300

Gelene “						246	246
Gence “						276	276
Feyziye “						322	322
Süle “						223	223
Girles “						242	242
Mürüvvet “						179	179
İnayet “						329	329
Gülbahçe “						243	243
Lütfiye “						230	230
Boşnak Mecidiye “						122	122
Bendire “						679	679
İclaliye						297	297
Kestane Alanı “						302	302
Eskikarye “						227	227
Kadı “						268	268
Dipsizgöl “						362	362
Ma'den “						559	559
Hayriye “						684	684
Hamidiye “						321	321
Muradbey “						359	359
Konurlı “						459	459
Bahariye “						308	308
Hilmiye “						336	336
Saadet “						122	122
Mesruriye “						213	213
Mizal “						851	851
Hacıkara “						741	741
Tahtaköpri “						746	746
Reşadiye “						258	258
Karacakaya İskan “						331	331
Tüfenkçikonak “						399	399
Osmaniye						177	177
Güneykeşane “						229	229
Karacakaya “						145	145
Mezid “						896	896
Çeşmehisar “						231	231
Aksutekiye						270	270
Gölpınar “						221	221
Kocakonak “						156	156

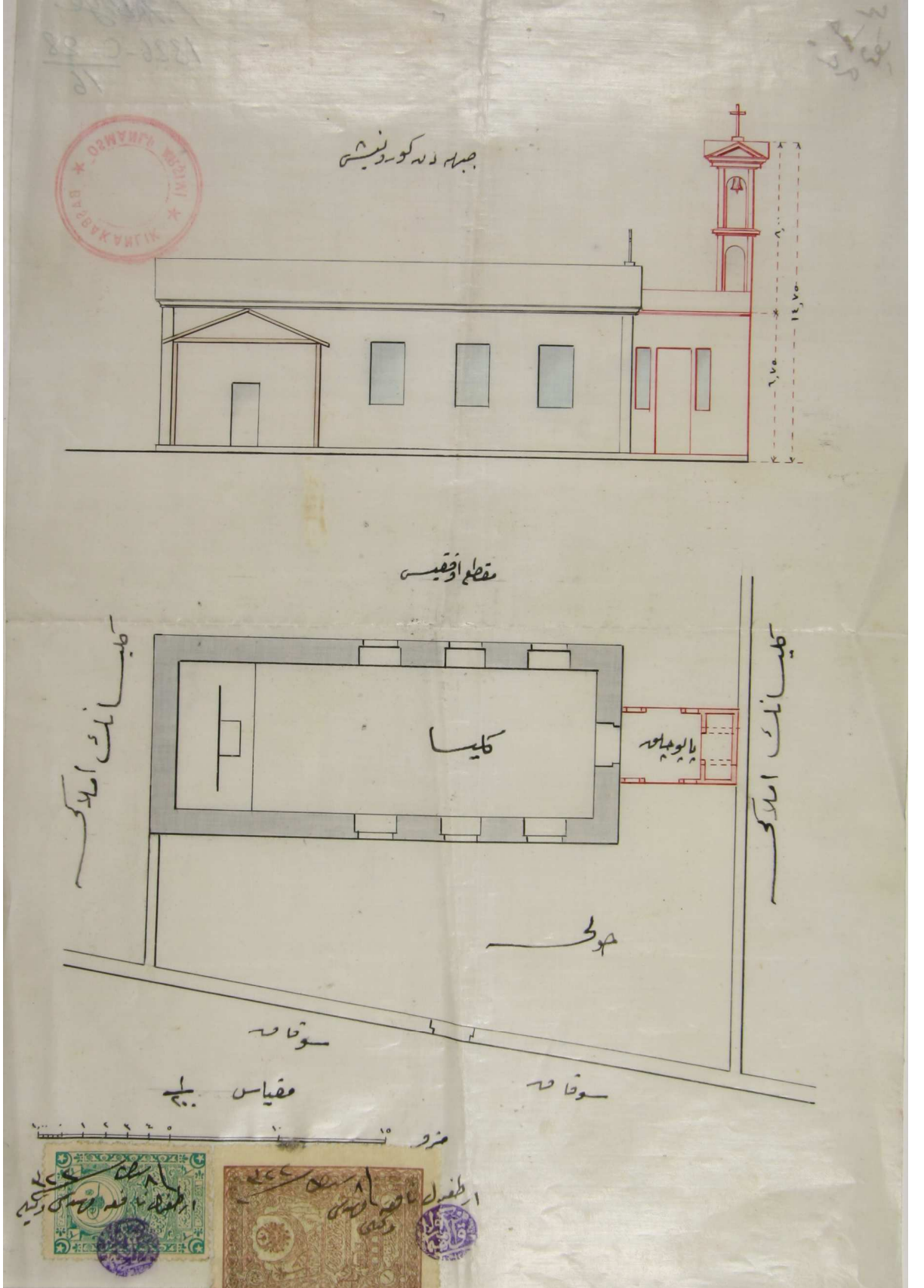
Sultaniye “						248	248
İhsaniye “						278	278
Tekkedere “						35	35
Hamidabad “						204	204
Kınık “						126	126
Kızılca “						326	326
Özlice “						97	97
Tokuş “						142	142
Yeniyörük “						306	306
Fındıcak “						196	196
Akbaşlar “						129	129
Yiğit						203	203
Olukman “						398	398
Sülüklüdere “						475	475
Babaoğlu Çeşmesi “						164	164
Ma'mure “						331	331
Çitli “						655	655
Aşağıballık “						281	281
Yukarıballık “						176	176
Hamamlı “						383	383
Kurşunlu “						1265	1265
İcer “						361	361
Yenice Müslim “						716	716
Süpürdi “						369	369
Hasan Paşa “						388	388
Bilal “						251	251
Kulaca “						665	665
Şibali “						469	469
Mes'udiye “						192	192
Alibey “						674	674
Orta “						499	499
İsavıranı “						615	615
Deydinler “						575	575
Alaniye “						219	219
Çeltikçi “						671	671
Sulhiye “						612	612
Yenice Nahiyesi Merkezi		226		4998	--		5224
Cerrah Köyü				2073	--		2073
Kadimi “						322	322

Edebey “						368	368
Mesar “						160	160
Ruşen “						718	718
Domaniç Nahiyesinin Hisar Köyü						890	890
Perçin “						164	164
Tarane “						102	102
Göçebe “						402	402
Göcek “						203	203
Kozlıca “						94	94
Abkara “						242	242
Kıranlar “						175	175
Ortaca “						74	74
Bozbelen “						372	372
Sarıot “						626	262
Zarifler “						517	517
Yörükçe “						302	302
Karamanlar “						82	82
Bocan “						92	92
Burhan “						140	140
Soğucak “						74	74
Karakaya “						103	103
Ömerler “						329	329
Bike “						93	93
Güney “						138	138
Safa “						84	84
Ciharşenbe “						278	278
Kara “						431	431
Karık “						240	240
Koskar “						199	199
Çuha “						448	448
Peşti “						319	319
Çiftlik “						112	112
Fındıcak “						190	190
Bunarlar “						154	154
Bulamur “						294	294
Müzeyyen “						205	205
Donbayçayırı “						208	208
Ruşen “						195	195
Çukurca “						960	960

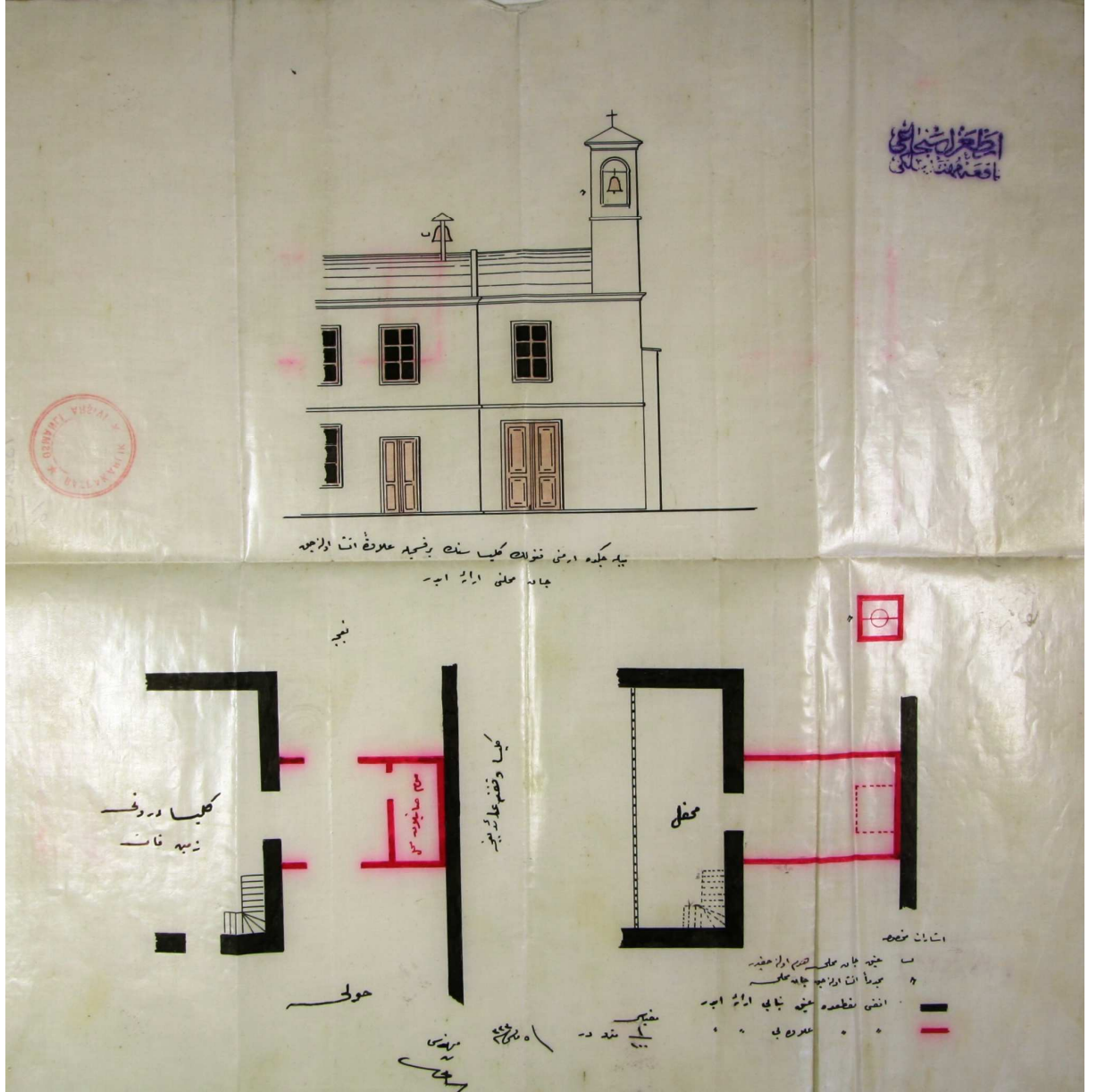
Seydituzı “						70	70
İlıcaksu “						494	494
Erikli “						140	140
Domur “						293	293
Derebey “						292	292
Çakıl “						89	89
Yenişehir Kasabası	3			413	89	7049	7554
Ulu Köyü						16	16
Akdere “						342	342
Mahmuriye “						669	669
Babadiye “						193	193
Ebe “						323	323
Rüstem “						254	254
Köprihisar “						238	238
Hayriye “						268	268
Terziler “						428	428
Kızıl “						285	285
Hisariye “						569	569
Mecidiye “						335	335
Aydoğdı “						355	355
Cebel “						454	454
Karabahadır “						141	141
Alaylı “						238	238
Afşar “						134	134
Söylemiş “						435	435
Subaşı “						593	593
Orhaniye “						600	600
Osmaniye “						520	520
Akçınar “						542	542
Karacaahmed “						164	164
Ayas “						404	404
Okuf “						271	271
Boğaz “						506	506
Koçu “						652	652
Karagölet “						280	280
Makri “						805	805
Karasıl “						348	348
Çeltikçi “						472	472
Çardak “						213	213

Hamidiye “						835	835	
Seymen “						339	339	
Fethiye “						529	529	
Burçak “						369	369	
Paşayaylası						155	155	
Bayır “						275	275	
Kıblepınar “						192	192	
Cedid “						231	231	
Selimiye “						738	738	
Toprakocak “						394	394	
Menteşe “						330	330	
Kavaklı “						602	602	
Süleymaniye “						452	452	
Yıldırım “						279	279	
Kirazlıyayla “						358	358	
Ada “						230	230	
Beypınar “						391	391	
Kozdere “						312	312	
Barçın “						516	516	
Temurboğa “						255	255	
Dere “						128	128	
Karacaali “						369	369	
Kara “						286	286	
Pelingölet “						56	56	
Kuyularboğazı “						136	136	
Marmaracık “					1414	--	--	1414
Derbend “						1331	--	1331
Karakilise “						58	76	134
Karapabuncı “						206	206	

EK 6: BİLECİK ERMENİ KATOLİK KİLİSESİ'NE ÇAN KULESİ İNŞA PROJESİ

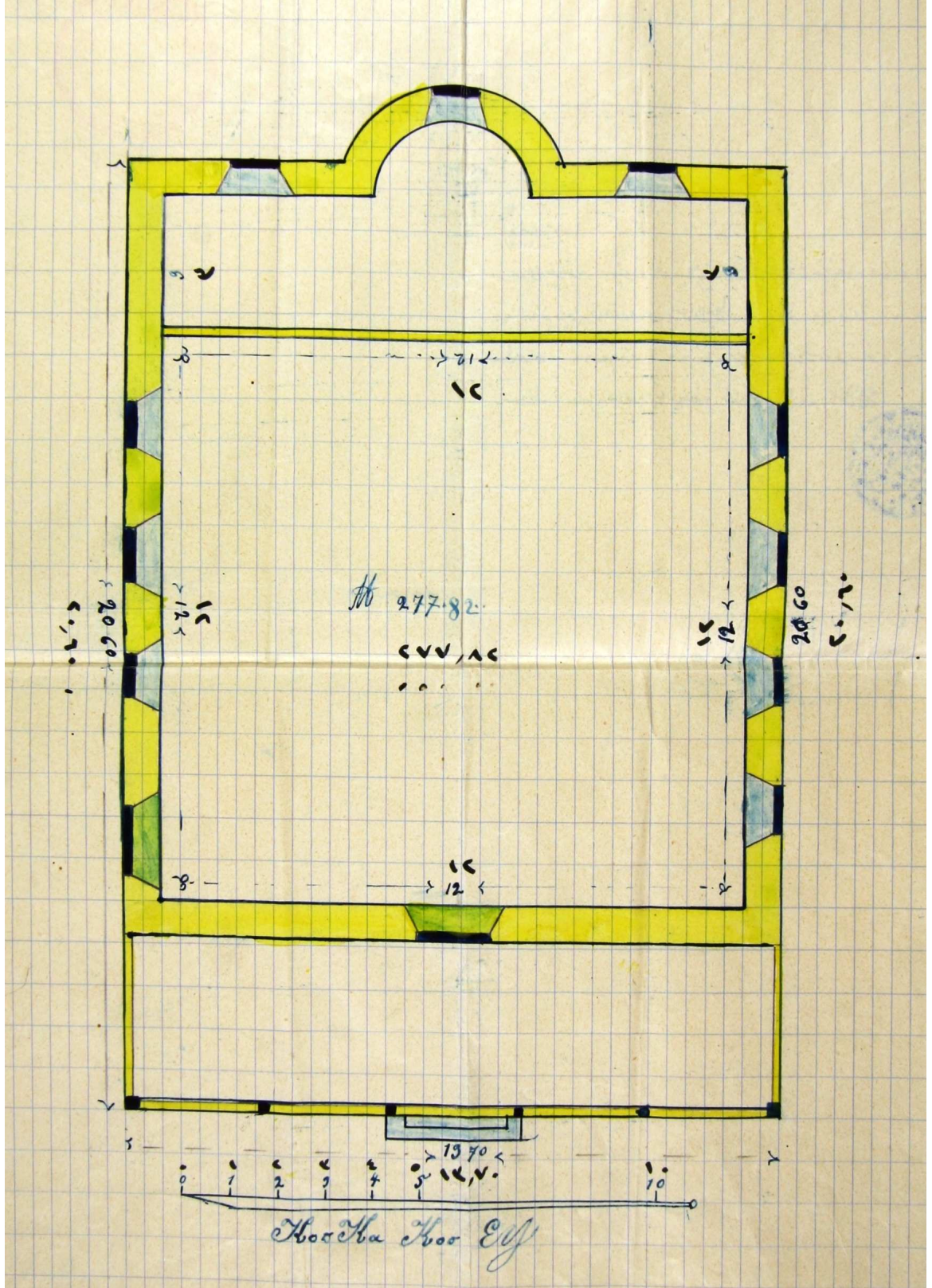
EK 7: BİLECİK ERMENİ KATOLİK KİLİSESİ'NE ÇAN KULESİ İNŞA PROJESİ

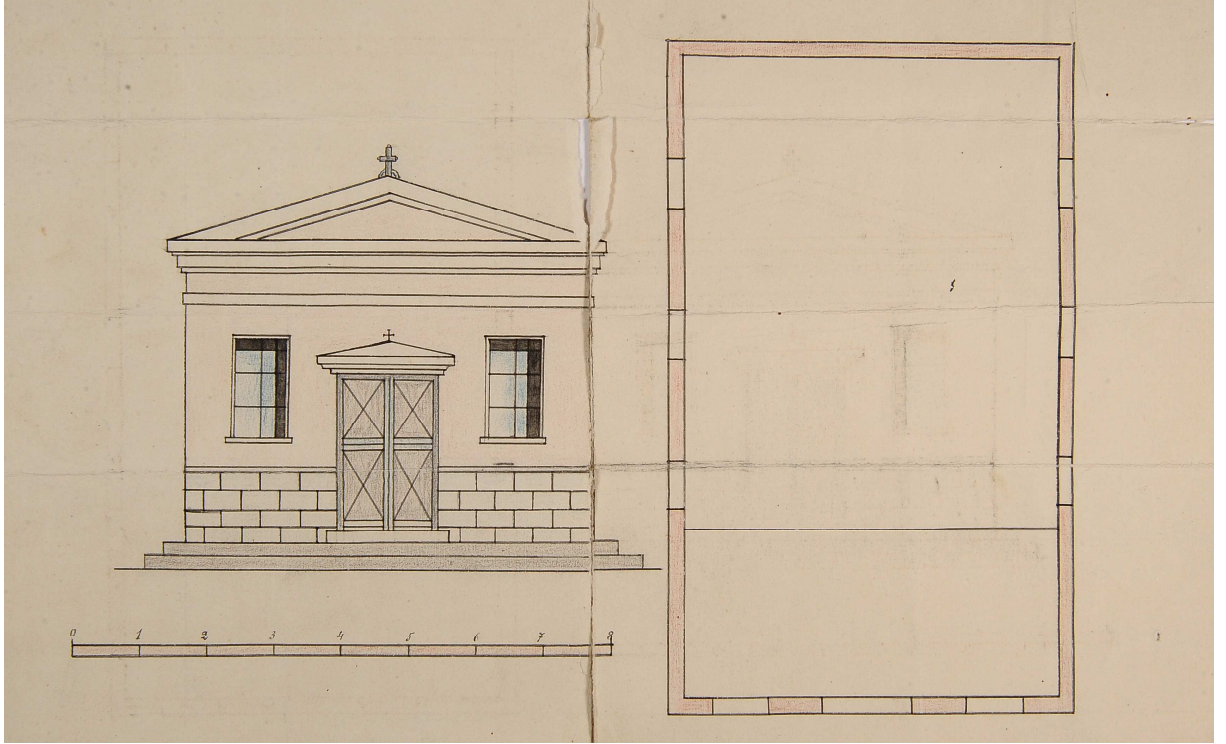
EK 8: BİLECİK RUM KİLİSESİ (SAĞ) VE PAPAZHANE İNŞASI (SOL) PLANI

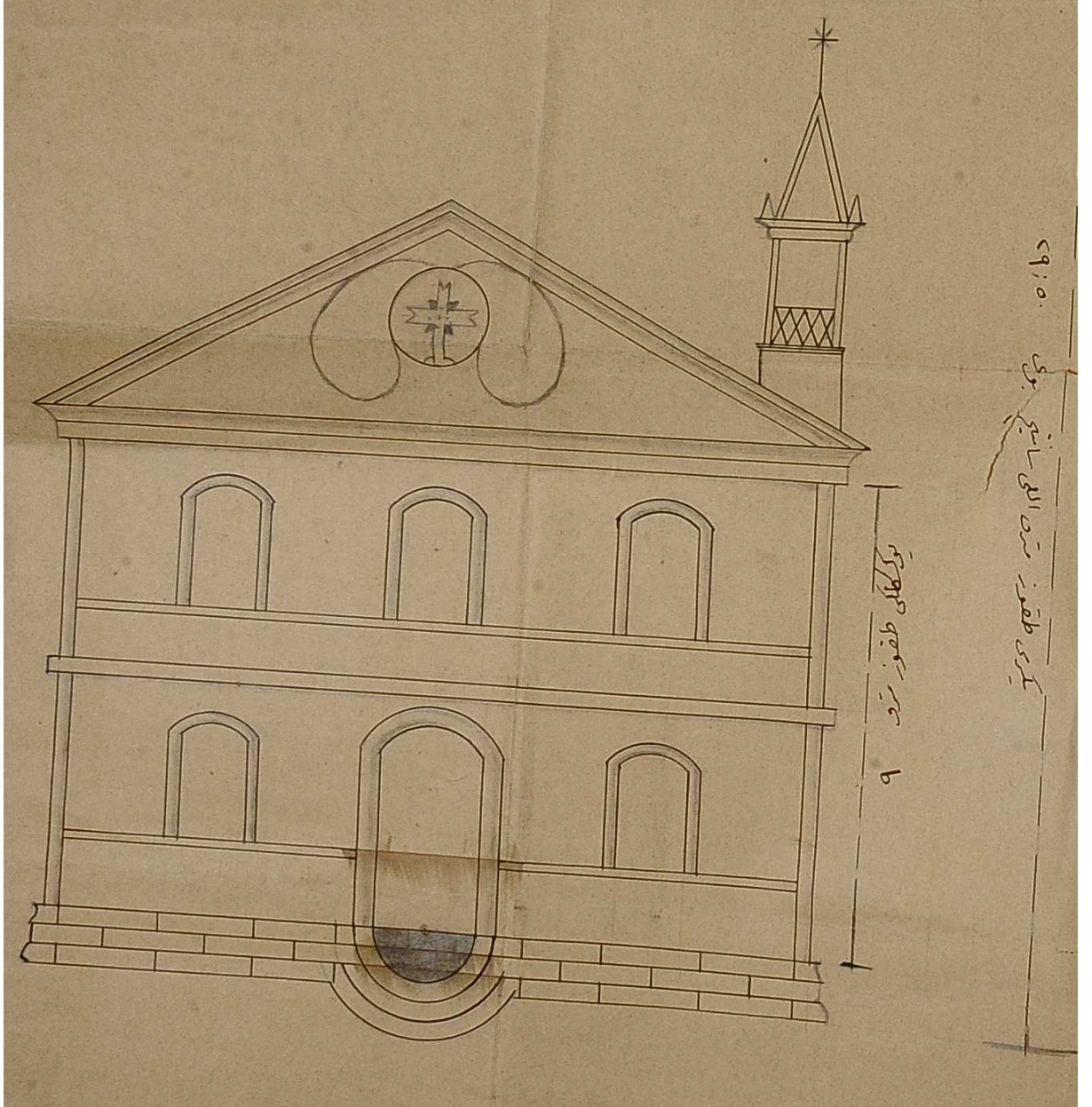
EK 9: KÜPLÜ KIZILDAMLAR KÖYÜ AYA MİHAİL KİLİSESİNİN İNŞA PROJESİ

EK 10: BİLECİK KÜPLÜ NAHİYESİ BAŞKÖY'DE RUM KİLİSESİ İNŞA PROJESİ

EK 12:SÖĞÜT MİHALGAZİ NAHİYESİ MURATÇA KÖYÜNDE ERMENİ
KİLİSESİ TAMİR PLANI

EK 13: BİLECİK AKKALDIRIM CAMİİ MİNARESİ

EK 14: BİLECİK EMİRLER CAMİİ MİNARESİ

EK 15: BİLECİK KARACALAR CAMİİ MİNARESİ

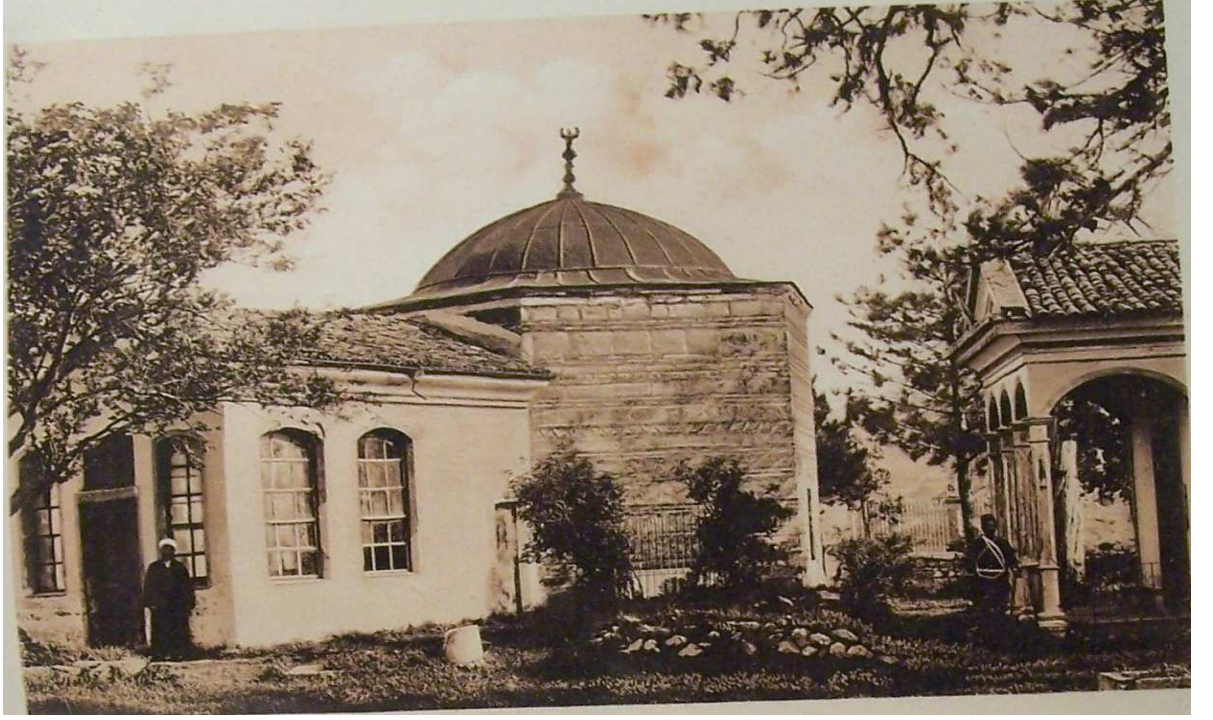
EK 16: BİLECİK’TE ORHAN GAZİ CAMİ-İ ŞERİFİ (1908)

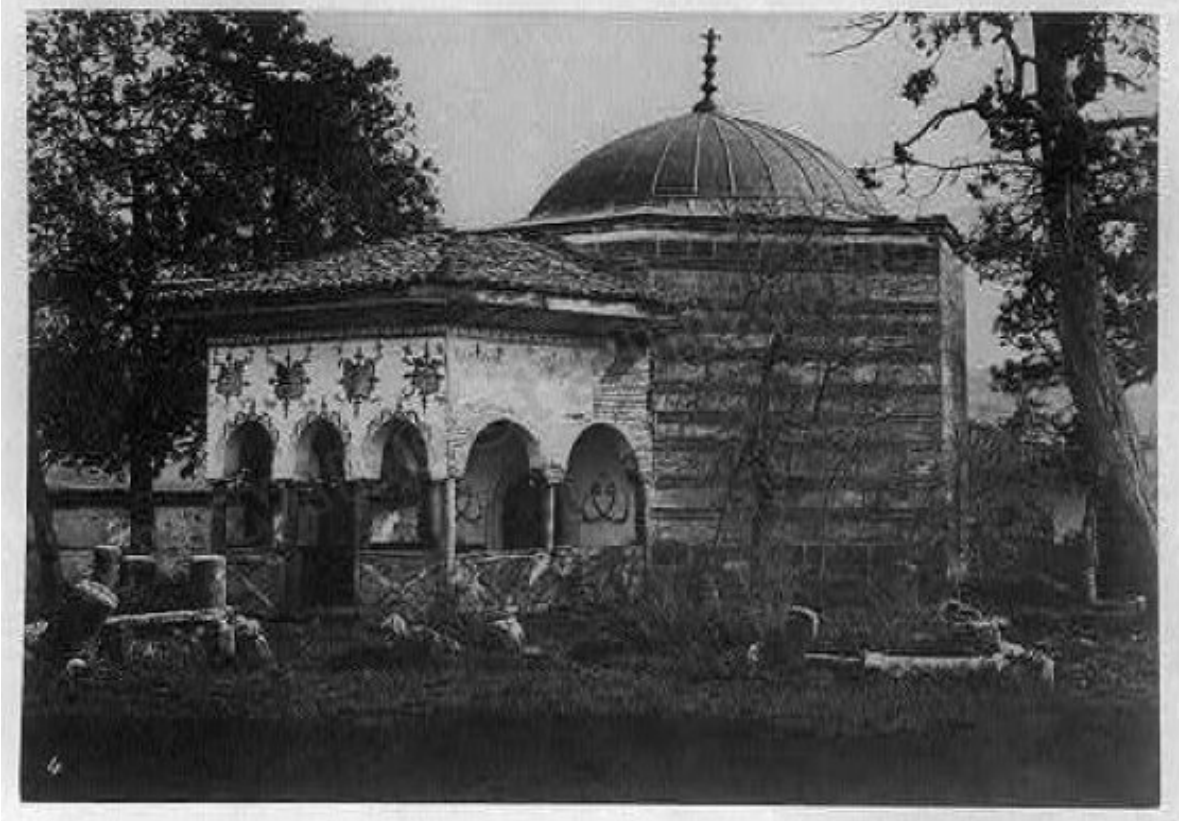
EK 17: ŞEYH EDEBALI VE ORHAN GAZİ CAMİİ

EK 18: ERTUĞRUL GAZİ HAZRETLERİNİN TÜRBESİ

EK 19: ERTUĞRUL GAZİ HAZRETLERİNİN TÜRBESİ

EK 20: ORHAN GAZİ İMARETİ ÖN CEPHEDEN GÖRÜNÜŞÜ

EK 21: ORHAN GAZİ İMARETİ ARKA CEPHEDEN GÖRÜNÜŞÜ

EK 22: BİLECİK HÜKÜMET KONAĞI (1908)

EK 23: BİLECİK İDADİSİ

EK 24: BİLECİK REDİF DAİRESİ

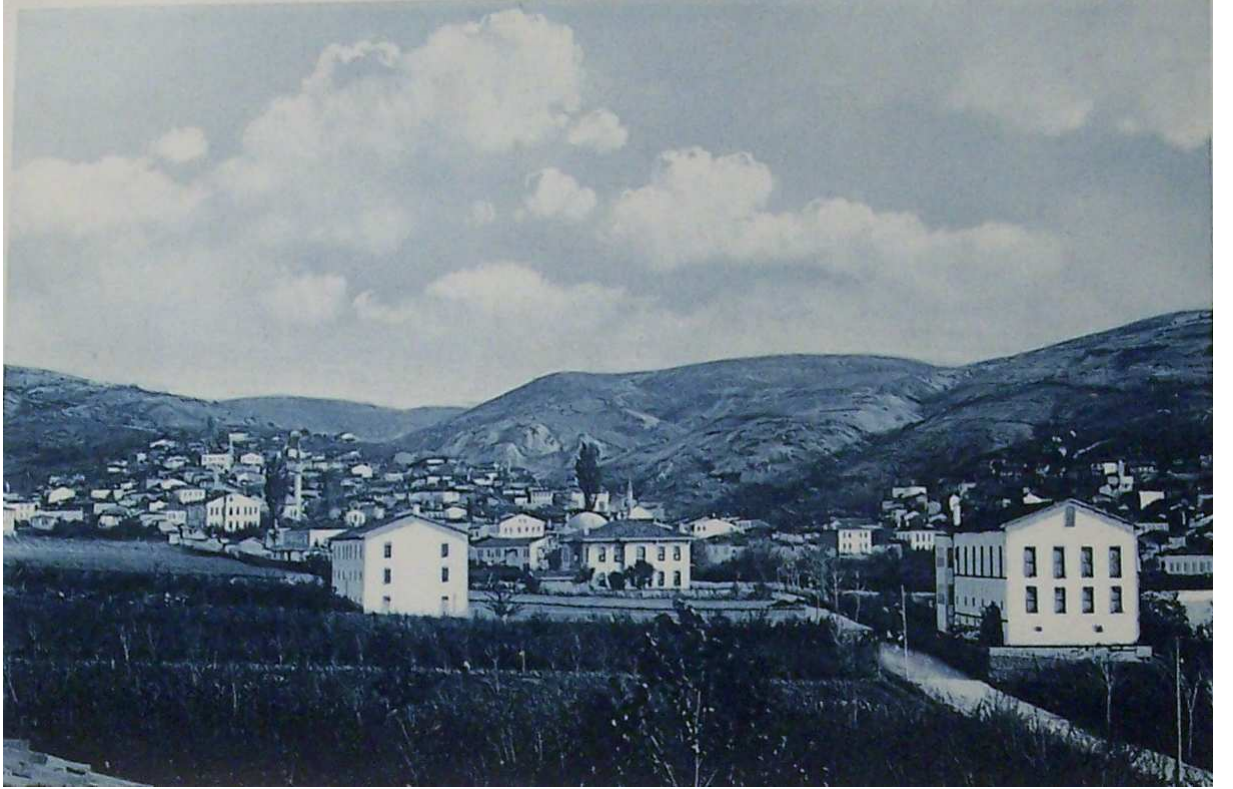
EK 25: II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YAPILAN BİLECİK SAAT KULESİ

EK 26: BİLECİK'İN GÜNEYDEN GÖRÜNÜŞÜ (1908)

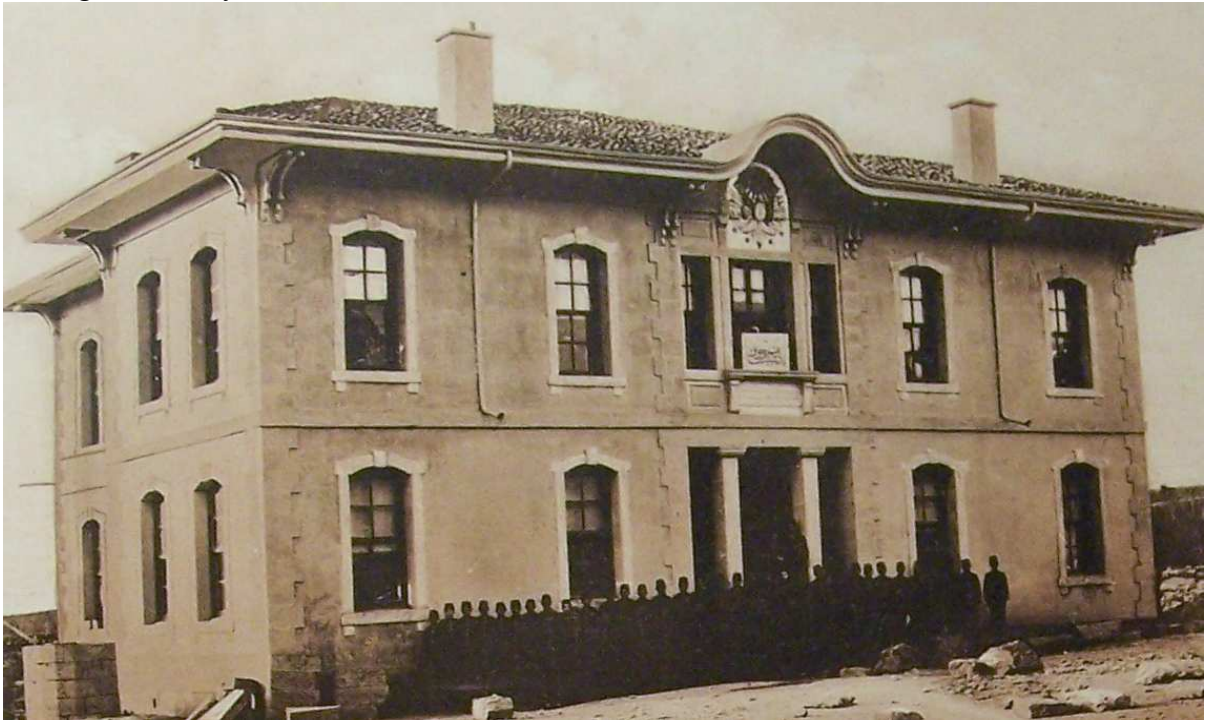
EK 27: SÖĞÜT KABASININ BATIDAN GÖRÜNÜŞÜ (1908)

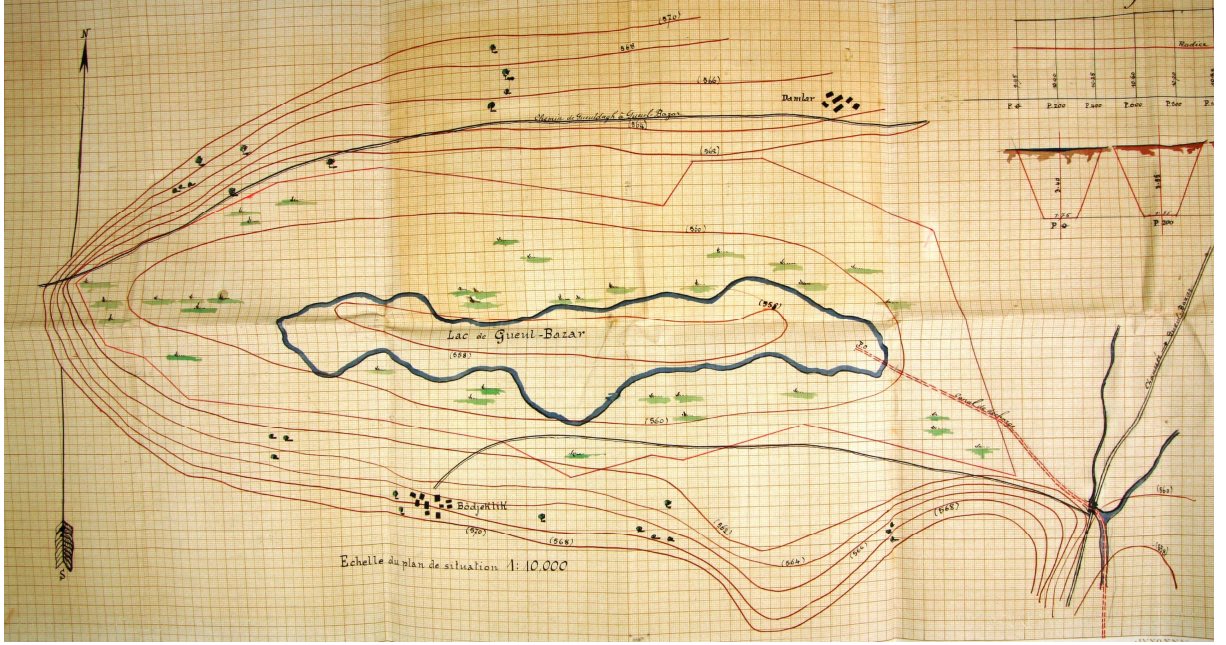
EK 28-A: SÖĞÜT HÜKÜMET KONAĞI (1908)

B: Söğüt Hamidiye İdadisi (1908)

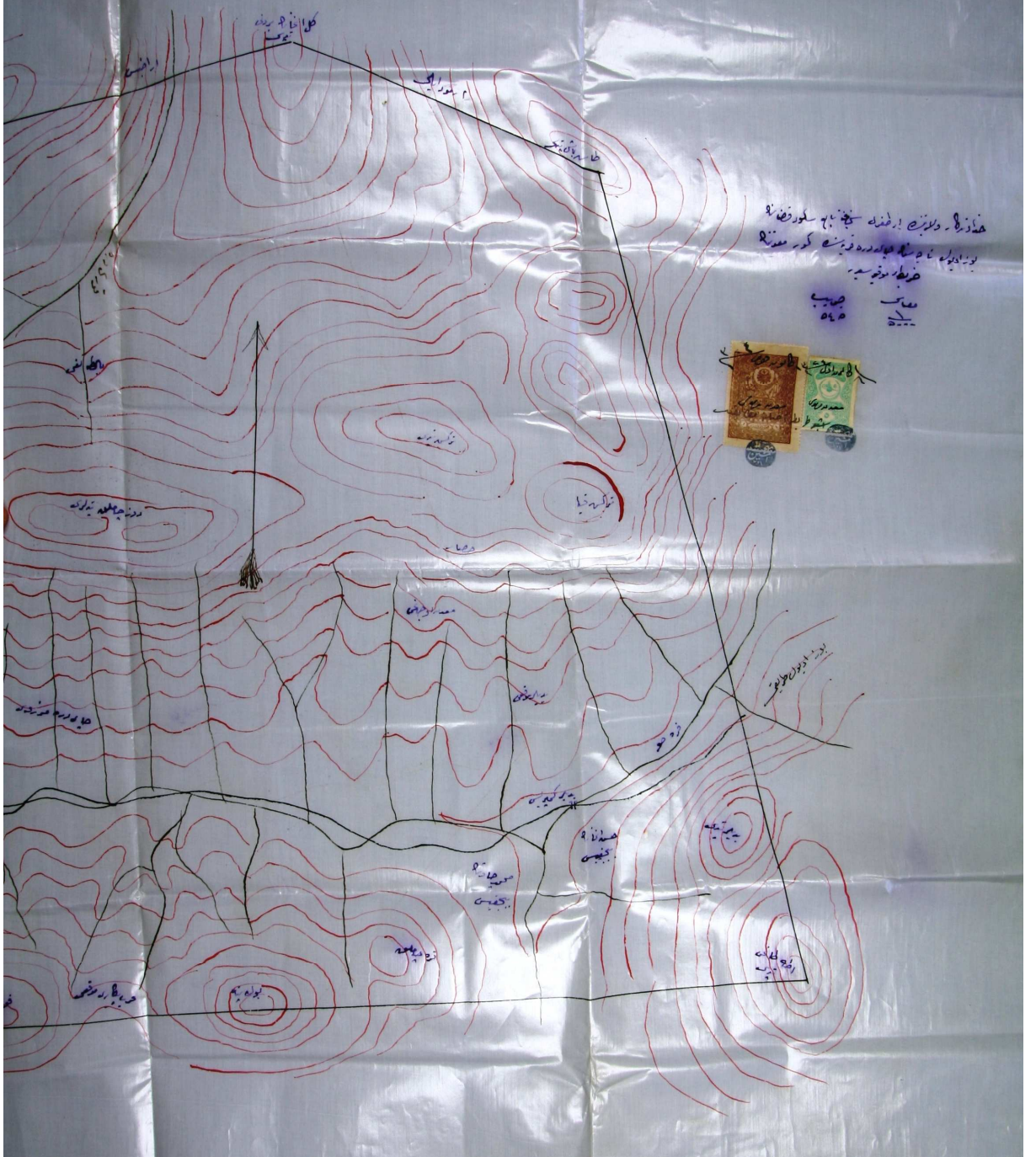
**EK 29-A: ERTUĞRUL SANCAĞI GÖLPAZARI NAHIYESİ'NDEKİ
BATAKLIĞIN HARİTASI**

B: Ertuğrul Sancağı Gölpaazarı Nahiyesi'ndeki Bataklık Haritası

EK 30: BOZÜYÜK ÇAYDERE KÖYÜNDEKİ KÖMÜR MADENİ HARİTASI

ÖZGEÇMİŞ

Halim DEMİRYÜREK, 1978 yılında Almanya’da doğdu. İlk ve ortaokul öğrenimini Aksaray-Ortaköy’de, Liseyi Ankara da tamamladı. 2000 yılında Dumlupınar Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun oldu. Aynı Üniversitede Yüksek Lisans yaptı. 2003 yılında Dumlupınar Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanlığı kadrosuna atandı. 2006 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalında doktora başladı. 2008 yılından itibaren Bilecik Üniversitesinde görev yapmaktadır.